

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij
De Erven F. Bohn, 1900-1940**
Claeyssens, S.A.A.

Citation

Claeyssens, S. A. A. (2014, October 7). *'De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29087>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29087>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29087> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Claeysens, Steven Achiël Adriana

Title: 'De menschen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940

Issue Date: 2014-10-07

‘De mensen kopen alleen boeken, welke ze noodig
hebben’

Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 7 oktober 2014
klokke 13.45 uur

door

Steven Achiël Adriana Claeysens
geboren te Gent
in 1973

Promotor Prof. dr. A.H. van der Weel
Copromotor Dr. B.P.M. Dongelmans

Inleiding [p. 1]

DOEL EN AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK

HET UITGEVERIJLANDSCHAP, 1900-1940

De uitgeverij: twee vormen van specialisatie

De uitgevers: een nieuwe generatie

TERUGBLIK: UITGEVERIJONDERZOEK

VOORUITBLIK: FONDSONDERZOEK

Het fonds

Het fondssegment

Het uitgeefveld

OPZET VAN HET ONDERZOEK

OPZET VAN HET BOEK

I De uitgevers en hun boeken [p. 39]

DE UITGEVERS

HET FONDS

Literaire uitgaven

Schoolboeken

Medische uitgaven

Juridische en economische uitgaven

Reeksen en tijdschriften

Vertalingen

CONTINUÏTEIT

Fondsauteurs en fondstitels

Bedrijfseconomische resultaten

CONCLUSIES

II Prachtwerken [p. 75]

DE AMBULANTE BOEKHANDEL

Van colporteur tot commissionair

Van colportageroman tot prachtwerk

‘HET GENUS COLPORTEURS’

1. Salomon van Raalte: commissionair in den boekhandel

Derkinderens Gijsbrecht van Aemstel

De colportagepraktijk

Intekenaren bedrogen

Boekhandelaren bedrogen

De uitgevers bedrogen

2. Dirk Gabriel Buurman: vast colporteur

Tijdelijke colporteurs

Een vaste en goede positie veroveren

Advertentieacquisitie

Meerdere of mindere kantoorarbeid

Opnieuw tijdelijke colporteurs

3. Leviticus' diamantencyclopedie: andere colportagestrategieën

Een tijdelijke combinatie boekhandelaar-colporteur

Meerdere colporteurs voor één uitgave

Processen

ADVERTENTIECOLPORTEURS

4. David Berreklouw: advertentiecolporteur

CONCLUSIES

III Literaire werken [p. 147]

HET LITERAIRE LANDSCHAP

Het proza

De positie van de schrijver

'OMDAT WE GRAAG NU EN DAN EENS EEN GOED LITERAIR BOEK UITGEVEN'

Woord en Beeld en Onze Eeuw

1. Willem Gerard van Nouhuys: geheim letterkundig adviseur

Auteur en criticus

Adviseur

Bemiddelaar

Over vertalingen

2. Potentiële fondsauteurs

Johannes Everts jr.

Margo Antink (& Carel Scharten)

Israël Querido

3. 'Te veel decepties'

De auteurs

De manuscripten

Het debiet

4. De verkoop van restanten

CONCLUSIES

IV De Volks-Universiteits-Bibliotheek [p. 221]

DE REEKS

De populair-wetenschappelijke reeks

Volksontwikkeling in Nederland

POPULAIR 'IN DEN GOEDEN ZIN VAN HET WOORD'

1. Doel en opzet

Buitenlandse voorbeelden

Sleutelboekjes

Een uniform uiterlijk

De Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten

2. Een nieuwe reeks wereldkundig maken

De reclamepraktijk

Boekhandelsreclame

Publieksreclame

De eerste resultaten

3. Een reeks opbouwen

Op de achtergrond: de redactie

Gezocht: sleutelboekjes

Gezocht: auteurs

Gezocht: biografieën

De crisis

4. Een uitverkochte reeks

CONCLUSIES

Conclusies [p. 294]

DE UITGEVERS: EEN PRODUCT VAN HUN TIJD

HET FONDS: EEN SOM VAN DE SEGMENTEN

FONDSAUTEURS EN FONDSTITELS: EEN VERSCHIL IN STRATEGIE

VAN FILTEREN NAAR VERSTERKEN
TOT BESLUIT

Bijlagen [p. 303]

- Bijlage [1] De zestig grootste Nederlandse uitgeverijen in 1938: oprichting en ontwikkeling [p. 303]
- Bijlage [2] De zestig grootste Nederlandse uitgeverijen in 1938: directie (en opleiding) in 1919–1920 of bij oprichting [p. 308]
- Bijlage [3] De fondslijst: verantwoording van reconstructie en analyse [p. 313]
- Bijlage [4] De fondslijst: bibliografische categorisering [p. 317]
- Bijlage [5] Twaalf meest gedrukte titels van De Erven F. Bohn, 1900-1940 [p. 320]
- Bijlage [6] Uitgaven van De Erven F. Bohn (aanvankelijk) uitsluitend door colporteurs verkocht, 1892–1910 [p. 327]
- Bijlage [7] Uitgevers van veelbesproken Nederlandstalige romans in de jaren 1885-1900 [p. 329]
- Bijlage [8] Nederlandstalige werken waarover W.G. van Nouhuys adviseert, 1900-1906 [p. 334]
- Bijlage [9] Niet-Nederlandstalige werken waarover W.G. van Nouhuys adviseert, 1900-1906 [p. 337]
- Bijlage [10] Literaire uitgaven van De Erven F. Bohn, 1900–1910 [p. 340]
- Bijlage [11] Auteurs en onderwerpen overwogen in de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereeniging V.U.B., 1918-1939 [p. 344]
- Bijlage [12] De Volks-Universiteits-Bibliotheek, 1920-1943 [p. 356]

Bibliografie [p. 364]

Inleiding

Haarlem, de stad van Coster, de man die toch niet de boekdrukkunst uitvond, telde anno 1900 meerdere klinkende namen uit het Nederlandse uitgeefvak. Loosjes, Tjeenk Willink, Bohn, het waren dynastieën die elke Nederlandse boekverkoper voor de vuist weg kon opsommen. Uitgevers, of ze nu werkzaam waren in Deventer, Amsterdam of Roermond, lag dezelfde Haarlemse namen op de tong. Wel kon het zijn dat ze niet Bohn maar Tadema noemden. Na vier generaties Bohn was het gelijknamige huis immers in handen van een nieuwe familie.

Vandaag behoren Loosjes en Tjeenk Willink tot Nederlands rijke boekhistorische verleden. Bohn bestaat nog wel, maar of een hedendaagse boekverkoper de uitgeverij paraat heeft, is zeer de vraag. Het tegenwoordig in Houten gevestigde Bohn Stafleu van Loghum publiceert gespecialiseerde werken over gezondheidszorg. Een lange eeuw van economische, technologische en maatschappelijke ontwikkelingen, kleine toevalligheden, bewuste koerswijzigingen en onvermijdelijke gevolgen maakten dat de uitgeverij die decennialang het alleenrecht had op één van de meest gelezen klassiekers uit de Nederlandse literatuur, Hildebrands *Camera obscura*, al in tijden geen literair werk meer op de markt bracht. Het huis dat ooit dichtbundels, romans, luxueuze plaatwerken, juridische tijdschriften, populair-wetenschappelijke boekjes, devote werkjes, jeugd-, school-, en handboeken uitgaf, bedient vandaag een beroepsniche.

Het is een weg die wel meer oude Nederlandse uitgevershuizen afleggen in de twintigste eeuw. In het geval van Bohn wordt hij ingezet in 1899 wanneer twee jonge uitgevers, de broers Kees en Jan Tadema, de leiding over De Erven F. Bohn op zich nemen en in de daaropvolgende jaren onmiskenbaar hun stempel op het fonds drukken. Ze voelen zich naar eigen zeggen ‘meer aangetrokken tot streng- of populair-wetenschappelijke geschriften’ en voegen de daad bij het woord.¹

¹ [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers. 1752-1952*. Haarlem 1952. Citaat op p. 82-83.

DOEL EN AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK

In deze studie sluit ik aan bij de groeiende wetenschappelijke belangstelling voor de geschiedenis van het boek zoals die wordt bestudeerd binnen de boekgeschiedenis, een onderzoeksdomein waartoe we ook de uitgeverijgeschiedenis kunnen rekenen. Ze is het resultaat van een nauwgezet onderzoek naar opbouw en ontwikkeling van het fonds van De Erven F. Bohn in de jaren 1900-1940, geïnspireerd door belangstelling voor het functioneren van het uitgeefbedrijf als centrale post op het complexe veld van de menselijke kennisdeling en in het bijzonder scherpgesteld op de veranderingen en kleine revoluties binnen het Bohn-fonds tijdens deze jaren.² In die veertig jaar verwijderd De Erven F. Bohn fondssegmenten uit de fondscatalogus, maar ze voegt ook nieuwe toe. Ik beproef de stelling dat een beter begrip van het fenomeen fondsvorming in de eerste plaats verkregen wordt door bestudering van dat segmentniveau, en niet het fondsniveau of het auteurs- of titelniveau. Ik ga er namelijk vanuit dat elk fondssegment opgebouwd wordt onder andere voorwaarden, met medewerking van andersoortige actoren en met de inzet van andere strategieën van fondsofbouw. Na een globale kwantitatieve fondsanalyse in het eerste hoofdstuk, behandelt elk volgend hoofdstuk een ander fondssegment: een segment dat geschrapt wordt of een segment dat juist bijgeschreven wordt in de fondslijst. Per segment ga ik na welke actoren een cruciale rol spelen en welke strategieën de uitgevers actief inzetten om het segment vorm te geven. Welke titels staan hun voor ogen, op welke manuscripten weten ze de hand te leggen en welke nemen ze uiteindelijk wel of niet op? Het doel van dit boek is driedelig.

Ten eerste wil ik het begrip van het functioneren van het uitgeefwezen vergroten door bestaande theorieën over fondsvorming te toetsen en verder uit te denken. Het belang van uitgeverijen als onontbeerlijke bouwstenen van menselijke kennis en cultuur kan weliswaar moeilijk overschat worden, maar hoe een uitgeverij zich van haar taak kwijt en welk instrumentarium ze

² De jaartallen 1900-1940 zijn opgevat als vlottende bakens waarop ik terug en vooruit kan navigeren. Behalve bij de fondsreconstructie markeren ze nooit een rigide begin- of eindpunt. Het eerste baken is geplaatst aan de vooravond van de twintigste eeuw, wanneer de broers Tadema op de voorgrond treden als directeuren van de uitgeverij. En omdat de Tweede Wereldoorlog een uitzonderlijk hoofdstuk vormt in (onder andere) de geschiedenis van het Nederlandse uitgeverijwezen, fungeert het eerste oorlogsjaar als tweede baken.

daarvoor ter beschikking heeft, is nog half in nevelen gehuld. Met de ontleding van het fonds van een gerenommeerd uitgevershuis dat zich stapsgewijs toelegt op (populair-)wetenschappelijke publicaties draagt deze studie bij aan het inzicht in het functioneren van uitgeverijen. Eerder geformuleerde theorieën over fondsvorming worden daarbij herijkt en naast de oude worden nieuwe geplaatst.

Voorwaarde voor dit alles, en daarmee een tweede doel van dit onderzoek, is een genuanceerder en bijgevolg scherper zicht te krijgen op de constanten en de verschuivingen binnen het Nederlandse uitgeverslandschap en het uitgeefbedrijf tijdens de eerste decennia van de vorige eeuw. De waarde van de wetmatigheden en de strategieën van fondsvorming kan immers pas vastgesteld worden in relatie tot het integrale contemporaine uitgeverslandschap.

Tot slot sta ik stil bij uiteenlopende aspecten van de uitgeefpraktijk en laat daarbij de hoofdrolspelers ruim aan het woord. Onze kennis van vroeg-twintigste-eeuwse uitgeefpraktijken en -gebruiken is immers nog gering.³ De negentiende eeuw kreeg al de nodige boekhistorische aandacht en ook de geschiedenis van het Nederlandse boek sinds de *pocket* staat geregeld in de belangstelling. De onderzoeksinteresse voor de tussenliggende periode was tot nu toe beperkt. Bovendien leert de uitgeefpraktijk ons veel over hoe bewust of onbewust uitgevers bepaalde strategieën wel of niet inzetten.

Deze laatste doelstelling komt ruimschoots aan bod in de hoofdstukken gewijd aan de aparte fondssegmenten. Voor de eerste twee doelstellingen legt het vervolg van deze inleiding het fundament. Eerst schets ik de hoofdkarakteristieken van het Nederlandse uitgeverslandschap tijdens de jaren 1900-1940. Vervolgens beschouw ik de stand van zaken van het onderzoek naar de (twintigste-eeuwse) uitgeverij en ik voorzie deze van

³ In *Bibliopolis*, de nationale geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland, vertaalt de gebrekkige kennis van de eerste helft van de twintigste eeuw zich in een hoofdstuk over de jaren 1910-heden dat iets te vaak haastig de sprong maakt naar de naoorlogse periode. (M. van Delft & C. de Wolf (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*. Zwolle/Den Haag 2003, p. 205-254 en <http://www.bibliopolis.nl/handboek/chapter/page/1910>.) Het wil niet zeggen dat de eerste helft van de twintigste eeuw nog *geen* aandacht kreeg. Getuige ook: L. van Krevelen & A. van der Weel, 'De stormachtige evolutie van de boekcultuur', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 10 (2010), p. 253-300.

kanttekeningen. Tot slot komt de verdere opzet en methodologie van deze studie aan de orde.

HET NEDERLANDSE UITGEVERIJLANDSCHAP, 1900-1940

Verklaarbaar gezien de in hoofdzaak literair-historische en kunst-sociologische wortels van de wetenschappelijke interesse voor het uitgeefwezen (waarover later meer), maar niettemin opmerkelijk aan veel Nederlands en Vlaams onderzoek naar het functioneren van de twintigste-eeuwse uitgeverij, blijft de onverminderde preoccupatie met de *littéraire* uitgeverij, of liever: het literaire deel van de titelproductie van een uitgeverij. Het *niet-littéraire* deel wordt óf buiten beschouwing gelaten óf slechts zijdelings behandeld. Als een de weinigen neemt Frank de Glas, in zijn baanbrekend proefschrift over de Wereldbibliotheek en De Arbeiderspers, ondanks een literatuurgeoriënteerde vraagstelling en aanpak, het integrale fonds, fictie en non-fictie, in ogenschouw, maar hij veegt daarbij te gemakkelijk alle non-fictie-uitgaven op een hoop.⁴

De focus op de twintigste-eeuwse *littéraire* uitgeverij is niet onlegitiem, maar zeker voor de eerste helft van de eeuw wel paradoxaal te noemen. Immers, in Nederland is de zuivere literaire uitgeverij, de uitgeverij die louter literatuur publiceert, een betrekkelijk recent verschijnsel. De Glas oppert het voorzichtig: 'In het algemeen lijkt het regel dat literaire uitgeverijen van enige betekenis hun literaire fonds combineren met niet-literaire fictie en non-fictie.'⁵ Oud-uitgever Laurens van Krevelen is in een opstel over de ontwikkeling van de Nederlandse literaire uitgeverij met de veelzeggende titel 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap' stilliger: 'Van de uitgeverijen die in de eerste helft van de twintigste eeuw bekend zijn geworden als belangrijke literaire huizen, zijn er maar enkele waarvan de bedrijfsvoering en organisatie min of meer gespecialiseerd waren in het literaire en het culturele boek, en waar andere commerciële activiteiten niet de

⁴ Eenmaal toegekomen aan het formuleren van algemene uitgeefstrategieën blijft De Glas behoedzaam en heeft hij het consequent over 'de (literaire) uitgeverij'. In het concluderende hoofdstuk echter verdwijnt met het '(literaire)' ook een deel van de nuance. Zie: F. de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling'/De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam 1989 (proefschrift Tilburg), p. 268-287.

⁵ De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 40-41.

hoofdzaak uitmaakten.⁶ Van Krevelen noemt als pioniers van het gespecialiseerde Nederlandse literaire uitgeefbedrijf de door De Glas bestudeerde Wereldbibliotheek (opgericht in 1905), Em. Querido (opgericht in 1915)⁷ en Stols (opgericht in 1922 of 1923, afhankelijk van de interpretatie). Alleen de laatste kan werkelijk getypeerd worden als een exclusief literaire uitgeverij, zij het een uitgeverij die, zeker in de eerste jaren, meer het karakter heeft van een *private press* dan van een uitgeverij in de gangbare, dat willen zeggen eveneens commerciële zin van het woord.⁸

Veelzeggend in dit verband is de samenstelling van de groepen van alle bij de Nederlandsche Uitgeversbond (N.U.B.) aangesloten uitgevers bij de invoering van het zogenaamde groepenstelsel in 1919. Bijlage [1] toont bij welke N.U.B.-groepen de grootste uitgeverijen (anno 1938) zijn aangesloten.⁹ Niet één uitgever zetelt in 1920 uitsluitend in de groep Schoone letteren (groep I). De groep wordt bevolkt door niet minder dan veertig uitgevers die samen een dertigtal huizen vertegenwoordigen. Schoone letteren is daarmee één van de vier grootste groepen, naast de groepen V (Schoolboeken), VII (Tijdschriften) en VIII (Weekbladen). Om dit getal in perspectief te plaatsen zijn de in 1938 'volwassen' uitgeverijen (ouder dan achttien jaar) interessant. Het zijn uitgeverijen die een zekere staat van dienst hebben en waarvan dus aangenomen kan worden dat ze bewezen hebben levensvatbaar te zijn. Het zijn er 48 van de 60, waarvan er 9 geen lid zijn van de uitgeversbond. Van de 39 N.U.B.-leden zijn er 20 – de helft – lid van de letteren-groep. Van die 20 zijn er twee die maar van één andere groep lid zijn: de Wereldbibliotheek (ook lid van de groep Populair-wetenschappelijke werken) en Querido (de groep Kinderboeken). Vele geven literatuur uit, maar de zuiver literaire uitgeverij bestaat in die jaren in Nederland hooguit in de marge van het boekenbedrijf.

⁶ L. van Krevelen, 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap. Over de ontwikkeling van de literaire uitgeverij in Nederland', in: *Jaarboek voor Nederlands boekgeschiedenis* 10 (2003), p. 13-50. Citaat op p. 17.

⁷ Over de geschiedenis van uitgeverij Querido, zie: A.L. Söttemann, *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*. Amsterdam 1990.

⁸ Over het karakter van de *private press*, zie: P. van Capelleveen, 'De identiteit van de private press', in: P. van Capelleveen & C. de Wolf, *Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland, 1910-2010*. Nijmegen, Den Haag 2010, p. 8-18.

⁹ Een uitgever werd, na daartoe het verzoek te hebben ingediend, door het bestuur van de N.U.B. ingedeeld bij die groepen waar hij 'krachtens zijn hoofduitgaven thuis behoort.' ('Kort verslag van de algemeene vergadering op Dinsdag 11 Maart 1919 te Amsterdam', in: *De Uitgever* 2 (1919) 1 (1 april), p. 1-5. Citaat op p. 3.)

De uitgeverij: twee vormen van specialisatie

Welke typen uitgeverijen kent Nederland wel? Welke uitgevers slagen er in de eerste helft van de twintigste eeuw in om uit de marge te treden en het uitgeverslandschap kleur te geven? Wat wordt eigenlijk verstaan onder 'uitgever' in deze periode? Vragen waar de boekhistorische vakliteratuur tot op heden slechts halve antwoorden en een 'ongedifferentieerde hoeveelheid gegevens op allerlei gebied' tegenover kan stellen.¹⁰

Een globaal beeld is voor handen. Het toont hoe in de loop van de negentiende eeuw de Nederlandse 'boekverkooper', die veelal boekhandelaar (of 'debitant') en drukker is, en dus als vanzelfsprekend ook uitgever, zich specialiseert.¹¹ Industrialisatie, hand in hand met een stijgend titelaanbod, meer scholing voor meer mensen en een fors gestegen inwonersaantal, noopt immers tot rationalisatie. Het boekenbedrijf krijgt een uitgesproken reliëf van aparte, onderscheiden beroepen met als bekendste en invloedrijkste: de uitgever, de boekhandelaar en de drukker. Een evolutie die wordt onderstreept door de oprichting van eigen belangenverenigingen. Aan het begin van de eeuw is het boekenvak voor een groot deel eendrachtig verenigd in de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (°1815), honderd jaar later kibbelen de Nederlandsche Uitgeversbond (°1880) en de Nederlandsche Debitantenbond (of Boekverkoopersbond) (°1907) met de regelmaat van een klok over boekhandelkortingen, laattijdige betalingen en

¹⁰ B.P.M. Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw. Enkele ontwikkelingen', in: J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De productie, distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam 1991, p. 101-121. Citaat op p. 104.

¹¹ B.P.M. Dongelmans, '1830-1910 Groei van de binnenlandse markt. 4.0 Inleiding', in: M. van Delft & C. de Wolf (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*. Zwolle/Den Haag 2003, p. 155-158. Zie ook: H. van der Laan, 'De uitgeverij in de negentiende eeuw. Over de leveranties van Nederlandse boekverkopers aan boekhandel Van Benthem & Jutting 1809, 1850 en 1890', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 13 (2006), p. 139-152 en Ludo Simons, 'Het bedrijf van de uitgever', in: C. Dekker et al (red.), *De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber amicorum Roland Baetens*. Antwerpen 2001, p. 161-175. Zie ten slotte ook: H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam 1999 (proefschrift Amsterdam), p. 61-86. Van Goinga maakt aannemelijk dat met het ontstaan van de tussenhandel in het boekenverkeer in de vorm van correspondentenschappen – een gevolg van de opkomst en bloei van de commissiehandel in de achttiende eeuw – de scheiding in uitgeverij en boekverkoop mogelijk werd.

beschadigd geretourneerde boeken.¹² De Nederlandsche Bond van Boekdrukkerijen (°1909) mengt zich minder in de discussies, maar heeft dan weer de handen vol aan Nederlands oudste vakbond, de Algemene Nederlandsche Typografen Bond (°1866), en aan de Vereeniging van Nederlandsche Papiergroothandelaren (°1909) en de Nederlandsche Bond van Handelaren in Grafische Artikelen (°1912).¹³

Maar heeft de differentiatie tussen uitgevers, boekhandelaren en drukkers ook werkelijk haar beslag gekregen aan het begin van de twintigste eeuw? Over de situatie in Nederland anno 1880 zegt Berry Dongelmans het volgende:

‘Als we nu eens kijken naar de werkelijke samenstelling van de beroepsgroep van 1200 boekhandelaren anno 1880, dan blijkt de aanduiding “boekhandelaar” te worden gebruikt voor: een uitgever-pur-sang, een debitant, een uitgever-debitant, een debitant-drukker en een uitgever-drukker.’¹⁴

¹² Over de geschiedenis van de Vereeniging, zie: V. Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1815-1915*. Amsterdam 1915; A. Loosjes, *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, 1915-1940*. Amsterdam 1940; H. Furstner, *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, 1940-1965*. Amsterdam 1965 en P. Hagers, *Het doel der Vereeniging is vereniging. 175 jaar Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1815-1990*. Zwolle 1990. Over de N.U.B., zie: J.E. Belinfante & J.L. Tadema, *De Nederlandsche Uitgeversbond. Gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 1 december 1930*. Amsterdam 1930; J. Romijn & A.L. Sötemann (red.), *Bont-boek over bond en boek. Een gevarieerde verzameling opstellen over het uitgeven, produceren en distribueren van boeken. Bijgebragt ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van de Nederlandsche Uitgeversbond. Voorafgegaan door een geschiedenis van de N.U.B. van 1931 tot 1955*. Amsterdam 1955 en H. Furstner & D. van der Stoep (red.), *Jaren weten meer dan boeken. Opstellen over de geschiedenis van de Koninklijke Uitgeversbond ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan*. Baarn 1980. Over de N.B.B., zie: C.J. Kelk, M. Dijkhoffz, G.J. Blees Kzn. & M.J. Visser, *De Nederlandsche Boekverkoopersbond, 1907-1947*. 's-Gravenhage 1947.

¹³ W.J. Wieringa, *Ten dienste van bedrijf en gemeenschap. Vijftig jaar boekdrukkersorganisatie*. Amsterdam 1959 en U. Proost, *Twee eeuwen Brandt en Proost. Een bijdrage tot de geschiedenis van de boekbinderij, de uitgeverij van bijbels en kerkboeken en den papierhandel in Nederland. Naar gegevens geput uit de archieven van J. Brandt & Zoon sinds 1742 en P. Proost en Zoon sinds 1842*. Amsterdam 1942, p. 265-268.

¹⁴ B.P.M. Dongelmans, ‘Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw’, p. 106.

De moeilijkheid is dat er te weinig bekend is over deze vele honderden 'boekhandelaren' om de vraag naar behoren te kunnen beantwoorden.¹⁵ Wel staat vast dat meer dan de helft van de totale boekproductie voor rekening komt van slechts 15% van de 'uitgevers'. En volgens Harry van der Laan levert aan het einde van de negentiende eeuw zowel in Groningen als in Middelburg een kleine topplaag meer dan 80% van alle boeken en tijdschriften aan de debiethandel.¹⁶ Een beter inzicht in het uitgeverslandschap bij de aanvang van de twintigste eeuw kan dus gerechtvaardigd aanvangen met het in kaart brengen van deze bovenlaag. Wie zijn het? Zijn het inderdaad uitgevers-pur-sang? En, los daarvan, wat brengen ze op de markt? Opnieuw biedt de invoering van het groepenstelsel daartoe een raamwerk.

Het stelsel was een initiatief van het N.U.B.-bestuur. Het argumenteerde, bij monde van voorzitter Jan Tadema (uitsluitend uitgever), dat de bond uit 'te heterogene bestanddeelen' bestaat en 'den laatsten tijd [...] het aantal leden, dat het uitgeversbedrijf als *nevenbedrijf* uitoefent toeneemt.'¹⁷ Die nieuwe leden, veelal kleine garnalen in het vak, komen af op de reductie van 15% die de Nederlandsche Drukkersbond – een minder succesvolle voorganger van de Nederlandsche Bond van Boekdrukkerijen – aan de leden van de Uitgeversbond toekent. Als hun aantal te groot wordt, dreigt echter het gevaar dat 'die leden, welke het uitgeversbedrijf slechts als bijzaak uitoefenen, de overhand kunnen krijgen of althans een overwegenden invloed kunnen oefenen. Dat mag niet.'¹⁸ En omdat splitsing in stemgerechtigde *uitgevers pur sang* en niet-stemgerechtigde *neven-uitgevers*, in weinig ogen genade vindt, opteert het bestuur voor een omweg. In de

¹⁵ Met het onderzoek van Van der Laan naar de situatie in Groningen weten we wel dat aan het einde van de negentiende eeuw specialisatie in het Groningse boekbedrijf is doorgevoerd, op één belangrijke uitzondering na: de uitgeverij. 'Gespecialiseerd was de uitgeverij toen nog niet definitief: twee personen hadden uitsluitend een uitgeverspatent [...]. De anderen combineerden het met een boekdrukkers- of boekverkoperspatent.' (H. van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw*. Assen 2005 (proefschrift Utrecht). (GRONINGER HISTORISCHE REEKS, 30). Citaat op p. 326.)

¹⁶ Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf*, p. 272-279 en 'De uitgeverij in de negentiende eeuw', p. 151-152.

¹⁷ 'Verslag van de jaarlijksche algemeene vergadering gehouden op dinsdag 18 september 1917, des voormiddags te 11 ure in Hotel "Wittebrug" te 's-Gravenhage', in: *Mededeelingen van den 'Nederlandsche uitgeversbond'* (1917) 30 (20 november), p. 141-151. Citaten op p. 143 & 148.

¹⁸ 'Verslag van de jaarlijksche algemeene vergadering gehouden op dinsdag 18 september 1917', p. 148.

woorden van J.M. Meulenhoff (uitgever én boekenimporteur): ‘om de stem der leden tot de juiste waarde te brengen, zoodat uitgevers van dagbladen b.v. niets zouden hebben te zeggen over besluiten, die de uitgevers van schoolboeken’ aangaan, wordt gekozen voor groepen bestaande uit vakgenoten met gelijksoortige uitgaven.¹⁹ Daarnaast wordt bij wijze van adviesorgaan een ‘naamlijst van de leden, voor zoover uitsluitend uitgever’ opgesteld.²⁰

Pas decennia later zal een afgeslankt groepenstelsel een werkelijke rol van betekenis spelen in de organisatie van de Nederlandse uitgevers, maar dat maakt de introductie van het stelsel niet minder interessant.²¹ De indeling resulteert immers in een dwarsdoorsnede van het Nederlandse uitgeverslandschap anno 1920 en de debatten in de ledenvergaderingen van de bond voorafgaand aan de indeling zijn bij uitstek geschikt om kleur te geven aan het tafereel. Wat blijkt?

Slechts de helft – 19 op 39 – van de grote uitgevers aangesloten bij de uitgeversbond figureert op de ‘uitsluitend uitgever’-lijst. De andere helft beschikt, de specialisatietendens ten spijt, over een boekwinkel (Brill en Nijhoff bijvoorbeeld) of een drukkerij. Vooral deze laatste combinatie heet dan wel op haar retour te zijn, uit het zicht is ze allerm minst. Brill, Thieme, Noorduijn, Wolters, Sijthoff, Kluitman en Samsom zijn stuk voor stuk grote zaken die tijdens het interbellum drukkerij en uitgeverij onder één dak verenigen. Daarmee zeg ik niet dat het specialisatieproces naar het rijk der boekhistorische fabelen verwezen kan worden. Het proces is inderdaad gaande en onmiskenbaar af te lezen uit Bijlage [1]: tussen 1870 en 1910 stoten de meeste uitgevers de debiethandel af en vanaf circa 1880 wordt nog maar zelden een nieuwe uitgeverij opgericht met daaraan verbonden een boekhandel of een drukkerij. Het zijn vooral de oudere bedrijven die naast de uitgeverij ook een andere tak van het boekenvak blijven beoefenen. Van de twintig opgericht voor 1880 zijn dat er twaalf, van de tien opgericht voor 1850

¹⁹ ‘Verslag van de buitengewone algemene vergadering gehouden op 17 december 1918 in hotel Krasnapolsky, te Amsterdam’, in: *De Uitgever* 1 (1918) 7 (1 oktober), p. 83-98. Citaat op p. 88.

²⁰ ‘Buitengewone algemene vergadering gehouden op woensdag 23 juni 1920, des v.m. ten 11 ure, in Hôtel Krasnapolsky, te Amsterdam’, in: *De Uitgever* 3 (1920) 7 (1 juli), p. 85-90. In het bijzonder p. 87. Zie ook Bijlage [1].

²¹ D. van der Stoep, ‘De lange weg naar volwassenheid’, in: D. van der Stoep, *Het lam voor de glazen. Opstellen over een eeuw boekbedrijf 1877-1977 ter gelegenheid van het honderjarig bestaan van het veteranengezelschap De Langste Dag*. Baarn 1977, p. 9-34.

zijn het er zelfs zeven. Er lijkt sprake van de wet van de remmende voorsprong: tot in de negentiende eeuw zijn uitgever-zijn en drukker-zijn vaak de logische kanten van dezelfde medaille, naar het einde van de eeuw bewijzen meer en meer uitgevers dat beide zaken niet noodzakelijk met elkaar verbonden hoeven te zijn. Een inzicht waar jonge ondernemers profijt van trekken. Waarom nog investeren in dure machines en mensen als het ook zonder dat alles mogelijk blijkt boeken uit te geven? Daartegenover staan de oudere huizen, die vaak veel hebben geïnvesteerd in een (moderne) drukkerij en zetters, die ze niet zomaar van de hand willen doen. En voor sterk gespecialiseerde uitgeverijen, zoals Brill, Kluitman of Samsom, is een eigen drukkerij, ingericht om tegemoet te komen aan de eigen specifieke wensen, welhaast onontbeerlijk.

Bijlage [1] reveleert nog twee andere verschilpunten tussen de oudere en de jongere generatie grote uitgeverijen: hun vestigingsplaats en het type uitgaven waarmee ze hoofdzakelijk voor de dag komen. Beginnen we met het eerste punt: geen van de tien oudste bedrijven is in Amsterdam gevestigd, terwijl exact de helft – 14 op 28 – van de bedrijven opgericht na 1890 in Amsterdam kantoor houdt. Opmerkelijk daarbij is niet de hoge boekenvakconcentratie in Amsterdam, dat was al het geval gedurende de hele negentiende eeuw.²² Opmerkelijk is veeleer het feit dat geen van de oude huizen Amsterdam als thuisbasis heeft.

Wellicht schuilt een verklaring voor de aantrekkingskracht van Amsterdam op jonge uitgevers en de hogere levensverwachting van de oudere, niet-Amsterdamse uitgeverijen in het tweede punt. De firmanten van oude firma's zetelen vooral in de groepen II en V (Wetenschappelijke werken en Schoolboeken), de 'jonge' Amsterdammers maken de dienst uit in de groepen I en VI (Schoone letteren en Kinderboeken). Het is geen wet van Meden en Perzen – Nijgh & van Ditmar, Sijthoff en Callenbach zitten ook in de Schoone letteren-groep en H. Meulenhoff en Querido in de Schoolboeken-

²² A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Deel 2. Amsterdam 1887, p. 746. Over het belang van de concentratie van uitgeverijen in Amsterdam, zie ook: B. Heebels & R. Boschma, 'Performing in Dutch Book Publishing 1880-2008: the Importance of Entrepreneurial Experience and the Amsterdam Cluster', in: *Journal of Economic Geography* 11 (2011), p. 1007-1029. Het is ongelukkig dat Heebels en Boschma geen differentiatie aanbrengen naar type uitgeverijen en, erger, impliciet de uitgeverij synoniem stellen aan de literaire uitgeverij, vgl. bijvoorbeeld de 'literary social scene' op p. 1022.

groep – maar toch kunnen we veilig stellen dat de oudere huizen zich, in de loop der tijd, hebben toegelegd op het zogenaamde *niet-publieksboek* en de jongere huizen graag – of noodgedwongen? – op de *publieksboeken*-markt operen. De opbouw van een wetenschappelijk fonds of een schoolboekenfonds is misschien een werk van langere adem in vergelijking met de opbouw van een kinderboekenfonds of een literair fonds, maar er is meer. Als een zuiver literaire uitgeverij (nog) maar ternauwernood levensvatbaar is tijdens het interbellum, ligt het voor de hand te veronderstellen dat andere soorten uitgaven, uitgaven met een gegarandeerde minimale afzet zoals schoolboeken en wetenschappelijke (hand)boeken, allengs de voorkeur genieten van een ervaren uitgever/zakenman.²³ Daarnaast lijkt het plausibel dat een ambitieuze jonge uitgever meer kans denkt te maken een literair fonds op te bouwen in de culturele hoofdstad van het land dan in een willekeurige provinciestad.

Is het toeval dat we onder de oudste huizen nagenoeg geen uitgevers tellen die zich specialiseren in literatuur? Of is er sprake van een, al of niet bewuste, strategie van fondsvorming, die maakt dat juist die ‘niet-literaire’ uitgeverijen nog bestaan en hun concurrenten van weleer het elektrische licht van de twintigste eeuw nooit aanschouwden? Valt het (rendabel) voortbestaan van een uitgeverij wellicht beter te waarborgen met een ‘niet-literair’ dan met een ‘literair’ fonds? Vragen die niet beantwoord kunnen worden aan de hand van de studie van jonge twintigste-eeuwse uitgeverijen en hun literair fonds, wel door bestudering van een uitgeverij gerijpt in de voorafgaande eeuw met een weliswaar minder tot de verbeelding sprekend, dat wil zeggen, *niet-literair* fonds.

Zowel uit de constatering dat er een verschil bestaat tussen de fondsen van oudere en jongere uitgeverijen als uit het feit dat het N.U.B.-bestuur het mogelijk, zelfs gewenst acht zijn leden onder te brengen in een aantal

²³ Van den Brink maakt duidelijk dat met betrekking tot het boek de eerste decennia van de twintigste eeuw gekenmerkt worden door ‘een grote groei’ van de educatieve sector. De ‘educatieve’ uitgeverijen Wolters, Samsom, Noordhoff, Malmberg en W.E.J. Tjeenk Willink domineren op overtuigende wijze dit marktsegment. Het resterende deel van de niet-publieksboekenmarkt wordt, aldus Van den Brink, ‘ingenomen door ongeveer 25 uitgeverijen, waarbij het overwegend kleine specialismen [betreft]’. Het publieksboek noemt hij ‘nog altijd een luxeartikel’ en de markt ervan is ‘in handen van een relatief hoog aantal aanbieders’. (R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1938-1985, in het bijzonder die met betrekking tot de uitgeverij*. Leiden/Antwerpen 1987, p. 52-84. Citaten op p. 68, 69, 70 & 75.)

groepen, valt af te leiden dat we in die jaren diverse typen uitgeverijen kunnen onderscheiden. Het zijn uitgeverijtypen met andersoortige fondsen en daaruit voortvloeiende eigen, specifieke belangen. In de discussies voorafgaand aan de groepenindeling komt dit fenomeen ruim aan de orde. De uitgevers voeren het aan als één van de redenen voor de reorganisatie. De N.U.B. dreigt namelijk niet alleen overspoeld te geraken door allerlei kleine uitgevers en drukkers, ook versplintering van de bond zien ze als een reëel gevaar. Diverse uitgevers hebben zich immers, los van de uitgeversbond, verenigd, of maken plannen in die richting. De krantenuitgevers hebben zich georganiseerd in de Vereeniging van Uitgevers van Dagbladen 'De Nederlandsche Dagbladpers' (°1908), uitgevers van niet-dagelijks verschijnende bladen in de vereniging De Periodieke Pers (°1912)²⁴ en er 'zijn nog andere groepen van uitgevers, die zich buiten den bond om hebben georganiseerd, zooals die van schoolboeken en muziek'.²⁵ Kortom, in de woorden van bondsvoorzitter Jan Tadema tijdens diens openingsrede op de ledenvergadering van 1917:

'Zijn wij een *vakvereniging*, wier leden een en hetzelfde doel nastreven; hetzelfde vak beoefenen en vaak slechts verbeteringen van hunne economische positie beoogen? Neen, daarvoor bestaat onze Bond uit te heterogene bestanddeelen. Laten wij trachten een stap in die richting te doen, wanneer straks door U op ons voorstel een commissie zal worden benoemd, ten einde door een indeeling der leden een gezonder toestand te scheppen en gedeeltelijk daartoe te geraken.'²⁶

Er is derhalve sprake van een tweede vorm van specialisering of differentiëring in het boekenvak: de grote uitgevers leggen zich aan het begin

²⁴ J. Hemels, *De krant in bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving*. Baarn 1983.

²⁵ J.C. Tadema aan het woord volgens: 'Verslag van de buitengewone algemene vergadering gehouden op 17 december 1918 in hotel Krasnapolsky, te Amsterdam', in: *De Uitgever* 1 (1918) 7 (1 oktober), p. 83-98. Citaat op p. 89. De Vereeniging van Schoolboekuitgevers was opgericht op de 4^e januari van dat jaar. (*Nieuwsblad voor den Boekhandel* 85 (1918) 2 (8 januari), p. 51.) De Vereeniging van Muziekuitgevers en -handelaren in Nederland bestond sinds 1907. (*Nieuwsblad voor den Boekhandel* 74 (1907) 80 (4 oktober), p. 1164.)

²⁶ 'Verslag van de jaarlijksche algemeene vergadering gehouden op dinsdag 18 september 1917', p. 143-144.

van de eeuw steeds vaker toe op één of een beperkt aantal typen uitgaven. Ze brengen het aantal zwaartepunten in hun fonds terug tot een handvol. De dagbladuitgevers vormen daarvan een uitgesproken (negentiende-eeuws) bewijs, maar ook de uitgevers van niet-periodieke werken verkennen voorzichtig deze weg. De uitgever die in alles brood ziet en het allemaal met evenveel animo oplegt, is anno 1920 een uitzondering. De grote uitgevers opgenomen in Bijlage [1] zijn gemiddeld lid van een drietal groepen. Het leeuwendeel is lid van twee, drie of vier groepen. Een enkeling van meer dan vijf van de twaalf groepen. Eén uitgever, de Leidse duizendpoot Sijthoff, zetelt in acht groepen. En veelzeggender, drie zijn aangesloten bij slechts één groep: schoolboekenuitgever Muusses, kinderboekenuitgeverij Kluitman en wetenschappelijk (*in casu*: juridisch) uitgever Gouda Quint²⁷ – drie huizen overigens die langer dan 45 jaar bestaan en waar een tweede generatie aan het roer staat.

Van één van deze drie is het mogelijk de initiatiefnemers zelf aan het woord te laten over deze vorm van specialisering. In een interview uit 1927 met de bekende journalist Marie Brusse – broer van de Rotterdamse uitgevers – memoreren de gebroeders Kluitman hoe ze uitgevers van kinderboeken werden. Ze laten zich daarbij onder meer ontvallen dat specialisatie een eis des tijds is. Zo kregen ze het al vroeg te horen:

‘Hoe wij tot deze specialisatie zijn gekomen? Den grondslag voor ons fonds heeft onze Vader en voorganger gelegd. Hij was al een bekende kinderboekenuitgever. Maar het specialiseeren is een verschijnsel van den modernen tijd. En in dit verband herinner ik mij als jongmensch een gesprek te hebben bijgewoond tusschen mijn Vader en een aanzienlijk vakgenoot, dat ik later ter harte heb genomen. Deze collega betoogde toch, dat het een eisch des tijds was, die zich steeds scherper

²⁷ In het gedenkboek verschenen naar aanleiding van 250 jaar Gouda Quint staat, onder het kopje ‘Eindelijk een juridische specialisatie’ te lezen: ‘Het is opvallend hoe deze laatste [= Steven Gouda Quint], op basis van het gerenommeerde doch kleine juridische fonds dat zijn vader heeft opgebouwd, zich binnen enkele decennia weet te scharen onder de toonaangevende juridische uitgevers. Daarbij treedt een duidelijke specialisatie op; de catechisatieboekjes van Van den Berg blijven behouden, al neemt hun ‘debiet’ [...] af, de populaire romans en de plaatwerken zoals zijn vader die uitgaf, vinden in het fonds van S. Gouda Quint niet langer een plaats.’ (W. Coster & H.D. van der Staak, *De lezer tot gemak en mij tot voordeel. Een Arnhemse uitgevershuis 1739-1989*. Arnhem 1989. Citaat op p. 71.)

afteekende, om in iedere zaak zich te beperken en bijzonder toe te leggen op één deel van het vak, en dat ons vak zich zoodanig uitbreidde, dat het langzamerhand onmogelijk zou blijken zich met alle onderdeelen ervan te blijven bezig houden. Toen onze Vader dan ook in 1907 zich terugtrok uit het bedrijf, dat hij in 1864 gevestigd had, begrepen wij, zijn beide zoons, en opvolgers, – gedachtig aan den raad van den bekenden ouderen confrater, dat wij den tot toen bestaanden debietboekhandel, met de courant- en handelsdrukkerij in andere handen moesten overgeven, en ons moesten gaan specialiseeren op dat andere deel van de oude zaak: de boeken voor de jeugd. Ons nieuwe gebouw richtten wij hiertoe dan ook volkomen zakelijk en technisch in.’²⁸

Naast een tendens tot specialisatie in de zin van een *differentiatie van beroepen* binnen het boekenbedrijf kent de eerste helft van de vorige eeuw dus ook een tendens tot specialisatie te omschrijven als een vorm van verkaveling of *segmentering van het uitgeefbedrijf*. De grote uitgever zet in op één of twee typen uitgave(n), trekt daartoe alles uit de kast en minimaliseert daarmee het aantal directe concurrenten.²⁹ Een proces dat, aangezien het collega-uitgevers in het nauw kan drijven en dus kan aanzetten tot een gelijkaardige strategie, mettertijd hand over hand zal toenemen en mogelijk nog versterkt wordt door de introductie van het groepenstelsel.³⁰ Wanneer deze tweede vorm van

²⁸ [M.J.Brussel], ‘Onder de menschen. De uitgeverij VI’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 347 (woensdag 15 december, avondblad), C1. Over de wijze waarop Kluitman zich specialiseert, en ook hoe Van Goor een gelijkaardige weg inslaat, zie: B. Dongelmans, ‘De mislukte drooglegging. De kinderboekenuitgevers G.B. van Goor & Zoonen en Gebrs. Kluitman 1910’, in: *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag 2000, p. 101-112.

²⁹ Er zijn meer contemporaine uitgevers aan te halen die wijzen op het belang van een dergelijke vorm van specialisatie. Wouter Nijhoff bijvoorbeeld, in 1919: ‘Op den duur zullen fatsoenlijke uitgevers meer tot eene bepaalde richting zich moeten beperken, in plaats van elkander gedurig in de wielen te rijden.’ (‘Buitengewone algemeene vergadering gehouden op woensdag 17 december 1919, des v.m. ten 11 ure, in Hôtel Krasnapolsky, te Amsterdam’, in: *De Uitgever* 3 (1920) 1 (1 januari), p. 2-7. Citaat op p. 5.)

³⁰ Gedenkboeken van uitgeverijen gepubliceerd in het laatste kwart van de vorige eeuw, pakken – meer oog hebbend voor het recente verleden en het fondsprofiel ten tijde van het jubileum – graag uit met hun ‘specialisatie’, ook al doen ze daarmee de vroegste historie van het eigen huis geweld aan. Getuige de (onder)titels in: F. Smit, *Boekjaar. Hondervijftig jaar uitgeven voor het onderwijs. Wolters & Noordhoff 1836-1986*. Groningen 1986 of (over W.E.J. Tjeenk Willink) C.J.H. Jansen, *150 jaar uitgever van juridische boeken en tijdschriften*. Zwolle 1988.

specialisatie de overhand krijgt en resulteert in een sterk gespecialiseerde uitgeverij (zoals Brill, Samsom of Kluitman), doorkruist het bovendien het eerstgenoemde specialisatieproces. Dat sommige oudere huizen drukken en uitgeven blijven verenigen, heeft dan niet zozeer te maken met 'de wet van de remmende voorsprong', wel met het gewicht en de logische gevolgen van de inhoudelijke specialisatie. Technisch hooggespecialiseerd drukwerk zoals op grote schaal met de modernste technieken kleurrijk geïllustreerde kinderboeken drukken (Kluitman) of monumentale werken in niet-westerse schriften produceren (Brill): soms is er maar één drukkerij in Nederland die het werk aankan en dat is de eigen drukkerij.

Ten slotte spreekt uit Bijlage [1] nog een laatste karakteristiek die we in een schets van het uitgeverslandschap tijdens het interbellum niet onvermeld mogen laten: de verzuiling, in die jaren op haar hoogtepunt. Enerzijds valt op dat van de grote katholieke uitgevers, zoals Romen, Malmberg, St. Gregorius, het R.K. Jongensweeshuis of Paul Brand, enkel de laatstgenoemde aangesloten is bij de N.U.B. Anderzijds ruimt de bond ook plaats in voor een groep 'stichtelijke lectuur' waarin uitgevers met een uitgesproken protestants fonds zoals Kok en Daamen, maar ook de katholieke Brand een zitje hebben. Groep x houdt evenwel niet lang stand en wordt op verzoek van de leden in december 1919 al weer opgeheven. De stichtelijke uitgevers zijn van mening 'dat er te veel verschil bestaat tusschen den aard van stichtelijke literatuur, door de leden uitgegeven.'³¹ Amper vijf jaar later vindt een nieuwe vorm van versplintering plaats wanneer het katholieke boekbedrijf zich onder leiding van Brand definitief verenigt in Sint Jan.³²

³¹ 'Buitengewone algemeene vergadering gehouden op woensdag 17 december 1920, des v.m. ten 11 ure, in Hôtel Krasnapolsky, te Amsterdam', in: *De Uitgever* 3 (1920) 1 (1 januari), p. 2-7. Citaat op p. 3.

³² Over de geschiedenis van de katholieke uitgeverij in Nederland en Sint Jan: W. van de Pas, *De strijd voor het katholieke boek. Uitgegeven bij de gelegenheid van het vijftienvig jarig bestaan van de R.K. Nederlandsche Boekhandelaren en Uitgeversvereniging 'Sint Jan' 1924-1949*. Amsterdam 1949; O.S. Lankhorst, *Voorgoed geboekstaafd. De katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan vanaf het 25-jarig jubileum in 1949 tot aan de opheffing in 1979*. Nijmegen 1994 en A. van Duinkerken, *Veertig jaar katholieke uitgeverij*. Bussum 1951.

De uitgevers: een nieuwe generatie

Het Nederlandse uitgeefwezen wordt in de jaren 1900-1940 gekenschetst door voorzichtige, maar gestage rationalisatie. De producenten van het boek, drukker en uitgever, verkennen de weg naar professionalisering door onderlinge afbakening van het vakgebied en, in het geval van de grotere uitgever, door specialisering van het fonds. Bijlage [1] maakt aanschouwelijk hoe, na de oprichting in 1880 van de naamloze vennootschap Elsevier, in de daaropvolgende kwarteeuw bijna alle huizen volgen en zich omvormen tot een N.V. Dat is overigens voor econoom Johan de Vries één van de aanwijzingen dat het uitgeefbedrijf de aanloop neemt naar een belangrijke nieuwe fase in zijn ontwikkeling die ten volle aan het licht komt na de Tweede Wereldoorlog.³³ De vennootschap staat voor 'the spreading of risk among the individual shareholders, the opportunity to gather together greater human and financial capital, the separation of management and ownership which should guarantee the "great vigor" and continuing specialization of efforts.'³⁴ De vennootschapsvorm kondigt het einde van het familiebedrijf aan, eeuwenlang in het boekenvak de vigerende vorm van ondernemerschap, en opent de poort voor de 'manager', met in zijn voetspoor concepten als 'profit-maximization', 'accounting' en 'economics of scale'.³⁵ De klemtoon verschuift: van de uitgever naar de uitgeverij.³⁶

Zover is het echter nog niet in 1920. Bijlage [2], waarin de firmanten van de grote uitgeverijen centraal staan, laat over de professionele achtergrond van de gemiddelde grote uitgever in die tijd weinig ruimte voor twijfel of afwijkende interpretaties. Het gros is opgeleid in de praktijk, dat wil zeggen als volontair bij of in dienst van een oudere collega. De oudere huizen zijn bovendien nog steeds, ondanks de vennootschapsvorm, familie zaken waar een tweede of derde generatie de scepter zwaait – zij het geregeld met

³³ J. de Vries, *Four Windows of Opportunity. A Study in Publishing*. Amsterdam 1995. Zie met name hoofdstuk 4 ('The Window of Economic Strategy') en 'transition' 4 ('The Window of Economic Strategy'), p. 105-174.

³⁴ J. de Vries, *Four Windows of Opportunity*, p. 126.

³⁵ J. de Vries, *Four Windows of Opportunity*, p. 164-165. Zie ook: F. de Glas, 'Business History and the Study of Publishing Houses', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zutphen 2006, p. 83-99.

³⁶ Veelzeggend in dit verband is de opkomst van het woord 'uitgeverij' als aanduiding voor een uitgeverszaak aan het begin de vorige eeuw. Zie: L. Simons, 'Het bedrijf van de uitgever', p. 161-175.

z'n tweeën, de gebroeders Schillemans, Tadema, Tjeenk Willink, Van Kampen en Kluitman ten bewijze. Ook de onderlinge familiebanden zijn nog geen verleden tijd.³⁷ Toch voltrok zich onopvallend een kleine revolutie. De negentiende-eeuwse uitgevers, zelf volontair geweest bij binnenlandse collega's, sturen aan het einde van de eeuw hun zonen naar het buitenland om het vak te leren.³⁸ En vanaf circa 1900 wordt de ene firma na de andere overgenomen door uitgeverszonen die zijn opgeleid in Parijs, Londen en Duitsland (veelal Leipzig).³⁹ Er lijkt zelfs sprake van een generatiewisseling. Behalve Thieme, Bohn, Tjeenk Willink, Van Kampen en Kluitman, komen ook Gouda Quint, Van Goor, Sijthoff, Noordhoff, Bruna, Muusses, Elsevier, Samsom en Van Holkema & Warendorf bij de aanvang van de twintigste eeuw in handen van jongemannen, geboren in de jaren 1870 en vertrouwd met het binnen- én buitenlandse uitgeefbedrijf. Deze generatie zal – in navolging van de grote buitenlandse voorbeelden? – het Nederlandse uitgeefbedrijf behoedzaam hervormen en daarmee het aanzicht van de Nederlandse uitgeverij tot aan de Tweede Wereldoorlog bepalen: de firma's omvormen tot vennootschappen en steeds nadrukkelijker een gespecialiseerde koers laten varen, de regels binnen de uitgeversbond en de Vereniging aanscherpen,⁴⁰ aansluiten bij de Berner Conventie,⁴¹ de vaste

³⁷ De broers H.C.A. en J.W. van Kampen om één voorbeeld te noemen, hebben familiebanden met de Campagnes en de families Centen en Stenfert Kroese. (Zie: [D.] v[an] d[er] S[toep], 'J.W. van Kampen tachtig jaar', in: *De Uitgever*, 43 (1963) 8 (augustus), p. 330-334.)

³⁸ De enige 'vader' in Bijlage [2], dat wil zeggen negentiende-eeuwse uitgever, die ook in het buitenland volontair was, is Martinus Nijhoff. (Zie Bijlage [2].)

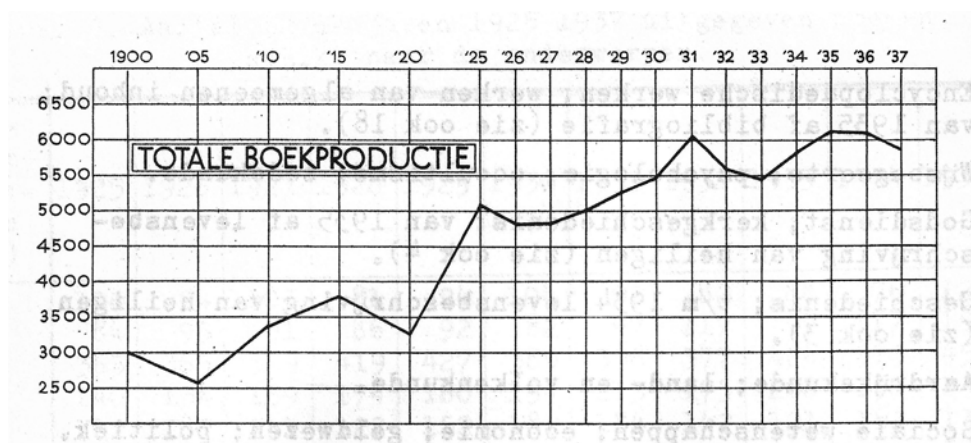
³⁹ Henri Mayer stelt in zijn in memoriam over J.M. Meulenhoff dat Leipzig als 'centrum van den boekhandel terecht de reputatie genoot, de leerschool voor a.s. boekhandelaars te zijn, vooral als finishing touch. Velen, later sieraden van het vak, ik noem slechts Wouter Nijhoff en Jan Tadema, hebben daar een jaar of langer in verschillende functies en branches gewerkt. Een leertijd in Leipzig had ook dat voordeel dat men met jongelui uit alle oorden van Europa bevriend raakte, en zodoende relaties aanknoopte.' (H. Mayer, 'J.M. Meulenhoff 17 april 1869-19 augustus 1939', in: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1942-1943*. Leiden 1944, p. 91-95. Citaat op p. 91. Zie ook de getuigenis van H. Jacoby, *Ter herinnering. Memoires van een boekverkoper als ooggetuige van de twintigste eeuw*. Den Haag 1992, p. 33.)

⁴⁰ Zie: F. de Glas, 'Spelregels voor het boekenvak. Het reglement voor het Handelsverkeer als spiegel van de ontwikkeling van het boekenvak 1904-1961', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 131-148 & D. van der Stoep, 'Over honderd jaar vak- en standsorganisatie', in: Van der Stoep (red.), *Het lam voor de glazen*, p. 153-175.

⁴¹ B. Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en splijtzwaam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004), p. 163-180.

boekenprijs introduceren,⁴² het Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel en Schalekamp, Van de Grampel & Bakker onder de vleugels van de Vereniging omvormen tot het Centraal Boekhuis⁴³ en een institutionele opleiding voor het boekenvak opzetten.⁴⁴

Deze generatie gidst de Nederlandse uitgeverij ook door woelige tijden: de Eerste Wereldoorlog, de *roaring twenties* en de crisis van de jaren dertig. De totale Nederlandse boekproductie in die jaren verdubbelt bijna, van 3.011 in 1900 naar 5.896 in 1937. Maar dat gebeurt niet met een soepel stijgende lijn.⁴⁵

Figuur 1. De Nederlandse boekproductie (1900-1937).⁴⁶

Zowel (de nasleep van) de Grote Oorlog als de crisis laten hun sporen na, zoals Figuur 1 toont. In relatie tot de gehele Nederlandse bevolking dienen we de totale groei bovendien sterkt te nuanceren. In 1900 telt Nederland circa 5,1 miljoen inwoners, in 1937 is dat aantal gestegen tot circa 8,6 miljoen. Het betekent dat de stijging van de boekproductie voor een redelijk deel gelijke tred houdt met de bevolkingstoename. Corrigeren we dus de groeicijfers met

⁴² B. van Selm, 'Uit de voorgeschiedenis van de vaste winkelprijs', in: B. van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*. Amsterdam 1992, p. 46-61 & De Glas, 'Spelregels voor het boekenvak', p. 135-137.

⁴³ V. Funke, *Dat bestelhuis! Dat bestelhuis! Wat speelt dat 'n rol! 125 jaar Centraal Boekhuis*. Culemborg 1996.

⁴⁴ H. Furstner, *Vijftig jaar vakwerk. Terugblik op een halve eeuw opleidingen voor het boekenvak*. Amsterdam 1987.

⁴⁵ *Statistiek der boekproductie 1900-1937 (historisch overzicht)*. (Centraal Bureau voor Statistiek) 's-Gravenhage 1938, p. 6-8.

⁴⁶ *Statistiek der boekproductie*, p. 10.

de bevolkingscijfers, dan houden we globaal gezien hooguit een lichte groei over.

TERUGBLIK: UITGEVERIJONDERZOEK

Academische interesse in functie en betekenis van de uitgeverij is van recente datum. Het is een voortvloeisel van de opmars van de boekgeschiedenis en de boekwetenschap als wetenschapsdisciplines in de laatste helft van de vorige eeuw.⁴⁷ Zwart-wit gesteld onderzoekt boekwetenschap het boek als materieel object en boekgeschiedenis het historische boek als materieel object. De bestudering van (de geschiedenis van) het boek heeft op haar beurt respectabele wortels: in de filologie, in de literatuurgeschiedenis en in de analytische bibliografie, maar ook in de economische geschiedenis en de (cultuur)sociologie. Als een van nature interdisciplinair onderzoeksveld assimileert de boekwetenschap (en daarmee ook de boekgeschiedenis) bovendien nog met regelmaat modellen en theorieën van jonge of gevestigde wetenschappelijke disciplines. Als zelfstandige discipline(s) worden ze mede daardoor tot de dag van vandaag gekenmerkt door een royaal aantal subdisciplines. Volgens sommigen zuchten ze zelfs onder het gebrek aan disciplinaire cohesie.⁴⁸ Een van die specialistische subdisciplines is het uitgeverijonderzoek: bestudering van de structuur en het functioneren (economisch, sociaal, intellectueel, cultureel, juridisch, etc.) van het uitgeefwezen, nu en in het verleden. Is er sprake van een historisch perspectief, dan krijgt de term uitgeverijgeschiedenis meestal voorrang.⁴⁹

⁴⁷ D. Finkelstein & A. McCleery, *An Introduction to Book History*. Taylor & Francis e-Library Edition. London/New York [2006], p. 7-27. Over boekgeschiedenis in Nederland, zie onder meer: H. Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 7-24; B. Dongelmans, 'Kopij en druk revisited', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17 (2010), p. 7-14 en P.G. Hoftijzer & O.S. Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*. Tweede, herziene en vermeerderde druk. Den Haag 2000, p. 5-8.

⁴⁸ T.R. Adams & N. Barker, 'A New Model for the Study of the Book', in: N. Barker (ed.), *A Potencie of Life. Books in Society*. Paperback edition. [London/New Castle 2001], p. 5-43. Zie met name p. 10. Er werden al diverse pogingen ondernomen om meer eenheid te brengen in de veelstemmigheid van de jonge boekhistorische onderzoeksagenda, met als bekendste voorstel het sedertdien te pas en te onpas aangehaalde communicatiecircuit van Robert Darnton. (R. Darnton, 'What is the History of Books?', in: *Daedalus* 111 (1982) 3 (Summer), p. 65-83.)

⁴⁹ In de Angelsaksische literatuur worden *publishing studies* en *publishing history*, contraproductief en daarom ten onrechte, strikt gescheiden. Zie: S. Murray, 'Publishing

Uitgeverijonderzoek en uitgeverijgeschiedenis beschikken niet over een universele onderzoekstheorie of –methodiek, zelfs niet over een internationale consensus over de leidende onderzoeksvragen.⁵⁰ Wel verschijnen er steeds vaker studies naar het functioneren van de uitgeverij die niet alleen de particuliere geschiedenis van de uitgever en zijn bedrijf belichten, maar ook theorieën over wetmatigheden in het uitgeefbedrijf formuleren en toetsen – handvaten waarmee niet enkel *een* uitgeverij begrepen kan worden, maar ook *de* uitgeverij. Recente bijdragen komen van diverse zijden: uit de ‘traditionele’ boekgeschiedenis, uit de bedrijfseconomische of sociologische hoek, maar ook uit de uitgeefpraktijk. Drie interessante modellen met verschillende achtergronden maken de breedte van het palet aanschouwelijk.

Als startpunt van hun communicatiemodel ten behoeve van de studie van het boek kiezen Thomas R. Adams en Nicolas Barker bewust voor het concept ‘uitgeven’: ‘the initial decision to multiply a text or image for distribution’.⁵¹ Bij de beslissing om een werk uit te geven, spelen in hun visie vier factoren een cruciale rol: creatie (het verlangen om een tekst in een bepaalde vorm openbaar te maken), communicatie (de wil om de tekst bekend en beschikbaar te maken), winst (de behoefte om, commercieel of niet-commercieel, profijt te behalen) en behoud (de garantie van overlevering door het vermenigvuldigen van de tekst). De vele varianten van publiceren zijn volgens Adams en Barker altijd herleidbaar tot één of een samenspel van meerdere van deze factoren. De reguliere hedendaagse uitgever zal bijvoorbeeld vooral de nadruk leggen op het winstaspect, maar ook, afhankelijk van het type publicatie, de drie andere aspecten occasioneel meewegen.

Gereduceerd tot de communicatiefactor en de winstfactor resoneert dit model in de socio-economische studies van het uitgeefbedrijf door John B. Thompson. Thompson plaatst de uitgever (samen met de auteur) aan het begin van een uitgeefketen (*publishing chain*), bestaande uit een combinatie

Studies: Critically Mapping Research in Search of a Discipline’, in: *Publishing Research Quarterly* 22 (2006) 4 (December), p. 3-25.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld: K. Trinckauf, *Nicht nur Festschrift – Methodische Überlegungen zur wissenschaftlichen Verlagsgeschichtsschreibung* [2007]. Dit artikel behandelt een veelheid aan potentiële methoden en technieken in de uitgeverijgeschiedschrijving, maar is daarnaast ook exemplarisch voor de sterk nationale focus van veel uitgeverijonderzoek.

⁵¹ Adams & Barker, ‘A New Model for the Study of the Book’, p. 15-18.

van een leveringsketen (*supply chain*) en een waardeketen (*value chain*).⁵² De eerste keten beziet uitgeven vooral als een productie- en distributieproces. De tweede keten ziet uitgeven als een aaneenschakeling van stappen die economische waarde toevoegen aan een werk. Vanuit dit ketenperspectief zijn de activiteiten van de uitgever voor Thompson te herleiden tot zes spilfuncties: acquisitie en fondsopbouw, financiële investering en risico, redactionele ontwikkeling, kwaliteitscontrole en, tot slot, verkoop en marketing. De eerste functie, acquisitie en fondsopbouw, is de hoofdfunctie. De zes functies samen expliciteren de rol van de uitgever.

Gelaagder en fundamenteeler is de uitgeeftheorie van Michael Bhaskar. Hij zoekt een verklarend model voor zowel het werk van Gutenberg, als de digitale revolutie waar uitgeverijen vandaag middenin zitten, als alle uitgeefactiviteiten in de tussentijd.⁵³ Uitgeven, volgens Bhaskar, begint noodzakelijkerwijs bij de inhoud (*content*) – geen publicatie zonder inhoud. Over vormgeving en wijze van verspreiding van die inhoud worden diverse keuzes gemaakt (*framing*) in overeenstemming met één of meer overtuigingen, gebruiken en intenties (*modelling*). Een tekst wordt bijvoorbeeld als *paperback* geproduceerd en verkocht via de reguliere boekhandel (*framing*) met de bedoeling kennis onder een wijder publiek te verspreiden en om geld te verdienen (*modelling*). Beide concepten, *frames* en *models*, zijn essentieel om het uitgeefproces te begrijpen.⁵⁴ Ze verklaren hoe (*framing*) en waarom (*modelling*) iets op een bepaalde manier wordt uitgegeven. Uiteindelijk zijn ze evenwel van ondergeschikt belang aan de activiteiten die samen de eigenlijke kern vormen van uitgeven: filteren (*filtering*) en versterken (*amplification*). Een boek is, zoals elk medium, in principe inhoudsneutraal. Het kan elke tekst (of ander type inhoud) bevatten. Het zijn diegenen die de tekst uitgeven die beslissen welke tekst. Zij filteren. Vervolgens ondernemen ze de benodigde acties om de tekst onder de ogen van meer dan alleen de auteur te brengen, waarmee ze versterken. Ze nemen

⁵² J.B. Thompson, *Books in the Digital Age. The Transformation of Academic and Higher Education Publishing in Britain and the United States*. Cambridge/Malden 2005, p. 20-26 en J.B. Thompson, *Merchants of Culture. The Publishing Business in the Twenty-First Century*. Cambridge/Malden 2010, p. 14-22.

⁵³ M. Bhaskar, *The Content Machine. Towards a Theory of Publishing from the Printing Press to the Digital Network*. London/New York/Dehli [2013].

⁵⁴ Beide concepten, *frames* en *models*, bestaan in de theorie van Bhaskar uit meer dimensies dan ik hier weergeef. Zie: Bhaskar, *The Content Machine*, p. 80-98 en 137-165.

doelbewust een hele reeks technologische en strategische beslissingen (over oplage, opmaak, formaat, advertenties, etc.) om het bereik van de tekst te vergroten: 'Publishers are filters for content and constructors of amplificatory frames.'⁵⁵ Filteren en versterken zijn de onmiskenbare en onmisbare pijlers van het uitgeefproces. Alle titels die een uitgever in de loop der jaren filtert en versterkt, vormen samen zijn fonds. Filteren, *framen* en versterken zijn daarmee de tijd- en plaatsgebonden basistechnieken die de uitgever ter beschikking heeft om waarde te creëren. Dat kan, in de terminologie van Bourdieu, in de vorm van economisch kapitaal, maar ook als cultureel, intellectueel of symbolisch kapitaal. Om in die 'kapitalistische' opzet te slagen, moet de uitgever bijna per definitie investeren én risico's nemen. Uitgeven is sinds Gutenberg een inherent economische bezigheid: het bestaat niet zonder investering van tijd en geld en is bijgevolg hoogstzelden helemaal risicovrij.

Naast lesgeven is uitgeven de voornaamste daad van menselijke kennis- en cultuurverspreiding. De modellen van Bhaskar, Thompson, Adams en Barker doen een poging om die activiteit systematisch en universeel te duiden en leveren daarmee aanknopingspunten en invalshoeken om het uitgeefwezen te bestuderen. Het zijn zeker niet de enige modellen of concepten. Zo zouden nog de revue kunnen passeren: de uitgeverijtypologieën van Meyer-Dohm,⁵⁶ de populaire maar ontoereikende 'gatekeeper of ideas'-metafoor van Coser,⁵⁷ de veldtheorie van Bourdieu (waarover hieronder meer), de zes maatschappelijke 'constraints' van Peterson,⁵⁸ om er een paar te noemen. Speciaal bij de bestudering van het verleden van de uitgeverij trekken onderzoekers met regelmaat ook de verworvenheden van de bedrijfsgeschiedenis uit de methodologische kast.⁵⁹

⁵⁵ Bhaskar, *The Content Machine*, p. 117.

⁵⁶ P. Meyer-Dohm, 'Verlegerische Berufsideale und Leitmaximen', in: W. Adrian, F. Hinze, P. Meyer-Dohm & Ch. Uhlig (red.), *Das Buch in der dynamischen Gesellschaft. Festschrift für Wolfgang Strauß zum 60. Geburtstag*. Trier 1970, p. 133-153. Zie met name p.149-152.

⁵⁷ L.A. Coser, Ch. Kadushin & W.W. Powell, *Books. The Culture and Commerce of Publishing*. New York 1982. Zie p. 4.

⁵⁸ R.A. Peterson, 'Six Constraints on the Production of Literary Works', in: *Poetics. Journal of Empirical Research on Literature, the Media and the Arts* 14 (1985), p. 45-67.

⁵⁹ Zie onder meer: F. de Glas, 'Business history and the study of publishing houses', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New perspectives in book history. Contributions from the Low Countries*. Zutphen 2006, p. 83-99 en U. Schneider, 'Verlagsgeschichte als

Behalve Bourdieu zou echter geen van deze namen wezenlijk bijdragen aan een uitgeeftheorie, zeker niet in de zin van een theorie of model van fondsvorming, het doel van deze studie. In welke mate fondsvorming onderhevig is aan regels of wetmatigheden is daarentegen wel onderwerp van bestudering in een prominente, empirische stroming binnen het uitgeverijonderzoek in Nederland en Vlaanderen.

Een sleutelpositie in de verwetenschappelijking van het uitgeverijonderzoek in Nederland, en sinds de publicatie een onvermijdelijk ijk- dan wel vertrekpunt voor studies naar de fondsvorming van twintigste-eeuwse uitgeverijen, neemt het proefschrift van Frank de Glas in.⁶⁰ De Glas confronteert in *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling'/De Arbeiderspers vóór 1940* uiteenlopende ideeën en aannames betreffende de wetmatigheden waaronder een uitgeverij zou opereren en haar plaats in het culturele, maatschappelijke en economische leven.⁶¹ Hij weegt opvattingen van uitgevers over hun vak en houdt allerhande reflecties op het uitgeefbedrijf met een empirische, theoretische of cultuurfilosofische toets tegen het licht. De belangrijkste inspiratiebron voor De Glas is Pierre Bourdieu en diens kunst- en literatuursociologische analyses.

Unternehmensgeschichte', in: C. Norrick & U. Schneider (red.), *Verlagsgeschichtsschreibung. Modelle und Archiofunde*. Wiesbaden 2012, p. 77-92.

⁶⁰ Voor een overzicht en analyse van de verwetenschappelijking van uitgeverijonderzoek in Nederland en Vlaanderen, zie: K. Absillis, 'Voorbij het perspectief. Een overzicht van het wetenschappelijk onderzoek naar uitgeverijen in Nederland en Vlaanderen', in: CLW. *Cahier voor literatuurwetenschap*, 1 (2009), S. Bru & A. Masschelein (red.), *Tijding en tendens: literatuurwetenschap in de Nederlanden*, p. 91-115 en F. de Glas, 'Methoden in het uitgeverijonderzoek. Een stand van zaken en een bericht uit de onderzoekspraktijk', in: CLW. *Cahier voor literatuurwetenschap*, 4 (2012), K. Absillis & K. Humbeeck (red.), *Literatuurwetenschap en uitgeverijonderzoek*, p. 11-25.

⁶¹ Zie ook: F. de Glas, 'Het uitgeverijfonds als voorwerp van studie binnen een 'institutionele' literatuursociologische benadering', in: *TTT. Interdisciplinair Tijdschrift voor Taal- & Tekstwetenschap* 6 (1986) 3 (september), p. 245-258; Idem, 'Author's Oeuvres as the Backbone of Publishers' Lists. Studying the literary publishing house after Bourdieu', in: *Poetics* 25 (1997/1998), p. 379-397; Idem, 'Een analyse van het fonds', in: S. van Faassen, H. Oldewarris & K. Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Rotterdam 1993, p. 17-26 en Idem, *De regiekamer van de literatuur. Een eeuw Meulenhoff 1895-2000*. [Zutphen 2012]. Een interessante discussie naar aanleiding van het proefschrift van De Glas' verscheen in het *Boekmancahier*, zie: M. Adang, 'De Wereldbibliotheek en De Arbeiderspers' & 'Nawoord', in: *Boekmancahier. Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid*, 2 (1990) 3 (maart), p. 67-71 & 75 en F. de Glas, 'Een reactie op Marc Adang', in: *Boekmancahier. Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid* 2 (1990) 3 (maart), p. 71-75.

In Bourdieus voetsporen bestudeert De Glas de uitgeverij in de eerste plaats als een culturele institutie, één van de vele bemiddelende instanties binnen het culturele (of literaire) veld die betrokken zijn bij de materiële en symbolische productie van kunst (of literatuur). Gezien de verkennende aard van het onderzoek perkt hij de vraagstelling vervolgens in. Hij herleidt het functioneren van uitgeverijen tot vragen naar het functioneren van de uitgeverij als bedrijf en in het bijzonder het gevoerde fondsbeleid. Daarbij laat hij de verhoudingen tegenover overige instituties binnen het veld goeddeels buiten beschouwing. Door comparatieve, empirische studie van het fonds van de Arbeiderspers en de Wereldbibliotheek, werpt hij vooral licht op de verhouding tussen enerzijds de wijze waarop een uitgeverij economische (en culturele) continuïteit nastreeft en anderzijds de specifieke doelstellingen die ze formuleert en proclameert. Het resultaat is een aanzet tot het formuleren van een theorie betreffende de bedrijfsinterne dynamiek van de uitgeverij, en in het bijzonder over de onderliggende wetmatigheden en de achterliggende strategieën die vorming en opbouw van een fonds sturen. Wat zijn zijn belangrijkste bevindingen?

Allereerst waarschuwt De Glas voor een al te eenduidige of statische lezing van een programma of profiel dat een uitgeverij zou uitdragen. Een uitgeverijfonds is altijd in beweging, bestaat uit uiteenlopende bestanddelen en laat zich bijgevolg zelden zonder meer onder een noemer brengen. Dit noopt tot een behoedzame omgang met geëxpliciteerde doelstellingen van een uitgeefbedrijf, maar ook tot scepsis jegens de persoonlijkheid van de uitgever als de leidraad van een fonds. De opbouw van een fonds, de koers en eventuele koerswijzigingen van een fonds en de actieve rol van de uitgeverij daarin – een fonds is immers het resultaat van een selectie – kunnen bijgevolg slechts genuanceerd in kaart gebracht worden door middel van een gedegen kwantitatieve analyse van het totale fonds. Blootgelegde patronen kunnen vervolgens wel getoetst worden aan een door de leiding van de uitgeverij geproclameerd fondsprofiel. Slaagt de leiding in haar missie? En waarvan leggen accentverschuivingen getuigenis af? Van het welslagen van de gekozen strategieën, door uitbreiding van het fonds in de beijverde richting; of van bijsturing, afwijkend van het fondsprofiel, uit economische overlevingsdrang?

Ten tweede stelt De Glas dat, voortvloeiend uit het feit dat een uitgeverij toch in de eerste plaats een onderneming is, de hoofdmissie van

elke uitgeverij bestaat uit het streven naar economische continuïteit. Dit belang van duurzaamheid vertaalt zich in een aantal algemene karakteristieken van actieve fondsvorming. Enerzijds is er de nadruk op het publiceren van samenhangende verzamelingen titels in de vorm van bepaalde boeksoorten, het bij voorkeur exclusief aan zich binden van een vaste ‘stal’ van auteurs (auteursoeuvres) en de serieformule. Anderzijds is ook de mix van verschillende boeksoorten, auteurstypen en soorten oeuvres van belang. Auteursoeuvres en series dragen bij aan de klantenbinding. Een constante mix van oud en nieuw werk, debutanten en gevestigde waarden kan gezien worden als een vorm van economische en kwalitatieve risicospreiding, maar is tevens noodzakelijk om de duurzaamheid van het fonds ook voor de toekomst veilig te stellen. Een combinatie van diverse soorten boeken kunnen we lezen als een vorm van economische risicospreiding.

Daarnaast wijst De Glas op de vele manieren waarop een uitgeverij actief poogt de afzet van haar titels te vergroten, onder meer door de receptie van haar aanbod bij andere instituties en bij het publiek positief te beïnvloeden, door titels en auteurs continu onder de aandacht te houden en door het verbeteren van de afzetkanalen.

Voorts relateert De Glas de in het verleden, maar ook vandaag nog, vaak zwaar aangezette spanning tussen een cultureel-idealistische visie op de positie van de uitgeverij en een puur door winstoogmerk geleide visie, het klassieke uitgeefdilemma. Uitgevers opereren weliswaar op een markt, maar staan die markt niet toe de fondsvorming totaal te domineren of de eigen doelstellingen te overvleugelen. De bovengenoemde mixstrategie – gereputeerde auteurs naast nieuwelingen, *sellers* naast obscure of onbekende werken, goedlopende segmenten naast slechtlopende – kunnen we interpreteren als risicospreiding, een strategie om het toeval onder controle te houden. Tegelijk kunnen we het interpreteren als een vorm van ‘interne subsidiëring’: verlieslatende uitgaven worden gecompenseerd door winstgevend; probleemloos aan de man te brengen fondssegmenten maken de continuering van een moeilijk verkoopbaar maar kwalitatief hoogwaardig segment mogelijk.

Zoals gezegd, sinds het verschijnen van *Nieuwe lezers voor het goede boek* knopen Nederlandse academische monografieën over twintigste-eeuwse uitgeverijen in meerdere of mindere mate aan bij De Glas’ begin van een

theorievorming over het functioneren van de uitgeverij.⁶² Zo schaart Gert Jan de Vries zich in zijn proefschrift over Geert van Oorschoot als poëzie-uitgever in grote mate achter deze inzichten. Hij zet hier en daar een kanttekening, maar houdt zich voor het overige net zo goed als De Glas bezig met het fenomeen fondsvorming, primair in relatie tot de bedrijfsinterne dynamiek van de onderzochte uitgeverij.⁶³ Alleen legt hij de reserves die De Glas koestert ten aanzien van de persoonlijkheid van de uitgever als leidraad bij de opbouw van een fonds grotendeels naast zich neer en plaatst hij de uitgever en diens 'geestelijk profiel' in het centrum van zijn onderzoek. De Vries argumenteert dat de door De Glas geformuleerde reserves 'voornamelijk betrekking [hebben] op uitgeverijen die door meer mensen werden geleid (zodat invloeden van de verschillende betrokkenen onontwarbaar werden), waarvan de fondsen diverser waren en minder uitgesproken.'⁶⁴ De redenering lijkt steekhoudend en een legitimatie van de gekozen invalshoek, maar blijkt in de praktijk niet onproblematisch. De Vries' onderzoek toont immers aan dat ook in een eenmansuitgeverij economische en strategische factoren evengoed van groot belang zijn, en de inbreng van derden evenzeer meeweegt als de (weinig heldere) literatuuropvattingen en ideeën van een als eigengereid geboekstaafd uitgever.⁶⁵

⁶² Tijdens het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw verschijnt ook in Vlaanderen een aantal proefschriften met de geschiedenis van een twintigste-eeuwse uitgever als studieobject. In die studies krijgt De Glas een minder prominente rol toebedeeld dan in Nederland. Het onderzoek van Jan Pauwels bijvoorbeeld grijpt veeleer terug op de tradities van de editiewetenschap en de literatuurgeschiedenis. En Kevin Absillis (her)schrijft aan de hand van de uitgeverij van Angèle Manteau vooral de geschiedenis van de Vlaamse literatuur. (J. Pauwels, *'Méér dan een mode-koorts': Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919*. [Leuven] 2005, K. Absillis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932-1970)*. Antwerpen 2009.)

⁶³ G.J. de Vries, *Ik heb geen verstand van poëzie. G.A. van Oorschoot als uitgever van poëzie*. Amsterdam 1994 (proefschrift).

⁶⁴ De Vries, *Ik heb geen verstand van poëzie*, p. 22.

⁶⁵ Gelijkluidende kritiek op de keuze van De Vries voor het 'geestelijk profiel' van de uitgever als toetssteen en zwaartepunt van zijn onderzoek wordt onder meer geformuleerd in: S. Janssen, 'Onderzoek naar twintigste-eeuwse literaire uitgeverijen. Een stand van zaken', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 7 (2000), p. 65-79, m.n. p. 70-71 en N. Willholt, *Voor alles artieste. Uitgever Stols en het literaire leven in het interbellum*. Zutphen 2001 (proefschrift). (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, deel VI), p. 17-18. Toch staat De Vries zeker niet alleen in zijn grote belangstelling voor de persoon van de literaire uitgever 'die het fonds een gezicht geeft'. (Zie bijvoorbeeld: J. Nijsen, 'Twee zulke goede namen. Willem Versluys & Annette Versluys-Poelman, uitgevers te Amsterdam', in: *Optima. Cahier voor literatuur en boekwezen* 7 (1989) 2 (zomer), p. 93-135. Citaat op p. 93.)

Dit laatste gegeven, het belang van de rol van derden bij de vorming van een fonds, wordt door Nanske Wilholt gethematiseerd in haar dissertatie over de totstandkoming van het Franstalige fonds en het Nederlandstalige poëziefonds van Alexandre A.M. Stols in de periode 1922-1942.⁶⁶ Wilholt sluit daarmee aan bij de onderzoeksresultaten van De Glas. Ook zij gaat na op welke wijze de uitgever aan zijn ideaal – voor Stols: goede literatuur in een uitstekende typografische vormgeving uitgeven – vorm tracht te geven, maar beperkt zich niet tot de bedrijfsinterne dynamiek van de uitgeverij. Ze gaat een stap verder en analyseert de wisselwerking tussen de uitgever en de andere deelnemers aan het literaire veld. Haar onderzoek brengt het netwerk van boekhandelaren, critici en schrijvers rond Stols gedetailleerd in kaart en toont aan hoe de uitgever enkele invloedrijke bemiddelaars aan zich weet te binden en hoe ze uitgroeien tot ‘spilfiguren’ bij de vorming van het Stols-fonds.

Ook Sandra van Voorst haakt aan bij de institutionele benadering van het uitgeverijonderzoek sinds De Glas.⁶⁷ Haar vergelijkende studie van vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen (literatuur en werken over internationale cultuur en wetenschap) in de periode 1945-1970 vangt aan met een analyse van de betreffende fondsen en onderstreept eveneens de cruciale rol van bedrijfsinterne strategieën in de duurzame continuering van het uitgeefbedrijf. In een afsluitend hoofdstuk benadrukt ze bovendien de grote afhankelijkheid van uitgevers van netwerken en bemiddelaars. Contacten met adviseurs, vertalers, buitenlandse uitgevers en zeker literaire agenten blijken in de tweede helft van de eeuw onontbeerlijk voor de uitbouw van een vertaald fonds met enige omvang.

VOORUITBLIK: FONDSONDERZOEK

Met De Glas als wegbereider lijkt het Nederlandse onderzoek naar de uitgeverij in de vorige eeuw een vruchtbare weg ingeslagen. Een afgebakend deel van het fonds van één of meer uitgeverijen wordt getraceerd,

⁶⁶ N. Wilholt, *Voor alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het interbellum*. Zutphen 2001 (proefschrift).

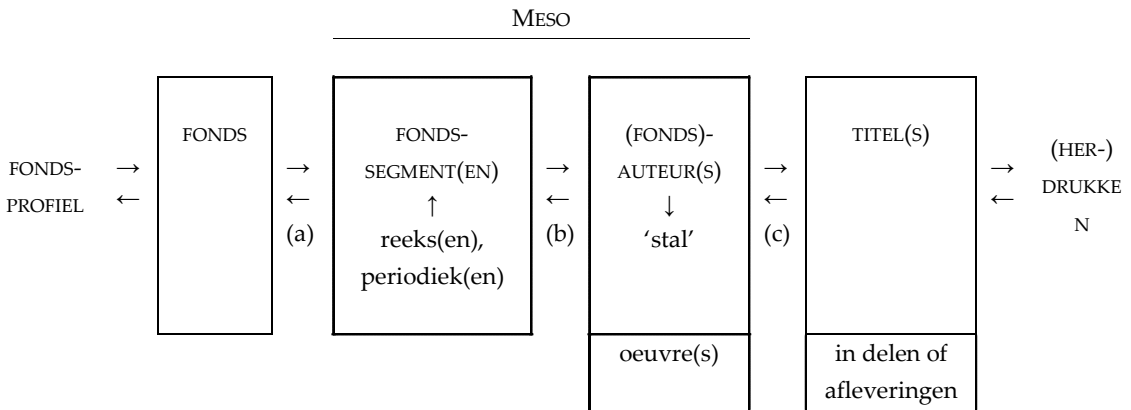
⁶⁷ S. van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen 1945-1970*. Den Haag 1997 (proefschrift). (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, nr. 5).

gekwantificeerd en de daaruit te distilleren gegevens worden bestudeerd, meestal in relatie tot bedrijfsexterne invloeden in de vorm van (netwerken van) bemiddelaars. Het filterproces, en dan vooral de neerslag van dat proces, staat daarmee in het middelpunt van het uitgeverijonderzoek. En dat is terecht. Een uitgeverij bestaat bij de gratie van haar fonds. Een uitgeverij zonder fonds is een spookuitgeverij, een fenomeen ongetwijfeld even fascinerend als marginaal. Doel van het filterproces is de vorming en instandhouding van het fonds. Doel van het fonds is het voortbestaan van de uitgeverij. Een Darwinistisch zienswijze die op brede instemming kan rekenen en die ik hier ook niet betwist.

Echter, bij een kritische analyse van het onderzoek van De Glas in het algemeen vallen een tweetal zaken op: aan de ene kant komt hij nauwelijks toe aan het formuleren van een synthese en aan de andere kant weegt de literatuursociologische erfenis te sterk op zijn inzichten om ze diachroon of zelfs maar synchroon universeel toepasbaar te maken. Zijn empirische, institutionele aanpak leidt tot beschouwingen over de strategieën en wetmatigheden van fondsofbouw en –beleid en vervolgstudies thematiseren of nuanceren een of meer deelaspecten, maar niemand onderneemt een poging tot een globaal model of schema te komen of de onderliggende principes bloot te leggen. Aanwijzingen dat de wetmatigheden niet in gelijke mate opgaan voor niet-literaire fondsen, worden bovendien grotendeels genegeerd. Zeker in het licht van het hierboven beschreven vooroorlogs uitgeverijlandschap is dat merkwaardig te noemen. Nochtans volstaan op beide punten een paar overkomelijke stappen om de hoofdweg te vervolgen.

Het fonds

Allereerst blijkt schematische structurering van de inzichten van De Glas over fondsvorming een leerzame exercitie die een en ander meer tot een geheel smeedt én nieuwe inzichten genereert. Teruggebracht tot de essentie: de *fonds-segment-auteur-titel* vormt de spil van een (literaire) uitgeverij. Het geheel bepaalt het gezicht van de delen; de delen bepalen het gezicht van het geheel. Onderstaand schema (Figuur 2) visualiseert dit gegeven en maakt tegelijkertijd de inzichten uit eerder uitgeverijonderzoek inzichtelijk.

Figuur 2. De opbouw van een (literair) uitgeversfonds

Een fonds (en bijbehorend profiel), de fondssegmenten, de (fonds)auteurs, de titels (en bijbehorende drukken) zijn in dit schema opgevat als elkaar wederzijds beïnvloedende bouwstenen van een uitgeverij. Een fondssegment kan bovendien samenvallen met een reeks, dan wel ondersteund worden door reeks(en) en/of periodiek(en). De titels van een groep verwante auteurs vormen samen een fondssegment, alle fondssegmenten bij elkaar vormen een fonds met een bepaald fondsprofiel. De beïnvloeding werkt evenzeer in de andere richting: fonds en fondsprofiel bepalen mede welke segmenten een plaats krijgen, en het type fondssegmenten in een uitgeversfonds heeft invloed op het soort titels dat gepubliceerd wordt en bijgevolg ook het soort auteurs dat opgenomen wordt in de 'stal' van een uitgeverij. De belangrijkste strategieën van actieve fondsvorming die uitgevers ter beschikking hebben bij de opbouw van een fonds met een zekere duurzaamheidgarantie kunnen we aan de hand van de drie niveaus als volgt bundelen:

- op macroniveau: het *fonds* is opgebouwd uit een afgewogen mix (a) van *fondssegmenten*, (mede) afhankelijk van een vooraf vastgesteld *fondsprofiel* (in overeenstemming met persoonlijke, sociale, culturele, artistieke, politieke en/of religieuze doelstellingen);
- op mesoniveau: elk *fondssegment*, een samenhangende verzameling type uitgaven, is opgebouwd uit een afgewogen mix (b) van *auteurs* (debuterend/gevestigd, jong/oud, klassiek/contemporain, etc.), bij

voorkeur exclusief aan de uitgeverij verbonden (de *fonds auteurs*, de 'stal');

- op microniveau: elke *fonds auteur* levert meerdere (c) *titels* (het 'oeuvre'), eventueel in afdelingen of delen en bij voorkeur in meerdere (her)drukken.

De diverse strategieën van actieve fondsvorming kunnen we daarmee in essentie terugvoeren op twee beginselen – keerzijden van eenzelfde medaille:

- *diversiteit* (de *mixstrategie*): op segment-, auteurs- en titelniveau, in de eerste plaats gericht op kwalitatieve en economische risicospreiding (interne subsidiëring) en met het oog op de toekomst;

- *uniformiteit*: op segmentniveau (de *reeks-* of *serieformule*), op auteursniveau (het *oeuvre*) en op titelniveau (*in afleveringen* of *in delen* publiceren, bijvoorbeeld de *trilogie*), in de eerste plaats gericht op herkenbaarheid en klantenbinding, maar evengoed economische risicospreiding beogend.

Beide beginselen hebben als finaal doel het najagen van ten minste economisch kapitaal, eventueel via de omweg van het cultureel of symbolisch kapitaal. Beijveren van een zekere mate van *diversiteit* of variatie heeft tot gevolg dat het fonds van een uitgeverij geen statisch gegeven is. Het fondsprofiel, de nadruk op de *uniformiteit* van series en oeuvres en de duurzame accentuering van bepaalde fondssegmenten, voorkomen een al te grillige fondsdynamiek.

Het fondssegment

Met bovenstaand schema maak ik ook zichtbaar dat het fondssegment (het *mesoniveau*) een sleutelpositie inneemt in fondsonderzoek. Meer nog dan de optelsom van alle gepubliceerde uitgaven of auteurs(oeuvres) is een fonds in de eerste plaats de som van de diverse fondsdelen of fondssegmenten. Fondssegmenten zijn samenhangende verzamelingen titels in de vorm van bepaalde boeksoorten. Waaruit die samenhang precies bestaat of wat de onderscheidende criteria zijn, wordt echter in geen van bovenstaande studies helder gedefinieerd. In de regel schijnt er onder uitgeverijonderzoekers

overeenstemming te bestaan over een globale segmentering langs twee demarcatielijnen: genre, dat wil zeggen fictie of non-fictie, en brontaal, dat wil zeggen oorspronkelijk Nederlandstalig of vertaald. Indien van toepassing splitsen ze deze kwadranten verder op: de beide fictiesegmenten in op zijn minst toneel, poëzie en proza, de non-fictiedelen in een zelden geëxpliciteerd, hooguit impliciet verantwoord aantal subgenres.⁶⁸

Dat tot nog toe een heldere definitie uitbleef van wat men onder een *fondssegment* verstaat, is gezien het belang van de term voor het intussen gangbaar te noemen empirisch-kwantitatief fondsonderzoek opvallend, maar allerm minst toevallig. En wel om meerdere redenen. Ten eerste gaat de belangstelling van de meeste onderzoekers primair uit naar literatuur, het liefst met een hoofdletter, en veel minder naar al het overige wat van de persen komt. Non-fictie krijgt in het onderzoek vooral vanuit comparatief oogpunt een plaats toebedeeld. Het is het decor waartegen de grote 'L' beter kan worden uitgelicht. Een vierdeling fictie/non-fictie, oorspronkelijk/vertaald volstaat dan qua belichting. Nochtans is de omvang van de Nederlandse non-fictieproductie, vroeger en nu, vele malen groter dan de literaire productie.

Daarmee is een tweede reden geïntroduceerd voor het ontbreken van een goede definitie van *fondssegment*: de complexiteit van het begrip 'literair genre' waarop de opdeling in segmenten voor een groot deel steunt. Een (literair) genre is een tekst-*type*. Het is geen vaststaande categorie of klasse, maar een model 'gebaseerd op een aantal exemplarische voorbeelden van een verzameling verschijnselen waarmee individuele leden van die verzameling in meerdere of mindere mate overeenstemmen.'⁶⁹ Een genre kent met andere woorden geen universele, voor de eeuwigheid geijkte kenmerken. Het kent grenzen, maar die zijn synchroon én diachroon variabel. Het maakt het mogelijk dat sommige teksten bij meerdere genres tegelijkertijd kunnen

⁶⁸ De Glas, bijvoorbeeld, geeft bij de bespreking van het non-fictiesegment van de Wereldbibliotheek aan achttien subgenres te hebben geteld, maar benoemt er slechts tien, de lezer in het ongewisse latend over de acht andere. (De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 155.) In zijn studie over Meulenhoff is dat aantal gestegen tot negentien. (De Glas, *de regiekamer van de literatuur*, p. 44) Van Voorst beperkt zich expliciet tot de vierdeling Nederlandse fictie, vertaalde fictie, Nederlandse non-fictie en vertaalde non-fictie. (Van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*, p. 3-4.) Wilholt en De Vries behandelen alleen belletrise.

⁶⁹ L. Wesseling, 'Genre', in: W. van Peer & K. Dijkstra (red.), *Sleutelwoorden. Kernbegrippen uit de hedendaagse literatuurwetenschap*. Leuven-Apeldoorn [1991], p. 58-66. Citaat op p. 59.

worden ingedeeld. Genrekenmerken zijn met andere woorden zelden strikt onderscheidend. Bovendien kunnen ze uiterst divers van aard zijn. Criteria bij indeling kunnen inhoudelijk zijn, maar ook formeel, functioneel en pragmatisch, dat wil zeggen 'm.b.t. het geheel van de andere genres, dus van de literatuur(opvattingen) op een bepaald moment in de geschiedenis.'⁷⁰ Kortom, genres zijn historisch veranderlijk, overlappen en doorkruisen elkaar al naargelang het gekozen perspectief en ontleen hun eigenheid op soms geheel ongelijke en dus onvergelykbare gronden. Dit literaire genre-begrip infecteerde het begrip 'fondssegment' met zijn diffuusheid. De zuiverheid van toekomstig uitgeverijonderzoek en de inzetbaarheid van dat onderzoek voor comparatief vervolgonderzoek vereist echter dat we een werkbare definitie van het begrip formuleren en dat we expliciteren welke fondssegmenten op welke gronden worden onderscheiden.

In deze studie vat ik *fondssegmenten* op als samenhangende verzamelingen titels die behoren tot een bepaald uitgaatype, waarbij uitgaatype synoniem kan zijn aan teksttype, maar onafhankelijk van de inhoud, ook aan publicatievorm of wijze van exploitatie en verspreiding. Uitgaatypen zijn, in de terminologie van Bhaskar, de versterkende *frames* die de uitgever ter beschikking heeft. Net zoals genres en *frames*, zijn fondssegmenten synchroon én diachroon variabel. Eigenschappen of criteria die een bepaald fondssegment afbakenen, zijn zelden strikt begrenzend van aard en kunnen inhoudelijke, formele, functionele en pragmatische gronden hebben. Bovenal kunnen we fondssegmenten slechts in de tijd, in de ruimte én in relatie tot de rest van het fonds afbakenen. Het onderscheiden van de diverse segmenten van een fonds vraagt daarom gedegen kennis van de contemporaine markt en een integraal beeld van het betreffende fonds.

Het uitgeefveld

Eerder beschreven onderzoek constateert met enige regelmaat dat sommige segmenten zich niet houden aan de algemeen aanvaarde strategieën van actieve fondsvorming. Niet dat ze *per se* de geldigheid van de algemene regels ondermijnen. De ene vaststelling, zoals het ontbreken van grote oeuvres of

⁷⁰ H. van Gorp, D. Delabastita & R. Ghesquiere (red.), *Lexicon van literaire termen*. zevende, herziene druk, Groningen Deurne 1998, p. 181-183. Citaat op p. 183.

herdrukte titels in het non-fictiesegment van de Wereldbibliotheek, is misschien toe te schrijven aan een falend fondsbeleid.⁷¹ Een andere vaststelling – een vertaald non-fictiesegment kent geen mix van klassieke en contemporaine titels – kunnen we afdoen als een uitzondering, de uitzondering die de regel bevestigt.⁷² Maar is er niet meer aan de hand?

In deze studie naar de vorming van het Bohn-fonds toets ik de volgende hypothese: fondsanalyse hoort niet op fondsniveau, maar op fondssegmentniveau plaats te vinden. Elk fondssegment komt immers geheel of gedeeltelijk onder andere voorwaarden en met andere actoren tot stand en vereist bijgevolg andere uitgeefstrategieën of op zijn minst een doordachte, segmentkarakteristieke selectie van strategieën. Kortom, per segment, en wellicht ook per tijdvak, dient de vraag gesteld te worden welke strategieën van toepassing zijn en welke niet. Welke een effectieve bijdrage (kunnen) leveren aan de duurzaamheid van het betreffende fondssegment en welke daaraan geen of slechts een geringe bijdrage kunnen leveren.

Een eerste steunpunt voor mijn hypothese vind ik in de schets van het Nederlandse uitgeeflandschap hiervoor. De voortschrijdende segmentering van het uitgeeflandschap in de vroege twintigste eeuw in Nederland is de logische consequentie van de professionalisering van het uitgeefwezen. Beide geconstateerde vormen van specialisering accentueren de transformatie en zetten de verschillen op de markt voor gedrukte publicaties aan, met als resultaat een naoorlogs tijdperk waarin de wetenschappelijke uitgeverij een volkomen ander type bedrijf is dan een literaire uitgeverij of een uitgeverij van publieksbladen. Dat gaat niet alleen op voor Nederland. Ook de zeker in het westen overheersende Engelstalige boekenwereld is aan het eind van de twintigste eeuw sterk gesegmenteerd, opgedeeld in ongelijksoortige bedrijfstakken. Twee recente studies van de hand van John B. Thompson nemen dit gegeven als uitgangspunt voor een omvangrijke analyse van het Angelsaksische uitgeefbedrijf aan het begin van de eenentwintigste eeuw – een tweede steunpunt voor de hypothese.⁷³ Thompson maakt losjes gebruik van de veldtheorie van Bourdieu om de uitgeefwereld begrijpelijk te maken,

⁷¹ De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 169.

⁷² Van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is*, p. 99 en p. 126.

⁷³ J.B. Thompson, *Books in the Digital Age. The Transformation of Academic and Higher Education Publishing in Britain and the United States*. Cambridge/Malden 2005 & J.B. Thompson, *Merchants of Culture. The Publishing Business in the Twenty-First Century*. Cambridge/Malden 2010.

maar ook om de vele continenten in die wereld af te bakenen en in kaart te brengen. Ook al is het Nederlandse boekbedrijf in de eerste helft van de vorige eeuw nog niet in dergelijke mate gespleten, toch loont het de moeite kort stil te staan bij zijn analyse van het uitgeefbedrijf op basis van Bourdieus concepten.

Thompson definieert, vrij naar Bourdieu, een veld als ‘a structured space of social positions which can be occupied by agents and organizations, and in which the position of any agent or organization depends on the type and quantity of resources or ‘capital’ they have at their disposal’.⁷⁴ Hij zet dit veldconcept in om de pluriformiteit van het (Angelsaksische) uitgeefbedrijf inzichtelijk te maken. Er is niet sprake van één uitgeefveld, maar van vele uitgeefvelden, elk met afzonderlijke karakteristieken: ‘there’s the field of trade publishing, the field of scholarly monograph publishing, the field of higher education publishing, the field of professional publishing, the field of illustrated art book publishing and so on’.⁷⁵ De diverse actoren en instituties in deze uitgeefvelden staan altijd in zekere mate in relatie tot elkaar, competitief of coöperatief, en bezitten in wisselende mate kapitaal, een mix van economisch, menselijk, sociaal, intellectueel en symbolisch kapitaal. Cruciaal, aldus Thompson, is dat dit alles tot gevolg heeft dat elk uitgeefveld onderhevig is aan een eigen, unieke dynamiek, ‘the logic of the field’.⁷⁶ Die veldlogica bepaalt onder welke voorwaarden de diverse instituties en actoren deel uitmaken van een uitgeefveld. Individuen in een bepaald uitgeefveld hebben vaak praktische kennis van die logica, maar zijn zelden in staat een systematisch overzicht te geven. Verschillende uitgeefvelden onderscheiden zich van elkaar door de actoren die er werkzaam zijn en ‘the *type of content* produced within them and the *kind of market* for which it is produced, together with the associated relationships, types of marketing and forms of reward and recognition that go along with this.’⁷⁷ In de terminologie van Bhaksar betekent dit dat elk uitgeefveld een eigen subset van inhoud, *frames* en *models* kent. Het impliceert dat uitgeverijen zich op meerdere uitgeefvelden tegelijk kunnen manifesteren, met verschillende soorten publicaties en gebruikmaking van selectie- en versterkingstechnieken eigen

⁷⁴ Thompson, *Merchants of Culture*, p. 4.

⁷⁵ Thompson, *Merchants of Culture*, p. 4.

⁷⁶ Thompson, *Merchants of Culture*, p. 11.

⁷⁷ Thompson, *Books in the Digital Age*, p. 38.

aan de logica van het veld. Een sterk gelijkend perspectief, zij het onder een andere naam, biedt ook David Finkelstein, die in navolging van Janice Radway, stelt dat de Schotse negentiende-eeuwse uitgeverij Blackwood opereerde op diverse 'planes of meaning, meeting the needs of different audiences with discrete and technically distinct codes, structures and formats.'⁷⁸ Thompsons veld en Finkelsteins *plane* accentueren de diversiteit van de boekenmarkt en de incongruentie van onderscheiden uitgeefvelden en de verschillende actoren die er actief zijn, potentieel dus ook van de verschillende fondssegmenten.

Een uitgeefveld overkoepelt een fondssegment. Het fondssegment behoort tot 'the *type of content*' geproduceerd in een uitgeefveld. Wanneer het uitgeeflandschap in een land en een tijd ontegenzeggelijk verkavelt als gevolg van professionalisering, bestaan er zonder twijfel ook meerdere, gedifferentieerde uitgeefvelden, met elk hun specifieke typen tekst, specifieke publicatievormen of wijzen van verspreiding, gespecialiseerde actoren en instituties en dus specifieke strategieën en wetmatigheden van fondsvorming. En dan komt de genoemde hypothese weer om de hoek kijken: de opbouw van een fonds dienen we per fondssegment te analyseren. Per fondssegment moeten we vervolgens nagaan in hoeverre de bekende strategieën als instrument geldigheid bezitten of dat mogelijk nog onbekende strategieën de logica van het bewuste uitgeefveld domineren.

OPZET VAN HET ONDERZOEK

De basis van uitgeverijonderzoek is de reconstructie en analyse van het fonds.⁷⁹ De basis van fondsonderzoek is de bestudering van de totstandkoming (het filteren) en versterking van het fonds. Behalve een bijdrage leveren aan de geschiedenis van De Erven F. Bohn en de

⁷⁸ D. Finkelstein, *The House of Blackwood. Author-Publisher Relations in the Victorian Era*. Pennsylvania 2002, p. 18-19. Zie ook: J. Radway, *Books and Reading in the Age of Mass Production. The Book-of-the-Month Club, Middlebrow Culture and the Transformation of the Literary Field in the United States, 1926-1940*. Stockholm [1996], p. 23-24 en D. Finkelstein & A. McCleery, *An Introduction to Book History*, p. 23.

⁷⁹ Over het belang van fondsreconstructie en -analyse: B. van Selm, 'Mogelijkheden en beperkingen van fondsreconstructie', in: B. van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*. Amsterdam 1992, p. 12-31.

Nederlandse uitgeverij in het algemeen, is het doel van mijn onderzoek ook bestaande theorieën over fondsvorming verder uit te denken en te toetsen aan de historische realiteit.

De gehanteerde methode in deze studie gaat, de geformuleerde doelen in het vizier, een stap verder dan de klassieke kwantitatieve fondsreconstructie: reconstructie en analyse van het *gerealiseerde* fonds verrijk ik voor een aantal fondssegmenten zomogelijk met een reconstructie en analyse van (een deel van) het *niet-gerealiseerde* fonds. Elke uitgeverij heeft meerdere gezichten, het ene al manifester dan het andere. Het eerste, meest in het oog springende, is het *gerealiseerde* fonds, de belangrijkste focus in de eerder aangehaalde studies naar het functioneren van de twintigste-eeuwse uitgeverij. Maar daarnaast is er ook een *niet-gerealiseerd* 'fonds': de uitgaven die door de uitgever(s) bedacht, gewenst of overwogen zijn maar uiteindelijk niet verwezenlijkt. Reconstructie van dit voor de buitenwacht verborgen gezicht is (nog) tijdrovender dan reconstructie van het daadwerkelijke fonds en bij gebrek aan bronnenmateriaal vaak nog lastiger. Immers, noodzakelijke voorwaarde om te kunnen komen tot een opsomming van niet-gerealiseerde uitgaven is een bedrijfsarchief dat royaal voorzien is van ingekomen en uitgaande correspondentie met medewerkers allerhande, notulen van redactievergaderingen, uitvoerige jaarverslagen, en wat dies meer zij; en zelfs met dit alles in handen is een dergelijk overzicht nooit exhaustief te noemen. Daartegenover staat dat de analyse van het fonds aanmerkelijk wordt verdiept: het wordt mogelijk per fondssegment, per auteur, zelfs per uitgave – opgenomen in het fonds of niet – de overwegingen van de diverse betrokken actoren (uitgevers, auteurs, illustratoren, drukkers, bemiddelaars, ...) tegen het licht te houden. Zulk een uitgebreide, voorbij de grenzen van het fysieke fonds reikende reconstructie en analyse creëert de mogelijkheid genuanceerdere uitspraken te doen over status en hoedanigheid van de genoemde strategieën die de opbouw van een fonds(segment) zouden bepalen. Hoe wetmatig of gangbaar zijn die strategieën? Welke strategieën maken in de bestudeerde jaren deel uit van de logica van het uitgeefveld waartoe een fondssegment behoort en welke niet? Welke zijn succesvol en welke heilloos? Welke rol is weggelegd voor de wetten van het uitgeven en welke rol speelt het toeval – vaak aangewezen als de ultieme wet van het uitgeven?

OPZET VAN HET BOEK

Na een korte kennismaking met Jan Cornelis en Johannes Leendert Tadema, de uitgevers aan het roer van De Erven F. Bohn tijdens eerste vier decennia van de twintigste eeuw, geef ik in Hoofdstuk I een eerste globale analyse van het Bohn-fonds in die jaren. De belangrijkste fondssegmenten worden grofweg onderscheiden, onmiskenbare koerswijzigingen en constanten worden belicht en ik trek de eerste conclusies met betrekking tot de ideeën over fondsvorming.

De drie daaropvolgende hoofdstukken zoomen ieder kwantitatief en vooral kwalitatief in op één segment uit het fonds. Ik verken de uitgeefvelden die ze vertegenwoordigen en breng de relaties met de uitgeefpraktijk en met relevante maatschappelijke of culturele ontwikkelingen in kaart. De instituties met een sleutelpositie in het betreffende veld krijgen aandacht, de belangrijkste actoren komen aan het woord en, in de mate van het mogelijke, passeren naast de gerealiseerde uitgaven ook de niet-gerealiseerde uitgaven de revue. Elk fondssegment wordt geanalyseerd: als een som van titels en auteurs én als een som van bewuste en onbewuste beslissingen en strategieën, eigen aan het uitgeefveld.

In Hoofdstuk II komen de prachtwerken aan bod, een uitgeefveld waar colporteurs in dienst van de uitgeverij kunstzinnige prachtnutgaven aan de man brengen. Hoofdstuk III behandelt de bellettristische uitgaven van het Bohn-huis. Hoofdstuk IV vertelt het verhaal van een reeks populair-wetenschappelijke boekjes, gekend onder de naam *Volks-Universiteits-Bibliotheek*. Drie zeer uiteenlopende fondssegmenten die gemeen hebben dat ze een koerswijziging in het fondsbeleid van de uitgevers markeren: de uitgevers trekken zich terug van het prachtwerkenveld en van het literaire veld en begeven zich met de *Volks-Universiteits-Bibliotheek* voor het eerst op de markt van de populair-wetenschappelijke lectuur. Zulke ingrijpende aanpassingen van het fondsbeleid brengen de overwegingen van de uitgevers goed voor het voetlicht en leggen vooral ook de logica's van de verschillende uitgeefvelden bloot. De drie hoofdstukken zijn *casestudies* van uitgeefvelden, maar geven samen ook een beeld van veertig jaar Bohn, veertig jaar Nederlandse uitgeefpraktijk en veertig jaar fondsvorming in Nederland in de jaren 1900-1940.

Tot slot resumeer en relateer ik de bevindingen aan de vragen geformuleerd in deze inleiding. Ook kom ik terug op mijn hypothese dat een zinvolle bestudering van fondsvorming op segmentniveau moet plaatsgrijpen, aangezien elk segment een geheel eigen mix van strategieën van fondsopbouw kent, in overeenstemming met de unieke logica van het bijbehorend uitgeefveld.

I

De uitgevers en hun fonds

Het jaar 1899 is een bewogen jaar voor Jan Cornelis (1870–1961), Anna (1872–1958) en Johannes Leendert Tadema (1874–1949).¹ In januari overlijdt hun stiefmoeder Anna Maria Sabelis (1862–1899) – hun moeder Cornelia Dorothea ter Hoffsteede (1844–1879) verloren ze al in hun kinderjaren – en de toestand van vader Jelte Karel is zorgwekkend.² Ernstig ziek verblijft hij in het buitenland en in de zomer verliest ook hij de strijd en sterft. De zonen, 28 en 25 jaar oud, besluiten het werk van hun vader voort te zetten en samen de leiding over De Erven F. Bohn op zich te nemen. Volgens Jan Cornelis valt het hun ‘onvoorbereid en onwetend van alle zaken, welke daar in behandeling waren, [...] niet gemakkelijk deze ter hand te nemen en behoorlijk voortgang te doen vinden.’³ Toch nemen ze de uitgeverij minder onvoorbereid op hun schouders dan hij voor laat komen. Jan Cornelis assisteerde immers al vanaf zijn twintigste geregeld zijn vader in tijden dat diens gezondheid te wensen overliet en Johannes Leendert is al sinds enkele jaren als ‘volontair’ in de leer bij enkele grote buitenlandse uitgevers. Bovendien krijgen ze hulp van enkele trouwe personeelsleden en staat de laatste Bohn, François jr., hun vanuit Duitsland nog tot aan zijn overlijden ter zijde.⁴

¹ De eerste alinea's van dit hoofdstuk zagen in gewijzigde vorm reeds het licht, zie: S. Claeysens, 'De Erven F. Bohn: directie en bedrijf', in: P. Gijsbers & A. van Kempen (red.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten 2002, p. 161-174, in het bijzonder: p. 161-164.

² Uit het tweede huwelijk van Jelte Karel Tadema werd een halfzus van Jan Cornelis, Anna en Johannes Leendert geboren: Anna Maria (1884–1966). Voor deze en andere genealogische gegevens: GA Haarlem, Bevolkingsregister 1860-1900, Tadema 5 C - 8 en Bevolkingsregister 1900-1924, TAAC (2) - TAET (109), deel T-1, fiche 1548 en CBG Den Haag, Familieadvertenties Tadema [tot 1970].

³ [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 76.

⁴ Christoph Henrich Bohn (Lübeck, 1719–1784) nam op 8 november 1752 de boekhandel, drukkerij en uitgeverij van Izaak van der Vinne (1718–1801) over. Hij werd opgevolgd door zoon François (1757-1819) en kleinzoon Pieter François (1800–1872). De kleinzoon was zwager van Nicolaas Beets (Hildebrand) en ook uitgever van diens *Camera obscura*. In 1867 ging hij een vennootschap aan met de Friese huisartsenzoon Jelte Karel Tadema (1842–1899). Achterkleinzoon François (jr.) (1849–1906) trad in 1886 terug uit het bedrijf en verhuisde naar Duitsland. Hij liet, met behoud van een aandeel in de winst van de oude fondsartikelen, de

DE UITGEVERS

Jan Cornelis Tadema, beter gekend als Kees, studeert Nederlandse letteren in Leiden en Utrecht. Hij had het plan om te promoveren, maar het heengaan van zijn vader verijdt dit voornemen. Hij trouwt in 1901 met Marie Elisabeth Kremer (1881–1948) en wordt vader van Jelte Karel (1902–1985), Margaretha Barendina (1903–1990) en Cornelia Dorothea (1906–1990). Eenmaal aan het hoofd van De Erven F. Bohn legt hij zich vooral toe op het onderhouden van de contacten met de auteurs. Daarnaast ontplooit hij tal van andere activiteiten. Hij is zeer actief binnen de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels en wijdt veel van zijn vrije tijd aan zijn grote hobby, muziek: binnen de afdeling Haarlem van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, de Bach-Vereeniging en de Haarlemse Orkest Vereniging. Volgens zijn zoon is hij 'een voortreffelijk pianist, een dilettant, zoals men heden ten dage zelden meer ontmoet.'⁵

Jongere broer Johannes Leendert, Jan genoemd, leert het uitgeefvak bij Scheltema & Holkema in Amsterdam, de wetenschappelijke uitgeverij van Gustav Fischer te Jena en de veelzijdige, Londense uitgever T. Fisher Unwin.⁶ Met de laatste, buitenlandse uitgevershuizen onderhoudt hij goede banden. Met het Nederlandse huis is de band zelfs uitgesproken vriendschappelijk. In hetzelfde jaar als Kees treden Jan en zijn leeftijdsgenoot, collega en vriend A.B. van Holkema (1874-1953), in het huwelijksbootje. Arjan van Holkema huwt Wilhelmina Maria de Breuk, Jan huwt haar zuster, Johanna Jacoba de Breuk (1880–1963). Het Tadema-De Breuk-paar blijft kinderloos. Ook Jan blijft zijn leven lang erg actief in het boekenvak, met name in de Nederlandsche Uitgeversbond. Binnen de Erven F. Bohn onderhoudt vooral hij de contacten

familiezaak en bijbehorende naam, *De Erven F. Bohn*, aan Tadema. (Over de geschiedenis van het Bohn-huis in de achttiende en de negentiende eeuw: [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers* en de bijdragen van Chantal Keijsper in *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*.)

⁵ *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 128 (1961) 36 (7 september), p. 1525; J.W. van Kampen, 'In memoriam J.C. Tadema', in: *De Uitgever* 41 (1961) 7-8 (juli-augustus), p. 281; *Sijthoff's Adresboek* 97 (1962), p. x en J.K. Tadema, 'Jan Cornelis Tadema 5 september 1870 – 29 augustus 1961', in: *Haarlem. Jaarboek 1962*. Haarlem 1963, p. 38-41. Citaat op p. 40.

⁶ H. Breyer, *100 Jahre wissenschaftliche Verlagsarbeit in Jena 1878-1953-1978*. Jena 1978; G. Schulz, *Hundert Jahre Gustav Fischer Verlag 1878-1948-1978*. Stuttgart/New York 1978 en J.F. Codell, 'T. Fisher Unwin (London: 1882-1926)', in: P.J. Anderson & J. Rose (red.), *British Literary Publishing Houses, 1820-1880*. Detroit/London 1991, p. 304-311.

met drukkers, binders en papierleveranciers. Hij staat bekend als een groot liefhebber van antiek, literatuur en muziek en wordt in 1939 benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.⁷

Evenals vader Jelte Karel en de vier generaties Bohn voor hen, bezoeken Kees en Jan Tadema trouw de Haarlemse Doopsgezinde Kerk en zijn ze actief betrokken bij de organisatie van de Haarlemse Gemeente en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit.⁸ Ze zijn actieve leden in tal van Haarlemse verenigingen: de Vereeniging Haerlem, Teyler's Stichting, de Vereniging tot uitbreiding van de verzameling van kunsten en oudheden op het Frans Halsmuseum en de oude Haarlemse rederijderskamer onder de zinspreuk 'Trou Moet Blycken', om er enige te noemen.⁹ Beiden worden benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Wanneer de broers eind 1899 officieel aan het hoofd van De Erven F. Bohn komen te staan, krijgen ze daarmee de leiding over een bekende, bloeiende uitgeverij waaraan al sinds 1875 geen boekhandel meer verbonden is maar wel nog een (kleine) drukkerij met elf zetters en drukkers.¹⁰ Meer en meer drukopdrachten besteden ze echter uit en ze beseffen:

⁷ *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 116 (1949) 22 (2 juni), p. 375; *De Uitgever* 29 (1949) 6 (juni), p. 90-91; A.M.H. Schepman, 'Johannes Leendert Tadema †', in: *Sijthoff's Adresboek* 90 (1949-1950), p. xxv-xxviii; P.G. van Tienhoven, 'Johannes Leendert Tadema 21 maart 1874 – 29 mei 1949' en P.A. Dijkema, 'J.L. Tadema, de werkzame', in: *Haerlem. Jaarboek* 1949. Haarlem 1950, p. 1-2 en 3-6.

⁸ Over de geschiedenis van de doopsgezinden in Haarlem: S.L. Verheus, *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930*. Haarlem 1993.

⁹ Kees Tadema schreef een boekje over de geschiedenis van de rederijderskamer: [J.C. Tadema], *Vierhonderd vijftig jaren 'Trou moet blycken'. Door een pelikanist in vogelvlucht overzien*. Haarlem 1953. Ook Jan droeg bij aan de geschiedschrijving van Haarlem. De Erven F. Bohn publiceerde in 1937 zijn *Haarlemsche jeugdherinneringen*. Een tweede druk volgde in 1949. In dit werkje verhaalt hij onder meer over de jeugdvriendschap tussen enkele Haarlemse doopsgezinde uitgeverezonen: 'De beide Tjeenk Willinken en de gebroeders Loosjes, de Tadema's, [...] om slechts enkelen te noemen, vonden op dat rustige gedeelte van de straat [= middengedeelte van de Gedempte Oude Gracht, SC] elken dag gelegenheid om hun jolijt en uitgelatenheid in het spel bot te vieren.' (Citaat uit de tweede druk, p. 78.)

¹⁰ AB, B 509-512, arbeidsloonboeken, 1895-1908. Over de drukkerij, zie ook: D. van Lente & O. de Wit, 'Markt, innovatie en kostprijs: de Erven Bohn', in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*. ['s-Gravenhage], Zutphen 1993, p. 248-253 en 282-283.

‘dat drukken is een apart bedrijf. Bepalen wij ons tot het eigen werk, dan wordt het bedrijf voor onzen tijd te klein. Nemen wij er ander werk bij aan, dan wordt het voor ons te groot. Dus: weg er mee. Drukken en uitgeven zijn twee vakken.’¹¹

In 1908 besluiten ze de drukkerij te verkopen omdat ze ruimte tekort komen. Het extra pakhuis dat zeven jaar eerder werd aangekocht (Frankestraat nummer 40, naast nummer 42, waar de zaak al sinds 1875 is gehuisvest) dreigt overvol te raken en een derde pand aankopen blijkt niet mogelijk. Door bemiddeling van G. Theod. de Bom & Zoon doen ze de drukkerij van de hand.¹² Drukkers en zetters vertrekken naar elders en de Tadema's worden uitsluitend uitgevers. Met een zevental personeelsleden in dienst loodsen ze het bedrijf door de volgende decennia.¹³

In dit hoofdstuk deel ik het (gereconstrueerd) Bohn-fonds uit de jaren 1900-1940 in door middel van een algemeen bibliografisch classificatiesysteem (zie Bijlagen 3 en 4).¹⁴ Dit systeem is eerder ingezet voor boekhistorisch onderzoek, bijvoorbeeld door Han Brouwer in *Lezen en schrijven in de provincie*.¹⁵ Gereduceerd tot een handvol categorieën houdt het rekening met de vorm, de inhoud en de taal van de publicaties. De classificatie biedt een eerste houvast bij het identificeren van de belangrijkste fondssegmenten en maakt eventuele toekomstige vergelijkingen met boekhandelsinventarissen, bibliotheekcatalogi of andere uitgeversfondsen mogelijk. Het resultaat van de indeling correspondeert echter niet één-op-één met de som van alle fondssegmenten van het Bohn-fonds in die jaren. Niet alleen het fonds in kwestie, ook het contemporaine Nederlandse boekenpak met de daarbinnen

¹¹ Interview met J.L. Tadema: [M.J. Brusse], ‘Onder de mensen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

¹² AB, A 19, ‘Eigendomsbewijzen, verkoopakten en/of afschriften hiervan, benevens andere stukken die betrekking hebben op de panden waarin de firma te Haarlem gevestigd is geweest. 1609-1966’ en C 19, fol. 497 en C 20, fol. 8 en 138, brieven van De Erven F. Bohn aan G. Theod. de Bom & Zoon, 4 en 11 november 1908 en 11 maart 1909. Zie ook: [Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 83-86.

¹³ AB, F 3, ‘Diverse bescheiden betreffende het personeel’, enveloppe met ‘kaartjes met gegevens over aan personeel betaald salaris’.

¹⁴ Voor een verantwoording van de fondsreconstructie en -analyse, zie Bijlage [3]. Voor een overzicht van het classificatiesysteem zie Bijlage [4].

¹⁵ H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden 1995.

vigerende uitgeefvelden is daarbij immers meegewogen. De indeling wijst een vijftal evidente fondssegmenten aan: een literair segment en een schoolboekensegment, allebei aan het krimpen in de onderzochte jaren, en een medisch, een juridisch en een economisch segment.

HET FONDS

In haar onderzoek naar het fonds van De Erven F. Bohn in de periode 1752 tot 1900 gebruikte Chantal Keijsper hetzelfde classificatiesysteem.¹⁶ Dit maakt het mogelijk de analyse van het fonds uit de eerste veertig jaren van de twintigste eeuw met een vergelijking te beginnen. Voorzichtigheid is wel geboden. De gegevens verzameld door Keijsper bestrijken immers een periode van bijna anderhalve eeuw, terwijl het hier verzamelde materiaal slechts veertig jaar omvat. Desalniettemin:

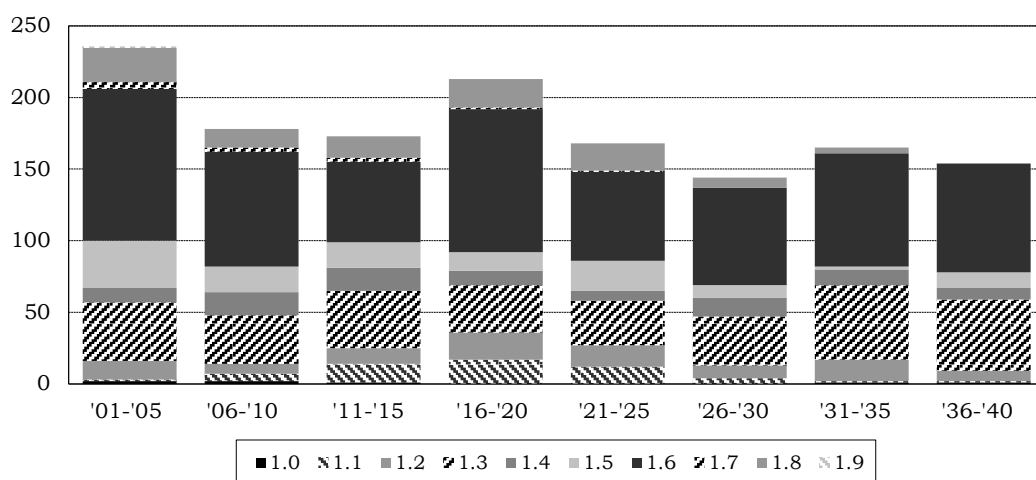
	1752-1900	1901-1940
1.0 algemeen	ca. 5 %	ca. 0,5 %
1.1 theologie/stichtelijke literatuur	ca. 5 %	ca. 4 %
1.2 filosofie/menswetenschappen	ca. 1 %	ca. 6,5 %
1.3 rechten/politiek/bestuur	ca. 5 %	ca. 22 %
1.4 geschiedenis/geografie	ca. 20 %	ca. 6,5 %
1.5 literatuur/filologie/muziek/overige kunsten	ca. 35 %	ca. 8,5 %
1.6 natuurwetenschappen	ca. 6 %	ca. 44 %
1.7 toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen	ca. 1 %	ca. 1 %
1.8 schoolboeken/elementaire leerboeken	ca. 10 %	ca. 13,5 %
1.9 kinderboeken	ca. 5 %	ca. 0 %
overige	ca. 10 %	–

Tabel 1. Verdeling van genres in het fonds van De Erven F. Bohn, 1752-1900 (door C. Keijsper) en 1901-1940

De percentages in Tabel 1 tonen opmerkelijke verschillen. Tot 1900 vormen de hoofdcategorieën *geschiedenis en geografie* (1.4) en *literatuur, filologie, muziek en*

¹⁶ C. Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', in: *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*, p. 51.

overige kunsten (1.5) samen meer dan de helft van het fonds. Na 1900 ligt het zwaartepunt bij de hoofdcategorieën *rechten, politiek en bestuur* (1.3) en *natuurwetenschappen* (1.6). De kern van het fonds verschuift met andere woorden van algemeen culturele en literaire uitgaven naar in de eerste plaats 'harde', wetenschappelijke uitgaven. *Schoolboeken en elementaire leerboeken* (1.8) nemen in beide periodes een respectabele derde plaats in. De overige groepen worden vóór de eeuwwisseling allemaal nog vertegenwoordigd door enige titels, ná de eeuwwisseling verdwijnen de *algemene uitgaven* (1.0) en de *kinderboeken* (1.9) volledig van het toneel.

Figuur 1. Aantal uitgaven (1431 (deel)publicaties, geteld volgens methode A) ¹⁷ uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

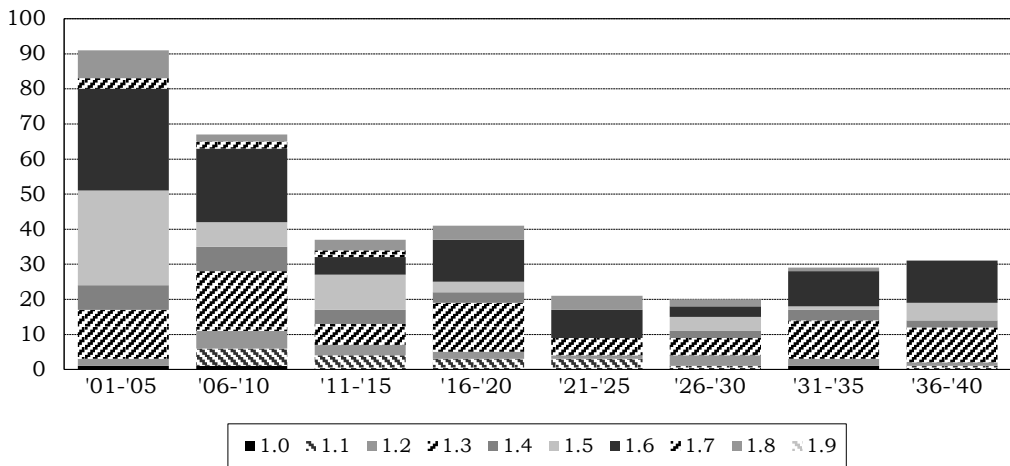
In de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw zeggen de uitgevers ook de *toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen* (1.7) en de *schoonboeken* (1.8) vaarwel (zie Figuur 1). En ondanks een lichte opleving in de jaren tien en twintig, zijn ook de *theologische en stichtelijke werken* (1.1) uiteindelijk ten dode opgeschreven. De Tadema's specialiseren zich meer en meer. Ze beperken hun fonds steeds nadrukkelijker tot de hoofdcategorieën *rechten, politiek en bestuur* (1.3) en *natuurwetenschappen* (1.6). Tijdens de eerste vijf jaren van de twintigste eeuw belopen deze beide groepen samen 62,5 % van het totaal aantal uitgaven, in de jaren 1936-1940 zijn ze goed voor 82 %. Nadere

¹⁷ Over de verschillende manieren waarop de publicaties geteld zijn: zie Bijlage [3].

kwantitatieve analyse van het fonds levert enkele belangrijke bijkomende tendensen op.

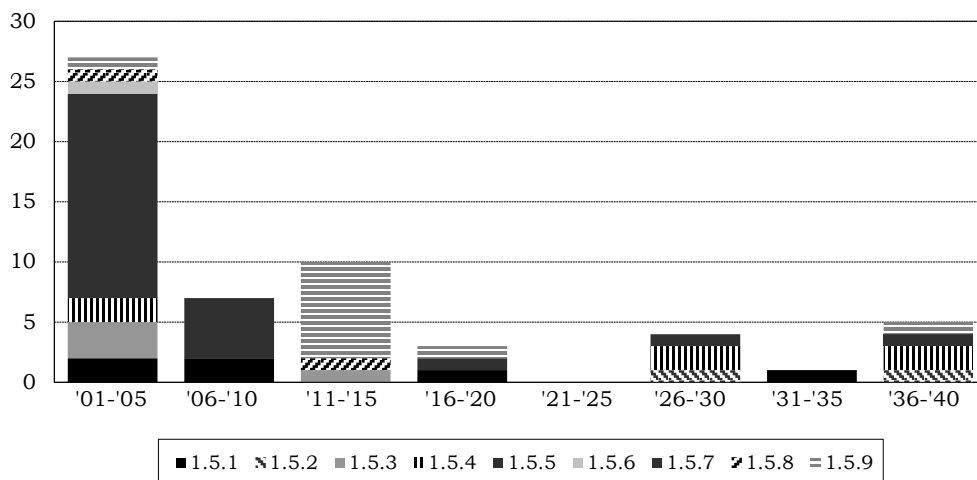
Literaire uitgaven

Hoofdcategorie 1.5 (*literatuur, filologie, muziek en overige kunsten*) neemt een relatief kleine, enigszins schommelende positie in in het fonds: 14 % tijdens de eerste vijf jaren, 7 % tijdens de laatste vijf (Figuur 1). Beschouwen we enkel de eerste drukken in deze groep, dan wordt de strategie van de Tadema's op dit gebied helder.

Figuur 2. Aantal eerste drukken (337 (hoofd)publicaties, geteld volgens methode C), niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

De eerste vijf jaren van de twintigste eeuw brengen ze 27 nieuwe werken uit deze categorie op de markt, goed voor bijna 30 % van alle 91 eerste drukken in die periode en amper 2 % minder dan de 29 eerste drukken uit de grootste groep (*natuurwetenschappen*, 1.6). In de daaropvolgende 35 jaar benaderen ze dit aantal bij lange na niet (Figuur 2). Ze voegen met andere woorden nauwelijks meer nieuw cultureel of literair werk toe aan hun fonds.

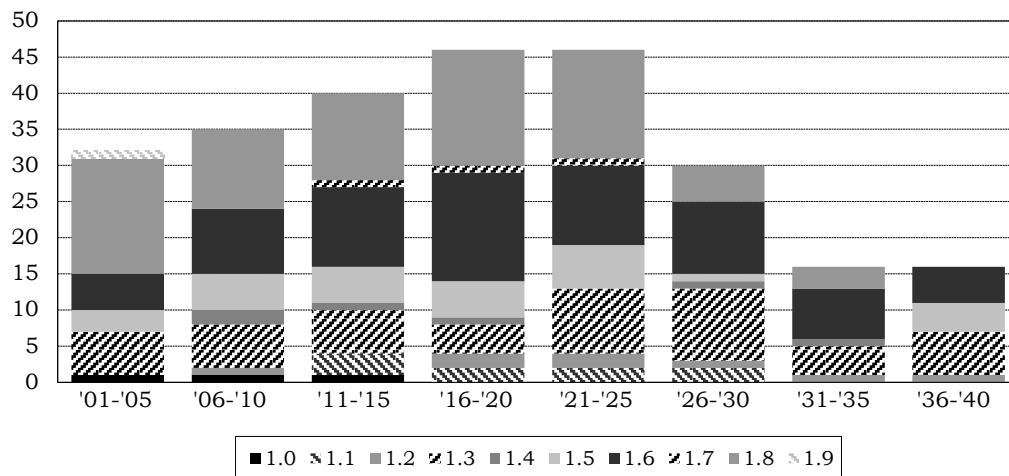
Figuur 3. Aantal eerste drukken (57 (hoofd)publicaties, geteld volgens methode C) in hoofdcategorie 1.5, niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

Hun aanvankelijke belangstelling in de publicatie van *romans en verhalen* (1.5.5) is in enkele jaren tijd als sneeuw voor de zon gesmolten (Figuur 3). In de jaren 1901-1905 geven ze zeventien eerste drukken uit, in de jaren 1906-1910 vijf en in de rest van de onderzochte periode twee. (Op deze evolutie kom ik terug in Hoofdstuk II.) De continue aanwezigheid van enige uitgaven uit de betreffende hoofdcategorie door de hele periode heen (zie ook Figuur 1) bestaat dan ook in hoofdzaak uit herdrukken van enige prestigieuze of succesvolle werken waarvan de uitgevers geen afstand willen doen: de tweede druk in zeven delen van Jan te Winkels *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1922-1927) bijvoorbeeld. En zowat elke twee jaar een nieuwe druk van de *Camera obscura*.¹⁸

¹⁸ Over de moeizame publicatiegeschiedenis van Te Winkels *Ontwikkelingsgang*: A. van Kempen, "Momentum aere perennius": *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* van Jan te Winkel', in: *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*, p. 199-213. Over de publicatiegeschiedenis van Hildebrands *Camera obscura*, zie onder meer: C.C. van de Graft, 'Bibliografie betreffende de Camera Obscura', in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940, aangeboden aan G.A. Evers*. Utrecht 1940, p. 74-106 en D. Welsink, 'Honderdvijftig jaar Camera Obscura. Enkele feiten en cijfers', in: *Juffrouw Ida*. 15 (1989) 2 (juni), p. 10-15.

Schoolboeken

We stelden al vast dat ook het aandeel *schoolboeken* (1.8) in het Bohn-fonds geleidelijk verdwijnt. Zetten we het totaal aantal eerste drukken (Figuur 2) af tegen het totaal aantal herdrukken (Figuur 4) dan wordt duidelijk op welke wijze de uitgevers hun handen van dit segment aftrekken.

Figuur 4. Aantal herdrukken (261 (hoofd)publicaties, geteld volgens methode D), niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

Ondanks het hoge aantal herdrukte schoolboeken (78 in totaal) getroosten de uitgevers zich vanaf de jaren tien nog nauwelijks moeite dit segment werkelijk nieuw leven in te blazen met nieuwe uitgaven. Al in 1902 laat Kees Tadema zich sceptisch uit over de schoolboeken in het Bohn-fonds:

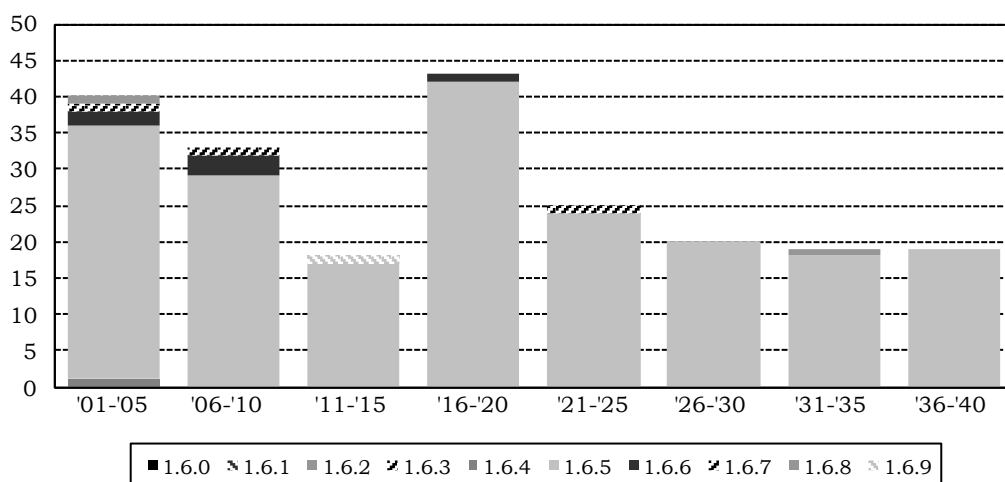
‘Ook schoolboeken is niet zoo veel meer. Er zijn nog wel enkele goede, maar meer en meer begint ieder leeraar zijn eigen boekje te schrijven en voert dat op zijn school in. Heis is nog goed; ook te Winkel gaat nog wel; Cosijn oefeningen thans bijna uitverkocht gaat ook wel. We hebben het maar weer aan Zuidema gegeven. [...] De overige Cosijn’s zullen langzaam – langzaam na hun grooten Schepper het graf vinden.’¹⁹

¹⁹ AB, C 45, fol. 279-282, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 27 september 1902. De drie genoemde, oorspronkelijk negentiende-eeuwse schoolboekjes beleven in de twintigste eeuw

Slechts één nieuwe auteur nemen ze nog op in hun stal: J.M. Acket, leraar aan de HBS te Breda. Hij levert tussen 1915 en 1925 een achttal werken voor het onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde aan. Daarna laten ze het schoolboekensegment rustig sterven. Oude werken die nog enige populariteit hebben, worden herdrukt, maar nieuwe schoolboekjes nemen ze niet meer op in het fonds.²⁰ De invoering van de spelling Marchant in 1934 betekent uiteindelijk de doodsteek.

Medische uitgaven

Eén van de twee hoofdcategorieën die wel veertig jaar lang hoog op de agenda blijft staan is de groep *natuurwetenschappen* (1.6).

Figuur 5: Aantal drukken (217 (deel)publicaties, geteld volgens methode B) in hoofdcategorie 1.6, niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

nog minimaal één herdruk. Het uit het Duits vertaalde *Verzameling van algebraïsche vraagstukken* van E. Heis wordt in 1907 voor de zevende maal gedrukt, P.J. Cosijns *Oefeningen bij de Nederlandsche spraakkunst* wordt, 'bezorgd door R. Zuidema', in 1902 (8e druk) en 1915 (9e druk) opnieuw opgelegd en van Jan te Winkels *Overzicht der Nederlandsche letterkunde* verschijnt in 1905 een zesde en in 1916 een zevende herziene druk.

²⁰ De geleidelijke terugloop van het schoolboekendebiet is af te lezen uit het 'Aantekenboek, waarin bijgehouden wordt op welke scholen uitgaven van de Erven F. Bohn op de boekenlijsten voorkomen' voor de jaren 1903-1922 (AB, D 28.)

Bijna alle werken uit deze hoofdcategorie (204 van de 217) zijn *medische werken* (1.6.5) (Figuur 5). De Tadema's besteden hun leven lang grote aandacht aan het geneeskundige boek. Ze treden daarmee in de voetsporen van hun vader, die in de jaren 1880 vorm gaf aan dit fondssegment. Vader Tadema zelf schrijft daarover een jaar voor zijn overlijden:

'Sedert de laatste 10 à 15 jaar heb ik mijn zaak een zekere richting uitgestuurd, die zij vroeger niet had: een wetenschappelijke richting. [...] In die wetenschappelijke richting ben ik, over 't geheel genomen, geslaagd. Ik ben nagenoeg de eenige medische uitgever in ons land geworden, heb zeer mooie fondsartt. van onze professoren en geleerden.'²¹

Een uitputtende opsomming van de vele, vaak lijvige, handboeken van vooraanstaande Nederlandse geleerden die een bijdrage leveren aan het medisch fondssegment van de uitgeverij leidt te ver, maar een greep eruit spreekt boekdelen: een *Leerboek van de huidziekten en van hare behandeling* (1910, 2^e druk 1923) en diverse drukken van het *Leerboek der geslachtsziekten* (1914, 1919 en 1929) door Samuel Mendes da Costa; meerdere drukken van vier werken van Pieter K. Pel: *De ziekten van de maag* (1899, 1904, 1913 en 1925), *De ziekten der lever en galwegen en van het poortaderstelsel* (1908, 1910 en 1918), *De ziekten van nieren en nierbekken* (1895, 1900, 1912 en 1918) en *De ziekten van hart- en bloedvaten* (1920 en 1923); vele drukken van Hector Treubs *Leerboek der verloskunde*; meer dan tien drukken van Pieter H. van Edens *Verbandleer*; Cornelis Winklers vijfdelig *Handboek der neurologie* (1917-1933); de *Handleiding der practische ontleedkunde* (1920 en 1931) van Johannes A.J. Barge; twee drukken van Herman Pinkhofs *Vertalend en verklarend woordenboek van uitheemsche geneeskundige termen* (1923 en 1935); *Les affections parasymphilitiques* van Suffridus R. Hermanides in twee delen (1903); *De chirurgie der buikorganen* (1904) van Jakob Rotgans; een *Leerboek der oorheekunde* (1905) door Hendrik Burger en Hendrik Zwaardemaker; *Das Cerebellum der Säugetiere. Eine vergleichend anatomische Untersuchung* (1906) van Louis Bolk (uitgegeven in samenwerking met een oude leermeester van Jan Tadema, Gustav Fischer).

²¹ AB, C 40, fol. 269-270, brief van J.K. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 16 november 1898.

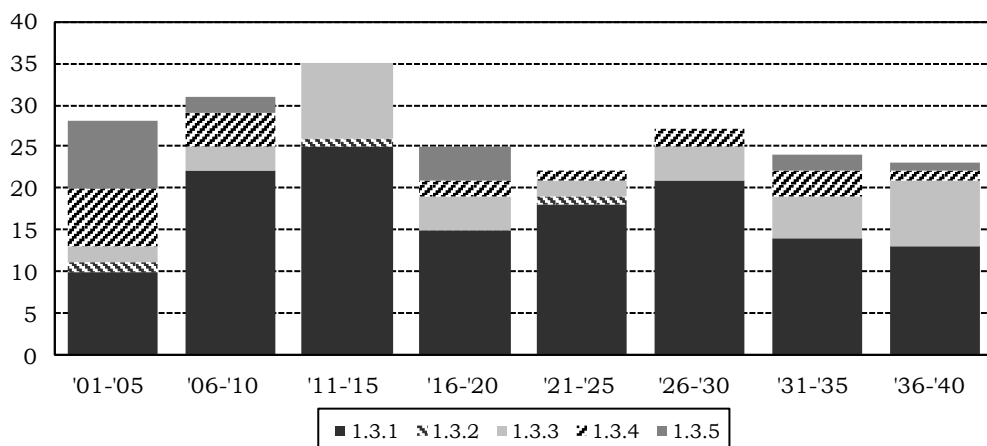
Klaas Groesbeek (1858-1936), hoofd van Scheltema & Holkema's boekhandel en van kunsthandel E.J. van Wisselingh & Co., onderstreept in 1927 ongevraagd de betekenis van deze en andere uitgaven voor de medische wereld en het wetenschappelijke boek in Nederland:

‘Trouwens, deze heele uitgaaf van de Medische Bibliotheek der firma Bohn is voor een klein land als het onze een groote merkwaardigheid. Vooral ook omdat werken over geneeskunde zoo gauw uit den tijd raken en dan herdrukt moeten worden. – “Jede zehn Jahre ändern sich die Ansichten in der Medizin” – heeft reeds Virchow gezegd.’²²

En hij voegt eraantoe dat in vergelijking met geneeskundige werken, juridische veel langer houdbaar zijn.

Juridische en economische uitgaven

Behalve hoofdcategorie 1.6 blijft ook hoofdcategorie 1.3 veertig jaar lang van groot belang. Het zijn de uitgaven op het vlak van *rechten, politiek en bestuur*. Deze groep herbergt twee belangrijke fondssegmenten: juridische en economische uitgaven (Figuur 6).

Figuur 6. Aantal drukken (215 (deel)publicaties, geteld volgens methode B) in hoofdcategorie 1.3, niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

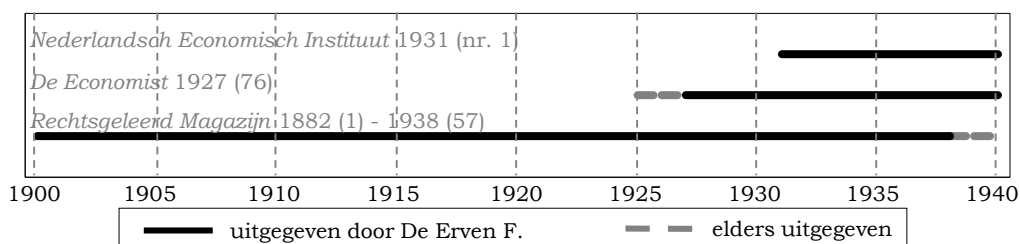
²² Interview met K. Groesbeek: [M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij xiv', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 84 (1927) 18 (woensdag 19 januari, avondblad), C1. Rudolf L.C. Virchow (1821-1902) geldt aan het einde van de negentiende eeuw als Duitslands bekendste medicus.

De categorie *economische uitgaven* (1.3.3) is bij de aanvang van de eeuw nog van geen al te grote betekenis, maar wint tijdens de jaren tien en twintig langzaam terrein. Bekende werken zijn Nico J. Polaks baanbrekend proefschrift *Eenige grondslagen voor de financiering der onderneming* (1923 en herdrukken in 1923, 1930, 1932, 1937 en 1940) en *De grondslagen der volkshuishouding* (1920 en herdrukken in 1924, 1930 en 1939) van de hand van Coenraad A. Verrijn Stuart (hoogleraar economie en eerste directeur van het Centraal Bureau voor Statistiek). Vanaf de derde druk verschijnt het werk overigens onder de titel *De wetenschap der volkshuishoudkunde en de grondslagen der volkshuishouding*. De crisisjaren luiden de grote doorbraak van dit fondssegment in. Figuur 6 toont al een lichte opleving in de jaren dertig, maar houdt nog niet eens rekening met de reeks studies van het Nederlandsch Economisch Instituut (1931-1940). Wegen we deze tientallen studies (veelal handelsedities van proefschriften) mee, dan is de opmars onmiskenbaar.

De *rechtsgeleerde uitgaven* (1.3.1) gaan stilletjes de tegenovergestelde weg. Tijdens de eerste dertig jaar maken ze het leeuwendeel uit van de hoofdcategorie; in de jaren dertig boeten ze langzaam aan belang in. Ook op dit terrein telt het fonds enkele vermaarde werken, zoals de *Leidraad bij de beoefening van het Nederlandsche handelsrecht* van hoogleraar handelsrecht Willem L.P.A. Molengraaff (1899, 1905-1912, 1915-17, 1919-1920, 1923-1927 en 1930-1933), drie herdrukken van het standaardwerk *Het Nederlandsch gemeenterecht* door de rechtsgeleerde Jacques Oppenheim (1906, 1913, 1928-1932) en de tweede druk van het omvangrijke, meerdelige *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* (1901-1933) van de Groningse hoogleraar Nicolaas K.F. Land.

Reeksen en tijdschriften

In de inhoudelijke analyse van het fonds tot nu toe lieten we tijdschriften en reeksen of series goeddeels buiten beschouwing. Een overzicht van zulke periodiek verschijnende uitgaven bevestigt de al waargenomen tendensen.

Figuur 7. Juridische en economische reeksen en tijdschriften langer dan vier jaar uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

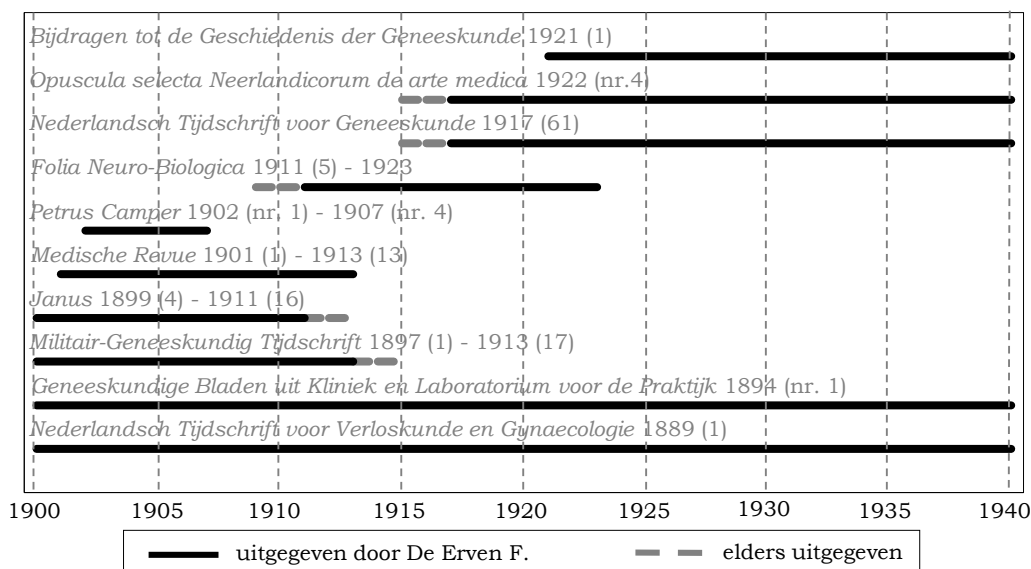
De uitgave vanaf 1931 van een reeks studies voor het Nederlandsch Economisch Instituut (N.E.I.) passeerde al de revue. Drie jaar eerder namen de uitgevers nog een ander project op zich: *De Economist*, in 1852 opgericht door Jacobus L. de Bruyn Kops.²³ Eind 1926 nemen ze het tijdschrift over van De Nederlandsche boek- en steendrukkerij voorheen H.L. Smits. In 1933 zetelt de voltallige wetenschappelijke leiding van het N.E.I. in de tijdschriftredactie (de hoogleraren economie Nico J. Polak, Gerard M. Verrijn Stuart en François de Vries) en ze geven het tijdschrift de status van officieel orgaan van het instituut.²⁴ Daarmee wordt De Erven F. Bohn *de facto* de huisuitgever van het N.E.I.

Ook het juridisch fondssegment krijgt ondersteuning van een toonaangevend tijdschrift: het *Rechtsgeleerd Magazijn. Tijdschrift voor binnen- en buitenlandse rechtsstudie*. Zoals we al zagen, boet dit segment naar het einde van het interbellum aan belang in. In 1939 fuseert het blad dan ook niet toevallig met *Themis. Regtskundig tijdschrift* en gaat over in de handen van W.E.J. Tjeenk Willink (Zwolle).²⁵

²³ Over de geschiedenis van *De Economist*: H.W. Lambers, 'Honderd jaar goede bedoelingen. De economist 1852-1952', in: *De Economist*, 100 (1952), p. 815-827.

²⁴ Zie: 'Bericht', in: *De Economist*, 82 (1933), p. 1-2.

²⁵ Het nieuwe tijdschrift verschijnt onder de naam *Rechtsgeleerd Magazijn Themis. Tijdschrift voor publiek- en privaatrecht*. Zie: J.H.A. Lokin, 'Van tweeën een. Drie tijdschriften herdacht' en G.C.J.J. van den Berg en C.J.H. Jansen, 'Het tijdschrift als tijdspiegel. Een verkenning van anderhalve eeuw Themis en Rechtsgeleerd Magazijn', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 150 (1989) 5 (mei), p. 223-245 en 247-270.

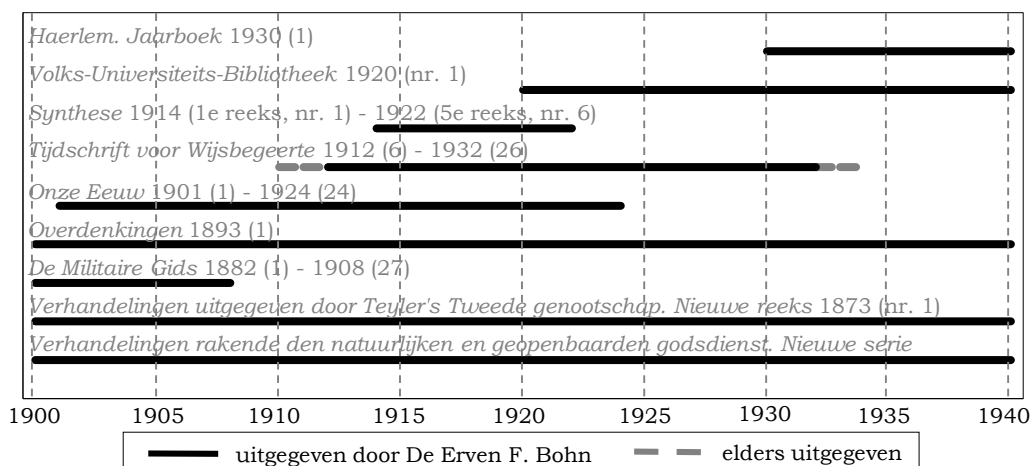
Figuur 8. Medische reeksen en tijdschriften langer dan vier jaar uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

Hoewel men sommige medische tijdschriften of reeksen na verloop van tijd staakt of aan anderen overdoet, staft Figuur 8 toch ten volle de centrale positie van het medische segment in het fonds van De Erven F. Bohn. Vooral de GENEESKUNDIGE BLADEN UIT KLINIEK EN LABORATORIUM VOOR DE PRAKTIJK blijft veertig jaar lang gezichtsbepalend. De GENEESKUNDIGE BLADEN is één van de langst lopende, periodiek verschijnende publicaties op medisch gebied in Nederland. De eerste reeks ziet in 1894 het licht onder leiding van de hoogleraren Manuel Straub en Hector Treub. De 51ste en laatste reeks verschijnt in 1970. Elke reeks bestaat uit twaalf monografieën over uiteenlopende actuele onderwerpen, 'vaak theoretisch-geneeskundig van veel belang en bijna altijd van betekenis voor de algemeen geïnteresseerde geneeskundige, speciaal voor de huisarts.'²⁶ De BLADEN staan al die jaren onder redactie van gerenommeerde Nederlandse hoogleraren en zijn bij abonnement en los verkrijgbaar. Daarnaast ziet bij Bohn ook al die jaren het

²⁶ G.J. Bremer, 'Algemeen geneeskundige tijdschriften in Nederland uitgekomen in de periode 1900-1950', in: B.J.M. Aulbers & G.J. Bremer (red.), *De huisarts van toen. Een historische benadering*. Rotterdam 1995. (PANTALEON REEKS, 19) p. 129-158. Citaat op p.137.

specialistische *Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie* van de Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging het licht.²⁷

In 1917 haalt de uitgeverij een stevige versterking van het medisch fonds binnen: het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Tevens orgaan der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst*. Onenigheid tussen uitgever F. van Rossen en de redactie van het tijdschrift lag hieraan ten grondslag. Van Rossen had het contract per 1 januari 1917 opgezegd in de hoop betere voorwaarden te bedingen. De redactie besloot echter ook andere uitgevers uit te nodigen een voorstel te doen en het resultaat was 'dat de door de firma Bohn aangeboden voorwaarden het meest voordelig genoemd moesten worden.'²⁸ Aan de uitgave van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* is ook de prestigieuze reeks facsimile-uitgaven van oude geneeskundige studies verbonden, de *OPUSCULA SELECTA NEERLANDICORUM DE ARTE MEDICA*. Bovendien gaat men in 1921 van start met een onregelmatig verschijnende reeks overdrukken uit het tijdschrift, onder de titel *BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER GENEESKUNDE*.

Figuur 9. Overige reeksen en tijdschriften langer dan vier jaar uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

²⁷ B.J. Kouwer, 'De Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging en het Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde en gynaecologie 1887-1931', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie. Inhoudsopgave over de jaren 1887 tot 1931 met een geschiedkundig overzicht*. Haarlem 1932, p. 1-36.

²⁸ C.T. van Valkenburg, *Geschiedenis van het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde gedurende de tweede halve eeuw van zijn bestaan*. Haarlem 1957, p. 31. Bohn Stafleu Van Loghum geeft het tijdschrift nog steeds uit: P. Gijsbers, 'Een bestendige relatie onder huwelijks voorwaarden: Bohn en het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinden*, p. 215-226.

De resterende reeksen en tijdschriften in het fonds zijn samengebracht in Figuur 9. Op het eerste gezicht lijkt het een behoorlijk bonte verzameling. Nadere beschouwing leert echter dat ook uit deze figuur tendensen spreken die gelijke tred houden met eerdere vaststellingen. Het verdwijnen van de groep *toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen* (1.7), waartoe ook militaria behoren, weerspiegelt zich bijvoorbeeld in het staken van *De Militaire Gids* in 1908. Het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* verrijkt het kleine, maar continu aanwezige filosofische fondssegment.

Van 1893 tot 1942 ondersteunt het tijdschrift *Overdenkingen* een ander klein fondssegment: de theologie. *Overdenkingen* is het initiatief van de theologen Pierre D. Chantepie de la Saussaye en Josue J.P. Valeton jr. Het publiceert 'leerredenen of stichtelijke lectuur in 't algemeen'.²⁹ En de lichte opleving van het segment in de jaren tien en twintig loopt parallel met de verschijning van SYNTHESE en *De Schakel*. SYNTHESE is een onregelmatig verschijnende reeks brochures onder redactie van (godsdienst)filosoof Arthur J. de Sopper en natuurkundige, pedagoog en wat niet meer Philipp A. Kohnstamm. De reeks wil bijdragen aan 'een bezinning op het moderne leven, die boven de oude tegenstellingen van de samenleving uitgaat. Deze bijdrage is één groot protest tegen het intellectualisme in godsdienst en wetenschap, dat altijd tot een antithetische houding leidt.'³⁰ *De Schakel*, niet opgenomen in Figuur 9 omdat dit tijdschrift slechts een vierjarig leven beschoren is, is het orgaan van de in 1914 opgerichte Godsdienstig Democratischen Kring. De redactie, waarin opnieuw Kohnstamm een plaats heeft, is nadrukkelijk afkerig van de vorming van een zoveelste christelijke partij en richt een appel tot alle (christelijke) democraten om over partijgrenzen heen tot daden te komen die het onrecht bestrijden. Immers, de 'maatschappij onthoudt velen van het allernoodzakelijkste: voldoende voeding, gezonde en zindelijke huisvesting, afwisseling van arbeid en de

²⁹ P.D. Chantepie de la Saussaye & J.J.P. Valeton jr., 'Voorrede', in: *Overdenkingen*, 1 (1893), p. 1-2.

³⁰ M.J. Aalders, 'Arthur Joseph de Sopper', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. (deel 4) 1998, p. 402-405. Vgl.: A.J. de Sopper, *Synthese*. Haarlem 1914. (SYNTHESE, reeks 1, 1). In 1922 gaat SYNTHESE op in *Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst*.

noodige ontspanning, gelegenheid tot hooger geestesontwikkeling, bovenal den eerbied, waarop een elk aanspraak heeft.’³¹

Beide fora begeven zich niet uitsluitend op het vlak van de theologie, ook opvoedkundige, staatkundige en filosofische artikelen krijgen een plaats en dragen zodoende ook bij aan de hoofdcategorieën *filosofie en menswetenschappen* (1.2) en *rechten, politiek en bestuur* (1.3). Een gelijkaardige brede oriëntatie is terug te vinden in het algemene tijdschrift *Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst*, waarover meer in Hoofdstuk III.

Figuur 9 toont ten slotte ook twee tendensen die uit de inhoudelijke analyse van het boekenfonds nog niet naar voren kwamen. Ten eerste is er de aanwezigheid in het fonds van enkele specifiek met Haarlem verbonden periodieke uitgaven, zoals de niet zeer vitale reeksen VERHANDELINGEN van de genootschappen van Teylers’s Stichting en de jaarboeken van de Vereniging Haarlem. Ten tweede blijkt de ontwikkeling van het fonds van de uitgeverij tijdens de eerste vier decennia van de vorige eeuw niet uitsluitend een verhaal van geleidelijke specialisering te zijn. Met de introductie in 1920 van een reeks populair-wetenschappelijke boekjes, de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK (V.U.B.), betreedt ze immers een nieuw, inhoudelijk breed terrein. In een reeks met een duidelijke focus verschijnen in iets meer dan twintig jaar tijd 76 boekjes over uiteenlopende onderwerpen. Hoofdstuk IV is gewijd aan de V.U.B.

Vertalingen

Keijsper concludeert dat het Bohn-fonds vóór 1900 bestaat uit ruim 1.000 oorspronkelijk Nederlandstalige titels en ruim 400 naar het Nederlands vertaalde titels:

‘De helft hiervan betreft van oorsprong Duitse boeken, ruim 130 boeken zijn uit het Engels en slechts circa 30 boeken uit het Frans vertaald. Opvallend weinig buitenlandse boeken zijn in hun

³¹ ‘Inleiding’, in: *De Schakel. Orgaan van den Godsdienstig Democratischen Kring*, 1 (1916), p. 1-3. Citaat op p. 2.

oorspronkelijke taal uitgegeven: minder dan veertig boeken zijn in het Duits, Frans of Engels verschenen.'³²

Het gros van die vertalingen betreft reisverhalen, literatuur en bellettrie, drie categorieën die in de twintigste eeuw geen echte rol van betekenis meer spelen in het fonds.³³ In de decennia na 1900 slinkt het vertalingenaandeel dan ook drastisch. Tijdens de eerste dertig jaar geeft de uitgeverij nog zo'n twintig naar het Nederlands vertaalde werken uit, tijdens de laatste tien jaar slechts één (in de reeks GENEESKUNDIGE BLADEN).

Opvallender, maar evenmin zwaarwegend, is het aantal vertalingen van wetenschappelijke werken uit het Nederlands naar een andere taal. In de jaren tien en twintig betreft het vooral Duitstalige titels van Nederlandse medici: een vijftal proefschriften en een tiental vertalingen van werken die ook in het Nederlands worden gepubliceerd, zoals een tweetal werken van P.K. Pel. Meestal brengen de Tadema's dergelijke vertalingen samen met Gustav Fischer (Jena) op de markt. Op dezelfde wijze geven ze enkele Franse vertalingen van medische werken uit in samenwerking met de Parijse uitgever Octave Doin. De jaren dertig ten slotte zijn de jaren van de voorzichtige opmars van het Engels. Vier delen uit de reeks studies van het N.E.I. verschijnen in het Engels.

Ook het aantal buitenlandse titels in de oorspronkelijke taal uitgegeven is niet echt noemenswaardig. Behalve diverse bijdragen in internationale medische periodieke uitgaven als *Janus*, *Archives internationales pour l'histoire de la médecine et pour la géographie médicale*, *Folia Neuro-Biologica*, *Internationales Zentralorgan für die gesamte Biologie des Nervensystems* en *OPUSCULA SELECTA NEERLANDICORUM DE ARTE MEDICA* telt het fonds hooguit een paar Duitse schoolboekjes voor het onderwijs in die taal en zeven Duitstalige nummers en één Engelstalig in de twee reeksen *VERHANDELINGEN* van Teyler's Stichting.

Kortom, het gewicht van zowel vertalingen, als uitgaven in vreemde talen in het fonds van De Erven F. Bohn is tijdens de gehele onderzochte periode uiterst gering. Terreinverlies van het Duits op wetenschappelijk gebied vanaf 1930 – door Jan Rupp onder meer ook geconstateerd aan de

³² Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', p. 51.

³³ Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', p. 59.

hand van een analyse van de gebruikte studieboeken aan Nederlandse universiteiten en hogescholen – doet dit aandeel bovendien nog afnemen.³⁴ De dominantie van het Engels na de Tweede Wereldoorlog kondigt zich al discreet aan.

Er kan geen misverstand over bestaan: na hun afscheid van de literatuur, Nederlandstalig zowel als vertaald, nemen de broers vrijwel uitsluitend oorspronkelijke werken van Nederlandse (academische) auteurs op in hun fonds. Vanwaar deze inperking? Ten eerste blijven ze daarmee trouw aan de erfenis van hun vader die, na de terugtrekking van de laatste Bohn uit de leiding van de uitgeverij, 'de belangrijke serie geneeskundige en rechtsgeleerde uitgaven' tot stand bracht.³⁵ Volgens Dirk Smit verwezenlijkte Jelte Karel Tadema zijn denkbeeld 'dat men geen buitenlandsche vakboeken behoefde te gebruiken, waar ons land daartoe bekwame mannen genoeg aanwees'.³⁶ Het pionierswerk van vader Tadema resulteerde in een stevig fundament voor de zonen om op verder te bouwen. Daarnaast evolueert de afzetmarkt voor wetenschappelijke, Nederlandstalige werken in voor hen gunstige zin. Met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 begon immers de expansie van het hoger onderwijs.³⁷ Eerst steeg het aantal hoogleraren – de heren die de werken kunnen aanleveren – later volgde de groei van het aantal studenten – de heren en dames die de werken tijdens en na hun studie moeten lezen.³⁸ Het aantal studenten medicijnen bereikt in Nederland al in

³⁴ J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs, 1945-1995*. Den Haag 1997. (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 8), p. 31-34.

³⁵ D. Smit, 'De voornaamste uitgevers der negentiende eeuw. Lezing', in: *Kerst-uitgaaf der Amsterdamsche Grafische School*. Amsterdam 1925, p. 1-42. Citaat op p. 25.

³⁶ Smit, 'De voornaamste uitgevers der negentiende eeuw', p. 25. In 1927 memoreert Groesbeek terloops op welke wijze J.K. Tadema het medisch fondssegment leven inblies: 'Nu kwam dit boek [= B.J. Stokvis, *Voordrachten over geneesmiddelleer*, 1892-1902] bij de firma Bohn uit, omdat de oude heer Tadema, die voor zijn plan tot het uitgeven van een Medische Bibliotheek geleidelijk de medische wereld bezocht, het eerst bij Prof. Stokvis gekomen was en dien bereid gevonden had dit plan te helpen bevorderen.' ([M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij xiv', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 84 (1927) 18 (woensdag 19 januari, avondblad), C1.)

³⁷ G. Jensma & H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*. Hilversum 1997.

³⁸ '[D]e expansie van de studentenaantallen in absolute zin [ving aan] rond 1890, een proces dat zich – tenminste wat de universiteiten betrof – doorzette tot circa 1917. Toen lijkt een volgende fase van veel sterkere expansie te zijn begonnen.' Jensma & De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, p. 17-18.

1895 een hoogte van zo'n 1.500, in 1920 zijn het er 2.000 en in de jaren dertig meer dan 3.500. De rechtenstudenten zijn rond 1900 met 500, rond 1920 met 1.000 en in de jaren dertig met meer dan 1.700.³⁹ Uit onderzoek van Rupp naar de sterk aanbevolen of verplichte studieliteratuur aan de Amsterdamse en de Leidse universiteit blijkt bovendien dat in Amsterdam het aandeel Nederlandstalige studieboeken gedurende de jaren twintig en dertig een kwart tot een derde van het totaal bedraagt. In Leiden geldt voor de jaren dertig ongeveer hetzelfde. Studieboeken van rechtenstudenten zijn in die jaren voor 50 % (Amsterdam) tot 80 % (Leiden) Nederlandstalig.⁴⁰ De overige verplichte lectuur, in aflopende volgorde, is in het Duits, het Engels of het Frans.

Redenen hebben de Tadema's dus niet om hun vaders pad te verlaten, integendeel. Er zijn meer en meer potentiële academische auteurs en ook het potentiële kooppubliek stijgt jaar na jaar. Daarnaast zijn deze hoogopgeleide lezers vertrouwd met de belangrijkste wetenschapstalen van het moment, waardoor de vraag naar vertalingen ongesteld blijft. Beperking tot Nederlandstalige publicaties van de hand van Nederlandse specialisten is wat betreft het medisch en juridisch segment bijgevolg niet verrassend en ligt zeker voor de rechtswetenschap, die zich voor een niet onbelangrijk deel bezighoudt met Nederlands recht, voor de hand.

CONTINUÏTEIT

Een tussentijdse toetsing van de resultaten van de fondsanalyse tot nu toe aan de bestaande bevindingen over het functioneren van een uitgeverij (zie Inleiding) verschaft ons al enkele interessante inzichten.

Dat een fondssegment niet kan overleven als het niet regelmatig aangevuld wordt met nieuwe titels, ligt voor de hand en vindt in het fondsbeleid van de Tadema's een duidelijke bevestiging. Zowel de literaire uitgaven als de schoolboeken verdwijnen op deze manier uit hun fondslijst. Beide segmenten krijgen niet langer vers bloed en sterven. Maar hun sterfproces kent een verschillend verloop. Het schoolboekensegment houdt, met de hulp van een aantal nieuwe werken van de hand van J.M. Acket, nog

³⁹ Jensma & De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, p. 233-234.

⁴⁰ Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*, p. 33-34.

enkele decennia stand. De literatuur verdwijnt vrijwel meteen van het toneel, met uitzondering dan van Hildebrands *Camera obscura*, een van de kurken waarop het bedrijf drijft. Daarmee kunnen we al een eerste verschil aanstippen tussen het uitgeven van literatuur en het uitgeven van bijvoorbeeld schoolboeken. Geregelde verwerving van nieuwe titels (en auteurs) is voor een literair fonds blijkbaar van veel grotere waarde dan voor een schoolboekenfonds. Een schoolboekenfonds bevat vaker goedlopende en dus geregeld herdrukte werken. Als het geen (zeldzame) *steady sellers* bevat, is het voortbestaan van een duurzaam literair fonds(segment) daarentegen sterk afhankelijk van continue vernieuwing en verjonging. De vraag die zich vervolgens aandient, is of dit verschijnsel zich ook voordoet in andere segmenten. De evolutie van De Erven F. Bohn tot een hoofdzakelijk wetenschappelijke uitgeverij biedt in ieder geval de mogelijkheid na te gaan of het zich manifesteert in een wetenschappelijk fonds.

De evolutie van de uitgeverij van een behoorlijk breed georiënteerd fonds naar een fonds dat voor meer dan tachtig procent bestaat uit medische, juridische en economische uitgaven van de hand van Nederlandse auteurs, druist in tegen de gedachte dat mixstrategieën onontbeerlijk zijn. Van risicobeperking door een mengeling van Nederlandse en vertaalde boeken blijkt geen sprake. Van risicospreiding door het naast elkaar uitgegeven van uiteenlopende uitgaaftypen slechts in beperkte mate. In die jaren zijn deze mixstrategieën om de continuïteit van een fonds te waarborgen belangrijk voor een uitgeverij die (ook) literaire of culturele uitgaven aan de man probeert te brengen, maar veel minder voor een uitgeverij die zich specialiseert in uitgaven op één of meer wetenschappelijk(e) terrein(en). De mix van diverse uitgaaftypen of segmenten als verzekering tegen de vele onzekerheden waarmee een uitgever geconfronteerd kan worden, is met andere woorden geen noodzaak. Integendeel, een tegenovergestelde strategie, waarbij het beleid juist gericht is op vernauwing van het fonds tot een handvol segmenten, behoort eveneens tot de mogelijkheden. In de inleiding bracht ik al de grote uitgevers in herinnering die tijdens het interbellum nog

een stap verder gaan dan De Erven F. Bohn en zich beperken tot één gebied, zoals de juridische uitgeverij van S. Gouda Quint of de kinderboekenuitgeverij Kluitman. Die strategie creëert een glashelder fondsprofiel en dat werkt de herkenbaarheid en de duurzame continuïteit van een uitgeverij in de hand. Toch roept ze ook vragen op, vooral met betrekking tot de gehanteerde strategieën om op een beperkt gebied toch het voortbestaan van de uitgeverij niet in gevaar te brengen. Hierboven zagen we al dat het uitgeven van series en tijdschriften tot het instrumentarium van de gespecialiseerde wetenschappelijke uitgeverij behoort. Welke strategieën nog meer?

Fonds auteurs en fondstitels

Het aantrekken en vasthouden van auteurs met een groot en goed verkopend oeuvre, komt uit het onderzoek van De Glas (zie Inleiding) naar voren als wellicht de strategie bij uitstek om een literaire uitgeverij draaiende te houden. Fonds auteurs met een groot oeuvre fungeren als de ruggengraat van een fonds. In Figuur 10 zijn de eerste drukken van alle Bohn-oeuvres bestaande uit vijf of meer titels tijdens de eerste veertig jaar van de vorige eeuw opgenomen en we moeten concluderen dat ze op één hand te tellen zijn. In die jaren bevinden zich in het Bohn-fonds nauwelijks productieve *fonds auteurs*. Bovendien zijn de vier schrijvers in kwestie afkomstig uit fondssegmenten die naar het einde van de onderzochte periode (bijna) geen gewicht meer hebben in het totale fonds. Elfrink en Acket leveren schoolboekjes, Chantepie de la Saussaye stichtelijke en theologische werken en Israël Querido romans en

	P.D. Ch.. d. I. Saussaye	W.F. Elfrink	Is. Querido	J.M. Acket
'00		1		
		1		
		1	1	
1			2	
'05		2		
			2	
	1	1		
	1			
	1			
'10	1			
'15				1
				1
				1
'20				1
				1
				1
'25				1
				1
'30				
'35				
'40				

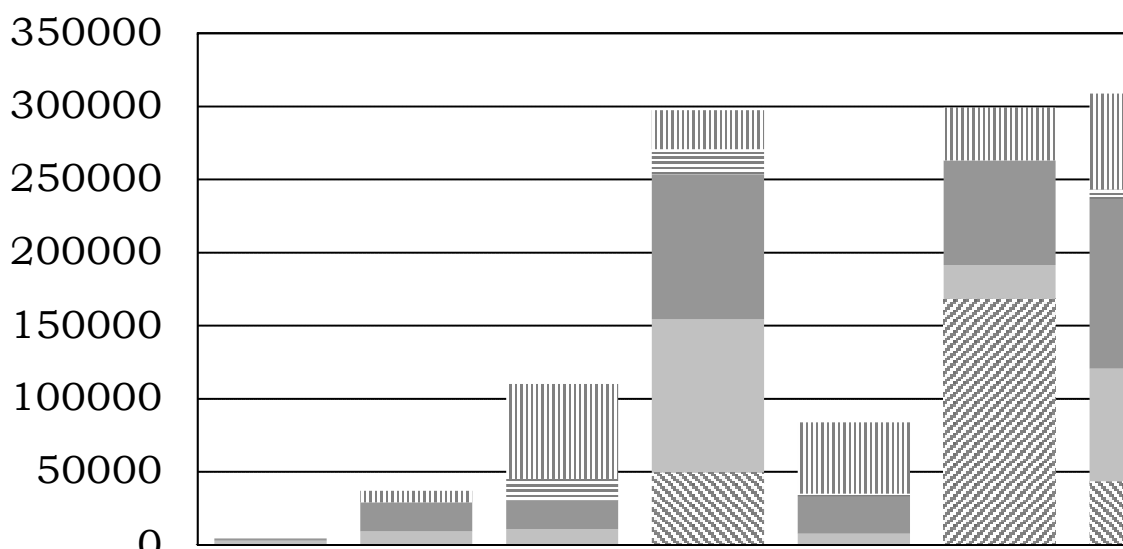
Figuur 10. Grote auteurs-oeuvres in het fonds van De Erven F. Bohn, 1900-1940

beschouwingen over literatuur. De medische, juridische en economische kernsegmenten worden met andere woorden niet gedragen door de veelschrijvers, maar door een grote groep Nederlandse wetenschappers. Het merendeel draagt één of hooguit twee titels bij aan het fonds.

Een andere belangrijke strategie om de continuïteit van een fonds te garanderen, is het financieren van minder goed- of slechtlopende uitgaven met de winst van de goedlopende uitgaven. In een interview maakt Jan Tadema expliciet melding van deze praktijk: 'Nee, van de tien boeken – als er daar één goed van gaat, een tweede zoowat, een derde om-kiet, en met de rest gaat 't mis.... Dan vinden wij, uitgevers, dat immers niet abnormaal. En natuurlijk moet je aan sommige boeken véél verdienen, om met de rest zeilende te blijven.'⁴¹ Dit fenomeen wordt ook *interne subsidiëring* of *interne financiering* genoemd. Uit de gegevens in Figuur 11 blijkt dat deze strategie waarschijnlijk van groot belang is voor De Erven F. Bohn tijdens de onderzochte periode. De figuur visualiseert weliswaar oplagecijfers en geen verkoopcijfers, maar we mogen met redelijke zekerheid aannemen dat juist de titels die geregeld worden herdrukt ook de uitverkochte titels zijn. (Bijlage 5 bewijst in ieder geval dat de meest herdrukte titels veel kunnen opbrengen.) En hoewel niet alle drukoplagen terug te vinden zijn in de boekhouding, viel toch van circa. 90 % van de werken die niet deel uitmaken van een reeks het oplagecijfer te achterhalen.⁴²

⁴¹ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij III', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 333 (woensdag 1 december, avondblad), D1.

⁴² Over de gebruikte terminologie met betrekking tot de oplage: zie Bijlage [3], 'Drukken, herdrukken & oplagen'.

Figuur 11. Totale titeloplage in de onderzochte periode, indien achterhaald, van drukken ((hoofd)publicaties), behalve de V.U.B.-deeltjes niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

In de figuur zijn een aantal groepen uit het fonds onderscheiden: ten eerste de totale som van de titeloplagen in de onderzochte periode van de twaalf titels, niet behorende tot een reeks, waarvan in die vier decennia meer dan 12.000 exemplaren zijn geproduceerd. De belangrijkste van die twaalf, de *Camera obscura*, is bovendien apart aangegeven (als literaire uitgave én als schoolboek). Ten tweede de totale titeloplage in de onderzochte periode van alle overige titels (719.841 exemplaren), opgesplitst in eerste drukken (397.336) en herdrukken (322.505). En ten slotte, op dezelfde wijze gesplitst, de oplagecijfers van de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK (250.525 eerste drukken en 40.687 herdrukken). De V.U.B. neemt als apart segment een niet-onbelangrijke positie in binnen het fonds in de jaren twintig en dertig en is in totaal goed voor een winst van f 165.051,93. (Zie Hoofdstuk IV en Bijlage 12.)

Een snelle analyse van de 1.480.220 exemplaren opgenomen in de figuur bevestigt zonder meer het belang van interne financiering in het Bohn-fonds. Eén titel, de *Camera*, levert circa 15 % van alle exemplaren, twaalf werken (waaronder de *Camera*) leveren meer dan 30 %. De ranglijst van deze best- en longsellers ziet er als volgt uit:

1.	Hildebrand, <i>Camera obscura</i> (1900-1940, 22 drukken, bibl. cat. 1.5.5.0 en 1.8.5.0)	220.447 ex. (= 168.447 ex. + 52.000 ex.)
2.	T.G.G. Valette, <i>Schoonschrift voor het Duitsch. No 1</i> (1901-1926, 14 drukken, bibl. cat. 1.8.0.4)	44.000 ex.
3.	J.M. Acket, <i>Stijlstudie en stijloefening</i> (1918-1933, 7 drukken, bibl. cat. 1.8.5.0)	32.500 ex.
4.	J.E. Stumpff, <i>Voorlezingen over ziekenverpleging</i> (1906-1939, 13 drukken, bibl. cat. 1.6.5.0)	30.720 ex.
5.	T.G.G. Valette, <i>Schoonschrift voor het Duitsch. No 2</i> (1900-1922, 10 drukken, bibl. cat. 1.8.0.4)	30.000 ex.
6.	T.M.C. Asser, <i>Schets van het Nederlandsche handelsrecht</i> (1901-1917, 5 drukken, bibl. cat. 1.3.1.0)	20.000 ex.
7.	W.L.P.A. Molengraaff, <i>Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht</i> (1922-1940, 5 drukken en 1 druk ⁴³ , bibl. cat. 1.3.1.0)	17.350 ex.
8.	M. van den Ende, <i>Vraagstukken ter oefening in de grondbeginselen der werktuigkunde ten dienste der Hoogere Burgerscholen</i> (1902-1925, 6 drukken en 1 druk ⁴⁴ , bibl. cat. 1.8.6.0)	16.850 ex.
9.	J.M. Acket, <i>Ouwe getrouwen</i> (1916-1925, 5 drukken, bibl. cat. 1.8.5.0)	16.500 ex.
10.	P.M. Heringa, <i>Verzameling van vraagstukken ten gebruike bij het onderwijs in de natuurkunde</i> (1904-1925, 5 drukken en 2 drukken ⁴⁵ , bibl. cat. 1.8.6.0)	15.500 ex.
11.	P.H. van Eden, <i>Verbandleer</i> (1907-1936, 9 drukken, bibl. cat. 1.6.5.0)	13.000 ex.
12.	N.J. Polak, <i>Eenige grondslagen voor de financiering der onderneming</i> (1923-1940, 6 drukken, bibl. cat. 1.3.3.0)	12.300 ex.
		469.167 ex.

Deze Top Twaalf en Figuur 11 bevestigen bovendien de fondsanalyse tot nu toe. Vier hoofdcategorieën tellen weliswaar elk circa 20 % van de Bohn-titels, maar categorie 1.5 (voornamelijk literatuur) bestaat voor meer dan de helft uit exemplaren van Hildebrands klassieker en het schoolboekensegment (1.8)

⁴³ W.L.P.A. Molengraaff, *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht. Supplement*. (2e bijgew. dr.) 1926.

⁴⁴ M. van den Ende, *Antwoorden op de vraagstukken ter oefening in de grondbeginselen der werktuigkunde ten dienste der Hoogere Burgerscholen*. 1904.

⁴⁵ P.M. Heringa, *Antwoorden op de vraagstukken ten gebruike bij het onderwijs in de natuurkunde*. 1905 en (2^e dr.) 1917.

wordt grotendeels gedragen door herdrukken van bestaande titels. De medische, de juridische en de economische segmenten herbergen niet de allergrootste *long sellers* (hoewel Stumpffs verpleegstersbijbel zich kranig weert), maar toch zijn de leerboeken van Asser, Van Eden, Molengraaff, Polak en Stumpff samen met de herdrukken van andere werken uit deze segmenten goed voor circa. 20 % van de totale Bohn-productie.⁴⁶ In totaal is deze Top Twaalf goed voor een winst voor de uitgeverij van f 590.027,44. (Zie Bijlage 5.) De *Camera* alleen levert in 40 jaar tijd f 247.507,76 op voor de uitgeverij.

Laten we alle reeksen, dus ook de V.U.B., buiten beschouwing, dan tellen we – nogmaals: voor zover achterhaald – in de periode 1900-1940 1.189.008 exemplaren van de titels in het fonds. Daarvan zijn er 412.486 (34,5 %) een eerste druk en 776.522 (65,5 %) een herdruk. Deze cijfers kunnen we vervolgens afzetten tegen de aantallen (hoofd)publicaties, verzameld in de figuren 2 en 4. Van de getelde 598 drukken leveren de eerste drukken (337 (hoofd)publicaties, of 56,5 % van het totale aantal drukken) slechts een derde van het aantal exemplaren. De herdrukken (261, of 43,5 % van het totale aantal drukken) geven tweederde van de exemplaren. Als we aannemen dat herdrukken over het algemeen beter lopen dan eerste drukken en de voorraad bijgevolg vaker uitgeput raakt, dan kunnen we er veilig van uitgaan dat minimaal tweederde van alle verkochte Bohn-boeken tijdens de onderzochte periode herdrukken zijn.

	1 herdr.		2 (her)dr.		3-4 (her)dr.		5-9 (her)dr.		≥ 10 (her)dr.				1 dr.	totaal	
		B.		B.		B.		B.		B.		B.			
1.0	1		1								2		2	3	5
1.1	1		2		2	1					5	1	6	12	18
1.2			6		1						7		7	14	21
1.3	2		5	2	3	3	3	2			13	7	20	73	93
1.4			2	1	1						3	1	4	25	29
1.5	3		3		2				1		9		9	53	62
1.6	2	1	12	1	5	1	1	4	1		21	7	28	81	109
1.7			1		1						2		2	5	7
1.8	5	2	5	2	3	3	4	2	1		18	9	27	13	40

⁴⁶ Over Stumpffs *Voorlezingen over ziekenverpleging*, zie: S. Claeysens, 'De Erven F. Bohn: het fonds', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen*, p. 177-197, met name p. 189-190.

1.9	1									1		1		1
	15	3	37	6	18	8	8	8	3		81	24		
	18		43		26		16		3		106		279	385

*Tabel 2. Aantal drukken van de 385 titels, niet behorende tot een reeks
uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940⁴⁷
(‘B.’ = bewerkt of herzien door nieuwe auteur)*

Vergelijken we deze gegevens met de cijfers uit Tabel 1 dan leren we dat 106 titels verantwoordelijk zijn voor alle 261 herdrukken. Dat is nauwelijks meer dan een kwart (27,5 %) van het totale aantal titels (385). Meer dan tweederde van het aantal gedrukte exemplaren is dus afkomstig van een vierde van de titels. Geregelde herdrukken van de *Camera obscura* en zo’n 75 schoolboeken en wetenschappelijke boeken, vooral handboeken voor het hoger onderwijs, waarborgen met andere woorden de continuïteit van de uitgeverij. Dit impliceert dat niet het handvol fondsauteurs de hoekstenen van het fonds vormen, maar wel de langlopende titels.

Schoolboeken en wetenschappelijke handboeken hebben enkele opvallende overeenkomsten, waarmee ze zich vanuit het oogpunt van fondsvorming onderscheiden van literaire werken. Zo is het niet ongebruikelijk dat meerdere auteurs meewerken aan één titel. Zeker bij wetenschappelijke handboeken is het bovendien van groot belang dat voor elke nieuwe druk een grondige bewerking plaatsvindt om up-to-date te blijven. Bijna alle titels in het fonds van De Erven F. Bohn die één of meer herdrukken beleven, worden dan ook telkenmale herzien en aangevuld door de auteur. Als deze niet meer in leven is zoeken de uitgevers een ter zake deskundige vakgenoot. Tabel 2 toont onder andere voor welke herdrukken ze een nieuwe bewerker aantrekken. Deze strategie onderstreept hoe belangrijk het is om bepaalde titels langer voor het fonds te behouden. Een derde van de titels die tijdens de onderzochte periode drie of vier maal op de persen is

⁴⁷ Tabel 1 telt van elke titel, waarvan minimaal één (her)druk werd uitgegeven in de onderzochte periode, het aantal drukken dat in die periode het licht zag. Omdat van sommige titels al één of meer drukken verscheen in de negentiende eeuw is een onderscheid gemaakt tussen titels die één herdruk kenden in de jaren 1901-1940 (kolom 1) en titels waarvan slechts één druk verscheen, die tevens de eerste druk was (voorlaatste kolom).

gelegd, werd herzien door een nieuwe auteur. Dit aandeel stijgt tot 50 % bij de titels die vijf tot negen keer zijn gedrukt.⁴⁸

Exemplarisch is de publicatiegeschiedenis van het *Leerboek der verloskunde*. Oorspronkelijk geschreven door de Amsterdamse hoogleraar G.H. van der Mey (1851-1895), ziet de eerste druk pas het licht na diens overlijden. Het werk verschijnt in twee delen (1898 en 1900) onder Van der Mey's naam, maar is 'bijgewerkt en voltooid' door zijn opvolger als hoogleraar, Hector Treub (1856-1920). Treub bewerkt ook de volgende drukken, maar vanaf de derde druk (1905) verschijnt het *Leerboek* niet langer onder de naam van de oorspronkelijke auteur, maar onder de naam van de bewerker. Wanneer Treub in 1920 sterft, geeft men de fakkel door aan de volgende bekleder van de Amsterdamse leerstoel. A.H.M.J. van Rooy (1880-1937) herzielt de zevende tot en met de negende druk (1925, 1929 en 1937), Treub behoudt zijn status als auteur van het werk. Dat ook voor schoolboeken op gezette tijden een nieuwe bewerker onvermijdelijk is, kan geïllustreerd worden met een opmerking van Kees Tadema over L. Obermüllers *Leitfaden beim Unterricht in der Deutschen Literatur-Geschichte, zugleich Repetitionsbuch*: 'Obermüller gaat den weg van alle oude schoolboeken op; het moet nu eens door een bekwaam leeraar worden herzien en bijgewerkt, dan kan het wel weer opleven.'⁴⁹ De eerste druk van het boekje dateert al uit 1868. Het leeft in het begin van de twintigste eeuw 'umgearbeitet von Karl Credner' inderdaad weer op en kent nog drie nieuwe drukken (6e, 7e en 8e druk in 1904, 1909 en 1913).

Deze voor de continuïteit van het Bohn-fonds uitermate belangrijke strategie bestaat uit het verwerven en actueel houden van *fondstitels*: langlopende titels die niet noodzakelijk gebonden zijn aan één auteur, maar

⁴⁸ *Schoonschrift voor het Duitsch. No 1* van Valette en *Voorlezingen over ziekenverpleging* van Stumpff, twee van de drie titels die meer dan negen keer zijn gedrukt, kunnen uitzonderingen noemen aangezien ze nooit door een nieuwe auteur zijn bewerkt. De derde titel, de *Camera obscura*, blijft uiteraard in de eerste plaats een literair werk. Toch valt te betogen dat ook dit werk een nieuwe bewerker krijgt in de vorm van J.M. Acket die voor de zogenoemde 'schooluitgaaf' het boek voorziet van verklarende noten. Om die reden is het werk tweemaal opgenomen in Tabel 2, één keer als schoolboek (1.8) bewerkt door een nieuwe auteur in de categorie '3-4 (her)drukken' en één keer als roman (1.5) in de categorie '≥ 10 (her)drukken'.

⁴⁹ AB, C 47, fol. 165-166, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 18 september 1903.

wel vast verbonden zijn aan de uitgeverij.⁵⁰ De uitgevers bewaken druk na druk de kwaliteit en actualiseren de inhoud door de bewerking in handen te geven van een deskundige op het betreffende vakgebied. Dat hoeft niet noodzakelijk de oorspronkelijke auteur te zijn. Een wetenschappelijk handboek geschreven door een eminent maar intussen gestorven geleerde kan bijvoorbeeld onder handen genomen door diens opvolger alvorens het opnieuw te drukken.

Een nieuw geschrift presenteren als de opvolger van een vroeger standaardwerk vormt een variant op deze strategie. De Tadema's hanteren ook die methode een aantal keer. Zo stellen ze de eerste druk van de *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht* (1922) van W.L.P.A. Molengraaff expliciet voor als de vervanging van T.M.C. Assers *Schets van het Nederlandsche handelsrecht*. En in 1940 vervangen ze de sterk verouderde *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (V.U.B., nr. 1) van J.C. van Eerde uit 1920 door een volledig nieuw werk van de hand van H. Th. Fischer onder dezelfde titel (V.U.B., nr. 73).⁵¹

Een formule die we eveneens tot deze strategie kunnen rekenen, is de publicatie van aparte supplementen op wetenschappelijke handboeken en naslagwerken. Ze voegen voor een kleine prijs actuele informatie toe en voorkomen zo dat de bezitter van het hoofdwerk een beter bijgewerkt, concurrerend werk aanschafft. De uitgever intussen hoeft niet meteen een nieuwe druk uit te geven, blijft dus niet zitten met het restant van een verouderde druk, maar geeft toch het signaal dat hij alles in het werk stelt om de titel *up-to-date* te houden. Het Bohn-fonds telt in de onderzochte periode een twintigtal supplementen. Op het 661 bladzijden dikke *Vertalend en verklarend woordenboek van uitheemsche geneeskundige termen* (1923) van H.

⁵⁰ Paradoxaal genoeg, staan juist dergelijke goedlopende *fondstitels* door metonymie vaak bekend onder de naam van 'de' auteur, veelal de eerste auteur. Vandaag zijn de Bosatlas en de Van Dale daarvan bekende voorbeelden.

⁵¹ Molengraaff opent de 'Voorrede' op zijn *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht* met de volgende woorden: 'In de Voorrede tot den dertienden druk van T.M.C. Asser's *Schets van het Nederlandsche Handelsrecht* wees ik er op, dat herziening van eens anders werk groote moeilijkheden oplevert. Nu wederom een nieuwe druk nodig is geworden, hebben die moeilijkheden mij, in overleg met den uitgever, doen besluiten mij niet meer te bepalen tot een herziening van Asser's werk, maar deze *Inleiding tot het Nederlandsche Handelsrecht* te schrijven, waarin ik de stof geheel naar eigen inzichten heb behandeld.'

Pinkhof bijvoorbeeld, volgt in 1930 een 24 bladzijden tellend supplement.⁵² En de tweede, bijgewerkte druk van Molengraaffs *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht* (1925) krijgt in 1926 naar aanleiding van de invoering van een nieuw zeerecht een supplement gepagineerd overeenkomstig de vervangingen in het hoofdwerk.⁵³ Koploper in aantal gepubliceerde supplementen is overigens een werk waarin twee fondssegmenten samenkomen, het *Nieuw geneeskundig wetboek. Overzicht en aanwijzing van wetten, besluiten, reglementen enz., die van belang zijn voor geneeskundigen, apothekers enz.* (1898) van G.W. Bruinsma: acht gedurende zeven jaar (1900-1906).

		1.0	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	1.7	1.8	1.9		
≤ 500	1 ^e dr.		4	8	31	10	16	25	2			96	33 %
	herdr.		2		3	1	1					7	3 %
	totaal		6	8	34	11	17	25	2			103	19 %
501-1000	1 ^e dr.		9	7	29	9	26	40	3	2		125	43 %
	herdr.	3	7	6	15	1	7	34	1	4		78	30,5 %
	totaal	3	16	13	44	10	33	74	4	6		203	37,5 %
1001-1500	1 ^e dr.	1		3	7	3	5	13	1	7		40	14 %
	herdr.			2	15	2	1	21	1	16		58	23 %
	totaal	1		5	22	5	6	34	2	23		98	18 %
1501-2000	1 ^e dr.		1	1	1	1	1	3		6		14	5 %
	herdr.					1	1	9	1	2		14	5,5 %
	totaal		1	1	1	2	2	12	1	8		28	5 %
2001-3000	1 ^e dr.				1			1	1	1		4	1,5 %
	herdr.				10	1	2	4		34	1	52	20,5 %
	totaal				11	1	2	5	1	35	1	56	10,5 %
3001-4000	1 ^e dr.						2			6		8	2,5 %
	herdr.				1		2	2		6		11	4,5 %
	totaal				1		4	2		12		19	3,5 %
4001-5000	1 ^e dr.												
	herdr.				2		1			3		6	2,5 %

⁵² Tijdens de onderzochte periode verschijnen slechts twee drukken van 'de Pinkhof', maar hij bestaat vandaag nog steeds. Zie: A. van den Eerenbeemt, 'Een eenvoudige lijst: Pinkhof Geneeskundig woordenboek', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen*, p. 229-243.

⁵³ Het tweede supplement uit 1913 op de eerste druk van *Arts en wet. Handleiding voor praktizeerende artsen en medische studenten* (1910) van H.H. van Eijk bevat zelfs 'een lijst, waarvan men de strookjes kan plakken op de daarbij aangeduide plaatsen.' (Citaat uit 'Voorwoord', p. [v].) In het exemplaar uit het fondsarchief (UB Leiden, signatuur: BOHN 1913:7) is de lijst nog aanwezig.

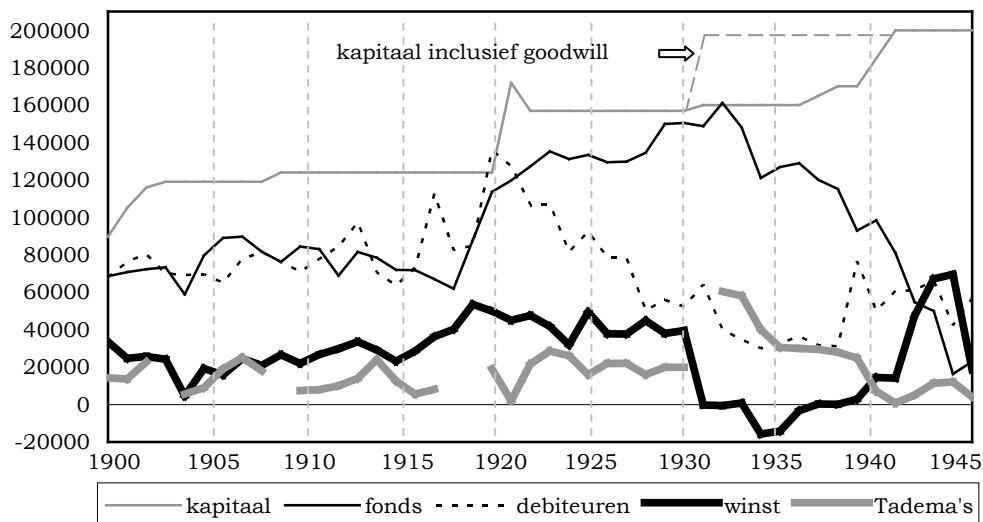
	totaal				2		1			3		6	1 %
5001-6000	1 ^e dr.						1					1	0,5 %
	herdr.				1			2		9		12	4,5 %
	totaal				1		1	2		9		13	2,5 %
> 6000	1 ^e dr.						1					1	0,5 %
	herdr.						12			4		16	6 %
	totaal						13			4		17	3 %
												289	100 %
<i>Tabel 3. Oplagecijfers, indien achterhaald, van drukken (titels), niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940</i>												254	100 %
												543	100 %

Het belang van de strategie om *fondstitels* te verwerven én te behouden door vormen van actualisering lezen we ook indirect af uit Tabel 3. De tabel toont dat van alle drukken waarvan de oplage kon worden achterhaald, slechts 10 % een oplage heeft hoger dan 3.000 exemplaren en maar 3 % een oplage hoger dan 6.000. Op één uitzondering na zijn die laatste bovendien allemaal herdrukken van de *Camera*. Van een eerste druk van een werk bestellen de uitgevers in driekwart van de gevallen hooguit 1.000 exemplaren bij de drukker. Zelfs van de herdrukken haalt minder dan 40 % – waarvan meer dan de helft schoolboeken – een oplage die hoger is dan 2.000 exemplaren en minder dan 20 % een oplage hoger dan 3.000. Kortom, hoewel het fonds van de Tadema's een behoorlijk aantal titels bevat dat meerdere herdrukken kent, maakt de noodzaak schoolboeken en zeker wetenschappelijke handboeken bij de tijd te houden, dat ze maar van weinig werken grote bestellingen plaatsen.

Bedrijfseconomische resultaten

Veel geschiedenissen van uitgeverijen in de eerste helft van de vorige eeuw verhalen over de worsteling om het hoofd financieel boven water te houden. Zeker de huizen die een literaire en culturele naam wensen hoog te houden hebben het lastig.⁵⁴ Is het financiële verhaal van een uitgeverij die haar heil zoekt in een wetenschappelijk fonds even moeizaam, of weten de Tadema's zich met meer gemak staande te houden?

⁵⁴ Bijvoorbeeld: De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 172-176 (Wereldbibliotheek) en p. 263-265 (Arbeiderspers); K. Thomassen, 'Het economisch wel en wee van de uitgeverij', in: Van Faassen, Oldewarris & Thomassen, W.L. & J. Brusse's *Uitgeversmaatschappij*, p. 27-38 en Wilholt, *Voor alles artiste*, p. 35-54.

Figuur 12. Bedrijfseconomische resultaten (in guldens)

De Erven F. Bohn, 1900-1945⁵⁵

Voor een genuanceerd antwoord zouden we de ganse boekhouding moeten doorlichten, maar een globaal antwoord volstaat. Dat kunnen we afleiden uit Figuur 12. Daarin zijn de belangrijkste posten op de jaarlijkse balans opgenomen: het kapitaal van de firma, de taxatie van de fondsvoorraad, het debiteurensaldo en de winst, na aftrekking van de laatste post, de bedragen die de Tadema's bij wijze van salaris onttrokken aan hun bedrijf.

In hoofdlijnen bewijzen de cijfers dat de uitgeverij in de eerste twintig jaren van de eeuw gezond is: het winstcijfer vertoont een stijgende lijn, de directeuren ontvangen bijna jaarlijks enige duizenden guldens, de waarde van de fondsvoorraad blijft stabiel en het debiteurensaldo, een goede graadmeter voor het omzetcijfer, stijgt. (Zie ook illustratie [foto van grafiekje met 'Dagelijksche verzendingen, zonder tijdschriften en verkocht commissiegoed', 1900-1950 (AB, B 536, Aantekenboekje betreffende dagopbrengst, 1946-1953)] Tijdens de jaren twintig daalt weliswaar het debiteurensaldo en groeit de fondsvoorraad, maar er is nog geen reden tot paniek: de winst en de post uitkeringen aan de directeuren blijven aanzienlijk. Tijdens de crisisjaren echter krijgt De Erven F. Bohn het lastig, zoals zovelen.

⁵⁵ AB, B 3-5, Inventaris- en balansboeken over de jaren 1900-1957.

Het debiteurensaldo blijft slinken, de zolders beginnen te kraken onder de groeiende voorraad en al in 1931, het jaar waarin de firma een N.V. wordt, noteert de balans voor het eerst een negatief saldo (f 196,99).⁵⁶ Het dieptepunt wordt bereikt in 1934, wanneer de balans sluit met meer dan f 15.000 verlies. Daarbij dienen we wel te bedenken dat juist tijdens deze jaren de Tadema's ongekend hoge bedragen aan hun bedrijf onttrekken. In 1933 meer dan f 58.000, in 1934 meer dan f 40.000 en in de volgende 4 jaren telkens circa f 30.000. Zonder deze aderlatingen was hun bedrijf de jaren dertig doorgekomen zonder een negatief saldo op de balans.

CONCLUSIES

In diverse opzichten is de evolutie die De Erven F. Bohn doormaakt tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw, karakteristiek te noemen voor de bovenlaag van het Nederlandse uitgeefbedrijf in die periode. Rond de eeuwwisseling komt een oude familiezaak in handen van een nieuwe generatie uitgeverszonen, geboren in de jaren 1870 en opgeleid in het buitenland. (Neerlandicus Kees Tadema vormt hierop weliswaar een uitzondering.) Ze beperken hun activiteiten tot het pure uitgeven en varen steeds nadrukkelijker een gespecialiseerde koers. De markt voor wetenschappelijke publicaties groeit en de Tadema's opteren voor een fonds van medische, juridische en economische uitgaven. Ze bouwen daarbij voort op de fundamenten gelegd door hun vader en laten zich mogelijk ook geïnspireerd door het voorbeeld van Jans leermeester, Gustav Fischer.⁵⁷

⁵⁶ Met ingang van 1931 wordt de uitgeverij omgevormd tot een naamloze vennootschap genaamd 'De Erven F. Bohn N.V.', met het doel 'het uitoefenen van het bedrijf van uitgever, met al wat daartoe geacht kan worden te behoren in den ruimsten zin van het woord.' Het maatschappelijk kapitaal wordt bepaald op f 400.000,- verdeeld in 400 aandelen, waarvan de helft wordt volgestort door twee aandeelhouders, J.C. en J.L. Tadema. Ze doen dat door het inbrengen van alle activa en passiva van de firma, waaronder twee panden (Frankestraat 40 en 42), 'de goodwill dier firma en alle boeken en bescheiden en het geheele archief der vennootschap'. (AB, A 2, Vennootschapsakte, 31 december 1931.)

⁵⁷ Expliciete aanwijzingen zijn niet gevonden, toch is het aannemelijk dat de leertijd van Jan Tadema van invloed was op de richting die De Erven F. Bohn in de twintigste eeuw inslaat, in het bijzonder de tijd bij Gustav Fischer. Fischer was immers gespecialiseerd in natuurwetenschappelijke en medische uitgaven. Is het toeval dat vader Jelte Karel kiest voor een volontairschap van zijn zoon bij juist deze Duitse collega in de tijd dat hij een medisch fondssegment probeert op te bouwen? (Breyer, *100 Jahre wissenschaftliche Verlagsarbeit in Jena* en Schulz, *Hundert Jahre Gustav Fischer Verlag*.)

Andere fondssegmenten raken geleidelijk op de achtergrond (schoolboeken) of worden vrij rigoureus afgestoten (literatuur).

De wijze waarop en vooral de verschillende snelheden waarmee de twee genoemde voorbeelden uit de fondscatalogus verdwijnen, onderstrepen de noodzaak van differentiatie bij het spreken over strategieën van fondsopbouw. Het literaire segment smelt zienderogen zonder nieuw bloed in de vorm van nieuwe auteurs of titels; het schoolboekenfonds houdt nog jarenlang stand, grotendeels door de heruitgave van (bewerkingen van) oude titels. Daarnaast toont deze evolutie dat naast de mixstrategie ook de tegenovergestelde strategie een vruchtbaar alternatief kan vormen. Zonder een mix van vertaalde werken en oorspronkelijk Nederlandstalige werken, met een erg beperkte mix van fondssegmenten en zonder noemenswaardige fondsauteurs slaagt de uitgeverij erin de continuïteit te verzekeren en, meer zelfs, winst te maken.

Wat zijn de belangrijkste strategieën van fondsopbouw voor een wetenschappelijke uitgeverij als De Erven F. Bohn in de eerst helft van de twintigste eeuw? Allereerst een oude bekende: de serie of reeks, aangevuld met periodiek verschijnende bladen. Daarnaast blijken niet zozeer fondsauteurs, als wel fondstitels de grootste waarborg voor de bestendigheid van het fonds te vormen. Fondstitels zijn in het beste geval standaardwerken. Het zijn *steady sellers*, die met enige regelmaat herdrukt worden. Fondstitels met een wetenschappelijke signatuur moeten wel bij de tijd gehouden worden en dus op gezette tijden bewerkt worden door een vakspecialist, niet noodzakelijk de oorspronkelijke auteur. Afgeleiden zijn het uitgeven van supplementen en het presenteren van een nieuw werk als opvolger van een oud standaardwerk.

De verschillen tussen een fondssegment dat voor zijn duurzame continuïteit afhankelijk is van (fonds)auteurs (oeuvres) en een segment dat afhankelijk is van (fonds)titels, zijn frappant. Literatuur, het prototype van een segment dat om succesvol te zijn vraagt om fondsauteurs, maakt in de jaren 1900-1940 deel uit van een complex en instabiel uitgeefveld. (Zie ook Hoofdstuk III.) Daarmee vergeleken zijn de juridische en medische uitgeefvelden veel voorspelbaarder, onder meer door een stabiele, groeiende afzetmarkt van studenten, en gevestigde juristen en medici. Ook het schoolboekenveld is veel minder wispelturig: leraren bepalen welke boeken in de klas worden gebruikt en houden vaak jarenlang vast aan hun keuze.

Aan de aanbodkant geldt iets vergelijkbaars. Een succesvolle fondstitel kan in theorie door diverse auteurs steeds weer nieuw leven ingeblazen worden, maar een oeuvre sterft op een handvol uitzonderingen na veelal samen met de auteur. Het maakt dat voor een literair fondssegment, zowel binnen het segment als binnen het fonds, de mixstrategie als stabiliserende factor van groot belang is. Omgekeerd is binnen een relatief stabiel uitgeefveld waar titels belangrijker zijn dan auteurs, een strategie van vernauwing of specialisering, zeker op fondsniveau, een voor de hand liggende risicobeperkende tactiek.

Het fonds van De Erven F. Bohn telt in de onderzochte periode een honderdtal titels die minstens één keer herdrukt worden. Samen zijn ze goed voor driekwart miljoen exemplaren in veertig jaar tijd (circa tweederde van het totale aantal exemplaren). Het zijn deze titels die de uitgeverij bloeiende houden en, door interne financiering, de rest van het fonds in leven houden. *Primus inter pares* is – de paradox in het verhaal – een literair werk: Hildebrands *Camera obscura*. In 1900 al meer dan zestig jaar oud en tijdens de onderzochte periode goed voor een zesde van het totale aantal gedrukte Bohn-exemplaren.⁵⁸ De *Camera* wordt op de markt gebracht als ‘volksuitgaaf’ (al of niet ‘in prachtband’), geïllustreerd als ‘prachtnuitgaaf’, voorzien van noten door Acket als ‘schooluitgaaf’ en bij het 70- en 100-jarig (1909 en 1939) bestaan als ‘jubileumuitgaaf’. In de negentiende eeuw was Beets een vooraanstaand *fondsauteur* van de uitgeverij, bij zijn dood in 1903 heeft zijn *Camera* zich ontwikkeld tot de droom van elke uitgever: een *fondstitel* die, anders dan de typische fondstitels zoals goedlopende schoolboeken of wetenschappelijke standaardwerken, niet om herziening vraagt, hooguit om herspelling.⁵⁹

⁵⁸ Volgens Kees Tadema gedraagt de *Camera obscura* zich meer als een schoolboek dan als een roman: ‘de Camera dankt haar groote debiet voornamelijk aan het onderwijs d.w.z. ze is op zeer vele scholen ingevoerd.’ (AB, C 50, fol. 73, brief van J.C. Tadema aan C.A.J. van Dishoeck, [4 of 5] oktober 1906.)

⁵⁹ In het fonds van De Erven F. Bohn leent zich – in de ogen van de uitgevers – slechts één titel tot stereotypie: de *Camera obscura*. Toch duurt het nog tot 1903 (22e druk) alvorens de eerste druk verschijnt waarbij deze techniek wordt toegepast. Na enig overleg tussen Kees Tadema en François Bohn wordt besloten de zogenoemde ‘volksuitgaaf’ te stereotypen. Doorslaggevende argumenten zijn, behalve de kostenbesparing, het voortdurend stijgen van de zetlonen en het feit ‘dat in de galvano’s kan gecorrigeerd worden’. (Zie: AB, C 46, fol. 394-

II

Prachtwerken

In de winter van 1900 smeden Jan en Kees Tadema plannen voor een 21ste druk van het vlaggenschip van hun uitgeverij, de *Camera Obscura*. Eén van de ideeën is een nieuw auteursportret. Maar wie geef je de opdracht om de bejaarde Hildebrand te portretteren? Ze winnen advies in bij kunstenaars Carel Dake en Antoon Derkinderen en bij collega-uitgever Simon Warendorf Jr. van Van Holkema & Warendorf. Pieter Josselin de Jong misschien? Hij geniet grote faam door zijn portretten van illustere tijdgenoten, onder wie koningin Wilhelmina en koningin-moeder Emma. Kees Tadema legt de kwestie voor aan uitgever-in-ruste en mede-eigenaar van het oude fonds, François Bohn:

‘Wanneer we bij iemand als de Jong aankomen, en hij stemt toe dan zullen we bezwaarlijk een goedkoope editie van *f* 8 à *f* 10 kunnen geven. We zouden juist graag zien dat we het zonder colportage konden doen, en een editie behielden die én geïllustreerd en prachuitgaaf kan vervangen.’⁶⁰

Eind 1901 komt Bohn terug op de uitgave. De nieuwe, eenentwintigste druk is intussen verschenen met een lithografisch portret van Beets door Hendrik Haverman en wordt via de reguliere boekhandel verkocht, maar de doorgewinterde zakenman vraagt zich af of de winkelprijs niet te laag is

396, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 5 februari 1903 en A 8, brief van F. Bohn aan J.C. en J.L. Tadema, 12 februari 1908.)

⁶⁰ AB, C 44, fol. 92-93, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 7 januari 1901. De tiende druk, met illustraties van F.C. Sierig, dateerde van 1878 en was te koop voor *f* 28,50 (gebonden). De laatste negentiende-eeuwse druk die niet als volksuitgaaf werd geafficheerd, was de zeventiende uit 1888 die werd verkocht voor *f* 3,90 (gebonden). (C.C. van de Graft, ‘Bibliografie betreffende de *Camera Obscura*’, in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940, aangeboden aan G.A. Evers*. Utrecht 1940, p. 74-106.)

gesteld. Kees Tadema verdedigt de gemaakte keuzes en schetst zijn visie op het dilemma:

‘Of ze te goedkoop is? Eigenlijk wel – maar aan den andere kant – zouden we er zóóveel van verkocht hebben indien we haar b[ij] a[anbieding] één gulden hooger hadden gesteld? 5.90 is een groote prijs voor een boek dat 60 jaar oud is en in duizenden en nog eens duizenden over ons kleine landje is verspreid. Ik meen zoo uit allerlei zinnen van U op te maken dat U over deze onderneming niet zoo tevreden zijt. Dat spijt ons [...]. De toestanden zijn sedert 1886 hier veel veranderd en als ik eens naga wat er vroeger aan sommige boeken verdiend werd, dan kom ik tot de bevinding dat ook ons vak er niet op vooruit gegaan is. Het publiek wordt doodgegooid met boeken: het een al goedkooper en grooter dan het andere en er valt alleen nog goed te verdienen aan colportage werken (maar hieraan is ook heel wat te verliezen; – een eerste-klas colporteur vraagt f 4000 vast salaris per jaar, buiten provisie) en boeken die de menschen móeten hebben: dat zijn goede studieboeken; en die zijn zoo makkelijk niet te krijgen.

Reste nog de groote populaire prullen, die wel eens een jaarlijksch succes hebben, maar waar we zoo vrij zijn ons niet mee op te houden.’⁶¹

In alle twee de geciteerde passages legt Kees Tadema als vanzelfsprekend de link tussen dure chiquere uitgaven en colportage. Wanneer hij jaren later uitlegt hoe het Nederlandse boekenvak functioneert, maakt hij de verbinding zelfs expliciet: ‘Plaat- en groote prachtwerken gaan weer op gansch andere wijze de wereld in. Ze worden door colporteurs direkt aan het publiek te koop geboden.’⁶² Dit hoofdstuk behandelt deze zogenaamde prachtwerken die door rondtrekkende boekverkopers aan de man worden gebracht. Het is een fondssegment dat met een puur kwantitatieve analyse van het fonds onder de radar blijft. Het bevat slechts een handvol uitgaven, maar het zijn

⁶¹ AB, C 45, fol. 279-282, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 4 februari 1902.

⁶² J.C. Tadema, ‘Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever’, in: *Bibliotheekleven. Orgaan der Centrale Vereeniging voor Openbare Leesalen en Bibliotheken en van de Nederlandsche Vereeniging van Bibliothecarissen* 14 (1929), p. 240-253 en 265-278. Citaat op p. 268.

wel prestigieuze ondernemingen die een aanzienlijke investering betekenen voor de uitgeverij, zowel in tijd als in geld. De unieke mix van actoren in dit uitgeefveld bestaat uit kunstenaars, eters en steendrukkers, bemiddelde en kunstminnende kopers en de vrijbuiters van het boekenvak: colporteurs. In dit hoofdstuk fungeert de colporteur als sleutel op de logica van het specifieke uitgeefveld. De enkele prachtwerken die De Erven F. Bohn rond de eeuwwisseling op de markt brengt, vormen het segment. De reizende verkopers die ze slijten, bieden de ingang om het segment en bijbehorend uitgeefveld te doorgronden.

Aan het eind van de negentiende eeuw noemen deze colporteurs zich bij voorkeur 'commissionair in den boekhandel'. Hun bezoldiging is meestal behoorlijk tot rijkelijk. Toch slagen ze er geregeld in de goede Bohn-naam in diskrediet te brengen door hun ongeoorloofde praktijken. Vader Tadema's oordeel spreekt boekdelen: 'De ervaring, die ik van colporteurs heb opgedaan, noopt mij u er voor te waarschuwen. – Een fatsoenlijk colporteur – d.i. iemand die nocht 't publiek noch zijn principaal bedriegt – verkoopt niet; en een fielt verkoopt wèl, maar misleidt iedereen.'⁶³ Desondanks contracteert hij verscheidene colporteurs. Ze zijn noodzakelijk voor een succesvolle exploitatie van de prachtwerken in zijn fonds. Of zoals Rimmer van der Meulen het in 1905 schrijft in de vijfde derde druk van *Boekhandel en bibliographie*:

'Hoewel het colportage-wezen bij ons te lande zeer in miscrediet gebracht is, omdat er veel colporteurs van slecht allooi aan het werk gezet werden, kan het niet missen dat met beschaafde, fatsoenlijke en vertrouwbare colporteurs uitstekende resultaten te verkrijgen zijn. Het succes van sommige ondernemingen toch is uitsluitend aan een flinke en nette colportage toe te schrijven.'⁶⁴

Wat behelst een 'nette colportage'? En hoe gaan de 'commissionairs in den boekhandel' in dienst van De Erven F. Bohn te werk? Ligt in hun gedrag een verklaring besloten voor het feit dat Kees en Jan Tadema al in de eerste jaren van de twintigste eeuw het prachtwerken-segment ten grave dragen? Of

⁶³ AB, C 37, fol. 233, brief van J.K. Tadema aan G.B. Hooijer, 30 oktober 1894.

⁶⁴ R. van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie. Theorie en praktijk geschetst in een reeks aaneensluitende opstellen*. Derde herziene en vermeerderde druk. Leiden [1905], p. 351.

vertoont dit uitgeefveld wel meer eigenaardigheden die de uitgevers doen besluiten hun krachten aan andere segmenten te wijden?

Een eigenaardigheid van het prachtwerken-veld is de gewoonte om kopers te laten intekenen op basis van één of meer proefafleveringen voorafgaand aan de volledige publicatie van het werk. Het stelt de uitgevers in staat vroegtijdig de stekker uit een dreigend fiasco te trekken. Voor dit onderzoek creëert het zonder moeizame omwegen de mogelijkheid om op bescheiden schaal een klein deel van het *niet-gerealiseerde* fonds voor het voetlicht te brengen.

DE AMBULANTE BOEKHANDEL

Over de (vroeg) twintigste-eeuwse Nederlandse colporteur is maar weinig bekend. Hij liet zelden iets tastbaars na voor de onderzoeker, is daardoor vrijwel ongrijpbaar en mede daardoor nauwelijks bestudeerd. Wel tekent zich in de secundaire literatuur al vaag de gestalte van zijn negentiende-eeuwse collega af. Kuitert schetst een globaal beeld van hem in wat ze noemt ‘een “verkenning” van tentatieve aard’.⁶⁵ Volgens haar maakt men in de negentiende eeuw een duidelijk onderscheid tussen enerzijds venters en anderzijds colporteurs. Venters, en zeker ook veel ventsters, of marskramers opereren aan de onderkant van de samenleving. Ze verkopen niet alleen drukwerk maar ook allerlei andere dingen zoals ‘knopen, garen en band en fruit’. Van deur tot deur gaand of simpelweg leurend op straat verdienen ze hun brood, vaak door ruilhandel. Sommigen bieden enkel boeken aan, restanten gekocht op een fondsveiling, anderen uitsluitend liedjes. Een colporteur, althans zo genoemd door de negentiende-eeuwse Nederlandse boekhandel, is rond 1840 nog een zeldzaamheid, maar moet in de tweede helft van de eeuw een bekend fenomeen geweest zijn.⁶⁶ Het is diegene die:

⁶⁵ L. Kuitert, ‘Grote boeken voor de kleine man. Colportage in Nederland in de negentiende eeuw’, in: *De Negentiende Eeuw* (speciaal nummer), *De wereld van het boek in de negentiende eeuw* 20 (1996) 1 (maart), p. 92-105.

⁶⁶ Zie daarvoor ook: L. Kuitert, ‘De Colporteur (1868-1877). Vakblad voor een gefrustreerde beroepsgroep’, in: *Boekenwereld* (speciaal nummer) *Geboekt in jaargangen. Anderhalve eeuw boekentijdschriften in Nederland* 10 (1993-1994), p. 36-40. Kuitert verkent hierin dit vakblad voor de colporteur en komt daarbij o.a. tot de conclusie dat er aan het einde van de jaren 1860 wellicht ‘minimaal 600 colporteurs met een zekere beroepseer’ geweest moeten zijn (p. 37).

‘om-den-brode langs de huizen ging, voorzien van intekenlijsten en prospectussen, met het doel om intekenaren te winnen, of liever gezegd: te strikken’, aldus Kuitert.

Verder bestaan over negentiende-eeuwse colportage in Nederland enkele studies waarin aandacht wordt besteed aan het belang van colportage bij de verspreiding van socialistische en evangelische boodschappen, een enkele *case study* naar de colportage van een prachtbijbel en een fascinerend inkijkje in de levenswandel van één colporteur.⁶⁷ Buitenlands onderzoek concentreert zich hoofdzakelijk op nog oudere vormen van ambulante boekhandel, met uitzondering van Duitsland, waar ook negentiende-eeuwse colportage belangstelling kent.⁶⁸

Van colporteur tot commissionair

Onderzoek naar de ambulante boekhandel in de negentiende eeuw worstelt niet alleen met een gebrek aan bronnen en een tekort aan aandacht. Er is ook sprake van een terminologische verwarring die optreedt wanneer de termen *colportage*, *colporter* en *colporteur* ingebed raken in het Nederlands. Volgens Jeroen Salman, die systematisch onderzoek deed naar de ambulante boekhandel in de zeventiende en de achttiende eeuw, worden de woorden toegevoegd aan het Nederlands als gevolg van de Napoleontische enquêtes

⁶⁷ H. Timmermans, ‘Opruiende blaadjes, weerspannige venters. Overheidsoptreden tegen socialistische colportage’, in: *Ons Amsterdam* 42 (1990), p. 120-124; G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden 1995; J. van Loo, *Prachtbijbel blijkt prachthandel*. Leiden 1995 en L. Saalmink, ‘Van huis tot huis met boekjes te venten. Colporter met Elias Annes Borger’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (18) 2011, p.31-47.

⁶⁸ Zie voor de oudere vormen o.a. L. Fontaine, *Histoire du colportage en Europe XV-XIXe siècle*. Paris 1993, M. Spufford, *The great reclothing of rural England. Petty chapmen and their wares in the seventeenth century*. London 1984 en M. Spufford, ‘The pedlar, the historian and the folklorist. Seventeenth century communications’, in: *Folklore* 105 (1994), p. 13-24; maar ook J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen 1999 (proefschrift) en J. Salman, ‘Between reality and representation. The image of the pedlar in the 18th century Dutch republic’, in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zutphen 2006), p. 189-202; voor Duitse studies over colportage in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw, zie b.v. G. Scheidt, *Der Kolportagebuchhandel 1869-1905. Ein Systemtheoretische Rekonstruktion*. Stuttgart 1994, maar ook R. Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*. Frankfurt am Main 1970, met name voor de ontwikkeling van de zgn. colportageroman.

uit de jaren 1810-1811.⁶⁹ Hoogstwaarschijnlijk wordt de term colporteur aanvankelijk gereserveerd voor die ambulante boekverkopers die met intekenlijsten en prospectussen op stap gaan. Dit is vergelijkbaar met Duitsland, waar in de jaren 1820 de colporteur ingeburgerd raakt wanneer de reizende handelaar met intekenlijsten op het toneel verschijnt, 'der bei seinem ersten Auftreten die Berufsbezeichnung 'Colporteur' vorfand und sie auch annahm.'⁷⁰ Er zijn echter voldoende aanwijzingen dat tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer vormen van ambulante boekhandel als colportage worden aangeduid. Tegen het einde van de eeuw noemt men in Nederland zowat elke vorm van ambulante verkoop van drukwerk colportage: intekenaren op dure prachtwerken verzamelen, bijbels verspreiden, socialistische pamfletten op straat aanbieden, kranten in stations aanprijzen, et cetera.⁷¹ Met die evolutie beschikt het Nederlands dus voor het eerst over een woord dat in het gehele taalgebied gebruikt wordt om niet-reguliere of niet-sedentaire verkoop van drukwerk te benoemen. Dit in tegenstelling tot *venten* of *leuren*, dat ook op het verkopen van andere waren kan slaan.

In 'Vreemde loopers en kramers', over de ambulante boekhandel in de achttiende eeuw, formuleert Salman het treffend als hij stelt dat een etymologische analyse van de begrippen van destijds om ambulante handelaren te benoemen, leert dat er 'te veel overlappingsen, tegenstrijdigheden en lacunes zijn' om te kunnen dienen als uitgangspunt voor een categorisering.⁷² Toch waagt hij zich aan een categorisering, maar niet op basis van die begrippen. Salman opteert met enige reserve voor 'een functionele indeling van typen handelaren, gebaseerd op handelspraktijken

⁶⁹ J. Salman, "Vreemde loopers en kramers". De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001) p. 73-97.

⁷⁰ Sarkowski, 'Der Buchvertrieb von Tür zu Tür im 19. Jahrhundert', in: R. Wittman & B. Hack (red.), *Buchhandel und Literatur. Festschrift für Herbert G. Göpfert zum 75. Geburtstag am 22. September 1982*. Wiesbaden 1982, 221-246. Citaat op p. 226.

⁷¹ Zie onder andere: het evangelisch en socialistisch zendingswerk (Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man', p. 96 en Timmermans, 'Opruiende blaadjes, weerspannige venters') en de 'courantencolporteur' aan het begin van de twintigste eeuw (J. den Haan, *De buste van Beets wordt u persoonlijk aangeboden (langs de hoofdspoorlijn). 1868 – Bruna – 1968*. Utrecht/Antwerpen 1968, p. 106-108). Tekenend is ook de verklaring van 'colporteerden' in de vierde druk van *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage/Leiden/Antwerpen 1898, p. 341: 'met een werk colporteerden, er mee rondgaan om er intekenaren op te krijgen; - (met) een dagblad, geschrift colporteerden, het langs de straat ten verkoop aanbieden.'

⁷² Salman, "Vreemde loopers en kramers", p. 84.

en handelswaar.’ Zo komt hij dan tot ‘een aantal ideaaltypen, waarbij direct moet worden aangetekend dat ook hierbij overlappen voorkomen.’⁷³ In specialisering oplopend onderscheidt hij:

- de gelegenheidshandelaar
- de handelaar met drukwerk en andere waren
- de handelaar met drukwerk
- de handelaar met gespecialiseerd drukwerk

Deze vier typen of categorieën blijken inderdaad hanteerbaar, niet alleen voor de achttiende maar ook voor de negentiende en de twintigste eeuw. *Colporteur* is aanvankelijk de benaming van een *ambulante handelaar met (gespecialiseerd) drukwerk* die met intekenlijsten, prospectussen en proefafleveringen van een of meer nieuwe uitgaven langs de huizen gaat. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de term steeds meer synoniem voor zowat elke ambulante handelaar met drukwerk. De topcolporteur, veelal nauw gelieerd aan een of meer uitgevers, ervaart deze begripsuitbreiding als een degradatie en tracht zich te onderscheiden door zich als *commissionair* te presenteren.

Van colportageroman tot prachtwerk

Over ambulante handelaren die in staat zijn goedkope boeken te verkopen aan mensen die anders zelden of nooit een boek kopen, spreekt men in de negentiende eeuw incidenteel met waardering. Het betreft dan wel minderwaardige lectuur, maar het is tenminste lectuur, misschien wel het opstapje naar ‘betere’ literatuur. Maar echt in een goed blaadje staan ze niet. Integendeel, over het algemeen hebben ambulante handelaren één ding gemeen: of ze nu venters, colporteurs of duurbetaalde commissionairs zijn, allemaal komen ze geregeld onder vuur te liggen. Vooral de reguliere boekhandel en de literaire kritiek bekritisieren hem zijn genadeloos:

‘Boekverkopers klaagden over oneerlijke concurrentie en onbetrouwbaarheid, de lezers klaagden over opdringerigheid, slechte

⁷³ Salman, “Vreemde loopers en kramers”, p. 85.

service en over bedenkelijke kwaliteit van het aangeboden materiaal. De literaire kritiek gebruikte 'colportageliteratuur' uitsluitend pejoratief ter onderscheiding van het betere boek. De colportagelectuur was de literaire ondermaat die vrijwel nooit besproken werd, maar die de critici als schrikbeeld hanteerden.⁷⁴

Sommigen beschouwen die minderwaardige lectuur als de ultieme uitwas van het verderfelijke colportage-wezen, waardoor de term *colportageroman* zijn intrede doet. Colportageroman wordt synoniem voor een specifiek genre van slecht geschreven, veelal vertaalde, sensationele verhalen die over tientallen afleveringen worden uitgesmeerd, zodat de intekenaren maandenlang vastzitten aan een overeenkomst om het hele boek te kopen en dus uiteindelijk veel te veel betalen.⁷⁵

Maar wat verkoopt de ambulante handel, behalve colportageromans nog meer? En vooral: wat bieden die negentiende- en twintigste-eeuwse colporteurs in dienst van een bekende uitgeverij aan? De Nederlandse secundaire literatuur ontbeert nog een antwoord op die vragen, maar gezien andere parallellen met Duitsland op dit gebied, levert de literatuur aldaar bruikbare aanknopingspunten op. In 1883 werpt K. Baumbach bijvoorbeeld een blik in de tassen van de ambulante boekhandel en deelt wat hij daar ziet op in een zevental groepen:

- allerhande tijdschriften, voornamelijk van volksopvoedkundige aard
- encyclopedieën en populair-wetenschappelijke werken
- het werk van (Duitse) klassieke schrijvers
- vakboeken
- vaktijdschriften
- zogenaamde prachtwerken, een versmelting van literatuur en kunst

⁷⁴ Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man', p. 99.

⁷⁵ Over de colportageroman, zie: Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man', p. 100-102. Voor een uitgebreider overzicht, zie: R.A. Fullerton, 'Creating a mass book market in Germany. The story of the "colporteur novel" 1870-1890', in: *Journal of Social Science* 10 (1977) 3 (March), p. 265-283.

- overige, vooral efemere werken: brochures, pamfletten, liedboekjes en kalenders; maar ook kookboeken en jeugdtijdschriften.⁷⁶

Hieraan moeten we in elk geval nog de socialistische en evangeliserende werken toevoegen, maar duidelijkheid over wie nu met welk soort werken reisde, schept deze opsomming niet.⁷⁷ Waarschijnlijk is het ook niet echt vast te stellen. Hooguit zijn er tendensen aan te wijzen, waarbij als vuistregel geldt dat het efemere werk zoals de colportageroman de handelswaar van de vier genoemde ideaaltypen kan zijn en de prachtwerken door de top van de twee laatste typen aan de man worden gebracht.

Prachtwerken zijn een product van de negentiende eeuw waarbij niet de inhoud maar de uitvoering voorop staat. Het zijn publicaties op groot formaat met veel illustraties en decoraties en een bij voorkeur opzichtige uitgeversband: 'Ze refereerden aan de ambachtelijke gebonden en met goud beslagen uitgaven uit vorige eeuwen, maar bij prachtedities ging het om fabriekswerk.'⁷⁸ Een prachtwerk pronkt met de mogelijkheden van de nieuwe technieken en machines. De meeste verschijnen in afleveringen en worden door middel van intekening verkocht. In de tweede helft van de negentiende eeuw kent Nederland een ware hausse van exclusieve en minder exclusieve prachtwerken. De verzamelde werken van een vaderlandse schrijver doen het bijvoorbeeld goed, maar ook andere werken die bijdragen aan het nationale bewustzijn vinden in kostbare luxe-edities gretig aftrek. Tegen het einde van de eeuw staat in Nederland een generatie kunstenaars op die het prachtwerk

⁷⁶ K. Baumbach, 'Der Colportagebuchhandel und die Gewerbenovelle', in: *Volkswirtschaftliche Zeitfragen. Vorträge und Abhandlungen herausgegeben von der Volkswirtschaftlichen Gesellschaft in Berlin und der ständigen Deputation des Congresses Deutscher Volkswirtschaft* 5 (1883) 5, p. 18-21.

⁷⁷ Baumbach verhaalt onder andere over een colporteur die hij aantrof in een klein dorp in Thüringen en geeft een gedetailleerd verslag van wat de man zoal verkocht, waarbij vooral de enorme verscheidenheid opvalt: 'Corvin «Geschichte der Neuzeit»; die «Wechselstempeltabelle»; die «Arbeitsschule für Mädchen»; «Allgemeiner Briefsteller»; «Die schöne Lili»; «Der Deutsche Rechtsanwalt»; «Malerische Länder- und Völkerkunde»; «Die Stumme von Portici»; «Der Rächer der Nacht»; «Die Gewerbeordnung für das Deutsche Reich»; «Die Schildbürger»; «Meyer's Handlexikon des allgemeinen Wissens»; «Der Graf von Steinfels oder der Frauenmörder»; «Die illustrierte Welt»; der «Lahrer hinkende Bote»; verschiedene andere Kalender; «Die Wunder des Himmels»; eine Anzahl Volkserzählungen; «Das Neue Gesetz- und Rechtsbuch»; Herbert «Louis Napoleon»; die «Cronik der Zeit»; die Karte von Thüringen; [...], und verschiedene illustrierte Volksbücher.' (Baumbach, 'Der Colportagebuchhandel', p. 21-22.)

⁷⁸ L. Kuitert, 'Ons voorgeslacht van W.J. Hofdijk. Een negentiende-eeuwse prachteditie', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 6 (1999), p. 157-171. Citaat op p. 160.

een nieuwe, artistiek verantwoorde richting geven. De Nieuwe Kunst wil weer het ‘schoone boek’ in Nederland introduceren.⁷⁹

HET GENUS COLPORTEURS

Gedetailleerd onderzoek naar de handelswaar en de werkwijze van de colporteurs die een contract tekenen met De Erven F. Bohn levert geen nieuwe kennis op over de héle ambulante boekhandel, wel over de bovenlaag van de *ambulante handel in (gespecialiseerd) drukwerk*. Wie ze zijn, wat ze verkopen en hoe ze te werk gaan staat in het vervolg van dit hoofdstuk centraal. De eerste die zijn opwachting maakt, is Salomon van Raalte.

1. Salomon van Raalte: *commissionair in den boekhandel*⁸⁰

Met ingang van 15 oktober 1892 treedt de in Amsterdam wonende colporteur Salomon van Raalte (Deventer, 7 februari 1844 – Amsterdam, 21 augustus 1916) in dienst bij De Erven F. Bohn.⁸¹ De overeenkomst wordt aangegaan voor een jaar, met mogelijkheid van verlenging ‘indien een der partijen haar niet vóór 15 Juli 1893 heeft opgezegd’.⁸² Na een incidentrijke samenwerking verbreekt Tadema in december 1894 de overeenkomst.

Van Raalte heeft in 1892 waarschijnlijk al een rijke staat van dienst als colporteur. In het contract staat hij omschreven als ‘commissionair voor den Boekhandel te Amsterdam’. Het is gebaseerd op een overeenkomst met zijn vorige broodheer, de Amsterdamse uitgever Tjomme van Holkema, bij wie hij van 15 oktober 1887 tot 15 oktober 1892 in dienst was.⁸³ Zowel bij Van

⁷⁹ E. Braches, *Nieuwe Kunst en het boek. Een studie in Art Nouveau*. (2 delen) Amsterdam, De Buitenkant, 2003 en G.H. Pannekoek jr., *De verluchting van het boek*. Gewijzigde tweede druk. Rotterdam, W.L. & J. Brusses's Uitgeversmaatschappij, 1927. (DE TOEGEPASTE KUNSTEN IN NEDERLAND. EEN REEKS HEDENDAAGSCHE MONOGRAFIEËN OVER SIER- EN NIJVERHEIDSKUNST.)

⁸⁰ De volgende pagina's over de colportage van de *Gijsbrecht van Aemstel* zagen in een vorige versie reeds het licht. (S. Claeysens, “Een fatsoenlijk colporteur verkoopt niet”. Salomon van Raalte brengt Derkinderens *Gijsbrecht van Aemstel* aan de man’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002), p. 133-148.)

⁸¹ GA Amsterdam, Gezinskaart, Salomon van Raalte, 7-2-1844. Van Raalte huwde in 1872 de Amsterdamse Catharina Goudsmit, werd weduwnaar in 1902 en hertrouwde in 1903 met de Haagse Heintje Moses. Uit het eerste huwelijk werden Henriëtte (7-11-1874) en Josephine (13-6-1876) geboren.

⁸² AB, G 2, overeenkomst tussen S. van Raalte en De Erven F. Bohn.

⁸³ AB, G 2, overeenkomst tussen S. van Raalte en Tj. van Holkema.

Holkema als bij De Erven F. Bohn verbindt Van Raalte zich ertoe uitsluitend te werken met uitgaven van de uitgeverij. Beide uitgevers betalen hem riant. De Bohn-overeenkomst stipuleert:

‘dat hij daarvoor een salaris van f 100.- per week zal genieten, behalve vergoeding van de door hem betaalde reiskosten.- Mocht aan het einde van het jaar, dus met 15 October 1893, blijken, dat door den tweeden ondergeteekende [Van Raalte, SC] meer dan voor f 25.000.- is verkocht, dan zijn de eerst-ondergeteekenden verplicht hem van dat meerdere een provisie van 25 % uit te keeren.’⁸⁴

Jelte Karel Tadema doet een beroep op Van Raalte omdat hij iemand nodig heeft om datgene aan de man te brengen dat uiteindelijk het bekendste prachtwerk van De Erven F. Bohn zal worden.

Derkinderens Gijsbrecht van Aemstel

In het laatste decennium van de negentiende eeuw publiceert de uitgeverij een befaamde exponent van de zogenaamde Renaissance van de moderne Nederlandse Boekkunst: de *Gijsbrecht van Aemstel*. Vondels befaamde toneelstuk wordt onderdeel van een *Gesamtkunstwerk*, met ontwerpen voor toneeldecoraties door H.P. Berlage, versieringen door A.J. Derkinderen, muziekcomposities van Bernard Zweers en Alphons Diepenbrock en een inleiding van de hand van Leo Simons.⁸⁵ De uitgave is een werk van lange adem. Simons maakt de eerste plannen voor het monumentale werk al in 1890. De eerste aflevering verschijnt in maart 1894 en het duurt tot 1901 alvorens de laatste aflevering het licht ziet.⁸⁶ Gelukkig zijn de reacties over dit prachtwerk-nieuwe-stijl overwegend positief.

⁸⁴ AB, G 2, overeenkomst tussen S. van Raalte en De Erven F. Bohn.

⁸⁵ Joost van den Vondel, *Gijsbrecht van Aemstel. D'ondergang van syn stad en syn ballingschap. Treurspel. Met inleiding van L. Simons. Toneel-decoratie-ontwerpen van H.P. Berlage. Muziek van Bern. Zweers. Boek-versieringen van A.J. Derkinderen*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1893-1901.

⁸⁶ Voor de complexe ontstaansgeschiedenis van de *Gijsbrecht*, zie: E. Braches, 'Over Derkinderen's Gijsbrecht van Aemstel', in: *Open* 3 (1971), p. 3-16 en B. Dongelmans, 'Monumentaal prachtwerk van 'moedige Haarlemsche firma': Derkinderens *Gijsbrecht van Aemstel* (1894-1901)', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen*, p. 141-150. Over de betekenis van de *Gijsbrecht* voor de ontwikkeling van de Nederlandse boekkunst, zie: E. Braches, *Nieuwe Kunst en het boek. Een studie in Art Nouveau*. Deel 1. Amsterdam 2003, p. 389-406.

Bij het verschijnen van de eerste aflevering schrijft de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*: 'Voor de firma Erven Bohn is het eene glorie hare naam op deze bladzijden te hebben kunnen schrijven. [...] Moge dit bij uitnemendheid nationale kunstwerk aan de kundige en talentvolle samenstellers en aan den moedigen uitgever veel genoeg geven, Vader Vondel ter eere.'⁸⁷ En enkele maanden later publiceert het *Algemeen Handelsblad* een uitgebreide, lovende beschouwing. Een fragment:

'De titelbladen, vooral, werden gewoonlijk samengesteld op een zorgeloos capricieuse wijze, die ten eenemale in strijd is met de eerste eischen der boekkunst; van een goede verhouding tusschen de woordindeeling en de grootte der pagina, tusschen illustratie en letterdruk, is hier meestal geen sprake meer.

Het boek echter door Derkinderen verlucht maakt den indruk van te zijn een vast en onwrikbaar geheel, evenals een architectonisch monument; samengesteld met logisch begrip, heeft elk onderdeel zijn plaats en beteekenis in 't groote constructieve verband, en deze bedoeling is zoo duidelijk geformuleerd op elke bladzijde, dat – voor ons gevoel – dit boek zich daardoor meer direct aansluit aan de pure boekkunst der vijftiende eeuw.'⁸⁸

Ook A.C. Kruseman is vol bewondering. De Haarlemse éminence grise van de negentiende-eeuwse uitgeverswereld heeft 'genoten':

'Uw prachtwerk is: *nieuwe richting*. Tekst, illustratie, denkwerk, alles is aangelegd naar de heerschende richting van den tijd. Maar ik moet eerlijk bekennen, hier toont die nieuwe richting zich in haar zondagspak. Ik voor mij ben nog zóó van den ouden zuurdesem doordrongen, dat ik niet altoos mij gewonnen kan geven aan de nieuwere kunstuitingen waar ik die als bij brokstukken van tijd tot tijd hier en elders ontmoet. Maar hier, in Uw *Gijsbrecht*, werken en wedijveren alle onderdeelen samen, om één harmonisch geheel te scheppen. En voor zulk een voortreffelijke éénheid staande moet,

⁸⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 51 (1894) 66 (15 maart), Tweede blad.

⁸⁸ *Algemeen Handelsblad* 67 (1894) 20497 (8 juli), Avondblad, Derde blad.

dunkt mij, de verstoktste man van behoud eerbiedig den hoed afnemen voor deze frissche bekoorlijke denk- en gevoelskracht van het tegenwoordige [...].'⁸⁹

Wanneer Van Raalte in de herfst van 1892 aan de slag gaat voor De Erven F. Bohn is er echter nog geen vel gedrukt van de *Gijsbrecht*. Tadema geeft hem opdracht om in afwachting daarvan te colporteren met enkele andere werken: D. van Haren Nomans *Casuistique et diagnostic photographique des maladies de la peau*, de geïllustreerde *Camera Obscura* en N.K.F. Lands meerdelige *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek*. Pas half juni 1893 rolt een proefaflevering van de pers en kan Van Raalte beginnen met de colportage van het nieuwe prachtwerk.⁹⁰ Anderhalf jaar lang gaat hij op stap om het te slijten. Met succes: aan het einde van 1894 heeft hij 519 mensen gestrikt om, gespreid over enkele jaren, f 60,- neer te tellen voor het boek.⁹¹ Zelfs voor de 55 genummerde, dubbel zo dure exemplaren op 'Japansch' papier vindt hij belangstellenden. Hij draagt voor deze bijzondere exemplaren 46 intekenaren aan. Vier andere zijn voor het koningshuis (twee exemplaren) en Tadema zelf

⁸⁹ AB, D 173, map met bedankbrieven voor toezending van een presentexemplaar van de *Gijsbrecht*, brief van A.C. Kruseman aan J.K. Tadema, 15 maart 1894.

⁹⁰ AB, C 10, fol. 37 en 46, brieven van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van resp. 27 mei 1893 en 17 juni 1893.

⁹¹ Op 4 november 1894 schrijft Tadema aan Van Raalte: 'Ik heb gister den voorraad van den *Gijsbrecht* laten nagaan, en 't blijkt mij dat gij er nog wel eenige boven de 500 kunt verkoopen.' In de marge van het kopijboek staat er in potlood bijgeschreven: '38 daarboven dan houd ik 25 over'. (AB C 10, fol. 308.) Er werden dus 563 exemplaren (500 + 38 + 25) op gewoon papier gedrukt voor de verkoop. Dit wordt bevestigd door het fondsboek B 33 (1900-1905), fol. 171, waaruit blijkt dat er eind 1901 (als het werk helemaal af is) 540 gewone (en 55 'Japansche') exemplaren zijn verkocht, en door de inventaris opgemaakt aan het einde van datzelfde jaar (B 3 (1900-1909)), die vermeldt dat er daarnaast nog 23 exemplaren in voorraad zijn (540 + 23 = 563). De exacte oplage valt echter niet te achterhalen, aangezien er naast die 563 zeker nog verscheidene recensie- en presentexemplaren weggegeven werden aan kranten en weekbladen en aan de medewerkers (Simons, Zweers, Diepenbrock, Berlage en Derkinderen). Van de 563 te koop aangeboden exemplaren werden er 519 door Van Raalte verkocht. Op 10 november 1894 meldt Tadema namelijk aan Van Raalte: 'Er zijn nu nog 30 (*dertig*) exemplaren te plaatsen [...]', maar opnieuw maakt Tadema in de marge een kleine persoonlijke berekening: 58 – 30 = 28. In werkelijkheid waren er dus nog 58 exemplaren te plaatsen. Uiteindelijk verkoopt Van Raalte er nog 25. (Kasboek B 413 (1890, 1-10-1891 – 1894), 17 en 24 november en 1, 8, 15 en 22 december.) Bovendien blijkt uit het debiteurenboek van tijdschriften en vervolgwerken dat De Erven F. Bohn aan het einde van het jaar zelf ook al 11 intekenaren had verzameld (B 372 (1886-1894), fol. 314). Kortom: 563 – 58 – 11 + 25 = 519.

(twee exemplaren). De laatste vijf worden door de firma verkocht.⁹² In totaal verkoopt Van Raalte dus 565 exemplaren.

Hij behaalt dit resultaat door 79 weken lang (van half juni 1893 tot het einde van 1894) door Nederland te trekken. Daarvoor krijgt hij 73 weken lang een salaris van f 100,- uitbetaald, maar de laatste zes weken van 1894 weigert Tadema dit nog verder te betalen. Hij is de wanpraktijken van zijn colporteur spuugzat en na weer drie klachten ontvangen te hebben die 'zeer onaangenaam stemmen' doet hij hem op 10 november een laatste voorstel:

'Er zijn nu nog 30 (*dertig*) exemplaren te plaatsen, die gij – om *u* en niet *mij* genoeg te doen – kunt verkopen. Echter zeg ik bij dezen onze mondelinge overeenkomst, voor 4 weken aangeaan, op, wensch ik geen *vast* salaris en reiskosten meer uit te keeren, maar ben ik bereid u 25 % = 15 f.- per exemplaar te betalen, zonder eenige verdere vergoeding. – Lijkt dit voorstel u niets dan zal ik de exemplaren zelf wel plaatsen.'⁹³

Van Raalte brengt nog 25 intekenaren aan, maar op 22 december zet Tadema definitief een punt achter de samenwerking: 'Nu de opgaven tot één gereduceerd worden, wensch ik de colportage *voor dit jaar* te staken. Gij kunt dus nog *één week* werken; daarna verzoek ik de [inteeke]nlijst.'⁹⁴ Vermoedelijk weigert Van Raalte nog een week door te werken en de colportage van de *Gijsbrecht* wordt stopgezet.⁹⁵

De Erven F. Bohn betaalt uiteindelijk voor de colportage van het werk f 7.675,- (= f 7.300,- salaris en f 375,- commissieloon). Daarnaast vergoedt ze ook f 789,50 aan onkosten (vooral reiskosten), wat de totale som brengt op f 8.464,50 voor 565 exemplaren.⁹⁶ De colportage van het werk kost de

⁹² Op 7 april 1894 schrijft Tadema aan Van Raalte dat er 50 exemplaren op Japans papier gedrukt werden (Bohn C 10, fol. 202). Op 16 juni van datzelfde jaar meldt hij dat het niet mogelijk is meer Japanse exemplaren te laten drukken. (Bohn C 10, fol. 239). Van Raalte verkoopt dus alle exemplaren op Japans papier die naar zijn weten verkocht kunnen worden.

⁹³ AB, kopijboek C 10, fol. 316, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte.

⁹⁴ AB, kopijboek C 10, fol. 339, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte.

⁹⁵ De laatste betaling aan Van Raalte geschiedt eveneens op 22 december, namelijk f 15,- voor het ene, in de brief genoemde, exemplaar (AB, Kasboeken B 413 (1890, 1-10-1891 – 1894) en B 415 (1895 – 1899)).

⁹⁶ Het onkostenboek Bohn B 13 (1900-1914) vermeldt een totale som van f 8.467,- (fol. 54), maar in het kasboek B 413 (1890, 1-10-1891 – 1894) staat genoteerd hoeveel Van Raalte per week

uitgeverij dus f 15,- per exemplaar. Van Raalte brengt per week gemiddeld zeven stuks aan de man. Het levert hem f 13,60 per handtekening op.⁹⁷ Hij probeert nog geruime tijd de contractueel bepaalde optionele extra provisie van 25 % bij een verkoop van meer dan f 25.000,- in een jaar los te weken, maar Tadema houdt de boot af.⁹⁸ In februari 1897 beslist hij definitief de extra premie niet toe te kennen. Onderstaande brief van Van Raalte geeft de doorslag:

‘U schrijft er zal niet veel voor mij zal [sic!] inzitten. Ik had alleen een erkentelijkheid verlangd, voor zoo een getal ex. verkocht. U weet wat de boer zegt de *eer* voor die *inspanning*. Bovendien zeide u altijd, als is de verdiensten niet groot, ik hoop later een kleine uitgave te geven. U brief was voor mij een *tegenslag*. Ik zal van de boekh[andelaren] die er de meesten leveren een bewijs vragen, hoe ik gewerkt en welke ex[emplaren] ik heb verkocht, dit kan ik van alle met liefde ontvangen. Ik heb u altijd dadelijk geantwoord, en laat u mij door een *kluit* in [het] riet sturen, wat ik niet had verwacht. U weet zelf [dat] de poes een graat toekomt, van 5 % is geen sprake ik ben met *één* % tevreden. Het is mij niet te doen om u wat af te persen, en ben G.v.d. ook niet verlegen om geld, maar omdat u vroeger in die brieven *wat beloofde*, en ik nam *dát* van u als een man van eer voor waarheid aan. [...]

Hoogachtend S. van Raalte’⁹⁹

ontving, en die som (gerekend vanaf 24 juni 1893) levert een verschil op van f 2,50 aan onkosten. Wellicht is dit een rekenfout van de uitgevers.

⁹⁷ f 8.464,50 salaris, commissie en reiskosten gedeeld door 565 exemplaren = f 15,98 per exemplaar; f 7.675,- salaris en commissie gedeeld door 565 exemplaren = f 13,58 per exemplaar; 565 exemplaren gedeeld door 79 weken = 7,15 exemplaren per week.

⁹⁸ Op 28 oktober 1893 schrijft Tadema aan Van Raalte: ‘Wat uw premie aangaat – daarin houd ik mij aan onze duidelijke afspraak, die luidde dat ik zoodra ik de kosten der onderneming kan ramen (‘t geen ik eerst na ‘t drukken der 1^e afl. eenigszins doen kan) zal overwegen of ik u een premie kan toezeggen zoodra er 500 gewone ex. en 50 op Japansch papier door u verkocht zijn. Laten wij daarover dus voorloopig zwijgen.’ (AB, kopijboek C 10, fol. 98) Blijkens een brief van De Erven F. Bohn van 17 maart 1894 kwam Van Raalte ook toen weer terug op dit onderwerp, alweer zonder succes: ‘Zie N. Rotterd. C. van heden, 2^e blad, waaruit u zal blijken dat ‘t u “bij die f 100. per week” een eer moet zijn met zó’n boek te werken.’ (C 10, fol. 184).

⁹⁹ G 2, klachten over Salomon van Raalte, brief van Van Raalte aan De Erven F. Bohn van 24 februari 1897. Het merkwaardige ‘door een kluit in [het] riet sturen’ verwijst waarschijnlijk naar M.H. Kluit, die soms uit naam van De Erven F. Bohn de correspondentie voerde. (Zie Hoofdstuk IV.)

Van Raalte reageert verongelijkt op het besluit, maar legt zich (ogenschijnlijk) neer bij de beslissing.¹⁰⁰ Vijf jaar later – Kees en Jan Tadema hebben intussen hun overleden vader opgevolgd – doet hij nog een laatste poging, maar opnieuw trekt hij aan het kortste eind.¹⁰¹

De colportagepraktijk

Salomon van Raalte begint met de colportage van de *Gijsbrecht* in juni 1893. De uitgeverij stelt hem een etui met daarin een gebonden proefaflevering en een intekenlijst ter beschikking.¹⁰² Volgens Derkinderen hoeft het feit dat het slechts een proefdruk is geen bezwaar te zijn: 'De menschen bij wie gecolporteerd wordt, hebben toch geen scherp oog genoeg, om te zien in welke finesses er nog verbetering noodig is. En wanneer eenmaal de eerste aflevering komt, dan zal 't zoover 't in mijn vermogen ligt; onberispelijk zijn.'¹⁰³ Voorts krijgt Van Raalte een stapel bestelbriefjes mee. Om misverstanden te voorkomen staat zowel op de intekenlijst als op de bestelbriefjes de volledige prijs van het werk vermeld. Een koper moet én een bestelbriefje én de intekenlijst ondertekenen. Zodra de eerste afleveringen gedrukt zijn, neemt Van Raalte die op zijn tochten mee. Meermaals vraagt de colporteur om een afgedrukte plaat, om meer te kunnen laten zien aan potentiële gegadigden, maar Tadema antwoordt telkens dat dat (voorlopig) niet mogelijk is.¹⁰⁴ Hij beslist bovendien geen prospectussen te laten maken.¹⁰⁵

Met het etui onder de arm gaat Van Raalte op stap. De eerste maanden beperkt hij zich tot Amsterdam, de stad die hij het beste kent en waarvan Tadema ook veel verwacht. Later bezoekt hij in overleg met de uitgever ook andere steden. Bij aankomst in een stad begeeft hij zich allereerst naar een

¹⁰⁰ G 2, brief van S. van Raalte aan De Erven F. Bohn van 26 februari 1897.

¹⁰¹ G 2, brief van S. van Raalte aan De Erven F. Bohn van 9 februari 1902.

¹⁰² AB, Inventaris- en balansboek B 2 (1886-1897), 1893: voor de *Gijsbrecht*: sprake van het binden van een colportage-exemplaar bij Oostenbroek voor f 37,50 en het binden van een etui bij Van Bommel voor f 10,50. Dit etui werd nog enkele keren op kosten van de uitgeverij opgeknapt door Van Bommel. Het colportage-exemplaar met intekenlijst in, waarschijnlijk origineel, zwart koffertje of etui is bewaard gebleven. Zie: *Proeve van bewerking eener prachttuitgaaf van den Gysbrecht van Aemstel door Joost van den Vondel* (UB Leiden, BOHN plano 4).

¹⁰³ AB, C 105 (1893), brief van A.J. Derkinderen aan J.K. Tadema van 9 juni 1893.

¹⁰⁴ Bijvoorbeeld: AB, C 10, fol. 46, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 17 juni 1893.

¹⁰⁵ AB, C 10, fol. 141, brief van de Erven. F. Bohn aan S. van Raalte van 20 januari 1894.

boekhandel om er een cruciaal middel los te weken voor de verdere gang van zaken: adressen van mensen die mogelijk geïnteresseerd zijn. In ruil daarvoor belooft hij dan de boekhandelaar alle getekende bestelbiljetten verkregen op door hem geleverde adressen. Tadema wil namelijk dat alle bestelde exemplaren geplaatst worden door bemiddeling van een plaatselijke boekhandelaar. Deze krijgt op elk besteld exemplaar 20 % rabat, f 12 voor een 'gewone' *Gijsbrecht*, f 24 voor een 'Japansch' exemplaar. Van Raalte wisselt het door de koper ondertekende bestelbiljet in voor een bestelling van de boekhandelaar bij De Erven F. Bohn. Herhaaldelijk beklemtoont Tadema dat het hem onverschillig is bij welke boekhandel Van Raalte de adressen haalt en de bestellingen aanbrengt, als het maar een degelijke, als 'solide' bekend staande boekverkoper is.¹⁰⁶ Als Van Raalte klaagt dat hij alle adressen gehad heeft, overreedt Tadema hem nog enkele andere boekhandelaren om adressen te vragen.¹⁰⁷

De eis van de uitgever dat alle exemplaren geleverd worden door bemiddeling van de reguliere boekhandel, doet erg collegiaal aan tegenover de boekhandel. De *Gijsbrecht* wordt immers uitsluitend door colportage verspreid, wat in principe betekent dat de 'gewone' boekhandel omzeild zou kunnen worden. Toch staat de uitgever erop dat ook de plaatselijke boekhandelaren betrokken worden bij de levering van het werk. Hij is zelfs bereid daarvoor een fikse prijs te betalen. Uiteraard wenst hij zo op goede voet te blijven met de reguliere boekhandel, maar dat vormt slechts een klein deel van de motivering. Belangrijker is dat hij en met name Van Raalte de boekhandelaren nodig hebben, zowel voor de adressen, als om vertrouwen te winnen bij potentiële intekenaren. De colporteur laat wellicht niet na de naam van de boekhandelaar die hem het adres gaf te noemen, ervan uitgaande dat de bekendheid met een (vaste) boekhandelaar de intekenaar vertrouwen inboezemt. Bovendien bouwt Tadema op die manier ook een extra zekerheid voor zichzelf in. Hij kan nu, indien de intekenaar weigert de afleveringen in ontvangst te nemen, de verantwoordelijkheid afschuiven op de reguliere

¹⁰⁶ Bijvoorbeeld: AB, C 10, fol. 63, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 5 augustus 1893.

¹⁰⁷ Bijvoorbeeld in Den Haag: AB, C 10, fol. 239, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 16 juni 1894: 'Als de heer Couvée u geen adressen meer weet te geven, dan zij er nog *wel meer solide* boekhandelaren in den Haag, die u daarvan kunnen bedienen.'

boekhandel. De intekenaar bestelt het exemplaar immers bij de boekhandel, niet bij de uitgever.

De *Gijsbrecht* is een behoorlijk dure uitgave, maar ook weer niet zo duur dat lange reizen naar verafgelegen dorpen, waar intekenaren niet in groten getale te vinden zijn, financieel rendabel zijn. Van Raalte concentreert zich dan ook in de eerste plaats op de Hollandse steden en de rijkere Hollandse dorpen. Het langst werkt hij in zijn thuishaven Amsterdam. Gedurende 35 weken belt hij er aan bij zijn rijkere stadsgenoten. Van half juni tot november 1893 met behoorlijk veel succes en naar tevredenheid van zijn broodheer; nadien daalt de verkoop en dus het enthousiasme. Maar Tadema weet hem over te halen door te gaan: ‘ik hoop dat gij nu nog eens goed uw best te Amsterdam zult doen. Als de tijd tot Nieuwjaar slecht is te Amst., is dat overal zoo; maak daarom svp. die plaats eerst geheel af, en haal er de bepaalde 250 [intekenaren].’¹⁰⁸ Aan het einde van het jaar blijkt dat die laatste weken inderdaad slecht zijn, maar toch zijn er dan in totaal, in 28 weken tijd, 185 gewone en 24 ‘Japansche’ exemplaren geplaatst bij 21 Amsterdamse boekhandels.¹⁰⁹ Bijna de helft van de intekenaren bestelt een exemplaar via Scheltema & Holkema:

AMSTERDAMSE BOEKHANDELS	
Scheltema & Holkema	90 exemplaren
Van Gogh	29 exemplaren
Delsman & Nolthenius	27 exemplaren
Van Heteren	11 exemplaren
4 boekhandels	6 tot 10 exemplaren
3 boekhandels	2 tot 5 exemplaren
10 boekhandels	1 exemplaar

*Tabel 1. Aantal exemplaren van de Gijsbrecht besteld bij Amsterdamse boekhandelaren door bemiddeling van Van Raalte in 1893.*¹¹⁰

Hierna blijft de colporteur nog anderhalve maand in Amsterdam en dan trekt hij naar Haarlem en Heemstede, waar het verkoopcijfer volgens Tadema te

¹⁰⁸ AB, C 10, fol. 124, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte van 9 december 1893.

¹⁰⁹ AB, C 10, fol. 130, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte van 30 december 1893.

¹¹⁰ AB, C 10, fol. 132, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte van 3 januari 1894.

laag is. De Haarlemse uitgever stuurt hem een lijst met 30 adressen van particulieren in die plaatsen, om hooguit twee dagen aan te besteden, waarna hij zijn colporteur met klem aanraadt zijn werkterrein naar Den Haag te verleggen.¹¹¹ 'Daar zijn de ministers en rijkslui.'¹¹² Van Raalte besluit echter anders. Hij gaat naar Utrecht en Rotterdam, waar de verkoop meevalt.¹¹³ Eind april dringt Tadema er dan opnieuw op aan naar Den Haag te gaan:

'Zoodra gij nu in Rotterdam gedaan hebt, moet gij *regelrecht naar den Haag* gaan, alvorens het getij daar verloopt. Wij rekenen die plaats als de beste stad voor u. Later gaan die lui al heel spoedig op reis, dus moet gij ze voor dien tijd bewerken.'¹¹⁴

De colporteur vertrekt nu wel naar Den Haag, maar de hooggespannen verwachtingen van de uitgever worden er niet ingelost.¹¹⁵ De laatste maanden vult Van Raalte nog met reizen naar Leiden, nogmaals Utrecht, Schiedam, Baarn, Soest, Wassenaar, Delft, Arnhem, Oosterbeek, Nijmegen, Zaandam en Den Bosch '(waar men zeker zal intekenen alleen al om de naam van Derkinderen, die daar zoo gunstig bekend is)'.¹¹⁶ Een geplande reis naar Breda wordt uitgesteld: 'Breda vinden wij deze week met het bezoek van H.M. minder gewenscht; dan heeft men geen tijd daarvoor.'¹¹⁷ Het is onduidelijk of Van Raalte er later nog heen gaat. Niettemin blijken vooral Amsterdam, Rotterdam en het (tegenvallende) Den Haag de meeste intekenaren te leveren.¹¹⁸

Tadema wil ook bekendheid geven aan zijn *Gijsbrecht* in België en stuurt een exemplaar van de eerste aflevering aan L.H. Smeding, directeur van De Nederlandsche Boekhandel in Antwerpen. Smeding ziet wel brood in

¹¹¹ AB, C 10, fol. 178, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte van 10 maart 1894.

¹¹² AB, C 10, fol. 162, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte van 10 februari 1894.

¹¹³ AB, C 10, fol. 188, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 28 maart 1894.

¹¹⁴ AB, C 10, fol. 215, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 28 april 1894.

¹¹⁵ AB, C 10, fol. 221 en 244, brieven van J.K. Tadema aan S. van Raalte van 12 mei en 30 juni 1894.

¹¹⁶ AB, C 10, fol. 248, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 7 juli 1894.

¹¹⁷ AB, C 10, fol. 290, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte van 22 september 1894.

¹¹⁸ Voor een overzicht van de aantallen verkocht in de diverse steden en provincies, zie de bijlage in: S. Claeysens, "'Een fatsoenlijk colporteur verkoopt niet'", p. 147-148.

de zaak en informeert of Van Raalte ook naar België zal reizen. Zo niet, dan laat hij zijn vaste colporteur ermee werken.¹¹⁹ Tadema antwoordt:

‘Waarde Heer,

Ik heb mijn colporteur over de colportage met den Gijsbrecht v.A. in België geschreven, maar hij antwoordt dat hij daarover nu nog niet beslissen kan. Is het getal dat voor colportage bestemd is niet verkocht in Nederland, dan wil hij naar België gaan, daar hij vooral te Brussel nog al succès verwacht.

Intusschen geloof ik dat hij 't bewuste getal best in ons land zal slijten, daar hij, nu hij ½ jaar met het boek werkt, reeds ver over de helft is. Daarom zou ik het niet noodig achten met de colportage in België op hem te wachten, indien zij althans door uwen colporteur even serieus kan geschieden als door den mijne. Ik verzoek u dit vooraf wel te overwegen, en daarbij in aanmerking te nemen dat het hier eene uitgaaf betreft die mij verbazend veel geld kost en zoo als er hier te lande noch in 't buitenland ooit is geleverd; dat hierop dient gewezen te worden en dat een colporteur dit boek niet met eenige andere boeken zoo en-passant eens mee kan nemen.-

Ook moet ik opmerken dat ik den uwen niet anders kan verschaffen dan de 1^e afl., en dat er geen prospectussen van bestaan. In mijn colportage-ex. zit wel iets meer, maar dat zijn louter proeven, waarvan ik niets meer bezit. Inteeckenbiljetten (zoo noodig ook een inteeckenlijst) wil ik gaarne drukken.

Acht gij ondanks deze bezwaren dat uw colporteur de zaak aankan en niet zal bederven (want als hij er eens – zij 't ook slecht – mee gewerkt heeft, kan de mijne 't niet meer doen) bericht mij dan svp. wat gij voor materiaal noodig hebt, en welk rabat ik u moet geven. – Vindt gij de zaak niet om aan te pakken, zend mij dan de 1e afl. svp. terug, maar

¹¹⁹ De Nederlandsche Boekhandel had lange tijd één of meer colporteurs in dienst. Volgens Simons was de bloei van deze importboekhandel ‘niet in de laatste plaats te danken aan haar vertegenwoordigers, die het land afreisden met boeken [...]’ Zie: L. Simons, ‘Honderd jaar Nederlandsche Boekhandel’, in: *Honderd jaar Nederlandsche Boekhandel Uitgeverij Pelckmans, 1892-1992. Overzichtscatalogus*. Kapellen 1992, p. 5-11. Citaat op p. 7.

laat haar dan toch eerst zelf even aan den Heer v. Rijswijk zien. Wil de Heer Rooses dit boek niet hebben [...]?'¹²⁰

Smeding komt met een ander plan, dat bij Tadema in de smaak valt: de eerste aflevering voorleggen aan schrijver, kunsthistoricus en journalist Pol de Mont en zijn oordeel en medewerking vragen.¹²¹ De Mont reageert enthousiast en stelt voor de *Gijsbrecht* in Vlaanderen te propageren door middel van besprekingen van zijn hand in diverse Belgische bladen. Omdat het nog steeds onduidelijk is door wie en met name wanneer er gecolporteerd zal worden in België, acht Tadema het raadzaam daarmee te wachten.¹²² Zijn raad wordt echter in de wind geslagen en De Mont publiceert aanbevelingen in onder andere *Dietsche Warande*, *Précurseur* en *Journal de Bruxelles*.¹²³

Pas aan het einde van het jaar komt Smeding terug op de kwestie, maar intussen is het merendeel van de exemplaren al geplaatst en wordt er in Nederland niet langer mee gecolporteerd. Colportage in België hoeft voor Tadema niet meer. Hij vertrouwt erop dat de overgebleven exemplaren ook zonder colportage, en dus zonder extra hoge verkoopkosten, hun weg wel vinden. Tenzij Smeding het boek wil verkopen voor een hogere prijs:

'Er zou één middel op zijn, n.l. den prijs voor de colportage in België te verhoogen tot f 3.75 per afl. = f 75.-, in plaats van f 60.- Dan kan ik u 40 % rabat aanbieden, waarmee gij de colportage-kosten kunt bestrijken en genoeg overhouden.- Er is m.i. geen bezwaar tegen: de prijs staat niet op de afleveringen, en ik kan u nieuwe inteeckenbiljetten leveren. Maar hebt gij er bezwaar tegen – ik zou haast niet weten welk, want het boek is *bij colp.* ook voor f 75.- te verkoopen – dan laten wij 't

¹²⁰ AB, C 37, fol. 41, brief van J.K. Tadema aan L.H. Smeding van 2 april 1894. Jan van Rijswijk (1853-1906), advocaat, journalist, liberaal politicus en van 1892 tot 1906 burgemeester van Antwerpen, stelde de stichtingsakte van De Nederlandsche Boekhandel op en was tot aan zijn dood als raadsman verbonden aan de firma. Max Rooses (1839-1914) was commissaris van de Nederlandse Boekhandel. Hij was een belangrijk literair en kunstcriticus, en vanaf 1876 conservator van het Plantin-Moretus Museum te Antwerpen. (Zie: L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*. Deel I. *De negentiende eeuw*. Tielt/Weesp 1984, p. 145-148.)

¹²¹ AB, C 37, fol. 42, brief van J.K. Tadema aan L.H. Smeding van 4 april 1894.

¹²² AB, C 37, fol. 56 en 90, brieven van J.K. Tadema aan L.H. Smeding en P. de Mont van respectievelijk 14 april en 10 mei 1894.

¹²³ *Dietsche Warande* 7 (1894), p. 471-474.

maar, want de voorhanden exx. moeten mij den vollen netto-prijs onverkort opbrengen.’¹²⁴

Smeding waagt het erop en op de laatste dag van 1894 stuurt Tadema hem vijf exemplaren van de eerste aflevering en 100 stuks ‘Wijze van uitgaaf met inteeckenbiljet op naam van De Nederlandsche Boekhandel’.¹²⁵

Hoe lang Smedings colporteur werkt met dit materiaal in België, en of hij enig succes heeft, is onduidelijk. De boekhouding van de uitgeverij doet echter het ergste vermoeden: ondanks de niet-aflatende belangstelling en steun van De Mont staat De Nederlandsche Boekhandel nergens genoteerd als afnemer van een *Gijsbrecht*.¹²⁶ Het boek is natuurlijk prijzig. Bovendien werkten er protestanten aan mee, wat Smeding, die de Vlaamse markt goed kent, zorgen baart. Tadema moet hem op dat punt zelfs geruststellen: ‘Berlage en Simons zijn prot., maar Zweers is kath. De bisschop v. H[aarlem] heeft ingeteekend evenals *alle* pastoors die bezocht zijn; maar alleen Amst. en Haarl. zijn nog maar afgewerkt.’¹²⁷

Intekenaren bedrogen

Zoals gezegd is de belangrijkste reden voor Tadema om de samenwerking met Van Raalte stop te zetten 's mans wangedrag. In de periode dat hij met de *Gijsbrecht* rondreist, krijgt de uitgever tientallen klachtenbrieven van zowel kopers als boekhandelaren. De intekenaren beweren misleid te zijn door de colporteur en komen verhaal zoeken bij de uitgever of bij de boekhandelaar bij wie ze het boek officieel hebben besteld. De boekhandelaren kloppen op hun beurt ook aan bij Tadema.

Van Raaltes ‘handelsmerk’ is het doen van valse toezeggingen, beloftes die niet op de intekenlijst of het bestelbiljet terug te vinden zijn. Hij belooft bijvoorbeeld een gratis band of een exemplaar op Japans papier voor de prijs van een gewoon exemplaar.¹²⁸ Legio zijn ook de klachten over een

¹²⁴ AB, C 37, fol. 283, brief van J.K. Tadema aan L.H. Smeding van 22 december 1894.

¹²⁵ AB, C 37, fol. 288, brief van J.K. Tadema aan L.H. Smeding van 31 december 1894.

¹²⁶ AB, B 372-373, debiteurenboeken, 1886-1894 en 1895-1897; en briefkaarten van P. de Mont aan J.K. Tadema van 28 januari en 13 december 1895 (in C 113, ingekomen brieven uit 1895).

¹²⁷ AB, C 37, fol. 56, brief van J.K. Tadema aan L.H. Smeding van 14 april 1894.

¹²⁸ Bijvoorbeeld: AB, C 10, fol. 84, brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte, met de mededeling dat voor één keer de verkoop van een *Gijsbrecht* op Japans papier voor de prijs van

foute voorstelling van de totale kostprijs van het werk. Hij laat mensen geloven dat ze kunnen intekenen op het werk voor slechts achttien gulden of zelfs drie gulden (de prijs van een aflevering).¹²⁹ Ook grote namen uit de culturele wereld ontziet hij niet. Hun handtekening op de lijst vergroot immers het aanzien van het project en kan op die manier helpen om twijfelaars over de streep te trekken. Zo ontvangt de uitgeverij volgens Tadema in de maanden mei en juni van 1894 om de andere dag een brief van Marcellus Emants.¹³⁰ De bekende schrijver heeft ingetekend, maar schrijft Tadema van Van Raalte:

‘Er blijkt ons uit dat gij hem eerst hebt laten teekenen onder belofte dat hij geen exemplaar zou behoeven te nemen, en later gezegd hebt dat hij ’t wel tegen den netto-prijs kon krijgen. Beide manieren zijn geheel buiten den vorm, zoals gij zeer goed weet.’¹³¹

Niet alleen Emants is een slachtoffer van Van Raalte. Ook de slechthorende componist Bernard Zweers maakt kennis met de spitsvondigheid van de man:

‘Zéér geachte Heer!

Gisteren morgen is mij iets *zéér* zonderlings gebeurd. Mijne Moeder kwam bij mij en zeide dat iemand mij namens de Erven Bohn over “Gijsbrecht” wenschte te spreken. Ik liet den man weten, dat ik *niet* van plan was in te teekenen. Na eenigen tijd kwam mijne Moeder bij mij terug met de boodschap, dat hij mij toch noodzakelijk moest

een gewoon exemplaar wordt toegestaan, maar dat ze ‘dat voortaan *niet meer kunnen doen* daar de waarde van die eenige exemplaren zodoende belangrijk zou verminderen.’ (7 oktober 1893) en G 2, map met klachtenbrieven aan De Erven F. Bohn over S. van Raalte uit het jaar 1894: o.a. een brief van een man uit Den Haag aan wie Van Raalte een gratis band en een exemplaar ‘met mooi papier’ had beloofd. (25 oktober 1894)

¹²⁹ Bijvoorbeeld: AB, G 2: o.a. een brief van een ‘kunstschilder’ uit Den Haag die intekende omdat hij op zijn ‘vraag hoeveel het geheele werk zou kosten ten antwoord ontving f 18.’ (5 november 1894) en een brief van een Amsterdammer die dacht ingetekend te hebben voor 3 gulden. De man geloofde Van Raaltes aanbod aanvankelijk niet, maar – zo schrijft hij aan de uitgever: ‘Op mijn vraag of dit werk zoo goedkoop kon zijn, heeft hij mij op listige wijze doen gelooven, dat deze extra aanbieding slechts de muzikale wereld gold.’ (19 december 1894)

¹³⁰ AB, C 10, fol. 235, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 2 juni 1894. De brieven van Emants zijn niet teruggevonden.

¹³¹ AB, C 10, fol. 231, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 29 mei 1894.

spreeken over Gijsbrecht waarbij, zooals hij zeide, ik zelf de muziek had geschreven. –

Ik ging naar voren, met zwaren hoofdpijn en terwijl vier kruyers in mijne kamer waren voor het weghalen van mijne piano en vroeg wat hij wilde. Hij hield mij toen *een met inkt geschreven papier voor*, waarop stond:

“Wilt u zoo goed zijn te teekenen voor een *gratis* exemplaar.” Ik antwoordde: “Nu, als ik je met mijn handteekening plezier kan doen, ach ja.” En ik teekende in een groot rood boek mijn naam; daarna liet hij mij nog een inteeckenbillet teekenen. Toen ik dat alles verricht had, zeide ik hem: “Denk er aan ik betaal het niet” waarop hij antwoordde “Nu ja, een kleinigheid”. Ik weet niet wat ik van dat alles moet denken. Maar u zult het, hoop ik, billijken dat ik *niet* van plan ben, *tegen betaling* een exemplaar van Gijsbrecht te accepteren, dat men mij op dusdanige, bedriegelijke wijze heeft willen aansmeren.

Over prijs heeft hij ook geen woord gesproken. Ik meende *u* dit te moeten schrijven omdat ik niet gaarne zou willen, dat er over deze zaak onaangenaamheid tusschen ons zou ontstaan.

‘s Mans naam is, geloof ik, van Raalte.’¹³²

P.J.F. Vermeulen (1846-1913), redacteur-directeur van *De Tijd* en Tweede Kamerlid, wordt eveneens om de tuin geleid. Nadat hij heeft toegezegd een recensie te schrijven in ruil voor een (gratis) recensie-exemplaar, dringt Van Raalte er sterk op aan dat hij ook tekent op de intekenlijst. Zogenaamd omdat diens naam op de lijst grote waarde heeft, maar eigenlijk om hem alsnog te laten betalen voor het werk. Wetend dat zijn baas niet van plan is aan Vermeulen of *De Tijd* een gratis exemplaar af te staan, verzint de colporteur ter plekke een ingewikkelde constructie waarvan ook Vermeulen aanvoelt dat het niet zuiver op de graat is. Hij gaat niettemin overstag en geeft in een brief aan de uitgever tekst en uitleg:

‘De man [= Van Raalte, SC] liet echter niet af. [...] Ik moest en ik zou teekenen; daarna zou ik, indien ik één exemplaar op gewoon papier wilde betalen, *bovendien* ontvangen één exemplaar op japansch papier.

¹³² AB, C 106, brief van B. Zweers aan J.K. Tadema, 20 juli 1893.

Wilde ik *niets* betalen, dan zou hij dit laatste weêr van mij tegen geld terugnemen, enz. enz. 't Einde was, dat ik half door zijn fraaie beloften gewonnen, en half om van den man af te komen, mijn handteekening stelde.'¹³³

Deze en de vele andere brieven die Tadema over zijn colporteur onder ogen krijgt, stemmen hem allerminst gelukkig. Herhaaldelijk roept hij hem op het matje. Hij wil een verklaring en eist dat een en ander rechtgezet wordt.¹³⁴ De uitgever verlangt dat er zonder misleiding te werk wordt gegaan en zeker dat steeds de juiste prijs wordt genoemd: 60 gulden voor een exemplaar op gewoon papier en 120 voor een exemplaar op Japans papier. Extra rabat of andere vormen van korting worden niet toegestaan. De praktijken van zijn colporteur noemt hij oneerlijk en zelfs gevaarlijk.¹³⁵

Behalve Zweers, wiens intekening meteen ongedaan wordt gemaakt, krijgen alle gedupeerden een gelijkkluidend antwoord op hun klacht.¹³⁶ Tadema voert aan dat van misleiding geen sprake kan zijn omdat zowel op de intekenlijst als op het bestelbiljet duidelijk de totale prijs staat gedrukt, dat de provisie voor de colporteur al betaald is en dat hij onmogelijk aansprakelijk kan worden gesteld aangezien het werk niet bij hem is besteld maar bij een boekhandel. Hij kan het werk niet terugnemen en verzoekt om het toch te accepteren, soms erbij stellend dat hij bij deze 'onderneming den steun van kunstlievende en welgestelde landgenooten zeer noodig' heeft.¹³⁷ Een dergelijke brief mist zijn uitwerking niet. Velen leggen zich er uiteindelijk bij neer en betalen om van alle gezeur af te zijn.

Maar niet iedereen geeft zich zo gemakkelijk gewonnen. Zo bijvoorbeeld notaris Smit uit Heemstede, die persoonlijk Tadema opzoekt om zich te beklagen over het gedrag van de colporteur. De man beweert dat Van Raalte de gedrukte prijs bedekt heeft gehouden en hem in het bijzijn van zijn

¹³³ AB, G 2, twee brieven van P.J.F. Vermeulen aan De Erven F. Bohn, 23 november en 8 december 1894. Citaat uit de eerste brief.

¹³⁴ Bijvoorbeeld: AB, C 10, brieven van J.K. Tadema aan S. van Raalte, fol. 63, 192 en 282, respectievelijk van 5 augustus 1893, 31 maart 1894 en 11 september 1894.

¹³⁵ AB, C 10, fol. 89, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 17 oktober 1893.

¹³⁶ Bijvoorbeeld: AB, C10, fol. 333, twee brieven van J.K. Tadema, 15 december 1894; of ook: C 37, fol. 36, twee brieven van J.K. Tadema, 21 maart 1894. Voor antwoord aan Zweers, zie: AB, C 10, fol. 66, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 12 augustus 1893.

¹³⁷ AB, C 37, fol. 143, brief van J.K. Tadema, 6 juli 1894.

klerken heeft verzekerd dat de *Gijsbrecht* hoogstens twaalf gulden zal kosten.¹³⁸ Smit weigert halsstarrig te betalen, Van Raalte ontkent zo gehandeld te hebben en ook Tadema houdt voet bij stuk. Waarschijnlijk uit angst voor een proces geeft de laatste uiteindelijk als eerste toe. Hij neemt het boek terug:

‘Ik behoef U, als man van de wet, er niet op te wijzen dat ik daartoe niet verplicht ben, waar door U [...] op een lijst is geteekend, waarop boven elke blz. de prijs staat. Dit zeg ik [...] om eventueele consequenties van een anderen Heer te vermijden, die [...] mij niet *verzocht* het boek terug te nemen, maar mij daartoe wilde dwingen.’¹³⁹

Evenals notaris Smit, weet ook Emants de uitgever zo ver te krijgen zijn handtekening te schrappen:¹⁴⁰

‘Dat ontslaan geschiedt dan echter geheel bij uitzondering en uit beleefdheid voor u, dien wij de eer hebben persoonlijk te kennen. Want, zooals wij u onlangs schreven, wij laten ons anders met particulieren niet in, en handelen uitsluitend met den Boekhandel. Eéne opmerking over deze min-aangename zaak moet Gij ons ten goede houden: dat bij uwen – zeker gewettigden – afkeer van colporteurs, het onverklaarbaar is hoe Gij op een lijst bij een hunner hebt willen teekenen, n.b. verzekerde de man u dat die intekening u tot niets zou binden.’¹⁴¹

Smit en Emants zijn niet de enigen die Tadema weten over te halen. Van Raalte wordt in dergelijke gevallen gesommeerd de boekhandelaar bij wie het bestelbiljet is ingewisseld voor een bestelling aan de uitgever een nieuwe intekenaar te bezorgen.¹⁴² Hij krijgt daarvoor niet opnieuw provisie uitbetaald. Ook komt het voor dat Tadema na enig geschrijf zich toch enigszins inschikkelijk toont. Vermeulen, bijvoorbeeld, probeert de bestelling

¹³⁸ AB, C 10, fol. 190 en 192, brieven van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 27 en 31 maart 1894.

¹³⁹ AB, C 37, fol. 40, brief van J.K. Tadema aan W.H. Smit, 2 april 1894.

¹⁴⁰ AB, C 10, fol. 238, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 9 juni 1894.

¹⁴¹ AB, C 37, fol. 113, brief van J.K. Tadema aan M. Emants, 31 mei 1894.

¹⁴² Bijvoorbeeld: AB, C 10, fol. 63, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 5 augustus 1893.

ongedaan te maken in ruil voor een kleine schadevergoeding en weekt uiteindelijk 20 % korting los bij de uitgever.¹⁴³

Aangezien de bestellingen officieel via de plaatselijke boekverkopers lopen, ontvangen ook zij klachtenbrieven. Kunnen ze het probleem niet zelf uit de wereld helpen, dan wenden zij zich op hun beurt tot de uitgever. Tadema reageert in zulke gevallen op dezelfde wijze als bij de rechtstreekse klachten van de kopers. Bedrog is volgens hem uitgesloten want de volledige prijs van het werk staat gedrukt boven elke pagina van het intekenboek en elk intekenbiljet. Weinig kan hem van gedachten doen veranderen.¹⁴⁴ Zelfs als Couvée uit Den Haag dreigt met een stuk in de *Spectator*, laat hij zich niet vermurwen.¹⁴⁵

Een markant geval van misleiding kaart de Bossche boekhandelaar F.L. van Ammers aan:

‘WelEdele Heer,

Met de intekenaars op Vondels Gijsbrecht heb ik veel moeilijkheden gehad; de heer van Raalte heeft hun allerlei condities toegestaan waarvan ik de last en het nadeel ondervind; zoo heb ik er 2 kunnen behouden met 10 % korting toe te staan en te betalen in 3 jaar; één wil het compleet ontvangen en een jaar daarna betalen enz. enz. Eén intekenaar wil 't werk in geen geval accepteren daar zijn vrouw heeft geteekend tijdens zijn ziekte; v. Raalte moet daar gezegd hebben als je man 't niet hebben wil stuur 't dan maar terug.’¹⁴⁶

Het antwoord van Tadema laat niet lang op zich wachten en is streng. De intekenaar moet het exemplaar accepteren want de handtekening van de

¹⁴³ AB, G 2, brief van P.J.F. Vermeulen aan De Erven F. Bohn, 8 december 1894 en C 10, fol. 324 en 332, brieven van De Erven F. Bohn aan P.J.F. Vermeulen, 23 november en 10 december 1894.

¹⁴⁴ Bijvoorbeeld: C 10, fol. 308 en 325, brieven van De Erven F. Bohn aan M.M. Couvée uit Den Haag en J. van der Kellen uit Rotterdam, respectievelijk 31 oktober en 26 november 1894.

¹⁴⁵ AB, G 2, brief van M.M. Couvée aan J.K. Tadema, 8 november 1894 en C 10, fol. 314-315, brief van J.K. Tadema aan M.M. Couvée, 9 november 1894: ‘Wat nu de drie genoemde intekenaren betreft: ik neem – trots alle mogelijke stukken in den *Spectator* als elders – hunne exemplaren niet terug, *tenzij* op de door hen geteekende en onder uwe berusting zijnde biljetten, de duidelijk door mij gedrukte voorwaarden klaarblijkelijk door v. Raalte veranderd zijn.’

¹⁴⁶ AB, G 2, brief van de firma F.L. van Ammers uit 's-Hertogenbosch aan J.K. Tadema, 29 november 1894.

vrouw is rechtsgeldig.¹⁴⁷ Naar alle waarschijnlijkheid laat de man het daarbij, maar had hij er een rechtszaak van gemaakt, dan had de Nederlandse wet hem in het gelijk gesteld. Dat wordt zestien jaar later pas echt duidelijk, wanneer een Rotterdamse boekhandel een proces aanspant tegen een man die weigert twintig delen *Werken* van Charles Dickens te ontvangen waarop zijn echtgenote heeft ingetekend bij een colporteur. De boekhandel eist dat hij toch betaalt, maar de kantonrechter wijst die eis af. Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* publiceert 'tot waarschuwing van andere boekhandelaren' een verslagje dat aanvangt met de volgende woorden:

Levering aan de gehuwde vrouw. – De in of buiten gemeenschap van goederen gehuwde vrouw, - geen openbare koopvrouw zijnde -, heeft niet het recht op eenig boekwerk inteteekenen zonder de toestemming van haar man.¹⁴⁸

Het Burgerlijk Wetboek stelt namelijk dat een gehuwde vrouw uitsluitend verbintenissen mag aangaan 'ten behoeve van de huishouding' en een boek valt niet onder die noemer.

Boekhandelaren bedrogen

Ook de boekhandelaren zelf blijken niet veilig voor de vindingrijkheid van de slinkse colporteur. Couvée dreigt niet alleen met de *Spectator* omdat zijn klanten bedrogen worden, maar ook omdat hij vindt dat zijn goede naam als boekverkoper op het spel staat:

'Waarlijk ik schaam mij als leverancier, want ik kan niets antwoorden op het geen men mij mededeelt en dan zegt men eenvoudig "maar U hebt den man gezonden." Het blijkt mij thans zonneklaar, dat hij een kaartje van mij medegaf om toegelaten te worden, hoe hij daaraan kwam is mij een raadsel.'¹⁴⁹

¹⁴⁷ AB, C 10, fol. 329, brief van De Erven F. Bohn aan F.L. van Ammers, 30 november 1894.

¹⁴⁸ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 78 (1911) 64 (11 augustus), p. 987-988.

¹⁴⁹ AB, G 2, brief van M.M. Couvée aan De Erven F. Bohn, 31 oktober 1894.

De grote-Van-Raalte-truc om een boekhandelaar wat guldens armer te maken, is het zogenaamd verlenen van alleenrecht op de verkoop. Met mooie woorden en de garantie dat alle bestellingen in zijn woonplaats voor hem zijn, wordt een boekverkoper overgehaald tot het afstaan van een percentage van het rabat dat hem toekomt of tot het persoonlijk intekenen op één of meerdere exemplaren. Dit alles vanzelfsprekend tegen de zin van Tadema. Hij staat erop dat de intekenaren de vrijheid krijgen te beslissen welke boekhandel het werk levert, mits het een 'solide' zaak is.¹⁵⁰ Dergelijke afspraken zijn voor hem ontoelaatbaar. Bovendien blijkt telkens weer dat Van Raalte die beloftes zonder scrupules breekt. De Baarnse boekverkoper H.A. Stadermann Jr. bijvoorbeeld, tekent voor een exemplaar in ruil voor alle intekenaren uit Baarn en Soest. De volgende dag komt hij de colporteur op straat toevallig tegen, 'vergezeld van den loopjongen van mijn concurrent, de firma Fels, die hij na mij toch ook opgezocht heeft.'¹⁵¹

De al genoemde Bossche boekverkoper Van Ammers lijkt wel in alle valstrikken tegelijk te zijn gelopen. De hiervoor geciteerde brief van zijn hand vervolgt:

'Ik zou dus nu twee exemplaren over hebben daar ik mij ook heb laten bepraten nog één voor de winkel te nemen daar dit volgens v. Raalte zeker nog verkocht zou worden omdat velen er nog over dachten. Dit behoort ook tot vroomme wenschen, daar den Bosch totaal is afgewerkt en niemand er meer over denkt een exemplaar te nemen.

Doe mij het genoeg en neem deze twee exemplaren terug; daar het zeker stroppen voor mij zijn. Van de andere die hij plaatste is mijn winst al zeer klein door de condities die ik moest aannemen om de luitjes te behouden als intekenaars en bovendien verlangde v. Raalte van mij nog 5 %.'¹⁵²

¹⁵⁰ Bijvoorbeeld: AB, C 10, fol. 89, brief van J.K. Tadema aan S. van Raalte, 17 oktober 1893: 'Ook kreeg ik een klacht van de firma de Bussy, dat gij den Heer [...], die intekende en het werk door die firma wenschte te ontvangen, gezegd hebt dat zij er niet op ingericht was boeken te leveren, en het exemplaar aan een anderen boekverkoper ter levering hebt opgegeven. – Ook die klacht was zeer onaangenaam; waarom laat gij niet leveren door wien men verlangt?'

¹⁵¹ AB, G 2, brief van H.A. Stadermann jr. aan De Erven F. Bohn, 6 oktober 1894.

¹⁵² AB, G 2, brief van de firma F.L. van Ammers aan J.K. Tadema, 29 november 1894.

Tadema berispt dan nog maar eens zijn colporteur. Tegenover de gedupeerde boekhandelaar in kwestie toont hij zich de ene keer coulanter dan de andere keer. Aan Stadermann jr. betuigt hij zijn spijt voor de handelswijze van zijn colporteur, eraan toevoegend:

‘Daarom willen wij u ook niet noodzaken om het u opgedrongen ex. *Gijsbr. v. Aemstel* te houden. Maar wij zenden ’t u hierbij terug opdat gij zult kunnen trachten het te plaatsen. Wij gelooven wel dat dit u zal gelukken, daar er in geheel Baarn en Soest slechts *drie* ex. verkocht zijn. Indien gijzelf de moeite neemt er eens meê bij de voornaamste lui te gaan, zult gij er, naar wij ons vleien, wel meer plaatsen. De colporteur is er maar zeer korten tijd geweest. Indien gij er meer plaatst, geven wij u, voor uwe moeite *10 % extra* op de andere exemplaren.’¹⁵³

Maar niet elke boekhandelaar kan rekenen op Tadema’s inschikkelijkheid. Van Ammers bijvoorbeeld krijgt nul op het rekest. Zijn handtekening is geldig en het colportage-geld is reeds uitbetaald. Een en ander kan dus niet meer ongedaan worden gemaakt, is dan de redenering. De uitgever laat niet na de boekhandelaar vermanend toe te spreken en een lesje in boekhandelsgebruiken te geven: ‘hebben wij onze confraters iets aan te bieden, dan gebeurt dit niet door een colporteur, die bij particulieren moet werken.’¹⁵⁴ Van Ammers hoort dat te weten.

De uitgevers bedrogen

Het lijkt erop dat De Erven F. Bohn nauwelijks financiële schade heeft opgelopen met het in dienst nemen van de gladde Van Raalte. Tadema trekt maar zelden aan het kortste eind en uiteindelijk worden vooral intekenaren en boekhandelaren slachtoffer van de man zijn trukendoos. Tadema is natuurlijk geen beginneling in het boekenvak. Hij heeft vroeger al kennisgemaakt met ‘het genus colporteurs’, kent hun reputatie en was in het

¹⁵³ AB, C 10, fol. 302, brief van De Erven F. Bohn aan H.A. Stadermann jr., 16 oktober 1894.

¹⁵⁴ AB, C 10, fol. 329, brief van De Erven F. Bohn aan F.L. van Ammers, 30 november 1894.

verleden ook wel eens het slachtoffer van één van hen.¹⁵⁵ De constructie waarbij elke intekenaar officieel bestelt bij de boekhandel heeft, voor de uitgever, zijn vruchten afgeworpen. Zonder dat de colporteur ernstige schade toebrengt, verkoopt hij het gros van de *Gijsbrecht*-exemplaren. Ook de firmanaam wordt al met al weinig schade berokkend. Tegenover de gedupeerden slooft Tadema zich uit om toch maar aan te tonen dat niet hij, maar Van Raalte de boosdoener is en dat hij er alles aan doet om hun ter wille te zijn, maar dat zij toch in de eerste plaats diegenen zijn die zich hebben laten misleiden. Hij leest Van Raalte intussen dan wel geregeld de levieten, maar pas wanneer het leeuwendeel van de exemplaren is geplaatst, komt er een klacht te veel en ontslaat hij de colporteur. Tadema wordt immers nooit persoonlijk in de luren gelegd. Zijn zonen echter, zij het jaren later, wel.

Eind 1901 verschijnt de laatste aflevering van de *Gijsbrecht* waardoor het tweede deel eindelijk ook gebonden kan worden. Onverwacht ontvangt Jan Tadema een brief van Scheltema & Holkema. Van Raalte schijnt nu zowel de boekhandel als de uitgeverij te omzeilen:

‘Amice

Weet gij dat v. Raalte met opdracht van van Bommel bij uwe intekenaars op de *Gijsbrecht* rond loopt, om te vertellen dat, “die uitgevers met hun banden veel te duur zijn en dat van Bommel ze veel mooier & goedkooper levert?” Ik meen dat van Bommel ook de banden voor u maakt? Mij dunkt hij moest eens in het Nieuwsblad [voor den Boekhandel] geannonceerd worden. Mijn zegsman vertelde dat o.a. [...] C. Dysserincx, oud wethouder van Amsterdam er op ingegaan was.’¹⁵⁶

Ook zoon Tadema ziet zich nu genoodzaakt Salomon van Raalte om opheldering te vragen: ‘Er zijn handelingen die den bedrijver wel niet in aanraking met den strafrechter brengen, maar die niettemin als heel leelijk en

¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: AB, G 1, ‘Enige stukken m.b.t. de heer A.H. Best, die, om de colportage van de 10^e druk van de *Camera Obscura* te bevorderen, valselyk namen van een aantal personen op de intekenlijst had geplaatst. 1878.’ Citaat uit: AB, C 20, fol. 333, brief van J.L. Tadema aan L.H. Smeding, 11 augustus 1909.

¹⁵⁶ AB, G 2, brief van Scheltema & Holkema’s Boekhandel aan J.L. Tadema, 28 december 1901.

laakbaar moeten worden gebrandmerkt.’¹⁵⁷ Van Raalte reageert verongelijkt. In zijn merkwaardig proza:

‘Wat u zegsman in het *geheim doet*, deed ik publiek van een paar kennissen, die mij daar voor aanzochten, die ik met naam durf noemen. Zulke stroop smeeders hebben zich al bij meer firma’s daar door *uitgedraaid* [?] Ik zal u int *geniep* niet benadeelen. Een paar leveranciers aan ons die mij er over spraken. Is die zegsman geen groote praatjes maker?? bovendien?’¹⁵⁸

Na een gesprek tussen de Amsterdamse binder Van Bommel en Van Raalte, is het voor de laatste duidelijk dat Van Bommels praatjes de aanleiding waren voor Tadema om hem ‘een *onmanierlijke* brief’ te schrijven. Hij wast – niet dat dat een verrassing kan heten – zijn handen in onschuld en informeert terloops, om zijn trouw te bewijzen, aan wie hij de exemplaren moet opgeven om te laten binden?¹⁵⁹ En daarmee eindigt het contact tussen De Erven F. Bohn en Salomon van Raalte. De bewaarde correspondentie in het archief van de uitgeverij bevat geen verdere brieven van hem. Ook zijn er geen brieven bewaard aan de colporteur. Wellicht beschouwen de zonen Tadema de zaak als afgedaan.

Als trouwe lezers van het voornaamste tijdschrift van het Nederlandse boekenvak, het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, lezen ze in 1916 ongetwijfeld onderstaand berichtje en denken daarbij nog één keer terug aan die opmerkelijke colporteur van de *Gijsbrecht*:

‘*Door colportage*. – Dat colporteren voor den boekhandel winstgevend vermag te zijn, bleek op de huizenveiling, 9 October ll. in «Frascati», te Amsterdam, gehouden; daar kwamen in veiling 10 perceelen, nagelaten door den bekenden colporteur v.R., welke opbrachten f 117.532.’¹⁶⁰

¹⁵⁷ AB, C 14, fol. 400, (samenvatting van) brief van De Erven F. Bohn aan S. van Raalte, 3 januari 1902.

¹⁵⁸ AB, G 2, brief van S. van Raalte aan J.C. en J.L. Tadema, 7 januari 1902.

¹⁵⁹ AB, G 2, brief van S. van Raalte aan J.C. en J.L. Tadema, 9 februari 1902.

¹⁶⁰ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 83 (1916) 77 (13 oktober), p. 1387.

Het beste bewijs van het kunnen van Salomon van Raalte, maar ook van zijn status onder uitgevers: ondanks alle berichten van onbetrouwbaarheid en gesjoemel moeten velen van zijn diensten gebruik hebben gemaakt.

2. Dirk Gabriel Buurman: vast colporteur

Van Raalte is zeker niet de enige (zij het wellicht de kleurrijkste) colporteur in dienst van De Erven F. Bohn. Ten tijde van de laatste contacten met de hierboven beschreven 'fielt', heeft de uitgeverij al een paar jaar een andere, vaste colporteur in dienst: Dirk Gabriel Buurman.

Tijdelijke colporteurs

Jelte Karel Tadema's idee om een colporteur permanent te verbinden aan de uitgeverij rijpt na diverse onaangename ervaringen met allerhande collega's van Van Raalte. Een kort overzicht maakt een en ander duidelijk.

In 1896 doet de uitgever (slechts) drie weken een beroep op de diensten van een zekere A. ten Sande sr., een Amsterdammer die er niet in slaagt in zijn eigen stad het tijdschrift *Woord en Beeld* aan de man te brengen. De man is nauwelijks twee weken in dienst en Tadema maakt zich al kwaad: 'in 10 dagen 3 inteekenaren! Zend dan, als wij u verzoeken mogen, de lijst en de briefjes terug: wij moeten iemand hebben die ons *minstens 3 per dag* bezorgt.'¹⁶¹ Nog in dezelfde maand komt L.H. Smeding van De Nederlandsche Boekhandel met een tip: het contract van David Berreklouw schijnt binnenkort af te lopen. Tadema polst Berreklouw, maar zonder resultaat.¹⁶² De heer Sparenberg, een colporteur die het prachtwerk *Toegepaste kunst in Nederland uit de 17de en 18de eeuw* van E.A. von Saher zou colporteren, begint er evenmin aan. Dat moet Tadema althans concluderen uit het feit dat de man zich in stilzwijgen hult.¹⁶³ Een derde, een zekere Canter, lijkt aanvankelijk geïnteresseerd, maar tekent uiteindelijk een contract met een andere uitgever. Het is de zoveelste tegenvaller voor Tadema. In zijn zoektocht naar een goede vertegenwoordiger voor zijn firma had hij zijn hoop

¹⁶¹ AB, C 11, fol. 56, 62, 66 en 68, brieven van J.K. Tadema aan A. ten Sande sr., 21 en 27 maart en 2 en 4 april 1896. Citaat uit de derde brief.

¹⁶² AB, C 11, fol. 79, brief van [J.K. Tadema] aan D. Berreklouw, 21 april 1896.

¹⁶³ AB, C 11, fol. 394, brief van J.K. Tadema aan Sparenberg, 11 november 1897.

gevestigd op deze man, die volgens zijn bronnen zowel met *De Telegraaf* als met uitgaven van de firma Elzevier langs de huizen was gegaan.¹⁶⁴ De colporteur S.A. Sanders uit Arnhem verklaart zich wél bereid om, voor een provisie van f 5,- per exemplaar, met het werk van Von Saher aan de slag te gaan. (De uitgave moet, gespreid over drie jaren, f 21,- kosten.) Eind december 1897 krijgt hij het colportage-exemplaar toegestuurd. Na een week moet hij nog steeds het eerste exemplaar verkopen.¹⁶⁵ Na een maand ziet Tadema zich genoodzaakt weer een nieuwe colporteur te zoeken. Hij probeert het nogmaals bij Canter:

‘De persoon, die met het bekende plaatwerk “Toegepaste Kunst in Nederland”, zou werken, heeft na 4 weken nagenoeg niets uitgevoerd, zoodat wij hem hebben moeten bedanken en weer even ver zijn als toen wij u spraken.

Nu wij hooren dat gij weder vrij zijt, komen wij u nogmaals vragen of gij de colportage van dit boek, tot de exploitatie van het groote werk begint, niet op u wilt nemen, of, als gij daarvan nog even afkeerig zijt, ons ook een fatsoenlijk en energiek man ervoor aan de hand te doen.’¹⁶⁶

Een antwoord van Canter bevat het archief niet, maar aangezien de kopijboeken ook geen latere brieven aan hem bevatten, kunnen we er vanuit gaan dat hij zich nog steeds niet geroepen voelt de colportage van de werken van Von Saher op zich te nemen.

Teleurgesteld besluit Tadema het over een andere boeg te gooien en op zoek te gaan naar een *vaste* colporteur. Bij voorkeur een jonge, kneedbare man met niet al te veel ervaring. Begin februari 1898 plaatst hij een oproep in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*:

¹⁶⁴ AB, C 11, fol. 88 en 403, brieven van J.K. Tadema aan J. Canter, 9 mei 1896 en 26 november 1897. Citaat uit de eerste brief.

¹⁶⁵ AB, C 11, fol. 398, 405, 414, 432 en 436, brieven van J.K. Tadema aan S.A. Sander, 23 en 29 november, 10 en 26 december 1897 en 3 januari 1898.

¹⁶⁶ AB, C 11, fol. 447, brief van J.K. Tadema aan J. Canter, 21 januari 1898. Het genoemde ‘groote werk’ is *De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië. Eenige hindoe-monumenten op Midden-Java*, eveneens van E.A. von Saher.

‘Colporteur.

Indien een fatsoenlijk en actief JONGMENSCH, geschikt om met het publiek om te gaan, bereid is voor een Uitgever, als *Colporteur* van belangrijke uitgaven op te treden en dit gedegenereerde vak in eere te herstellen, kan hij zich een vaste en goede positie veroveren.’¹⁶⁷

Zoals gebruikelijk in het *Nieuwsblad* moeten reacties geadresseerd worden aan het bureau van het blad. Hoeveel ‘fatsoenlijke en actieve jongmensen’ er reageren, weten we niet, maar Tadema kan zich in elk geval verheugen over een brief met een aanbeveling van Vincent van Gogh, hoofd van de Amsterdamse kunst- en boekhandel *C.M. van Gogh*. Eén van zijn jonge bedienden heeft interesse. Op zo’n reactie hoopte Tadema. Van Gogh legt hij uit waarom:

‘Daar er slechts een paar solide en geroutineerde colporteurs zijn en deze een vaste betrekking hebben, dacht ik, na ontelbare malen te zijn bedrogen en teleurgesteld, dat ik misschien een boekh.-bediende zonder vooruitzichten in het colportage-vak zou kunnen opleiden: d.i. na een proeftijd zoo iemand in vaste betrekking nemen, waarin hij veel meer kan verdienen dan als bediende in de boekhandel.

Ik heb reeds vele kostbare uitgaven moeten weigeren, omdat ze zonder colportage niet uit te geven zijn, terwijl ik genoeg heb van de onwaardige handelingen van sommige U wel bekende colporteurs.’¹⁶⁸

Vervolgens drukt hij Van Gogh op het hart zijn bediende in ieder geval omstandig ‘de onaangenaamheden, die een colporteur gestadig ondervindt’ duidelijk te maken. Niemand is erbij gebaat als blijkt dat de jongeman niet opgewassen is tegen ‘de beproevingen van het vak’: ‘Ziet hij daar niet tegen op, heeft hij energie, en verstaat hij de kunst van verkoopen, dan kan hij succès hebben.’¹⁶⁹ Zo vat Tadema de belangrijkste eigenschappen van een gedegen colporteur samen.

¹⁶⁷ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 65 (1898) 11 (8 februari), p. 64.

¹⁶⁸ AB, C 39, fol. 475, brief van J.K. Tadema aan V. van Gogh, 13 februari 1898.

¹⁶⁹ AB, C 39, fol. 475, brief van J.K. Tadema aan V. van Gogh, 13 februari 1898.

Een vaste en goede positie veroveren

Op 1 april 1898 treedt de jongeman, genaamd Dirk Gabriel Buurman (°Alkemade, 12 mei 1877), in dienst bij De Erven F. Bohn als vaste colporteur van de firma.¹⁷⁰ Zonder ervaring in het colportage-vak krijgt hij van zijn nieuwe baas duidelijke instructies: altijd 'fatsoenlijk' te werk gaan, enkel bestellingen aanbrengen via 'solide' boekhandelaren, intekenen niets op de mouw spelden en vooral 'energiek' doorwerken. Daartegenover stelt Tadema een salaris van f 50,- per maand, wat neerkomt op een gegarandeerde provisie van f 600,- per jaar.¹⁷¹

Het eerste jaar dat de nieuwbakken colporteur uitgaves slijt, beperkt hij zich tot Amsterdam.¹⁷² De reden daarvoor laat zich gemakkelijk raden: Tadema minimaliseert het financiële risico dat hij neemt door een onervaren colporteur in dienst te nemen. Wanneer een colporteur daadwerkelijk op reis vertrekt kunnen de onkosten immers snel oplopen, tot honderden guldens per jaar. Amsterdam is Buurmans eigen woonplaats en veruit het grootste afzetgebied in Nederland voor de duurdere werken waarmee hij werkt. Als hij daar weet te bewijzen dat hij een goed en waardig vertegenwoordiger van de uitgeverij kan zijn, mag zijn arbeid later meer kosten.

De eerste maand doorkruist Buurman Amsterdam met het colportage-exemplaar van Von Sahers *Toegepaste Kunst in Nederland uit de 17de en 18de*

¹⁷⁰ GA Amsterdam, Gezinskaart, Dirk Gabriel Buurman; en AB, C 39, fol. 515, brief van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 24 maart 1898.

¹⁷¹ Er is geen contract teruggevonden tussen De Erven F. Bohn en D.G. Buurman. Wel is een brief bewaard gebleven uit 1904, waarin Buurman wordt uitgenodigd opnieuw in dienst te treden, onder de volgende voorwaarden: 'Tegen een garantie van f 1000.- gedurende 12 maanden, [...], zult ge 25 % van den particulieren prijs van ieder exemplaar ontvangen, in verrekening met de genoemde f 1000.' (AB, C 16, fol. 157, brief van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman, 4 maart 1904.) Van die gegarandeerde f 1000,- ontving de colporteur elke maand één twaalfde: f 83,33. (AB, kasboeken, B 417 (1904) en B 417A (1905).) Van april 1898 tot en met maart 1900 ontving hij elke maand f 50,- salaris. (AB, commissieboek, B 139 (1898-1899), vóór fol. 1.) Hoogstwaarschijnlijk tekende hij in 1898 een contract, met daarin gelijkaardige voorwaarden als die waar hij in 1904 mee instemde; met dat verschil dat de garantie niet f 1000,-, maar f 600,- (12 x f 50,-) bedroeg.

¹⁷² Van april 1898 tot en met maart 1899 ontving Buurman, die in Amsterdam woonde, geen reis- of verblijfsonkostenvergoeding. (AB, commissieboek, B 139 (1898-1899), vóór fol. 1.) Bovendien wordt nergens in de bewaard gebleven correspondentie tussen Buurman en de uitgeverij uit die periode gewag gemaakt van andere plaatsen dan Amsterdam. (AB, C 12, 23 brieven, 9 mei 1898 (fol. 18) tot en met 4 maart 1899 (fol. 223), van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman.)

eeuw, het prachtwerk waarmee Sanders al eens een maand vruchteloos had geleurd.¹⁷³ Buurman brengt het er iets beter vanaf door nog tien handtekeningen te sprokkelen, maar een colporteur mag geen sprokkelaar zijn.¹⁷⁴ De interesse voor het werk is te flauw en de uitgave dreigt een strop te worden. Tadema trekt zijn conclusies. 'Met onze onderneming moet niet voortgegaan worden, daar zij ten eenenmalen mislukt is.', schrijft hij aan Von Saher.¹⁷⁵ Buurman krijgt een nieuwe opdracht: verder gaan waar Van Raalte ooit ophield toen hij met de colportage van de *Gijsbrecht* begon:

“Prof. v. Haren Noman, *Maladies de la Peau*”, welk werk wordt voortgezet door Prof. S. Mendes da Costa. Sedert 't najaar van 1892 is hiermede niet te Amsterdam gewerkt; gij kunt dus alle medische studenten, die na Dec. '92 zijn aangekomen (dat zijn dus bijna *allen*), en alle Doctoren die zich na dien datum gevestigd hebben, bewerken. Daar de namen van allen (van de studenten bij den Pedel) te vinden zijn, hebt gij geen opgave van boekverkoopers noodig. [Ik] wil telkens tevens bestelbriefjes; ik hoop er spoedig vele te ontvangen!”¹⁷⁶

Zeven van de tien afleveringen van de *Casuistique et diagnostic photographique Maladies de la peau* zijn al verschenen en, ondanks het prijskaartje van f 47,50 (f 4,75 per aflevering), aan zo'n 400 intekenaren verzonden. Met die cijfers veegt Tadema het bezwaar van Buurman van tafel dat de studenten geneeskunde er niet aan denken hun beurs te trekken voor dit werk. 'De med. studenten, die lid zijn van 't corps en in den Almanak vermeld zijn', moet de colporteur in ieder geval bezoeken.¹⁷⁷ Bovendien heeft Tadema door bemiddeling van professor Mendes da Costa voor elkaar gekregen dat zijn colporteur bij de pedel van de Amsterdamse universiteit de namen en

¹⁷³ AB, C 11, fol. 447, brief van J.K. Tadema aan J. Canter, 21 januari 1898.

¹⁷⁴ AB, commissieboek, B 139, vóór fol. 1.

¹⁷⁵ AB, C 40, fol. 150, brief van J.K. Tadema aan S. von Saher, 8 september 1898. In de Leidse universiteitsbibliotheek rust het in rood leder gebonden colportage-exemplaar van *Toegepaste kunst in Nederland uit de 17de en 18de eeuw* (signatuur: Bohn plano 1). Het bevat, naast een prospectus, een titelplaat, een 'Inleiding' door Von Saher en zes platen in lichtdruk, ook twintig bladen 'Inteekenlijst op een PLAATWERK, getiteld: [...] Uit te geven in 6 afleveringen à f 3.50 door DE ERVEN F. BOHN te Haarlem.' Enkel op het eerste blad staan handtekeningen, vijftien in totaal.

¹⁷⁶ AB, C 12, fol. 18, brief van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 9 mei 1898.

¹⁷⁷ AB, C 40, fol. 82, brief van J.K. Tadema aan S. Mendes da Costa, 6 juni 1898.

adressen van de studenten mag overschrijven.¹⁷⁸ Dat de jonge studenten het “‘absoluut niet willen nemen” is een zaak die nog bewezen moet worden’ volgens de uitgever.¹⁷⁹ Daarnaast kan Buurman, ‘in de uren dat er niets met de “Maladies de la Peau” te doen is’, ook aan de slag ‘in den *deftigen* en *gegoeden* stand’ met het tijdschrift *Woord en Beeld*.¹⁸⁰

Met *Woord en Beeld* behaalt de jonge colporteur weinig succes. Hij lijkt zich liever toe te leggen op het duurdere *Casuistique et diagnostic photographique des maladies de la peau*, waarvoor hij in 11 maanden tijd toch 133 handtekeningen weet op te halen.¹⁸¹ Het is voldoende voor vader en zoon Tadema om het contract van de jongeman eind maart 1899 te verlengen.¹⁸² Het enige moment waarop Buurman hun herinnert aan de praktijken van Van Raalte en consorten, is wanneer ze een boze brief van Mendes da Costa ontvangen. De colporteur wordt gemaand voortaan Mendes da Costa’s naam niet meer te gebruiken om bij zijn studenten binnen te komen en hij wordt gesommeerd de hoogleraar persoonlijk zijn verontschuldigen aan te gaan bieden.¹⁸³

Advertentieacquisitie

Ondertussen broedt Tadema op een aanvullende opdracht voor zijn vaste vertegenwoordiger in Amsterdam. Hij denkt niet zozeer aan nieuwe of andersoortige uitgaven, maar aan de werving van advertenties voor zijn tijdschriften. Begin november 1898 polst hij Buurman: ‘Kunt gij, *zonder aan de Maladies de la Peau afbreuk te doen*, voor annonces te Amsterdam werken, bericht het ons dan; wij zullen u dan nader schrijven.’¹⁸⁴ Eind december komt zoon Kees terug op de kwestie, ditmaal niet in de vorm van een vraag, maar als een instructie:

¹⁷⁸ AB, C 12, fol. 38, brief van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 12 [of 13] juni 1898.

¹⁷⁹ AB, C 12, fol. 21 en 22, brieven van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 12 en [tussen 13 en 17] mei 1898. Citaten uit de laatste brief.

¹⁸⁰ AB, C 12, fol. 39, brief van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 9 juni 1898.

¹⁸¹ AB, C 12, fol. 78, brief van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 1 september 1898.

¹⁸² AB, B 139, commissieboek, vóór fol. 1.

¹⁸³ AB, C 12, fol. 53, 65 en 68, brieven van J.K. Tadema aan D.G. Buurman, 8, 28 en 29 juli 1898. Citaat uit de tweede brief.

¹⁸⁴ AB, C 12, fol. 124, brief van [J.K. Tadema] aan D.G. Buurman, 7 november 1898.

‘Aangezien de vacantiетijd is aangebroken, zal het U, naar wij meenen niet onaangenaam zijn, voorloopig op eenigszins ander gebied tevens voor ons werkzaam te zijn. Wij geven thans 4 medische tijdschriften uit en het zou ons aangenaam zijn indien Ge U wildet belasten tot de werving van advertentiën daarvoor te arbeiden.

We zenden U per Couvert van ieder tijdschrift één afl. toe tevens met de advertentien van het Med. Weekblad, en een ex. van de Geneeskundige Courant, om U eenigszins de richting aan te duiden, waar U kunt werken. De conditiën der plaatsing laat ik hierachter volgen terwijl we U een Commissieloon van 20 % toestaan voor iedere geplaatste annonce.’¹⁸⁵

De lijst met de vraagprijzen voor een advertentie in de tijdschriften is onderverdeeld in twee categorieën: de prijs voor een eenmalige plaatsing en die voor een jaarabonnement. Voor beide categorieën bestaat de mogelijkheid een hele pagina, een halve pagina of een kwart pagina af te kopen. De mogelijkheden voor adverteerders in bijvoorbeeld het *Militair Geneeskundig Tijdschrift* (oplage: 500) variëren zo van f 2,- voor een kwart pagina in één nummer tot f 10,- voor een volledige pagina in de drie nummers die jaarlijks verschijnen. Advertentieruimte in het driemaandelijks *Tijdschrift voor Verloskunde* (oplage: 500) en in de maandelijks verschijnende *Geneeskundige Bladen* (oplage: 1.000) is iets duurder. Voor het maandelijks verschijnende, internationaal gerichte tijdschrift *Janus* (oplage: 500) moet Buurman, voor de eenmalige publicatie van een advertentie niet groter dan een kwart pagina, f 7,- vragen.¹⁸⁶ Een abonnement voor een hele pagina gedurende een jaar (12 afleveringen) loopt op tot f 150,-. Bij dit tijdschrift biedt Tadema de mogelijkheid een halfjaarlijks abonnement te nemen. Wil iemand adverteren in meerdere tijdschriften dan mag Buurman extra korting geven: 20 % voor twee periodieken, 25 % voor drie en 33,5 % voor vier.¹⁸⁷

Is dit te duur? Of is het toch vooral de onbekendheid met deze nieuwe opdracht die Buurmans falen op het terrein van de advertentie-acquisitie verklaart? Het is onduidelijk. Feit is in elk geval dat hij er ondanks de aanmoedigingen van Kees Tadema niet of nauwelijks in slaagt fabrikanten of

¹⁸⁵ AB, C 12, fol. 158, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 22 december 1898.

¹⁸⁶ Oplagecijfers tijdschriften, zie: AB, B 12, onkostenboek 1886-1899.

¹⁸⁷ AB, C 12, fol. 158, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 22 december 1898.

ondernemers over te halen advertentie-ruimte te kopen in een van de medische Bohn-bladen.¹⁸⁸

Bij de aanvang van zijn tweede jaar als Bohn-colporteur (april 1899), begeeft Buurman zich voor het eerst buiten Amsterdam op colportagepad, met vergoeding van reis- en verblijfkosten. Zijn reizen voeren hem net als Van Raalte naar de steden en dan vooral (maar niet uitsluitend) de Hollandse steden: Leiden, Utrecht, Den Haag, Delft, Rotterdam en Haarlem.¹⁸⁹ Een jaar later wordt de overeenkomst een tweede keer verlengd, waarbij de minimale provisie wordt verhoogd met f 200,- tot f 800,- per jaar, zijnde f 66,66⁵ per maand. Ook het daaropvolgende jaar behoudt de uitgeverij haar vaste colporteur op deze voorwaarden.

In die periode legt die zich toe op een drietal werken: de *Casuistique et diagnostic photographique des maladies de la peau*, 'in de komkommertijd'¹⁹⁰ de tweede druk van Lands *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* en vooral *De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië. Eenige hindoemonumenten op Midden-Java* van E.A. von Saher, conservator van het museum en directeur van de school voor Kunstnijverheid te Haarlem en 'Architect voor de Hindoemonumenten der Nederl.-Indische Afdeeling op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900'.¹⁹¹ Dit nieuwe prachtwerk in plano met twintig lichtdrukplaten in vijf afleveringen kan Buurman aanbieden voor een totale som van f 15,-. Als half december 1900 het werk af is, wordt dit verhoogd tot f 20,- (gebonden f 25,-) aangezien de tekst intussen is uitgedijd tot zes afleveringen.¹⁹² Voorts slaagt Buurman er in enkele advertenties te werven voor de *Medische Revue* en *Onze Eeuw*, zij het veel te weinig naar de zin van zijn bazen.¹⁹³

Meerdere of mindere kantoorarbeid

¹⁸⁸ Zie hiervoor o.a. AB, C 12, fol. 183, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 4 februari 1899; en commissieboeken B 139 (1898-1899) en B 140 (1900-1901), telkens vóór fol. 1.

¹⁸⁹ AB, C 12, o.a. fol. 280, 356, 491; en C 13, fol. 125, brieven van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 24 april, 15 juni en 1 november 1899 en 1 maart 1900.

¹⁹⁰ AB, C 44, fol. 391, brief van J.C. Tadema aan N.K.F. Land, 5 juli 1901.

¹⁹¹ E.A. von Saher, *De versierende kunsten*, titelpagina.

¹⁹² AB, C 13, fol. 452, brief van J.L. Tadema aan D.G. Buurman, circa 20 december 1900.

¹⁹³ AB, C 14, o.a. fol. 20 en 106, brieven van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 13 februari en 15 april 1901; en commissieboek B 140 (1900-1901), vóór fol. 1.

Tijdens zijn eerste jaren bij het Haarlemse huis lukt het Buurman over het algemeen zijn werkgever tevreden te stellen. Maar al tijdens de laatste maanden van het derde jaar begint het tij te keren en die tendens zet zich het jaar nadien door. Buurmans verkoopcijfers zijn niet meer wat ze waren en de broers laten zich in hun brieven steeds negatiever uit. In de herfst van 1901 krijgt hun kritiek een onmiskenbaar waarschuwende toon. Wanneer de cijfers van Land bijvoorbeeld weer eens tegenvallen, wijzen ze hem erop dat dit 'een zeer gunstig bekend boek is', waar ze 'zonder colportage, nu het incompleet is en uitverkocht, nog in doorslag twee bestellingen per week op ontvangen'. Ze twijfelen niet aan zijn ijver en goede bedoelingen, maar plaatsen vraagtekens bij zijn geschiktheid als colporteur.¹⁹⁴ Anderhalve maand later wijzen de Tadema's hem op het zwaard van Damocles dat boven zijn hoofd hangt:

'Er heeft zich bij ons een zeer goed bekend staand jongmensch als colporteur aangeboden, die ons schriftelijk heeft overgelegd de aanzoeken en zeer fraaie aanbiedingen van bekende firma's. Hij prefereerde echter voor ons te werken: 1° omdat hij zooveel za[g] in onze medisch advertenties, 2° omdat hij nog Gijsbrechts weet te verkopen en 3° omdat Land hem bij uitstek aanlokte om mee te werken. En hij zag hierin zooveel voordeel dat hij een aanbod eener andere firma, ons *officieel* bekend, zou laten lopen alhoewel dat dan f 1000 hooger was dan wij hem zouden kunnen aanbieden. En dat was hem bekend.

We hebben dat aanbod van de hand gewezen omdat we niet van plan zijn om onze overeenkomst op te zeggen, alvorens we ten volle overtuigd zijn, dat onze relatie ons wederzijds nimmer tot voordeel zou kunnen strekken. We hebben nog altijd vertrouwen in uw kundigheden en bekwaamheid en zouden een dergelijk besluit zeer ongaarne nemen. Bovendien hebben we desbetreffende ook nu nog geen besluit te nemen en kunnen nog afwachten of het vertrouwen terecht gesteld is.

Misschien kan dit schrijven u aanleiding geven om nog eens op andere wijze of langs anderen weg uwe beste krachten aan te wenden.'¹⁹⁵

¹⁹⁴ AB, C 14, fol. 263, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, circa 3 oktober 1901.

¹⁹⁵ AB, C 14, fol. 339-340, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 20 november 1901. De dag voordien, op 19 november 1901, schreef J.L. Tadema aan David Berreklouw: '[...] Het spijt ons

Een week voor de contractueel overeengekomen opzeggingstermijn van drie maanden laat Kees Tadema het zwaard vallen. Hij sluit niet uit dat hij in de toekomst nog een beroep zal doen op Buurmans diensten, maar met ingang van 1 april 1902 verlengt De Erven F. Bohn het contract met Buurman als vaste colporteur niet opnieuw. In het voordeel van beide partijen, aldus Tadema:

‘We willen mogelijke onbekwaamheid Uwerzijds buiten beschouwing laten, en evenmin van onzen kant zoo maar toegeven dat onze werken voor colportage volslagen ongeschikt zijn; doch één ding staat vast: ons fonds is voor U ongeschikt. Wat zullen we dan tot ons beider schade een nieuwe verbintenis ingaan?

We vinden het onaangenaam dat we althans voorloopig een verhouding moeten verbreken, die in vele opzichten tot onze volle tevredenheid heeft bestaan, doch waarschijnlijk zult U de zaak evenzoo opvatten als wij. Indien U werkelijk de capaciteiten voor een goede colporteur in U weet, dan is het ook voor U beter om U niet langer te binden aan eene firma die voor U ongeschikt blijkt te zijn.’¹⁹⁶

En daarmee sluiten de broers Tadema een kort hoofdstuk in de geschiedenis van hun bedrijf af. Vier jaar lang beschikten ze over een eigen colporteur, om na die vier jaar te besuiten dat hun fonds op dat moment te weinig ruimte biedt voor een ambulante vertegenwoordiger en ze ook niet de intentie hebben om het op korte termijn uit te breiden met meer colporteurbare werken.

De relatie tussen de uitgeverij en Buurman wordt geleidelijk maar zeker afgebouwd. In februari heeft de colporteur kennelijk al contact met Scheltema & Holkema, wat resulteert in een offerte van deze firma.¹⁹⁷ Vermoedelijk accepteert Buurman deze niet. In de maanden april en mei doet men nog een poging om hem aan De Erven F. Bohn verbonden te houden.

U te moeten mededeelen, dat wij den Heer Kanger niet kunnen engageren. Na rijpe overwegingen zijn wij van oordeel, dat wij geen invloed mogen oefenen, op het fraaie aanbod, dat de firma v. Holkema & Warendorf hier doet.’ (AB, C 14, fol. 335.)

¹⁹⁶ AB, C 14, fol. 386, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 24 december 1901.

¹⁹⁷ AB, C 14, fol. 444 en 462, brieven van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 5 februari en 3 maart 1902.

Niet meer op basis van een gegarandeerd salaris maar puur op provisiebasis per verkocht boek of advertentie en met vergoeding van reiskosten. Op 4 juni zetten de uitgevers ook deze werkwijze stop. De financiële voordelen voor de uitgeverij zijn te klein.¹⁹⁸ Na de zomer biedt Buurman wederom zijn diensten aan, maar zijn oude broodheren wijzen zijn voorstel van de hand:

‘Aanvankelijk had ik gemeend dat er in onze zaak wel plaats zoude zijn voor een reiziger die overal en op alle wijzen onze belangen buiten ’s huis behartigde. Dit blijkt na rijp beraad wellicht alleen dan het geval te zijn wanneer meerdere of mindere kantoorarbeid daaraan is verbonden – al is die dan ook gering. U heeft U hiertegen echter zoo pertinent verklaard, dat we hierop verder niet zullen ingaan.

Wellicht kan de firma H. en Warendorf een reiziger-colporteur gebruiken!

In elk geval – waar U zulks noodig heeft – zullen we gaarne gunstige inlichtingen omtrent U geven [...].’¹⁹⁹

Werkt de grote vrijheid en zelfbeschikking van het colporteursbestaan verslavend? Het moet wel de conclusie zijn. De ex-boekhandelsbediende aanvaardt een tijdelijke, veel minder profijtelijke afspraak om uitsluitend op provisiebasis te colporteren. Nog één maand, oktober 1902, colporteert hij Bohn-materiaal. Tadema geeft hem de toestemming om met Van Haren Nomans *Casuistique et diagnostic photographique des maladies de la peau* en Lands *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* zijn gang te gaan.²⁰⁰ Daarna verdwijnt Buurman voor anderhalf jaar uit Bohn-beeld. Het experiment met een vaste colporteur was niet uitgelopen op een totaal echec, de beëindiging ervan luidt wel een nieuwe periode van tijdelijke colporteurs in.

Opnieuw tijdelijke colporteurs

De Tadema's doen nog een paar jaren lang een beroep op colporteurs. Colportage brengt grote risico's met zich mee, maar kan lonend zijn. En hun uitgeverij is in de eerste plaats een bedrijf, dat wil zeggen met winstoogmerk.

¹⁹⁸ AB, C 15, fol. 91, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 4 juni 1902.

¹⁹⁹ AB, C 15, fol. 185, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 18 september 1902.

²⁰⁰ AB, C 15, fol. 201, brief van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 7 oktober 1902.

Al in mei 1902 werkt de Amsterdammer P.B. van Nieuwenhuys jr., net als Buurman, op provisiebasis met Bohn-uitgaven.²⁰¹ Hij concentreert zich op uitgaven die zowel ambulant als regulier verkocht worden: *Lands Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* en de *Geneeskundige Bladen*. Deze laatste overigens zonder veel succes.²⁰² Gedurende twee à drie jaar brengt hij incidenteel een paar intekenaren aan, wat doet vermoeden dat dit niet zijn enige bron van inkomsten is.

Op uitnodiging van de uitgevers tekent Buurman in 1904 een nieuw contract. De overeenkomst gaat in op 1 september. Ze stipuleert een verhoging van de garantie met f 200,- tot f 1000,- gedurende 12 maanden. Dit staat gelijk aan een minimaal inkomen van f 83,33.²⁰³ Reis- en verblijfskosten krijgt hij vergoed en gedurende de tijd dat hij in betrekking is, mag hij niet voor anderen werken.²⁰⁴ Hij blijft in dienst tot en met maart 1906.²⁰⁵ Tweeënhalf jaar later, in de herfst van 1908, tekenen beide partijen nogmaals een (gelijkluidend) contract. Na een jaar wensen de uitgevers echter geen verdere verbintenis meer aan te gaan.²⁰⁶

Tijdens deze tweede (en derde) contractperiode krijgt Buurman niet langer de rol van vast colporteur. De Tadema's contracteren hem wel op een (relatief) vaste basis, maar niet meer met de intentie hem langdurig aan hun firma te verbinden. Slechts zolang er geschikt colportagewerk voor hem is, en hij aan hun verwachtingen voldoet, maakt hij kans op een verlenging. In het andere geval kan hij enkel rekenen op een aanbeveling bij collega-uitgevers.²⁰⁷

²⁰¹ AB, B 141, commissieboek, vóór fol. 1 en B 417, kasboek.

²⁰² AB, C 16, fol. 383, brief van De Erven F. Bohn aan P.B. Nieuwenhuys jr., 1 september 1904.

²⁰³ Is een maandinkomen van f 83,33 genoeg om een jong gezin te onderhouden? Op 11 oktober 1904 wordt Maria Berdina Buurman geboren. Eén dag later huwt Buurman de Arnhemse Maria Jacoba Berdina de Haas. (GA Amsterdam, Gezinskaart, Dirk Gabriel Buurman.)

²⁰⁴ AB, C 16, fol. 116 en 157, brieven van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman, 10 februari en 4 maart 1904; en B 417, kasboek (1904).

²⁰⁵ AB, C 17, fol. 448 en C 18, fol. 2, brieven van J.C. Tadema aan D.G. Buurman, 2 maart en 7 april 1907; en B 417A en B 417B, kasboeken (1905 en 1906).

²⁰⁶ AB, C 19, fol. 494 en 497 C 20, fol. 301 en 331, brieven van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman, 31 oktober en 3 november 1908 en 2 juli en 7 augustus 1909; en B 417C, kasboek (1907-1908).

²⁰⁷ Bijvoorbeeld: AB, C 19, fol. 47, brief van J.L. Tadema aan J.M. Meulenhoff, 30 september 1907: 'Amice, Van den Heer Buurman kunnen wij zeggen, dat hij steeds tot onze tevredenheid heeft gewerkt, met de door ons uitgegeven boeken, bovendien is hij zeker een eerlijk en betrouwbaar man.'

De aanleiding om Buurman opnieuw te vragen is een voorstel van schilder, lithograaf en graficus Hendricus Jansen (1867-1921), bekend onder zijn artiestennaam Henricus. Hij stelt de uitgevers voor de exploitatie op zich te nemen van 'een groot werk, illustreerende een middeleeuwsch gedicht: dat Liedekin van Here Halewine, 't geen zal bevatten 26 lithographieën' dat hij zelf laat drukken bij S. Lankhorst in Den Haag.²⁰⁸ De Tadema's polsen Buurman.²⁰⁹ Henricus krijgt te lezen waarom:

'We moesten de exploitatie van dit werk in de eerste plaats afhankelijk stellen van de mogelijkheid om een bekwaam colporteur te engageren, die den verkoop op zich zou willen nemen. Hierin zijn we thans mogen slagen [...].'²¹⁰

Men werkt hard aan *Dat liedekin van here Halewine* en de bekendheid ervan. De lithografieën worden 276 keer afgedrukt op 'Hollandsch' papier en 40 keer op 'Japansch' papier. De minder dure versie steekt in een linnen portefeuille en kost f 75,-; de 'Japanners' krijgen een perkamenten portefeuille en veranderen van eigenaar voor f 175,-.²¹¹ In het hele land organiseert Henricus tentoonstellingen van zijn werk met de voorstudies die hij maakte en ook Buurman laat zich niet kennen.²¹² Het mag allemaal niet baten. 'Men [vindt] het werk wèl mooi, doch [stelt] er geen prijs op om het te bezitten', concludeert Tadema droog.²¹³ Ze halen er nog een tweede colporteur bij, B.W. van Lawick uit Amsterdam, maar deze gaat er simpelweg vandoor met de 50 gulden voorschot.²¹⁴ Het *Liedekin* wordt niet uitgezongen: in 1904 gaan slechts 26 exemplaren de deur uit, in 1905 amper 10. Een fiasco met een verlieskaartje

²⁰⁸ AB, C 155, correspondentie 1904 (He-Mel), Henricus aan De Erven F. Bohn, brief van 3 februari 1904. Zie ook: Pannekoek, *De verluchting van het boek*, p. 36-41.

²⁰⁹ AB, C 16, fol. 116, brief van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman, 10 februari 1904.

²¹⁰ AB, C 47, fol. 426, brief van De Erven F. Bohn aan Henricus, 23 februari 1904.

²¹¹ AB, C 48, fol. 208, brief van J.C. Tadema aan Henricus, 3 oktober 1904; en C 160, correspondentie 1905 (G – L), brief van Henricus aan De Erven F. Bohn, 12 januari 1905.

²¹² AB, o.a., C 155, correspondentie 1904 (He-Mel), Henricus aan De Erven F. Bohn, brief van 3 februari 1904; C 16, fol. 432, brief van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman, 10 oktober 1904; en C 48, fol. 286 en 309, brieven van J.C. Tadema aan Henricus, 1 en 27 december 1904.

²¹³ AB, C 48, fol. 309, brief van J.C. Tadema aan Henricus, 27 december 1904.

²¹⁴ AB, C 17, fol. 42, 103, 128, 137, 170 en 203, brief van De Erven F. Bohn aan D.G. Buurman, 16 januari 1905 en brieven van De Erven F. Bohn aan B.W. van Lawick, 8 maart, 5 april, 15 april, 16 mei en (aangetekend) 17 juni 1905; en B 33, fondsboek, 1900–1905 (100 % Tadema), fol. 243.

van meer dan f 2.000,- voor de uitgevers. In de daaropvolgende veertig jaar lukt het ze nog dit verlies te reduceren tot f 1.384,49.²¹⁵

Dat Buurman toch nog de Hollandse steden blijft bezoeken heeft al gauw niets meer te maken met dit prachtwerk. De klemtoon verschuift naar andere werken: het al een paar keer genoemde rechtsgeleerde werk van Land vooral, maar ook de *Medische Revue* en de tweede druk van *Java, geographisch, ethnologisch, historisch* van P.J. Veth. Daarnaast sluit hij advertentiecontracten af voor medische tijdschriften als de *Medische Revue* en de *Geneeskundige Bladen*. Eenmaal sturen de uitgevers hem er zelfs op uit als fotograaf van de firma. De literator Israël Querido moet op de foto en Jan Tadema rekent op de colporteur: 'Aangezien ik weet dat u zulke goede photo's kunt maken, wilt u het zeker wel doen.'²¹⁶

In het najaar van 1909 valt het doek definitief voor de Buurman-Bohn-relatie. Zo'n zes jaar lang, gespreid over meer dan tien jaar, heeft de man in dienst van de uitgeverij gecolporteerd. Eerst als vaste colporteur, later als tijdelijke, ging hij langs de huizen en kantoren om er advertentieruimte en publicaties aan de man te brengen. Bijna elk Bohn-boek dat in aanmerking kwam voor colportage, zat in zijn reiskoffer. Op één na.

3. Leviticus' diamantencyclopedia: andere colportagestrategieën

In 1906 ontvangt de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde twee antwoorden op haar prijsvraag uit 1904, 'Eene volledige Nederlandsche vakwoordenlijst over de verschillende bedrijven van het Diamantvak (klooven, snijden, slijpen, zetten enz.), met vermelding, zooveel mogelijk, van de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche benamingen, en met afbeeldingen van het gebruikt gereedschap en van de vormen.' Het ene antwoord draagt de kenspreuk 'k Zie de sterren geren, het andere *De Taal is gansch het Volk*. Drie leden van de Academie, neerlandicus Gustaaf Segers, leraar en journalist Jan Bouchery en dichter Victor Dela Montagne, buigen zich over de manuscripten en doen de twintigste juni van dat jaar verslag van hun bevindingen. Het eerste antwoord krijgt een onvoldoende. Het tweede

²¹⁵ AB, B 59, B 60 en B 61, na-ontbodboeken, 1903–1904, 1905–1906 en 1907–1908, respectievelijk fol. 397, 93 en 176; en B 33 en B 35, fondsboeken, 1900–1905 (100 % Tadema) en 1906–1966, respectievelijk fol. 243 en 212.

²¹⁶ AB, C 17, fol. 270, brief van J.L. Tadema aan D.G. Buurman, 19 september 1905.

achten de ‘keurders’ een bekroning waardig. Op voorwaarde dat de schrijver gevolg geeft aan enkele op- en aanmerkingen krijgt *De Taal is gansch het Volk* de prijs van 600 frank of een gouden gedenkpenning van gelijke waarde. Naar vaste gewoonte opent men vervolgens het gesloten briefje dat bij het manuscript gevoegd is. De auteur van het bekroonde werk blijkt Felix Leviticus te zijn, ‘privaat-docent aan de Hoogeschool en leeraar aan de derde Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus te Amsterdam’, die ook in 1890 al eens in de prijzen viel bij de Academie met zijn verhandeling over de *Klanken vormleer van het Middelnederlandsch dialect der Sint Servatiuslegende van Heynrijck van Veldeken*.²¹⁷

Felix Leviticus (1862-1931) voert in die tijd een geregelde correspondentie met De Erven F. Bohn. Niet alleen publiceerden de uitgevers aan het einde van de negentiende eeuw onder andere zijn dissertatie en de toespraak die hij hield bij de aanvang van zijn lessen aan de Amsterdamse universiteit.²¹⁸ De man werkt ook aan een Duits-Nederlands/Nederlands-Duits woordenboek dat zij zullen uitgeven.²¹⁹ Leviticus brengt zijn uitgevers direct op de hoogte van het heugelijke feit. Hij is ervan overtuigd dat de prijs de verkoop van het woordenboek ten goede zal komen.²²⁰ Onvermijdelijk komt ook de publicatie van het bekroonde diamantboek ter sprake. De uitgevers aarzelen. Dit is onbekend terrein en ze gaan te rade bij Henri Polak, de grootste naam in de Nederlandse diamantindustrie. Polak is ex-diamantsnijder, journalist, vooraanstaand SDAP-lid (van 1900 tot 1905 partijvoorzitter), hoofd van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerker Bond (de grootste vakbond van het land) en sinds een jaar de eerste voorzitter van zowel het Wereldverbond van Diamantbewerker als van het

²¹⁷ *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 1906. Gent 1906, p. 502-504 en 528. Citaat op p. 504. Leviticus’ eerste bekroonde antwoord verscheen in 1892 als vierde nummer in reeks 6 van de Academie, te Gent.

²¹⁸ *Laut- und Flexionslehre der Sprache der St. Servatiuslegende Heinrichs von Veldeke, nach dem Leidener Ms. mit Heranziehung der uebrigen handschriftlichen Fragmente* in 1899 en *Over phonetica. Toespraak gehouden den 28 Februari 1900 bij de opening zijner lessen in de phonetica aan de universiteit te Amsterdam* in 1900.

²¹⁹ Zie o.a. AB, C 48, fol. 425 en 485, brieven van J.C. en J.L. Tadema aan F. Leviticus, 6 april en 20 juni 1905. Het woordenboek verscheen uiteindelijk niet, hoewel de uitgevers het honorarium bij vooruitbetaling reeds hadden voldaan. Op 1 maart 1911 tekende Leviticus een officiële schuldbekentenis. Gespreid over vele jaren belooft hij f 6.436,- terug te betalen. (Zie AB, G 3, stukken betreffende de afhandeling van deze zaak.)

²²⁰ AB, C 166, correspondentie 1906 (F-L), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 25 juni 1906.

Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen.²²¹ De uitgevers verzoeken hem om een onderhoud:

‘Zooals U bekend is heeft Dr. Leviticus te Amsterdam het voornemen opgevat om een etymologisch en verklarend geïllustreerd woordenboek van het diamantwerkersbedrijf uit te geven. Dr. L. heeft ons deze uitgave aangeboden en deelde ons mede dat zij wel Uwe sympathie had, en het is uit deze mededeeling dat we de vrijheid putten, U zeer beleefd om eenig advies te vragen [...].’²²²

Het gesprek komt er en Polaks sympathie blijkt geen illusie. Zonder dat de uitgevers al een definitief besluit genomen hebben, kondigt hij enigszins voorbarig de uitgave van het werk aan in het *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkerbond*.²²³ Korte tijd later komen de uitgevers inderdaad tot een overeenkomst met Leviticus. Bij De Erven F. Bohn zal de *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid* verschijnen, ‘Bekroond door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde’, en ‘met medewerking van Henri Polak, Voorzitter van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkerbond’.

Het vertrouwen van de uitgevers in het boek is intussen groot. Het wordt een lijvige en rijk geïllustreerde uitgave, bedoeld voor een duidelijk af te bakenen en dus te bewerken publiek, gedrukt op 2.500 exemplaren en te koop voor f 12,50 per in halfleder gebonden exemplaar. (De auteur ontvangt per verkocht exemplaar 1 gulden.)²²⁴ Een nieuwe uitgave betekent altijd een nieuw financieel risico, maar een hoge oplage, een relatief hoge verkoopprijs en de provisie voor een colporteur zijn te rechtvaardigen. De omstandigheden lijken immers optimaal en de garanties voor een grote afzet liggen voor het oprapen: het goud van de Vlaamsche Academie en de klinkende naam van Polak, maar bovenal de rooskleurige toestand in de diamantindustrie. Die rumoerige, maar rijke tak van de Nederlandse nijverheid is bijna helemaal

²²¹ S.E. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*. Amsterdam 1993 (proefschrift).

²²² AB, C 50, fol. 157, brief van De Erven F. Bohn aan H. Polak, 13 december 1906.

²²³ AB, C 166, correspondentie 1906 (F-L), briefkaart van H. Polak aan De Erven F. Bohn, 15 december 1906; C 50, fol. 171, brief van J.C. Tadema aan F. Leviticus, 24 december 1906. Aankondiging in het *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkerbond* 12 (1906) 51 (21 december), p. [2].

²²⁴ AB, B 35, fondsboek, fol. 438.

geconcentreerd in Amsterdam. De ongeveer 8.000 Amsterdamse diamantbewerker verdienen gemiddeld f 50,- per week, meer dan het viervoudige van bijvoorbeeld een gemeentewerkman. Verder zijn er nog de juweliers, de makelaars in diamant, et cetera. Bovendien lijkt de rust er, na een turbulente tijd en grote krachtmetingen tussen de diamantbewerkerbond en de al even rijke juweliersbond, te zijn weergekeerd.²²⁵

Een tijdelijke combinatie boekhandelaar-colporteur

Met het oog op de verspreiding van de encyclopedie beleggen de uitgevers op 10 april 1907 een ongebruikelijke vergadering. Aanwezig zijn: de Tadema's, de boekhandelaren S.R. Unkel uit Den Haag en B. Wolf jzn. uit Amsterdam en de colporteur J. de Jong, ook uit Amsterdam.²²⁶ Onderwerp van gesprek: de verkoop van de encyclopedie, waarbij de boekhandelaren niet het exclusieve recht, maar toch een voorkeursbehandeling krijgen. Doel van de uitgevers: vanzelfsprekend een vlotte en grotere afzet van hun uitgave, echter zonder een evenredige stijging van het aantal klachten, én met het sneller terugzien van de fikse som geïnvesteerd in het boek.

Met De Jong komen de uitgevers zonder veel moeite tot een vergelijk. Hij krijgt f 2,50 per bestelling geplaatst bij een 'solieden' boekverkoper. Voorts garanderen de uitgevers hem:

'We zullen gedurende drie maanden door *U uitsluitend* met dit werk laten colporteren; indien niet een maand van te voren door ons van het tegendeel is blijk gegeven, zal het colporteren door U alleen op dezelfde voorwaarden worden voortgezet en wel telkens gedurende eene maand.'²²⁷

Het gesprek met de boekhandelaren verloopt echter moeizaam en men bereikt geen overeenstemming. De volgende dag doen de uitgevers een

²²⁵ Th. van Tijn, 'De Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid, 1845-1940', in: *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift* 21 (1989), p. 248-262 en H. Heertje, *De diamantbewerker van Amsterdam*. Amsterdam 1936 (proefschrift), p. 133-134.

²²⁶ AB, C 18, fol. 359 en 360, brieven van De Erven F. Bohn aan B. Wolf jzn., J. de Jong en S.R. Unkel, 11 april 1907.

²²⁷ AB, C 18, fol. 359 en 360, brieven van De Erven F. Bohn aan B. Wolf jzn., J. de Jong en S.R. Unkel, 11 april 1907.

nieuw voorstel. Beide debitanten ontvangen 20 % korting (de gebruikelijke korting), colportage-kosten hoeven ze niet te betalen (eveneens usance) en:

‘4° alle bestellingen van firma’s waarmede we niet in rekening staan verwijzen we naar Uwe firma. [uitsluitend voor B. Wolf Jzn., S.C.]

5° De betaling der vóór de verschijning en binnen eene maand na de verschijning bestelde exemplaren geschiedt in 6 gelijke maandelijksche termijnen waarvan de eerste vervalt één maand na de verschijning van het werk. Voor deze betalingen wordt mits ze op tijd geschieden 3 % korting toegestaan.’²²⁸

Door buiten het medeweten van de rest van de boekhandel afspraken te maken met twee boekhandelaren wagen de Tadema’s zich op het randje van de collegialiteit. Aangezien collegialiteit nog steeds grotendeels de norm stelt binnen het boekenvak moet een dergelijke stap ook vruchten afwerpen. Die winst zit met name in het laatste punt, hoogstwaarschijnlijk meteen het grote struikelblok in de onderhandelingen. In ruil voor 3 % extra korting worden Unkel en Wolf geacht af te wijken van het landelijk gebruik om jaarlijks of, zoals steeds meer uitgeverijen eisen, halfjaarlijks af te rekenen. Daarbij stelt zich echter het probleem dat de boekverkopers dit *niet* op hun beurt kunnen eisen van hun klanten. Die zijn gewend maar één keer per jaar af te rekenen. In een lezing voor een publiek van christelijke boekhandelaren en uitgevers, in hetzelfde jaar, noemt uitgever J.H. Kok dit één van de vervelendste problemen waarmee de debiethandel te kampen heeft. Het is zelfs nog erger. Volgens hem wordt ‘al te vaak de rekening van den boekhandelaar het allerlaatst betaald [...] omdat die “toch zooveel verdient”.’ Bijna elke detailhandelaar en ambachtsman krijgt snel betaald, volgens Kok, maar niet de boekhandelaar: ‘Hij mag veeleer geduldig wachten tot ze hem komen betalen als dit ‘t publiek belieft, en wée hem, als hij gaat manen, al doet hij dat ook nòg zoo laat, en nòg zoo vriendelijk.’²²⁹

²²⁸ AB, C 18, fol. 359 en 360, brieven van De Erven F. Bohn aan B. Wolf jzn., J. de Jong en S.R. Unkel, 11 april 1907.

²²⁹ J.H. Kok, *Is de debiethandel ten doode gedoemd? Referaat, gehouden op de 22e algemeene vergadering van ‘Theophilus’, Vereeniging van Christelijke boekhandelaren en uitgevers te Nederland, gehouden te Utrecht, Donderdag 3 October 1907.* Dordrecht 1908. Citaten op p. 16 en 17. Zie ook: Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p.100.

De uitgevers stuiten wederom op bezwaren van Unkel en Wolf.²³⁰ Unkel, die het boven geciteerde vierde punt niet krijgt voorgelegd, houdt het been stijf en blijft pleiten voor lucratievere afspraken. Tevergeefs. De Tadema's weigeren af te wijken van hun laatste voorstel en Unkel haakt af.²³¹ Wolf jzn., die al veel diamantbewerkers onder zijn klanten telt, stapt wel in het tijdelijk verbond van uitgever-colporteur-boekhandelaar en verstevigt daarmee zijn concurrentiepositie.²³² Bovendien bieden de uitgevers meteen aan om een stapel intekenbiljetten van de encyclopedie te drukken met zijn naam erop.²³³

Als een bekende uitgeversfirma op zulke wijze de grenzen van wat algemeen fair en toelaatbaar wordt bevonden verkent, speelt ze eigenlijk met vuur. De kans dat iemand er lucht van krijgt, is groot. En jawel, de inkt op de intekenbiletten is amper droog of de poppen gaan al aan het dansen. Boekhandelaar J. Emmering uit Amsterdam heeft geruchten opgevangen die hem niet zinnen.²³⁴ Ook de heer S. van der Kamp van de Firma B. van der Land uit Amsterdam schrijft te weten dat er door een combinatie van boekverkopers met Leviticus' encyclopedie wordt gecolporteerd. De Tadema's wringen zich vooral bij de laatste in allerlei, ook twijfelachtige, bochten om hem te overtuigen dat er niets gebeurt dat het daglicht niet kan velen:

'Van een prospectus is ons volstrekt niets bekend, want door ons werd er geen gemaakt. Den colporteur hebben wij Vrijdag l[aatst]l[eden] werkmateriaal ter hand gesteld, doch niet aan een boekverkooper. Voorloopig zal het boek als ieder ander werk, dat uitsluitend bij colportage wordt geplaatst, worden behandeld en aangezien er nog niets van het boek is afgedrukt, hebben wij geen materiaal meer ter beschikking. Intusschen is ieder vrij het boek, dat eerst in het najaar, in

²³⁰ AB, C 18, fol. 368, brief van De Erven F. Bohn aan S.R. Unkel, 16 april 1907.

²³¹ AB, C 18, fol. 382, brief van De Erven F. Bohn aan S.R. Unkel, 23 april 1907.

²³² AB, C 177, correspondentie 1908 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 9 november 1908: 'Het is bekend, dat Wolf veel geld onder de diamantbewerkers heeft uitstaan van werken, die vrij wat duurder zijn dan ons boek.'

²³³ AB, C 18, fol. 361 en 375, brieven van De Erven F. Bohn aan B. Wolf jzn., 11 en circa 20 april 1907.

²³⁴ AB, C 18, fol. 377 en 387, brieven van De Erven F. Bohn aan J. Emmering, 22 en 24 [of 25] april 1907.

eens compleet, zal verschijnen, te bestellen, door bemiddeling van den boekverkooper zijner keuze en wij hebben thans den colporteur verzocht, zich tot Uwe firma om adressen te wenden.²³⁵

Ook Uwe uitlating “dat onze colporteur niet voor iedereen werkt”, berust op een misverstand, immers hij werkt alleen *voor ons*, en waar hij nu bestellingen brengt is ons om ’t even mits het zij bij ons bekende, soliede handelaren.

Zeër zeker is het ons bekend, dat de firma Wolf op een aantal inteekenbiljetten haren firmanaam heeft laten drukken, doch hoe zouden we – al wilden we het – hiertegen iets kunnen doen; deze biljetten toch komen nimmer tot ons terug daar we den Amsterdamschen boekhandelaren de provisie niet wenschten te onthouden en dus besloten het werk niet zelf, doch door bemiddeling van den boekhandel af te leveren. Uwe vraag komt ons daarom niet billijk voor: wat we in het belang [van] Uwer Amsterd. confraters denken te doen?

Wenscht U zich, evenals de door U bedoelde firma met onzen colporteur in verbinding te stellen, hem Uwe adressen op te geven en voor hem eenige inteekenbiljetten met den naam Uwer firma te bedrukken of te bestellen – welnu, het staat U volkomen vrij; de door U te bestellen exempl. zullen we gaarne leveren en U kunt dan evenals *iedere andere boekverkooper* 20 % korting bekomen.

Wij kunnen het waarlijk niet helpen, dat de door U genoemde boekhandelaren en ook nog andere ongenoemde, U, waarschijnlijk door hun meerdere bekendheid in de diamantbewerkerwereld, zijn vóór geweest. *Wij* hebben geen enkelen boven anderen bevoordeeld. [...] Hierbij gaat een inteekenbiljet, waaruit U desgewenscht gegevens kunt putten.’²³⁶

Alle zeilen worden bijgezet en dus wordt ook De Jong er op afgestuurd na er uitdrukkelijk op gewezen te zijn ‘dat er natuurlijk geen sprake kan en mag

²³⁵ AB, C 18, fol. 377, brief van De Erven F. Bohn aan S. van der Kamp, 22 april 1907.

²³⁶ AB, C 18, fol. 381, brief van De Erven F. Bohn aan S. van der Kamp, 28 april 1907.

zijn van alleenverkoop'.²³⁷ Het zou de verhouding met andere boekhandelaars op scherp kunnen stellen. De campagne heeft blijkbaar succes want Van der Kamp laat na een tijd niets meer van zich horen.²³⁸

Intussen is De Jong ook begonnen aan zijn eigenlijke taak: de colportage van het boek. Uiterst doelgericht en gewapend met intekenbiljetten en een reisexemplaar zonder intekenlijst concentreert hij zich aanvankelijk op die plaatsen waar de potentiële intekenaren met tientallen tegelijk te vinden zijn: de werkplaatsen en fabrieken waar slijpers, klopers en snijders hun werk verrichten. Zijn colportage-exemplaar, weloverwogen door de uitgevers samengesteld en zoals steeds gebonden door Van Bommel, wordt tot driemaal toe aangevuld om de aantrekkelijkheid te vergroten. Eerst wordt er een nieuwe plaat met daarop een slijperstang toegevoegd.²³⁹ Later, wanneer op 14 mei 1907 de nieuwe, moderne fabriek van de firma I.J. Asscher aan de Tolstraat in Amsterdam opent, wordt het imposante gebouw meteen op de gevoelige plaat vastgelegd en geclicheerd. Een afdruk ervan wordt aan De Jong gezonden en binnen veertien dagen staat hij voor de poort van de fabriek met een boek waarin het gebouw vereeuwigd staat.²⁴⁰ In oktober worden nieuw afgedrukte vellen tekst aan het reisexemplaar toegevoegd.²⁴¹

²³⁷ Wanneer het boek anderhalf jaar later uiteindelijk af is en verzonden wordt aan de boekhandel blijken er niettemin maar twee exemplaren bestemd te zijn voor Van der Kamps firma. Toch genoeg om diens achterdocht te temperen? Eén blik in de boekhouding van de uitgevers van dat jaar had zijn argwaan in één klap weer gewekt. Wolf komt namelijk tweemaal voor: één keer apart en één keer samen met De Jong. Onder 'B. Wolf Jzn.' staat geen enkel exemplaar van de encyclopedie genoteerd, onder de tijdelijke combinatie 'Wolf en de Jong' (uitsluitend) 27 exemplaren Leviticus. (AB, B 144, commissieboek, 1907-1908, p. 48 'Firma B. van der Land', p. 64 'Wolf en de Jong' en p. 108-109 'B. Wolf jzn.'.)

²³⁸ Wanneer het boek anderhalf jaar later uiteindelijk af is en verzonden wordt aan de boekhandel blijken er niettemin maar twee exemplaren bestemd te zijn voor Van der Kamps firma. Toch genoeg om diens achterdocht te temperen? Eén blik in de boekhouding van de uitgevers van dat jaar had zijn argwaan in één klap weer gewekt. Wolf komt namelijk tweemaal voor: één keer apart en één keer samen met De Jong. Onder 'B. Wolf Jzn.' staat geen enkel exemplaar van de encyclopedie genoteerd, onder de tijdelijke combinatie 'Wolf en de Jong' (uitsluitend) 27 exemplaren Leviticus. (AB, B 144, commissieboek, 1907-1908, p. 48 'Firma B. van der Land', p. 64 'Wolf en de Jong' en p. 108-109 'B. Wolf jzn.'.)

²³⁹ AB, C 173, correspondentie 1907 (L-O), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 28 april 1907.

²⁴⁰ S.E. Bloemgarten, *Henri Polak* p. 87 en AB, C 173, correspondentie 1907 (L-O), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 21 mei 1907. Foto van de firma Asscher, zie: F. Leviticus, *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid*. Haarlem 1908, p. 365.

²⁴¹ AB, C 19, fol. 81, brief van De Erven F. Bohn aan J. de Jong, 28 oktober 1908.

De verkoop loopt aanvankelijk nog aardig, maar al in het najaar van 1907 slaat het noodlot toe. Na drie jaar voorspoed in de diamantbranche keert het tij dramatisch als gevolg van een ernstige beurscrisis in Verenigde Staten. De uiterst conjunctuurgevoelige diamantindustrie wordt zwaar getroffen en duizenden diamantbewerkers belanden op straat.²⁴² Tegelijk wil Leviticus nog zoveel veranderingen en aanvullingen in de tekst, dat het de uitgevers intussen duidelijk is geworden dat het boek niet af zal zijn aan het eind van het jaar, zoals aanvankelijk was gedacht. Men overweegt de uitgave te staken, maar opteert uiteindelijk voor uitstel van publicatie.²⁴³ Om de intekenaren daarvan op de hoogte te stellen wordt een berichtje geplaatst in het *Weekblad* van de ANDB:

‘ENCYCLOPÆDIE. De Erven Bohn, uitgevers der *Encyclopaedie der Diamantnijverheid*, verzoeken ons mede te deelen, dat het verschijnen van het werk eenigszins vertraagd wordt, doordat het een aanzienlijk grooteren omvang krijgt dan aanvankelijk werd gedacht. Bovendien achten de uitgevers het om velerlei redenen ongewenscht het boek het licht te doen zien op een voor de diamantindustrie zoo ongunstig tijdstip als het huidige.’²⁴⁴

Gezien de malaise is het bovendien voor De Jong vergeefse moeite nog langer te colporteren. Naar alle waarschijnlijkheid laat hij het boek vanaf eind december 1907 rusten.²⁴⁵

In september 1908 overtuigen De Jong, Wolf en Leviticus – colporteur, boekhandelaar en auteur – bij monde van de laatste, de uitgevers verder te

²⁴² Bloemgarten, *Henri Polak*, p. 337-344; H. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam* Amsterdam 1936 (proefschrift), p. 136-137. Leviticus vat de situatie als volgt samen: ‘De diamantindustrie ziet er inderdaad niet rooskleurig uit; in hoofdzaak vindt dit mijns inziens zijne oorzaak in den slechten finantieelen toestand, die terugslaat in de eerste plaats op het duurste weeldeartikel, dat vooral in Amerika, waar de malaise het grootst is, zijn afzetgebied heeft.’ (AB, C 173, correspondentie 1907 (L-O), brief aan De Erven F. Bohn, 8 november 1907.)

²⁴³ AB, C 51, fol. 3 en 40, brieven van J.C. Tadema aan F. Leviticus, 2 november en 9 december 1907.

²⁴⁴ *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond*, 13 (1907) 50 (13 december), p. [3].

²⁴⁵ Noch uit de correspondentie, noch uit de boekhouding van de uitgevers is dit met zekerheid te achterhalen, maar het kan geen toeval zijn dat van eind 1907 tot augustus 1908 geen enkele brief aan De Jong werd verstuurd. De diamantindustrie was te zwaar getroffen om succesvol te kunnen colporteren.

gaan met drukken.²⁴⁶ En wanneer iets later de diamantnijverheid eindelijk weer op volle toeren draait, hervat De Jong zijn rondgang met het boek.²⁴⁷ Op zijn verzoek laat men een nieuw colportage-exemplaar maken, 'daar hij bij het toonen van de weinige gebonden vellen, die hij thans heeft, nog al vaak hoort, dat men niet gelooft aan de spoedige verschijning, wat invloed heeft op de bestelling.' Hij wil 'een boek, gebonden, op de dikte van het werk, met *tien* vel druks en het overige met onbedrukt papier aangevuld.'²⁴⁸

Meerdere colporteurs voor één uitgave

Eind december 1908 is het dan eindelijk zover. Voor f 5.870,50 zijn 2.500 exemplaren van de *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid* gezet en gedrukt. Daarvan zijn 1.000 stuks alvast in een halfleren band gebonden. Om winstgevend te zijn voor de uitgevers moeten er minstens 938 de deur uitgaan, maar een fiasco lijkt zich aan te dienen. Er zijn nog maar 122 bestellingen binnen.²⁴⁹ In 1909 moet het anders.

Allereerst wordt de heer Van Bruggen van het *Algemeen Handelsblad* aangepakt. Hij heeft een beoordeling over de encyclopedie geschreven waarmee uitgevers en auteur niet erg tevreden zijn.²⁵⁰ Leviticus bezoekt de man persoonlijk:

'Hij heeft zich nu wel verdedigd en meende, dat in deze zaak genoeg was geschied; doch ik heb hem van het tegendeel overtuigd. Resultaat onzer bespreking was, dat ik hem nog eenige punten zal opgeven en dat hij er nog op zal terugkomen. Ik behoef niet te zeggen, dat alles strikt geheim is.'²⁵¹

Vervolgens heeft Leviticus nog een voorstel:

²⁴⁶ AB, C 177, correspondentie 1908 (F-L), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 20 september 1908.

²⁴⁷ Bloemgarten, *Henri Polak*, p. 345-350.

²⁴⁸ AB, C 177, correspondentie 1908 (F-L), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 21 oktober 1908.

²⁴⁹ AB, B 35, fondsboek, p. 438 en B 61, na-ontbodboek, 1907-1908, p. 495.

²⁵⁰ *Algemeen Handelsblad* 67 (1908) 25745 (22 december), Avondblad, Derde blad.

²⁵¹ AB, C 183, correspondentie, 1909 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 25 december 1908. Zie *Algemeen Handelsblad* 82 (1909) 25899 (27 mei), Avondblad, Tweede blad.

‘Den Heer de Jong is zooeven hier geweest. Ik heb hem aan het verstand gebracht, dat het veld ter bearbeiding voor hem veel te groot is, al is er ook het gehele jaar 1909 mee gemoeid. Hij ziet dit in, en heeft er niets tegen, zoo naast hem nog iemand aan het werk wordt gesteld, mits *hij* op de hoogte blijft, *waar* deze persoon werkt en *bij wien*; anders wordt een en dezelfde man door twee colporteurs bewerkt.

Ik zou U dus raden U met den Heer de Hartogh, Swammerdamstraat 57 in connectie te stellen.’²⁵²

De uitgevers gaan akkoord en nodigen De Hartogh uit voor een gesprek.²⁵³ Maar helaas, de man blijkt al onder contract te staan bij Elzevier. Bovendien colporteert hij nog uitsluitend met werken duurder dan 60 gulden.²⁵⁴ Ook met de heer S. Backs wordt gesproken, maar hij maakt geen al te gunstige indruk op de uitgevers.²⁵⁵ Leviticus geeft de moed niet op en zoekt verder. Een week later volgt een nieuwe naam: de heer Graanboom, een colporteur die vroeger nog in de diamanthandel heeft gewerkt.²⁵⁶

Benjamin Graanboom, een 55-jarige ex-commissionair in diamant die in 1902, volgens Leviticus door pech, failliet ging, kent de Amsterdamse juweliers en makelaars persoonlijk.²⁵⁷ Bovendien slaagt hij er in tegenstelling tot Backs wel in een gunstige indruk te maken op de Tadema's. Op 14 januari 1909 spreken ze elkaar voor het eerst en twee dagen later loopt een nieuwe Bohn-colporteur al met intekenbiljetten en een reisexemplaar van de encyclopedie door Amsterdam.²⁵⁸ Een schriftelijk contract bleef niet bewaard, maar vermoedelijk werkt hij op dezelfde provisiebasis als zijn collega De Jong: f 2,50 per verkocht exemplaar. Alleen houdt daar de gelijkenis op. Na een maand is wel duidelijk dat Graanboom niet zo betrouwbaar is als zijn

²⁵² AB, C 183, correspondentie, 1909 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 25 december 1908.

²⁵³ AB, C 20, fol. 45, brief van De Erven F. Bohn aan S.J. de Hartogh, 28 december 1908.

²⁵⁴ AB, C 51, fol. 430-431, brief van J.L. Tadema aan F. Leviticus, circa 3 januari 1908.

²⁵⁵ AB, C 51, fol. 430-431, brief van J.L. Tadema aan F. Leviticus, circa 3 januari 1908.

²⁵⁶ AB, C 183, correspondentie, 1909 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 12 januari 1908.

²⁵⁷ Ibidem en GA Amsterdam, Gezinskaart, Benjamin Graanboom, 27-8-1853.

²⁵⁸ AB, C 51, fol. 444 en 446, brief van J.L. Tadema aan F. Leviticus, 14 januari 1909 en brief De Erven F. Bohn aan B. Graanboom, 15 januari 1909.

collega. Enkele intekenaren die hij gewonnen heeft, weigeren te betalen en midden maart houdt hij zonder enige berichtgeving op met colporteren.²⁵⁹ In totaal verkoopt hij ten hoogste 40 exemplaren.²⁶⁰

Leviticus blijft overtuigd van de noodzaak van een tweede colporteur. Eind april smeedt hij een nieuw en opmerkelijk plan:

‘Ik heb deze week den Heer Linnenwiel alhier bezocht, die mij zeer geschikt voorkomt voor de colportage naast de Jong. Laat ik U zeggen, dat Linnewiel niemand anders is dan de vermaarde *Kokadorus*, die op alle fabrieken toegang heeft en dien zich, daar, waar dit tot dusver niet het geval was, wel weet te verschaffen, dank zijn redenaarstalent. De Heer de Jong vindt mijn plan uitstekend. Morgenavond heb ik conferentie ten mijnent met de beide heeren en wordt een plan de campagne opgemaakt. Kokadorus ziet er wel wat in. Wij willen het beste ervan hopen; en zeker moet het uiterste gedaan worden, om nog wat ex. af te zetten.’²⁶¹

Meijer Linnewiel (1867-1934), zelfverklaard professor en bekend onder de naam Kokadorus, is de beroemdste marktkoopman, straatventer en kwakzalver van Amsterdam en de rest van Nederland. Hij trekt kiezen, verkoopt zeep, lepels en middeltjes tegen hoofdpijn en is berucht om zijn begeleidende praatjes die doorspekt zijn met volkse humor, Joodse ‘wijsheden’ en brutale toespelingen op de politiek van de dag.²⁶² Dit is geen man aan wie De Erven F. Bohn graag de colportage van haar werken toevertrouwt en het plan gaat niet door. Ook de laatste naam die Leviticus oppert, een zekere K. van der Kamp, ‘om te werken bij buiten-het-vak-

²⁵⁹ AB, C 20, fol. 106, 107, 149, 185 en 228, brieven van De Erven F. Bohn aan B. Graanboom, 19 en 20 februari, 23 maart, 6 april en 1 mei 1909.

²⁶⁰ Graanboom kreeg in totaal f 100,- voor colportage. Zie: AB, B 417 D, kasboek 1909, vóór fol. 1.

²⁶¹ AB, C 183, correspondentie, 1909 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 30 april 1909.

²⁶² Nono, *Onbekende bekenden. Kokadorus en andere Amsterdamse straattypen*. Amsterdam [1947] en [M. Linnewiel], *Op het Amstelveld. Mémoires van Professor Kokadorus (den Echte!)*. Ingeleid door Jan Veith. Amsterdam [1909].

staanden', vindt geen weerklank.²⁶³ Zelfs Buurman, die intussen weer in dienst is, wordt niet ingeschakeld. De Jong moet het alleen klaren.

Wel zijn er aanwijzingen dat De Jong zelf een andere colporteur onder zich heeft, maar zeker is dat niet.²⁶⁴ Evenmin is het duidelijk of De Jong uitsluitend met de encyclopedie rondgaat. Het contract eist dat niet en zeker in het laatste jaar waarin hij nog steeds geregeld bestellingen aanbrengt (1911) zijn er periodes waarin hij zich met uitgaves van andere uitgevers bezighoudt, of slechts één week per maand voor De Erven F. Bohn werkt.²⁶⁵

Processen

Een tweede colporteur mag dan niet echt gevonden worden, uitgevers en auteur blijven daarom niet bij de pakken neerzitten. De keuze van De Jong als colporteur blijkt in ieder geval een schot in de roos te zijn. Hij maakt 'een gunstige uitzondering [...] op het genus colporteurs', werkt hard, is 'fatsoenlijk' en 'eerlijk'.²⁶⁶ Waar het kan, steekt Leviticus hem een hand toe. Hij heeft bijvoorbeeld, naar eigen zeggen, honderden nauwkeurige adressen verzameld die bezocht kunnen worden en werpt minstens één keer zijn gewicht in de schaal om De Jong ergens binnen te loodsen:

'Gister heb ik den juwelier Soep bezocht, wiens fabriek voor niemand toegankelijk is, doordat er indertijd diamant is ontvreemd. Hij heeft nu, op mijn verzoek den Heer de Jong verlof gegeven, om het boek te komen aanbieden aan de werklieden.'²⁶⁷

²⁶³ AB, C 183, correspondentie, 1909 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 18 mei 1909. De uitgevers komen nergens terug op deze voorstellen, maar er werden geen brieven aan of van Linnewiel of Van der Kamp teruggevonden. Ook in de boekhouding figureren deze namen niet.

²⁶⁴ In 1907 zenden de uitgevers aan De Jong, op diens verzoek, een tweede reisexemplaar om 'nog iemand met het boek te laten werken'. (AB, C 18, fol. 431, brief van De Erven F. Bohn aan J. de Jong, 4 juni 1907.)

²⁶⁵ Zie bijvoorbeeld: AB, C 21, fol. 488, brief van J.L. Tadema aan L.H. Smeding, 28 maart 1911 en C 22, fol. 108, brief van De Erven F. Bohn aan J. de Jong, 3 juli 1911.

²⁶⁶ AB, C 20, fol. 333, brief van J.L. Tadema aan L.H. Smeding, 11 augustus 1909 en C 21, fol. 488, brief van J.L. Tadema aan L.H. Smeding, 28 maart 1911.

²⁶⁷ AB, C 183, correspondentie, 1909 (L-Ron), brief van F. Leviticus aan De Erven F. Bohn, 26 februari 1909.

De Tadema's laten zich evenmin onbetuigd. Kort na het verschijnen van de encyclopedie versturen ze (mogelijks honderden) prospectussen aan potentiële kopers. Amsterdamse verzekeraars, notarissen, handelaars in diamantbenodigdheden en goudsmeden assuradeurs worden opgezocht in het *Amsterdamsch adresboek* en aangeschreven, zodat ze al iets gehoord hebben over het boek wanneer de colporteur voor de deur staat.²⁶⁸ Al die bedrijvigheid werpt weliswaar meer vruchten af dan voorheen, winst voor de uitgevers zit er niet meer in en in de zomer van 1909 houdt De Jong op met colportage.²⁶⁹

Nog in hetzelfde jaar krijgen de uitgevers voor het eerst af te rekenen met een ander probleem. Verschillende intekenaren weigeren het boek te aanvaarden omdat het niet zoals beloofd verscheen eind 1907, maar pas een vol jaar later. In dergelijke gevallen dragen ze de boekhandelaar bij wie het boek besteld is op een deurwaarder te verzoeken de persoon in kwestie te vervolgen.²⁷⁰ Het mag niet baten. In 1910 is de betaling van het werk de aanleiding voor meerdere processen aangespannen door Wolf. Deze processen worden, 'ofschoon elk slechts om het bedrag van f 12,50 handelend, dus zonder veel materiele beteekenis, voor den boekhandel [van] een bijzonder belang' geacht en een uitgebreid, nogal tendentiekus verslag verschijnt in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. De verslaggever laat zich zonder meer kennen als vertegenwoordiger van de Vereeniging. Bovendien valt op dat tijdens het proces de afspraken tussen de uitgevers en de boekhandelaar verzwegen zijn. Een paar fragmenten:

'De meeste inteeckenbiljetten werden hem [= de Jong, SC] ingeleverd, voorzien van den naam van dien boekhandelaar [= Wolf, SC] als leverancier, daar die firma bij de diamantbewerkeren het best bekend was. [...] De boekhandelaar en de uitgevers hadden hun [= de intekenaren, SC] welwillend, wegens slechte tijden, een jaar uitstel van acceptatie en betaling verleend. Bovendien hadden zij zich het uitstel ten nutte gemaakt, om van alle feiten en gebeurtenissen in het diamantbedrijf van den tijd van het colportieren tot aan de

²⁶⁸ AB, C 20, fol. 65, brief van J.L. Tadema aan B. Graanboom, 14 januari 1909.

²⁶⁹ AB, C 20, fol. 333, brief van J.L. Tadema aan L.H. Smeding, 11 augustus 1909.

²⁷⁰ Bijvoorbeeld: AB, C 20, fol. 441, 443 en 495, brieven van De Erven F. Bohn aan B. Wolf jzn., 28 en 30 december 1909 en 14 februari 1910.

verschijning van het werk, daarin met groote uitvoerigheid gewag te maken en verslag te doen, en dus hunne uitgave sterk in wezenlijke waarde doen stijgen. Daardoor hadden zij zich aanzienlijke uitgaven en renteverlies bezorgd. Toch beweerden vele intekenaren, tegen beter weten in een jaar geleden wèl, doch nu niet bij machte, in ieder geval onwillig te zijn, het bestelde nog aan te nemen. [...] De kantonrechter in het 2e district, te Amsterdam, besliste ten slotte in alle gevallen: [...]; dat dus de gedaagde werd veroordeeld tot betaling met de wettelijke rente en in de kosten van het proces.²⁷¹

Op deze wijze wordt een potentiële bedreiging van de ambulante boekhandel in het algemeen, en de verkoop van Leviticus' encyclopedie in het bijzonder, juridisch bezworen, maar voor de uitgevers is het de zoveelste colportagecalamiteit. In het najaar van 1911 laten ze De Jong nog enkele maanden met het boek colporteren. Even ziet het er naar uit dat hij zelfs nog naar Antwerpen zal gaan (die andere stad in de Lage Landen waar de diamantnijverheid bloeit), maar De Jong brengt nog amper bestellingen aan en ook hij verdwijnt van het Bohn-toneel.²⁷² De encyclopedie en de uitgeverij moeten het voortaan redden zonder colporteurs.

Gedurende de daaropvolgende jaren getroosten auteur en uitgevers zich nog grote moeite om de encyclopedie te slijten. Smeding, van De Nederlandsche Boekhandel in Antwerpen, kijkt wat hij kan doen.²⁷³ Nieuwe prospectussen worden opgesteld, gedrukt en verzonden naar Zuid-Afrika en Duitsland.²⁷⁴ Maar het baat allemaal niet echt. Ook een allerlaatste poging om met het werk te laten colporteren, door David Berreklouw gedurende enkele weken of maanden in 1915 en 1916, werpt weinig vruchten af. Na tien jaar hard labuur ligt tweederden van de 2.500 encyclopedieën nog steeds te verkommeren in het magazijn: slechts 836 exemplaren zijn verkocht, waarvan zo'n 65 % geleverd werd door de combinatie 'Wolf en de Jong':

²⁷¹ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 77 (1910) 78 (30 september), p. 1188-1189.

²⁷² AB, C 21, fol. 471 en 484, en C 22, fol. 108, brieven van De Erven F. Bohn aan J. de Jong, 18 en 27 maart en 3 juli 1911.

²⁷³ AB, C 22, fol. 229, brief van J.L. Tadema aan L.H. Smeding, 15 november 1911.

²⁷⁴ AB, C 55, fol. 478 en C 56, fol. 9 en 61, brieven van De Erven F. Bohn aan F. Leviticus, respectievelijk 25 maart, 34 april en 12 mei 1914.

	Wolf en De Jong	totaal
1908	27	122
1909	440	478
1910	-	15
1911	71	168
1912-1918	-	53
	538	836

*Tabel 2. Aantal exemplaren van de Leviticus' encyclopedie
verkocht in de periode 1908-1918.²⁷⁵*

Op de derde Nederlandse jaarbeurs in 1919 worden de resterende 1.609 exemplaren (waarvan 98 gebonden en de rest in losse vellen) voor f 1.000,- verkocht aan L.S. Snijders uit Den Haag.²⁷⁶ Met deze transactie weet de uitgeverij het verlies te beperken tot f 65,44.²⁷⁷

Colporteurs worden tijdens het interbellum door De Erven F. Bohn niet meer gecontracteerd.²⁷⁸ Dat wil zeggen, niet meer om gedrukt werk te colporteren.

ADVERTENTIECOLPORTEURS

Het kwam al eerder aan de orde: rond de eeuwwisseling kreeg Buurman de opdracht 'op eenigszins ander gebied [...] tevens werkzaam te zijn', namelijk het werven van advertenties voor verschillende tijdschriften uit het fonds. Hij kreeg op die manier een aflevering van het *Militair Geneeskundig Tijdschrift*, van het *Tijdschrift voor Verloskunde*, van de *Geneeskundige Bladen*, van *Janus*, van de *Medische Revue* en van *Onze Eeuw* in zijn portefeuille, maar bleek niet

²⁷⁵ AB, na-ontbodboeken, B 61, B 62, B 63, B 64, B 65, B 66, B 67, B 68, B 69 en B 70, respectievelijk p. 495, p. 221-222, p. 216, p. 137, p. 131, p. 131, p. 127, p. 131, p. 128 en p. 130.

²⁷⁶ AB, B 70, na-ontbodboek, 1919, p. 130 en C 27, fol. 322, brief van De Erven F. Bohn aan L.S. Snijders, 1 mei 1919. Over de jaarbeurs, zie Hoofdstuk III.

²⁷⁷ AB, B 35, fondsboek, p.438. Merkwaardig genoeg staat hier ook genoteerd dat in 1947 nog een exemplaar werd verkocht voor f 15,67.

²⁷⁸ In 1931 duikt nog eenmaal de naam van een colporteur op in de boekhouding. Een zekere A. Cohen ontvangt f 26,- voor 'colportage'. (AB, B 417 H, kasboek (1928-1939).) Overigens is het niet uitgesloten dat deze Cohen geen boeken of tijdschriften colporteurde, maar advertentieruimte. Of de uitgeverij na 1940 gebruik heeft gemaakt van de diensten van ambulante boekhandelaren is, gezien de afbakening van deze studie, niet onderzocht.

opgewassen tegen deze nieuwe taak. De bovengenoemde Berreklouw, de laatste encyclopedie-colporteur, vormt in dat opzicht zijn tegenbeeld. Berreklouw heeft weinig succes met het werk van Leviticus, maar vult wel jarenlang de advertentieruimte van diverse tijdschriften uit het fonds en vergroot zo de overlevingskansen van die tijdschriften.

Vanuit boekhistorisch perspectief vormen deze beide mannen het begin- en eindpunt van een nieuwe ontwikkeling in het colportagewezen. Allebei jarenlang opgenomen in de Bohn-administratie als 'colporteurs', markeren ze de geboorte en de volwassenwording van een nieuw soort colporteur: de advertentiecolporteur. Buurman krijgt als 'klassiek' colporteur die drukwerk verkoopt een tweede functie: advertentieruimte aan de man brengen. Advertentiecolporteur Berreklouw neemt vijftien jaar later nog heel even een gedrukt werk mee op zijn reizen, maar houdt zich nadien uitsluitend bezig met advertentiewerving.

In de tussenliggende jaren, de jaren waarin Buurman, De Jong, Graanboom en anderen colporteerden met de werken van Von Saher, Land, Henricus en Leviticus hadden reeds enkelen van hun advertentiecollega's een kortstondige relatie met de uitgeverij.²⁷⁹ Zo bracht een zekere H.M. Wateler twee jaar lang (1904 en 1905) één advertentie aan voor de *Medische Revue*, tegen een provisie van 25 %. In 1906 kreeg hij echter onenigheid met de Tadema's, waarna zijn diensten niet meer gewenst waren.²⁸⁰ Tijdens de eerste maanden van 1906 dienden de heren d'Arnaud en Burlage zich vervolgens aan. Zij slaagden er in een paar adverteerders te vinden voor de *Militaire Gids* en *Onze Eeuw*. Hun provisie bedroeg 30 %, wat verhoogd kon worden met 50 % van hetgeen ze boven de vastgestelde tariefprijzen bedongen, maar het lijkt er niet op dat dit veel vruchten afwierp.²⁸¹ Ze hielden het maar korte tijd vol en kregen in totaal f 32,75 uitbetaald.²⁸² Een jaar later nam een zekere R. Botman uit Haarlem de fakkel over. Hij stak wat afleveringen en intekenbiljetten van de *Militaire Gids* in zijn reistas om tegen een provisie van 30 % lege ruimte te verkopen. Met f 43,50 provisie in één maand lukte dat aanvankelijk ook, maar

²⁷⁹ Zie AB, B 417, B 417 A, B 417 B en B 417 C, kasboeken (1904), (1905), (1906) en (1907-1908).

²⁸⁰ AB, C 16, fol. 141 en C 17, fol. 412, 416, 426 en 432, brieven van de Erven F. Bohn aan H.M. Wateler, 26 februari 1904, 1, 3, 14 en 17 februari 1906.

²⁸¹ AB, C 17, fol. 410, 414, 420, 435, 438, 445 en 480 en C 18, fol. 12 en 41, brieven van De Erven F. Bohn aan d'Arnaud en Burlage, 31 januari, 2, [6], 20, 21 en 28 februari, 20 maart, 13 april en 11 mei 1906.

²⁸² AB, B 417 B, kasboek (1906).

al snel verwaterde ook zijn bijdrage.²⁸³ Een aantal jaren later evenwel contracteerden de Tadema's David Berreklouw. Niet voor enkele maanden, maar uiteindelijk voor meer dan twintig jaar.

4. David Berreklouw: advertentiecporteur

In feite zijn de activiteiten van David Berreklouw tijdens het interbellum in strikte zin niet onder de noemer 'ambulante handel van drukwerk' of 'colportage' te scharen en hoort hij in dat opzicht ook niet thuis in dit hoofdstuk. Toch ga ik hieronder, zij het kort, in op deze advertentiecporteur. Ten eerste omdat hij samen met Buurman een evolutie in het colportagewezen markeert. Ten tweede omdat het er alle schijn van heeft dat in het contemporaine boekenvak de scheiding tussen de colporteur en de advertentiecporteur slechts miniem, en zeker niet altijd eenduidig was. Ten slotte omdat zijn aandeel in de gezonde financiële basis van enkele Bohn-tijdschriften, in het bijzonder het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, van vitaal belang is geweest.

In de lange voordracht tijdens het zevende bibliotheekcongres in 1929 te Bussum staat Kees Tadema vrij uitvoerig stil bij het gewicht van 'colporteurs' als Berreklouw die door advertenties aan te brengen het uitgeven van tijdschriften mogelijk maken:

'Hoe kunnen al die week- en dagbladen bestaan? De meeste drijven evenals alle dagbladen op advertentiën. Zonder deze zijn de uitgaven commercieel onmogelijk, daar zij bij het grootst denkbaar aantal abonné's verlies moeten geven. Dit advertentiewezen is een noodzakelijk kwaad en omdat het feitelijk niet bij zijn bedrijf behoort, draagt de uitgever de verwerving van advertenties aan speciale colporteurs op. Over het algemeen staan zij in niet te besten reuk. Hun bedrijf is moeilijk, moeizaam, onplezierig. Het eischt een bepaalde geestesgesteldheid. Ieder ziet hen liever gaan dan komen en als ze de voordeur worden uitgezet, moeten ze door de achterdeur weer trachten binnen te komen. Daar staat voor hen tegenover, dat indien

²⁸³ AB, C 18, fol. 407, brief van De Erven F. Bohn aan R. Botman, [14 of 15] mei 1907 en B 417 C, kasboek (1907-1908).

ze hun vak goed verstaan, een zeer ruime geldelijke belooning hen wacht. Hunne provisiën overtreffen jaarlijks zeker verre het inkomen van den best bezoldigden bibliothecaris en vaak dat van den uitgever in wiens dienst zij zijn. Men zal dit een groven misstand kunnen noemen, doch zonder het uitzicht te geven op een hooge belooning is het niet mogelijk een goeden colporteur of acquisiteur, zooals hij zich het liefst noemt te krijgen; en bovendien.... de adverteerders betalen ten slotte de provisie in den prijs hunner annonces.'²⁸⁴

De door Tadema geschetste situatie ontstond uiteraard niet van de ene op de andere dag. Rond de eeuwwisseling al voelt men steeds nadrukkelijker de noodzaak sommige uitgaven commercieel levensvatbaar te houden door extra inkomsten uit advertenties te genereren. Het is een tendens die in de loop van de daaropvolgende decennia alleen maar versterkt, onder meer door de enorme prijsstijgingen van papier, zet- en drukwerk aan het einde van de jaren tien en de algehele economische malaise in de jaren dertig. Met name periodieke uitgaven, afhankelijk van abonnementen, blijken zonder advertenties ten dode opgeschreven. Boeken kunnen leven zonder advertenties. De enige vorm van reclame in de Bohn-boeken bestaat uit lijstjes achteraan ingevoegd of op de stofomslag met eigen uitgaven op hetzelfde gebied en/of van dezelfde auteur of los bijgevoegde prospectussen. Bij tijdschriften ligt het moeilijker.²⁸⁵ Zowel wetenschappelijke tijdschriften zoals de *Geneeskundige Bladen* of *Janus*, als het algemenere maandschrift *Onze Eeuw* krijgen een advertentieblad ingevoegd, aanvankelijk los, zodat de abonnee dit inferieure gedeelte ongelezen kan weggooien, maar steeds vaker toch ingenaaid.

De advertentiebladen moeten uiteraard zo goed mogelijk gevuld worden. Die taak geven uitgevers naarmate het belang van de advertenties groeit meer en meer en meer uit handen. We zagen al hoe Buurman op pad werd gestuurd en hoe enkele kleine colporteurs wat adverteerders aanbrachten, maar erg professioneel is die aanpak niet. Wat voor de uitgeverij

²⁸⁴ Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek', p. 245-246.

²⁸⁵ Voor zover kon worden nagegaan, verscheen tussen 1900 en 1940 slechts één boek bij De Erven F. Bohn waarin advertenties zijn opgenomen: H.J. Buijsmans *Landmeten en waterpassen*. Zowel de eerste druk (1910) als de tweede (1921) bevat diverse advertenties van bedrijven die dit soort instrumenten produceren.

onontbeerlijk is geworden, is een gespecialiseerde colporteur. Iemand die zich toelegt op het winnen van adverteerders. Iemand als David Berreklouw (19 februari 1874 – juni 1961) van Annoncen-Agentschap D. Berreklouw.²⁸⁶

Berreklouw moet een redelijk bekend figuur zijn in het boekenvak wanneer hij in 1914 advertentie-colporteur van De Erven F. Bohn wordt. Jelte Karel Tadema verzocht hem al in 1896, zij het vergeefs, voor zijn uitgeverij te willen colporteren en uit enkele brieven uit 1908 blijkt dat Berreklouw op dat moment in dienst is bij Loosjes en op het punt staat daar weg te gaan om directeur te worden van de Haarlemse Vennootschap tot exploitatie van het Maandschrift *Op de Hoogte* met het oog op de advertentie-exploitatie van dat tijdschrift.²⁸⁷ Berreklouw verschuift met andere woorden in korte tijd het zwaartepunt van zijn activiteiten als ‘klassiek’ colporteur naar het aan de man brengen van advertentieruimte, voor *Op de Hoogte*, mogelijks ook voor andere tijdschriften van andere uitgevers, en vanaf 1914 in ieder geval voor enkele belangrijke tijdschriften van De Erven F. Bohn.

Onze Eeuw en de *Geneeskundige Bladen* zijn de eerste Bohn-periodieken waarvoor Berreklouw adverteerders zoekt.²⁸⁸ Twee jaar later krijgt hij er een ander belangrijk tijdschrift bij. Met ingang van 1917 wordt De Erven F. Bohn de nieuwe uitgever van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en Berreklouw contractueel de vaste advertentiecolporteur van het tijdschrift.²⁸⁹ Dit contract, dat een tweetal keer wordt hernieuwd waarbij slechts wat kleine wijzigingen worden aangebracht, blijft zo’n 25 jaar lang globaal gezien gelijklopend. Berreklouw wordt als enige gemachtigd advertentie-contracten

²⁸⁶ GA Amsterdam, Gezinskaart, David Berreklouw, 19-2-1874; CBG Den Haag, Familieadvertenties tot 1970, Berreklouw.

²⁸⁷ AB, C 51, fol. 206, 211, 219 en 229, brieven van J.C. Tadema aan D. Berreklouw, 18 en 21 mei en 2 en 9 juni 1908; en G 4, stukken betreffende twee geschillen met de heer D. Berreklouw resp. uit 1908 en 1921, brieven van D. Berreklouw aan J.C. Tadema, 20 en 30 mei en [6] en 14 juni 1908. Uit deze correspondentie blijkt dat Tadema, waarschijnlijk op verzoek van de firma Enschedé, optrad als bemiddelaar tussen de vennootschap ‘Op de Hoogte’, waarvan de firma Enschedé wellicht lid was, Loosjes en Berreklouw. In de daaropvolgende jaren vermeldt de titelpagina van het geïllustreerde maandschrift *Op de Hoogte*: ‘advertentiën uitsluitend Annoncen-Agentschap D. Berreklouw Amsterdam’.

²⁸⁸ AB, C 24, o.a. fol. 368 en 492, brieven van De Erven F. Bohn aan D. Berreklouw, 22 oktober 1914 en 24 april 1915; en C 25, o.a. fol. 185 en 310, brieven van De Erven F. Bohn aan D. Berreklouw, 14 maart en 5 juli 1917.

²⁸⁹ Zie Hoofdstuk II, ‘Uitgeven en drukken’, in: Van Valkenburg, *Geschiedenis van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, p. 29-50 en AB, C 25, fol. 435, brief van De Erven F. Bohn aan D. Berreklouw, 20 december 1916.

voor het tijdschrift af te sluiten en geniet daarvoor een provisie van 35 % ‘van het brutobedrag aan advertenties, dat elk, door hem aangebracht advertentiecontract, groot is.’²⁹⁰ Daarnaast levert hij de uitgeverij ook adverteerders voor het *Tijdschrift voor Verloskunde* en voor *La France*, een tijdschrift dat niet wordt uitgegeven door De Erven F. Bohn, maar waarvoor ze wel vanaf 1919 voor Nederland de exploitatie en de advertentierubriek verzorgt.²⁹¹

De relatie tussen uitgeverij en advertentiecolporteur eindigt na een kwart eeuw in mineur. Tijdens de oorlog wordt het contract tussen Berreklouw en De Erven F. Bohn ontbonden als gevolg van de zogenaamde Ariërparagraaf. Na de oorlog krijgt de zaak een wrang staartje. Berreklouw vecht de rechtsgeldigheid van de ontbinding aan. Tevergeefs, noch de Nederlandsche Vereeniging van Advertentie Acquisiteurs *Nevada*, noch mr. I. Coopman, kan de uitgevers overreden iets dergelijks toe te geven.²⁹²

CONCLUSIES

Zoals we aan het begin van dit hoofdstuk al stelden, levert bovenstaand onderzoek naar colportage in opdracht van De Erven F. Bohn geen nieuwe kennis op over de gehele ambulante boekhandel. Over de bovenlaag ervan daarentegen leerden we veel. Met het vergrootglas van een uitgeversarchief kijken naar enkele beter betaalde colporteurs, of ‘commissionairs’, maakte het mogelijk scherp te stellen op dit type boekverkopers, wat ze in hun koffers hadden, hoe ze te werk gingen en hoe ze zich verhielden tot de rest van het boekenvak.

Niet alle ideaaltypen binnen de ambulante (boek)handel (de gelegenheidshandelaar, de handelaar in drukwerk en andere waren, de handelaar in drukwerk en de handelaar in gespecialiseerd drukwerk) colporteerden in rechtstreekse dienst van De Erven F. Bohn. Mogelijk verkochten sommige *gelegenheidshandelaren* of *handelaren in drukwerk en andere*

²⁹⁰ AB, G 8, dossier betreffende D. Berreklouw [...], contracten tussen De Erven F. Bohn en Annoncen-Agentschap D. Berreklouw, van 1921 en 1930. Citaat in beide contracten in Artikel 2. Overigens definieert men daarin een advertentiecontract als ‘een overeenkomst tot plaatsing van ten minste 13annoncen.’

²⁹¹ AB, B 417 F en B 417 G, kasboeken (1918) en (1919-1927) en vele brieven van De Erven F. Bohn aan D. Berreklouw in C 26, C 27, C 28, C 29 en C 30.

²⁹² AB, G 8, dossier betreffende D. Berreklouw, [...], diverse brieven en [proces]stukken.

waren wel eens uitgaven van de uitgeverij, maar concrete sporen daarvan werden niet teruggevonden in het archief. Hoogstwaarschijnlijk onttrok dergelijke handel zich ook grotendeels aan het oog van de uitgevers.²⁹³ De enige naam die in dat verband viel, is die van standwerker Meijer Linnewiel, de beruchte professor Kokadorus. De uitgevers konden zich echter niet verenigen met het voorstel van Leviticus om hem erbij te halen. Ze beperkten zich tot 'commissionairs', handelaren gespecialiseerd in drukwerk. Dit sluit overigens niet uit dat zo iemand niet eerst een ander beroep had, zoals de ex-commissionair in diamant Benjamin Graanboom.

De *ambulante handelaren in drukwerk* die in dit hoofdstuk de revue passeerden, en zeker diegenen die langere tijd in dienst waren, behoorden tot de zwaargewichten van het colportage-wezen rond de eeuwwisseling. Sommigen, zoals waarschijnlijk De Jong, werkten tegelijkertijd voor meerdere broodheren. Anderen tekenden een exclusief contract, voor minstens enkele maanden, met één van de grotere uitgeverijen. De Erven F. Bohn, Elzevier, Van Holkema & Warendorf, J.M. Meulenhoff, Scheltema & Holkema: stuk voor stuk grote namen in het boekenvak die rond de eeuwwisseling gebruik maakten van de diensten van deze colporteurs. Ze betaalden een vast salaris of provisie, al dan niet met vergoeding van reis- en verblijfkosten. Exclusieve overeenkomsten voor langere tijd garandeerden meestal een (minimum)provisie en soms ook extra provisie indien de verkoop de verwachtingen overtrof.

Ambulante handelaren in gespecialiseerd drukwerk lijken er ook te zijn geweest. We kwamen twee colporteurs tegen die zich in zekere zin specialiseerden. Ten eerste was er De Hartogh, die werd gevraagd om naast De Jong met de diamantencyclopedie te colporteren. Hij weigerde echter, niet alleen omdat hij reeds elders een contract had, maar ook omdat hij nog uitsluitend op stap wou met uitgaven van minstens 60 gulden, de peperdure uitgaven dus. Daarnaast was er De Jong zelf, die met de encyclopedie op reis ging, hoewel op dat moment ook Buurman voor de uitgeverij werkte.

²⁹³ Eén spoor werd teruggevonden in een brief van de uitgevers aan J.G.L. Nolst Trenité, 22 februari 1902. Naar aanleiding van de uitgave van zijn *Nederlandsch assurantierecht. Brandverzekering* in datzelfde jaar, schrijven ze: 'wanneer ik U nog zeg, dat er in Amsterdam, reeds aan bevriende zijde mede gecolporteerd wordt, bij alle assurantiekantoren, dan zal U wel blijken, dat wij ons veel moeite voor de Brandverzekering geven.' (AB, C 45, fol. 315.) Wie colporteurde, kon echter niet achterhaald worden. Wel lijkt het erop dat E.S. Orobio de Castro jr. als intermediair optrad, maar daarmee loopt het spoor dood. (AB, C 14, fol. 456.)

Mogelijk achtten de uitgevers deze laatste nog te onervaren, maar het lijkt waarschijnlijker dat De Jong ingeschakeld werd als specialist in het colporteren van vakboeken in fabrieken en ateliers. Meestal verstaat men onder colportage het huis-aan-huis bij particulieren aanbieden van gedrukt werk, De Jong evenwel won arbeiders en ambachtslui op de werkvloer.

Dat deze handelaars in drukwerk colporteerden met prachtwerken, dure vakboeken, vaktijdschriften en geïllustreerde klassiekers als de *Camera Obscura* is geen verrassing. Baumbach kwam al tot die conclusie in 1883. Wel opvallend is het feit dat dit soort werken – mogelijk met uitzondering van de *Camera* – vooral in de steden werden aangeboden.²⁹⁴ Prijzige prachtwerken gecolporteerd door goed betaalde commissionairs waren immers niet weggelegd voor de kleine man. Colporteurs met slechts één, twee of drie dure werken in hun koffer hadden dan wel een spoorwegnet ter beschikking, maar gratis was het niet en die extra onkosten wogen niet op tegen de luttele intekenaren in een verafgelegen plattelandsdorp.²⁹⁵

Voor het ambulant aan de man brengen van kostbare uitgaven stelden uitgevers allerhande materiaal ter beschikking. Van enkele tijdschriftafleveringen of proefafleveringen, prospectussen, een reis- of colportage-exemplaar met of zonder ingebonden intekenlijst, een op maat gemaakt etui of koffertje tot intekenbiljetten voor de administratie van de uitgeverij en bestel- of orderbriefjes voor de boekhandelaar. Het werd allemaal met veel zorg omgeven. Een standaarduitrusting voor de colporteur bestond echter niet. Voor de *Gijsbrecht* bijvoorbeeld werden geen prospectussen gedrukt; voor Leviticus' encyclopedie wel, maar geen intekenlijst.²⁹⁶

²⁹⁴ In 'Grote boeken voor de kleine man' schrijft Kuitert nochthans: 'De colporteur bewerkte over het algemeen de 'plattelandsgemeenten', waar hij naar de 'marktplaats' of de 'volksheerberg' ging, of langs huizen en boerderijen trok.' (Citaat op p. 98.)

²⁹⁵ Mogelijks kwam hierin enige verandering toen de auto zijn intrede deed. Voor de Leidse uitgeverij A.W. Sijthoff trok Joh.H.W. Kreunen in 1909 in elk geval 'met een automobiel het heele land door en [bezocht] alle kasteelen' om het 12-delige *Breviarium Grimani*, reproducties van middeleeuwse getijdenboeken uit de Venetiaanse San Marco-bibliotheek, aan te bieden. (zie S. Claeysens, 'Het Breviarium Grimani in facsimile', in: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 2 (2003), p. 9-10.) Ook J.C. Tadema wijst in 1929 op de 'colporteurs in Fordjes' (Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek', p. 268.)

²⁹⁶ Waarom de ene uitgave een intekenlijst heeft en de andere niet is onduidelijk. Een mogelijke verklaring kan zijn dat met name bij de verkoop van zogenaamde prachtwerken een dergelijke lijst voorzien van enige grote namen een verkoopsinstrument wordt. Wellicht is dit veel minder het geval bij vakboeken?

Wel standaard, althans voor de bestudeerde Bohn-uitgaven, was het bestelbriefje voor de boekhandel, aangezien elk werk via de reguliere boekhandel geleverd werd en niet rechtstreeks door de uitgever. Die handelswijze had, zoals we zagen, drie voordelen voor de uitgevers: de verzekering van de juiste namen en adressen van potentieel geïnteresseerden, met name voor de prachtwerken, de (schijn van) collegialiteit met de reguliere boekhandel en vooral de (juridische) bescherming tegen intekenaren die weigerden te betalen. Wanneer en door wie voor het eerst zo werd gehandeld en in hoeverre het *usance* was, zou een mooie onderzoeksvraag zijn. Voorlopig kan enkel gesteld worden dat het voor De Erven F. Bohn vanaf het einde van de negentiende eeuw gebruikelijk was. Onderstaand fragment uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, geschreven door ‘Een belangstellende’ naar aanleiding van een rechtszaak over de levering van een uitgave van Van Holkema & Warendorf, gecolporteerd door een zekere Canter – dezelfde die J.K. Tadema tot twee maal toe probeerde te contracteren? – en besteld bij de Hilversumse boekverkoper J. Reddingius, voedt bovendien het vermoeden dat aan het begin van de twintigste eeuw vele uitgevers op deze wijze te werk gingen:

‘Door middel van een colporteur heeft de uitgever (zooals vaak geschiedt) in verschillende steden, bij tal van consumenten een der artikelen uit zijn fonds doen aanprijzen, niet met de bedoeling, hun dit zelf, rechtstreeks, te leveren, maar, volgens de gewoonte, door den boekhandelaar (debitant), dien òf de consument (intekenaar) als zijn leverancier den colporteur doet kennen, òf, wanneer hij dat nalaat, de colporteur ’t zij met, ’t zij zonder voorkennis van den intekenaar voor de levering van het werk bestemt.’²⁹⁷

Van de advertentiecolportage zagen we in dit hoofdstuk slechts de eerste contouren. Dit fenomeen verdient het verder onderzocht te worden. Een eerste, voorzichtige conclusie luidt dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw, wanneer adverteren in periodieken noodzakelijk werd, uitgevers ook daarvoor een beroep deden op colporteurs. Wellicht bleven

²⁹⁷ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 73 (1906) 22 (16 maart), p. 373-374; 23 (20 maart), p. 385 en 69 (28 augustus), p. 1077. Citaat op p. 385.

sommigen onder hen beide vormen van colporteren combineren, terwijl anderen zich omschoolden tot advertentiecolporteur of -acquisiteur. De oprichting in 1936 en 1937 van respectievelijk een vereniging van colporteurs en een vereniging van advertentieacquisiteurs kan vervolgens gelezen worden als de bezegeling van de splitsing tussen beide beroepen.²⁹⁸ Dat Kees Tadema in 1929 beide soorten apart bespreekt, onderschrijft dit.²⁹⁹

De ambulante verkoop kostte de uitgevers de nodige hoofdbreken. Met name de prachtwerken konden enkel rendabel zijn en een financieel gezonde omloopsnelheid bereiken als ze (uitsluitend) door middel van colportage aan de man gebracht werden. Maar elke nieuwe colporteur of elk nieuw colportage-werk stond synoniem aan nieuwe kopzorgen. De broers Tadema worstelden verscheidene jaren met dit colportagedilemma. De door de wol geverfde en duurbetaalde Van Raalte kende de kneepjes van het vak, wist zijn waar te slijten, maar ging voortdurend zijn boekje te buiten. De jonge Buurman had misschien wel colporteurstalent, was lang niet zo duur als Van Raalte, maar kende de finesses van het vak (nog) niet. De Jong was in de ogen van de uitgevers betrouwbaar en hij deed wat hij kon, maar had de economische malaise in de diamantnijverheid tegen.

In Bijlage [6] zijn de ‘pure’ colportage-werken van De Erven F. Bohn opgenomen, die werken waarvan de verkoop volledig afhankelijk was van colportage. Misschien met uitzondering van de in dat opzicht wat hybride *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid* kwalificeren ze zich allemaal als prachtwerken. De vakboeken en tijdschriften die colporteurs eveneens ter hand namen stonden ook in de etalages van de reguliere boekhandel, de prachtwerken slechts bij hoge uitzondering. Juist onder de ‘pure’ colportage-werken tellen we de financiële stroppen. Henricus’ *Dat liedekin van here Halewine* als koploper, Leviticus’ *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid* en eigenlijk ook Von Sahers *Toegepaste kunst in Nederland uit de 17de en 18de eeuw*, zij het dat een groot verlies vermeden werd door de uitgave te staken. Bovendien kan het geen toeval heten dat het Bohn-tijdschrift dat ten dele symbool stond voor de prachtwerken, *Woord en Beeld*, zwaar verliesgevend was en in 1903 werd gestaakt (zie Hoofdstuk III).

²⁹⁸ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 103 (1936) 40 (24 juni), p. 394 en 104 (1937) 41 (13 oktober), p. 584.

²⁹⁹ Tadema, ‘Een en ander uit het leven van het boek’, p. 245-246.

Daartegenover staat dat de uitgaven die ook hun weg vonden zonder colportage uiteindelijk allemaal een behoorlijke winst opleverden.

Succesvolle exploitatie van dure, kunstzinnige prachtwerken was rond 1900 afhankelijk van de ambulante boekhandel. Werken met colporteurs bracht echter grote risico's en veel werk met zich mee. Ze stonden garant voor geruzie en juridisch getouwtrek. De pogingen van de Tadema's om die risico's in te dammen vertaalden zich in schimmige afspraken die weer elders kwaad bloed zetten. Bovendien waren de negentiende-eeuwse hoogtijdagen van het prachtwerk voorbij. Het prachtwerken-uitgeefveld was een mijnenveld geworden dat reputatie en rendabiliteit van een uitgeverij sterk op de proef kon stellen. De Tadema's besloten zich niet langer op dit uitgeefveld te wagen. Bij De Erven F. Bohn zou geen prachtwerk meer verschijnen.³⁰⁰

Wetenschappelijke, vaak meerdelige werken zoals die van Land of Veth kregen wel nog een plek in de fondslijsten van De Erven F. Bohn. Ten dele hing dit samen met het intensieve(re) gebruik van adressenbestanden. Dergelijke vakboeken hadden, in tegenstelling tot de prachtwerken, een duidelijk aan te wijzen en steeds gemakkelijker gericht te benaderen potentieel publiek. Er waren intussen allerhande adresboeken (het adresboek van Amsterdam en van de studentenverenigingen passeerden de revue), men kon voor een groot juridisch werk als dat van Land prospectussen meesturen met het *Rechtsgeleerd Magazijn*, et cetera. Bovendien konden dit soort standaardwerken uiteraard niet ontbreken in het fonds van een uitgeverij die zich steeds uitgesproken als wetenschappelijke uitgeverij profileerde.

De vakboeken en vaktijdschriften behoorden tot de juridische en medische fondssegmenten. De grote prachtuitgaven vormden binnen het fonds van de uitgeverij een apart fondssegment. Klein in getal, maar daarom niet minder groot in aanzien en investering. Het is een segment met uitzonderlijke boeken en wordt gekenmerkt door al even uitzonderlijke eigenschappen, vaak tegengesteld aan de 'wetten' van actieve fondsvorming. Het kent geen fondsauteurs of oeuvres, geen reeksen, geen weloverwogen

³⁰⁰ Uitzondering vormt *Histoire d'Aboulhassan Ali Ebn Becar et de Schemselnihar, favorite du calife Haroun Al-Rachid*, een vertelling uit *Duizend-en-een-nacht* geïllustreerd door Marius Bauer. Het werk verscheen in 1929 en werd in de eerste plaats uit liefhebberij uitgegeven. Het werd verspreid door bemiddeling van (internationale) kunst- en boekhandels. (S. Claeysens, 'Marius Bauer illustreert een vertelling uit *Duizend-en-een-nacht*', in: *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*, p. 180.)

mix van oude en jonge auteurs, geen herdrukken. Kern van het segment is juist het unieke, eenmalige karakter van elke uitgave. Essentieel is niet de inhoud, maar de vorm. Daarmee onttrekt dit segment zich aan alle gebruikelijke kenmerken van fondsopbouw. In de termen van Bhaskar (zie Inleiding): het filterproces is volledig ondergeschikt aan het versterkingsproces. Publicatie hangt af van de beschikbaarheid van de juiste colporteur niet van het voorhanden zijn van de juiste tekst. Hoe een werk wordt vormgegeven en hoe het wordt verspreid zijn de leidende vragen in dit uitgeefveld.

III

Literaire werken

Wie vandaag komt te spreken over de Nederlandse literatuur aan het eind van de negentiende eeuw, noemt uiteraard *De Nieuwe Gids*, het realisme en het naturalisme. Vervolgens komen de grote namen aan bod: Kloos, Gorter, Perk, Couperus, Emants, Van Eeden en Van Deyssel. Een volle eeuw literatuurgeschiedschrijving heeft geschift, gewikt en herwogen en is tot een tussentijdse, want immer ter discussie staande, canon gekomen. In haar proefschrift over *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* verschaft Jacqueline Bel door middel van een analyse van de opeenvolgende Nederlandse literatuurgeschiedenissen inzicht in dit gecompliceerd proces en slaagt ze erin de schijnwerpers te richten op de feiten achter het masker van de canon.¹ In zestien jaaroverzichten (1885-1900) bespreekt ze een honderdtal prozawerken die bij verschijning in Nederland door de contemporaine critici in hun beschouwingen centraal werden gesteld, zowel positief als negatief. Deze voor de hand liggende, maar doeltreffende vorm van historisch receptieonderzoek resulteert in een genuanceerd beeld van de vigerende opvattingen en ideeën over Nederlands proza aan het einde van de eeuw. Daarnaast besteedt Bel ook aandacht aan het meest besproken buitenlands proza en plaatst zo een en ander in een ruimere context.

Het werk van Bel heeft een interessant neveneffect voor de bestudering van het Nederlandse uitgeverslandschap. Haar Top Honderd biedt namelijk de mogelijkheid na te gaan welke uitgevers geregeld veelbesproken proza op de markt brachten. Dat zijn niet noodzakelijk de firma's die de best verkochte of meest gelezen titels op hun palmares hadden, wel de firma's die garant stonden voor nieuwe spraakmakende Nederlandse belletrise.

¹ J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptiehistorisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam 1993 (proefschrift Leiden).

Van Kampen (Amsterdam)	15 titels
Veen (Amsterdam)	11 titels (8 x Couperus)
Versluys (Amsterdam)	10 titels
Cremer ('s-Gravenhage)	4 titels
Van Looy (& Gerlings) (Amsterdam)	
Becht (Amsterdam)	3 titels
Bohn (Haarlem)	
Elsevier (Amsterdam/Rotterdam)	
Sijthoff (Leiden)	
8 firma's	2 titels
22 firma's	1 titel
39 firma's	94 titels

Tabel 1. Het aantal spraakmakende oorspronkelijk Nederlandstalige romans, per uitgeverij, uitgegeven in de jaren 1885-1900 (a.d.h.v. J. Bel, Nederlandse literatuur in het fin de siècle)²

De exclusief literaire uitgeverij mag dan een verschijnsel zijn van de tweede helft van de twintigste eeuw (zie Inleiding), het betekent niet dat er geen firma's waren met een stevig literair segment naast enkele andere, financieel dragende delen. In de inleiding memoreerde ik Van Krevelen in dit verband al. Hij noemt Stols, Querido en de Wereldbibliotheek als 'de eerste generatie grondleggers van het literaire bedrijf'.³ Bels staalkaart geordend naar uitgever (zie Bijlage [7] en Tabel 1) toont dat die generatie op haar beurt werd voorafgegaan door een ander drietal: Van Kampen, Veen en Versluys.⁴ Drie Amsterdamse uitgevers die aan het eind van de negentiende eeuw verantwoordelijk waren voor meer dan een derde van de door Bel genoemde werken. De overige romans werden in het licht gegeven door 36 firma's waarvan er zes, waaronder Bohn, ieder drie of meer titels voor hun rekening namen.

Met de roman *Stille wegen* (1898), het debuut van Christine Boxman-Winkler onder de schuilnaam E.S., de novelle *Catherine* (1899), het debuut van Margo Antink en de bundel novellen *Werkers* (1900), het debuut van de

² Zie Bijlage [6].

³ Van Krevelen, 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap', p. 17.

⁴ Een laatste belangrijke 'literaire' uitgever blijft hiermee ongenoemd: C.A.J. van Dishoeck.

Samuel G. van der Vijgh, wist De Erven F. Bohn zich op de valreep van de negentiende eeuw nog een respectabele positie te verwerven in de subtop van de 'literaire' uitgeverijen.⁵ In drie jaar tijd presenteerde de uitgeverij evenzoveel jonge, veelbelovende auteurs die de aandacht trokken van in ieder geval de kritiek. Toch hielden de Tadema's nog geen tien jaar later op met het uitgeven van nieuwe belletrise. Terugblikkend op die beslissing noteert Kees Tadema in het gedenkboek uit 1952:

'Toch had op de duur de belletrise niet de warme belangstelling der firmanten; zij gevoelden zich meer aangetrokken tot streng- of populair-wetenschappelijke geschriften. Daarbij kwam ook nog, dat zij op het literair gebied, niet zozeer commercieel, doch in andere opzichten dikwijls ernstige teleurstellingen moesten ondervinden.'⁶

Dit hoofdstuk belicht de laatste jaren van het literaire segment van het fonds van De Erven F. Bohn, zowel de hoogtepunten als de geciteerde teleurstellingen. Welke schrijvers gaven de Tadema's aan het begin van de vorige eeuw (nog) uit? Hoe kwamen de uitgevers tot het besluit een werk uit te geven, of juist niet? En waarom werd het segment niet gecontinueerd? Anno 1906 delen de jonge uitgevers hun nieuwe fondsboek nog op in zes hoofdcategorieën: medisch, juridisch, literair, schoolboek, algemeen en tijdschriften.⁷ Toch valt een paar jaar later al het doek voor de literatuur. Volgens Tadema waren de teleurstellingen niet zozeer commercieel, maar hij noemt ze wel ernstig. Wat was er aan de hand? En waren de problemen specifiek voor De Erven F. Bohn of exemplarisch voor het literaire uitgeefveld aan het begin van de twintigste eeuw?

Vooraf is het echter van belang enig inzicht te krijgen in de Nederlandse literatuur en de positie van haar beoefenaars rond de eeuwwisseling. Welk soort schrijvers kon een uitgever die zich had

⁵ Strikt genomen is de *Werkers* van Van der Vijgh niet diens debuut. In 1898 publiceerde hij immers het 'mislukte jeugdwerkje' *Een hinderpaal*, 'eerder een keukenmeidenroman'. Zie: J. Dane & L.W. van de Nadort, 'Ik voel me wel klein en machteloos nu'. Leven en werk van de jonggestorven West-Brabantse schrijver Samuel G. van der Vijgh (1876-1899)', in: *Oudheidkundige kring 'De Ghulden Roos' Roosendaal. Jaarboek 59* (1999), p. 90-113. Citaten op p. 108 en 109.

⁶ [Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 82-83.

⁷ AB B 35-36, fondsboeken, 1906-136.

voorgenomen een rol te spelen op de literaire markt op zijn kantoor verwachten? En welk soort manuscripten kreeg hij onder ogen?

HET LITERAIRE LANDSCHAP

Literatuur in de brede zin van het woord geven Kees en Jan Tadema niet uit. Hun keuze van literaire uitgaven bepalen ze naar eigen zeggen 'indien niet om bijzondere redenen daarvan wordt afgeweken, [...] tot modern-literaire geschriften', werken die 'niet tot de zoogenaamde ontspanningsliteratuur moeten gerekend worden'.⁸ Ook kinder- en jeugdliteratuur laten ze aan anderen.⁹ Hun fonds willen ze verrijken met literatuur die schrijvers en critici als modern en artistiek kwalificeren, 'hoge' literatuur dus. Onderstaande vogelvlucht over het literaire landschap aan het einde van de negentiende eeuw beperkt zich daarom tot de bellettrie. En omdat dit hoofdstuk in de eerste plaats de acquisitie van proza behandelt, blijft poëzie buiten beschouwing.

Het proza

Uit Bels onderzoek komen drie stromingen naar voren die in de periode 1885-1900 het prozalandschap in Nederland domineren: idealisme, naturalisme en nieuwe mystiek.¹⁰ De oudste stroming is het idealisme. In reactie daarop ontstaat op de adem van Zola en andere buitenlandse meesters het

⁸ AB, C 50, fol. 4, brief van De Erven F. Bohn aan A. Storm van Leeuwen, 16 augustus 1906 en C 49, fol. 82, brief van J.C. Tadema aan E. Overduyn-Heyligers, 8 september 1905.

⁹ In het Bohn-archief zijn meerdere brieven terug te vinden waarin de uitgevers een manuscript van een jeugd- of kinderboek afwijzen. (Bijvoorbeeld: AB, C 44, fol. 221, brief aan M.E. Pijnappel, 15 maart 1901; C 45, fol. 112, brief aan D. de Bruin jr., 9 november 1901; C 48, fol. 119, brief aan A.J.H. van der Sloot, 27 juli 1904 en C 48, fol. 351, brief van J. Hochstenbach, 2 februari 1905.) Ze verwijzen de geestelijke vaders en – opvallend veel – moeders door naar collega-uitgevers die wel kinderboeken op de markt brengen. Veelzeggend is een openhartig schrijven aan C.H. Junius waaruit blijkt dat ook binnen de boekhandel specialisering geen onbekende was: 'Het debiet der kinderboeken is in handen van grootendeels geheel andere boekhandelaren, dan waarmede wij in relatie staan en deze soort uitgave vragen een andere exploitatie dan welke wij gewoon zijn. Na rijp beraad hebben we dan ook moeten besluiten, dit terrein voorloopig althans niet te betreden en zien we ons genoodzaakt, U tot onze spijt voor Uw vereerend aanbod, vriendelijk te danken. We hopen dat U deze weigering ons niet te kwade zult duiden en we twijfelen niet of U zult bij een anderen uitgever van kinderboeken (de Haan te Utrecht, Thieme in Zuthpen b.v.) zeker slagen.' (AB, C 43, fol. 156, 8 mei 1900.)

¹⁰ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 271 e.v.

naturalisme. En in een reactie op het naturalisme ontstaat op haar beurt de nieuwe mystiek. De drie bestaan in 1900 naast elkaar, zij het dat de idealistische roman veel van zijn status als serieuze literatuur heeft ingeboet. Naast deze hoofdrichtingen signaleert Bel nog twee belangrijke buitenbeentjes: de tendensroman en de Indische roman.

Het *idealisme* is sterk waarden-gericht. Het wordt door tijdgenoten ook wel *romantisme* genoemd. Volgens Ton Anbeek gaat de stroming uit van 'een sterk geloof in het goede in de mens; kunst heeft de functie de aandacht op dat goede te vestigen om de mensen beter te maken, met andere woorden: *kunst moet verheffend zijn, moet een uitzicht bieden op een betere wereld.*'¹¹ Bel onderscheidt binnen het genre diverse subgenres: de *damesroman*, met in de hoofdrol een vrouw, geschreven door een vrouw, en 'dus' met nog een dikkere laag fatsoen en liefde; de *streekroman*, waarin de bewoners van een bepaalde streek op goedmoedige wijze worden beschreven en in het plaatselijk dialect het woord nemen; de historische roman, opgehangen aan bekende historisch figuren of gebeurtenissen, en de *komische roman*, vooral vertegenwoordigd door buitenlandse auteurs, maar ook door bijvoorbeeld de erg populaire Justus van Maurik. Naar het einde van de eeuw kan het idealistisch proza steeds minder rekenen op de goedkeuring van critici, laat staan van de vertegenwoordigers van de nieuwe stromingen. Toch krijgt het verouderd idealisme een tweede leven in de tendensroman, waarin de moraal een actuele, bijvoorbeeld socialistische of feministische, tint krijgt.

In het midden van de jaren tachtig van de negentiende eeuw verschijnt het *naturalisme* in Nederland ten tonele. Men wil de werkelijkheid objectief, wetenschappelijk zelfs, beschrijven, waarvoor uiteraard het *happy end*, het primitieve zwart-wit-denken en de expliciete moraal van het idealisme moeten sneuvelen. Rond 1900 lijkt het naturalisme in Nederland door critici volledig aanvaard, mits het werk niet al te kil wetenschappelijk georiënteerd is en de auteur expliciete seksualiteit en andere excessen vermijdt. De Nederlandse variant van het naturalisme heeft in korte tijd de hardste trekjes van haar voorbeelden van zich afgeschud en bekleedt in die afgezwakte, mildere vorm nog jarenlang een vaste positie in het Nederlandse literaire landschap.

¹¹ T. Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*. Amsterdam 1982. (SYNTHESE – STROMINGEN EN ASPECTEN), p. 12.

In het laatste decennium van de negentiende eeuw groeit in de Nederlandse kunst, mede in een reactie tegen de sterke gerichtheid op de werkelijkheid van het naturalisme, de interesse voor de ziel, het metafysische, de onzichtbare realiteit. Middeleeuwse mystiek, theosofie, boeddhisme, spiritisme, occultisme, magie, kabbala, antroposofie en satanisme komen in de belangstelling te staan. Elementen van deze *nieuwe (of moderne) mystiek* vinden een weerslag in vele literaire werken. Trekken van de nieuwe mystiek zijn aan het einde van de eeuw bij verscheidene Nederlandse schrijvers terug te vinden, bij Couperus en Van Eeden bijvoorbeeld, maar ook bij een ‘vergeten’ auteur als Christine Boxman-Winkler, uitgegeven door De Erven F. Bohn.¹²

Anno 1900 domineren de drie bovenbeschreven stromingen de Nederlandse belletristiek. Ter completering van dit korte overzicht dienen nog twee populaire genres vermeld te worden: de Indische roman en de tendensroman. De *Indische roman*, waarin het leven in Nederlands-Indië aan de orde komt, kent zowel idealistische als naturalistische exponenten. P.A. Daum bijvoorbeeld, de grote man in het genre, schrijft hoofdzakelijk in de naturalistische traditie. Naar het eind van de eeuw evolueert het genre. De inlander krijgt een prominentere plaats toebedeeld en in *De stille kracht* laat Couperus zelfs het Oosten het Westen overwinnen.¹³ *Tendensromans* vormen een aparte groep binnen die romans waarin actuele politieke, sociale en maatschappelijke ideeën verwerkt zijn, de actualiteitsromans. Socialisme, anarchisme en feminisme verheugen zich aan het eeuweinde in een steeds grotere belangstelling. De drie bewegingen worden dan ook geregeld uitgedragen in de literatuur: het feminisme in de ophefmakende bestseller *Hilda van Suylenburg* van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, het socialisme in *Barthold Meryan* van Cornélie Huygens en het anarchisme in het shockerende *De droomers* van Maurits Wagenvoort, om enkele van de meest geruchtmakende voorbeelden te noemen. De romans worden maar zelden geroemd om hun artistieke kwaliteiten. Toch staan ze vaak in het middelpunt

¹² E.S., *Stille wegen* (1898) en *Gebroken licht* (1905). Zie: E. van Boven, ‘Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900’, in: *Nederlandse Letterkunde. Driemaandelijks tijdschrift* 3 (1998), p. 309-326.

¹³ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 304-313.

van de belangstelling, ook van critici. *Hilda van Suylenburg* alleen al ligt aan de basis van zes reacties in brochurevorm.¹⁴

De positie van de schrijver

Wie zijn nu de auteurs die rond 1900 het Nederlandse literaire uitgeefveld bevolken? Voor het bestuderen van de verhouding met hun uitgevers zijn hun maatschappelijke en economische positie en de ideeën die ze daarover koesteren namelijk niet onbelangrijk.

Anders dan bij de schrijvers van wetenschappelijke werken of schoolboeken, het type auteurs waarmee de Tadema's het meest contact hebben, krijgen de broers bij hun poging ook literatuur een plaats te geven in hun fonds geregeld te maken met een type schrijver dat leeft of tracht te leven van zijn of haar pen. Artsen, leraren of academici zijn geen broodschrijvers. Ze hebben een vast inkomen en stellen bijgevolg in de regel geen hoge honorariumeisen. Voor literaire auteurs liggen de zaken anders. Exemplarisch en legendarisch is de relatie tussen Couperus en zijn uitgever L.J. Veen. Exemplarisch, want 'het alles overheersende thema in [hun] briefwisseling is geld'; legendarisch, omdat 'Veen Couperus zeer genereus heeft behandeld'.¹⁵

¹⁴ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 314-326. Zie ook: L. Duyvendak, 'Honderd jaar "Hilda". Een negentiende-eeuwse feministische besteller', in: *Literatuur. Tijdschrift voor Nederlandse letterkunde* 15 (1998) 1 (jan./febr.), p. 17-23. *Hilda van Suylenburg* had een uitgave van De Erven F. Bohn kunnen zijn, ware het niet dat Jelte Karel Tadema de roman te langdradig vond. 'De strekking van den roman' kon hij 'ten volle goedkeuren, maar de behandeling der stof [...] niet', zo schreef hij de schrijfster. (AB, C 38, fol. 447, brief van J.K. Tadema aan C. Goekoop-de Jong van Beek en Donk.) Jan Tadema memoreert dit feit om te illustreren hoe ook de meest ervaren uitgevers zich kunnen vergissen: 'Mevrouw De Jong van Beek en Donk had dit boek van vrouwen-emancipatie geschreven wel waarlijk op hèt psychologische moment. Zij bood het mijn Vader aan. Hij wilde 't niet hebben. Zij ging er mee naar P.N. van Kampen en zoon – die er niets in zag. Toen kwam zij bij Groesbeek (Scheltema en Holkema) – die er evenmin iets van verwachtte, want hij wilde 't alleen uitgeven voor eigen rekening van de schrijfster. En ge weet wat een opgang dit boek heeft gemaakt.' (Interview met J.L. Tadema: [M.J.Bruse], 'Onder de mensen. De uitgeverij III', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 333 (woensdag 1 december, avondblad), D1.) Uit een naschrift van Bruse bij een latere aflevering in de reeks blijkt overigens dat Groesbeek de roman weldegelijk 'voor rekening en risico van zijn firma' heeft uitgegeven 'en dat de schrijfster [...] in den vorm van tantièmes die vóór de uitgave vastgesteld waren, een bevredigend honorarium heeft ontvangen.' ('Onder de mensen. De uitgeverij VI', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 351 (zondag 19 december, ochtendblad), B1.)

¹⁵ H.T.M. van Vliet, *Louis Couperus en L.J. Veen. Bloemlezing uit hun correspondentie. Bezorgd, ingeleid en van aantekeningen voorzien*. Utrecht/Antwerpen 1987. Citaten op p. 10. Zie ook:

Veen geeft hoge honoraria (f 2.500,- voor *Metamorfoze* (1897), f 1.200,- voor *Psyche* (1898), f 2.500,- voor *Langs lijnen van geleidelijkheid* (1900), ...), grote voorschotten en schrikt er niet voor terug zijn sterauteur f 5.000,- te lenen ook al moet hij die som zelf weer van anderen lenen.¹⁶ Natuurlijk doet Veen dit niet zozeer uit liefdadigheid, maar vooral om zo Couperus aan zich te binden en te verplichten tot het schrijven van nog meer romans die hij dan moet afstaan aan zijn uitgever. Veens handelswijze geeft echter ook aan dat het rond 1900 mogelijk is als literair auteur te leven van de pen, terwijl 'een dichter als H. Tollens (tevens verffabrikant), geliefd en gelezen in met name de eerste helft van de negentiende eeuw, zich tevreden [moet stellen] met een paar bewijsexemplaren of een aardigheidje voor de kinderen'.¹⁷ De literaire beroepsschrijver heeft zijn intrede gedaan.

Algemeen wordt aangenomen dat in Nederland het literaire schrijverschap tijdens de negentiende eeuw professionaliseert. In de woorden van Kuitert:

'Een zwart-wittypering kan de verschuiving duidelijk maken: aan het begin van de negentiende eeuw deed de 'modale' schrijver zich kennen als een gecultiveerde liefhebber – amateur in de eigenlijke zin van het woord – die zich in vrije uren literair vermaakte in 'gezellige' genootschappen. Aan het einde van de eeuw ziet het prototype eruit als een marktgerichte veelschrijver [...].'¹⁸

Als belangrijke oorzaak van die ontwikkeling noemt Kuitert, naast de groei van het potentiële leespubliek en de opkomst van de goedkope serieformule, de regeling van het auteursrecht. Aan het begin van de negentiende eeuw worden namelijk de eerste wetten op het kopijrecht ingevoerd. Aanvankelijk leggen die wetten enkel de rechten van de uitgevers vast (1803), later krijgen

H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk [1884-1925]*. Amsterdam/Antwerpen 2000, p. 19-20.

¹⁶ Van Vliet, *Louis Couperus en L.J. Veen*, p. 10, 17 en 29.

¹⁷ L. Kuitert, 'De professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw', in: *Boekmancahier* 13 (2001) 47 (maart), p. 23-34. Citaat op p. 25.

¹⁸ Kuitert, 'De professionalisering van de literaire auteur', p. 23. Zie ook: T. van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914', in: *Boekmancahier* 13 (2001) 47 (maart), p. 35-49 en L. Kuitert, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 89-106.

ook de schrijvers juridische bescherming (1810 en 1814). De auteurswet van 1817 bepaalt dat het de auteurs zijn die het eerste recht op de kopij bezitten, mits zij dat recht opeisen en aan bepaalde voorwaarden is voldaan.¹⁹ Ze kunnen dat recht uiteraard overdragen aan een uitgever. Door deze juridische erkenning en bescherming krijgen ze nu ook de middelen in handen daarvoor geld te vragen.²⁰

Daarnaast wijst Kuitert op een tweede oorzaak: de modernisering van het boekenvak als gevolg van de opmars van de commissiehandel tijdens de achttiende eeuw en de (her)introductie van het op rekening kopen in de tweede helft van de diezelfde eeuw.²¹ Het commissiesysteem werkt niet alleen de specialisering tot uitgever, drukker of boekhandelaar in de hand (zie Inleiding, noot 11), het heeft ook een veel bredere verspreiding van het boek tot gevolg. Boekhandelaren over het gehele land – groot en klein, uitsluitend boekverkoper of ook drukker en uitgever – kunnen door het systeem het risico van een rijk assortiment aan nieuwe uitgaven gemakkelijker dragen. Uitgevers kunnen op grotere schaal nieuwe werken, ook van onbekende auteurs verspreiden en dus gemakkelijker dan vroeger een nieuwe naam introduceren. Paradoxaal genoeg maakt de commissiehandel zich echter in de loop van de negentiende eeuw min of meer overbodig. Steeds meer uitgevers *pur sang* wensen toch een deel van het risico af te wentelen op de boekhandel. En ook de boekhandelaar heeft meer en meer oren naar de hogere kortingen die gepaard gaan met het op rekening kopen. Van Goinga wijst er op dat al in de tweede helft van de achttiende eeuw uitgevers steeds vaker nieuwe uitgaven waarvan ze vrij zeker zijn van het debiet, weigeren nog langer in

¹⁹ Aan de wet van 1817 zaten niettemin nog veel haken en ogen: 'Met verschillende elementen, die in het buitenland allang de aandacht hadden van wetgeving en jurisprudentie, was geen rekening gehouden, zoals met *anonieme, pseudonieme, postume* en *collectieve geschriften*. Aan *kerken schoolboeken* werd de bescherming ontzegd [...]. Voor *dramatische en muzikale werken* was geen plaats ingeruimd. Over *mondelinge voordrachten* sprak zij niet, evenmin over *verenigingen, corporaties* en *overheden*. Over *vertalingen* was zij onvolledig.' (C.F.J. Schriks, *Het kopijrecht 16de tot 19de eeuw. Aanleiding tot en gevolgen van boekprivileges en boekhandelsusanties, kopijrecht, verordeningen, boekenwetten en rechtspraak in het privaat-, publiek- en staatsdomein in de Nederlanden, met globale analoge ontwikkelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en het Heilig Roomse Rijk*. Zutphen 2004 (proefschrift Leiden). Citaat op p. 493.

²⁰ Een wetswijziging in 1881 versterkt de positie van de auteur nog meer. Eerst beschermde de wet het auteursrecht tot twintig jaar na de dood van de schrijver, vanaf 1881 tot vijftig jaar na de eerste uitgave en hoe dan ook levenslang. (Kuitert, 'De professionalisering van de literaire auteur', p. 24.)

²¹ Van Goinga, *Alom te bekomen*, p. 61-86.

commissie te zenden.²² Als een werk hoe dan ook de weg wel vindt naar leesgezelschap, bibliotheek of huiskamer, waarom dan nog genoeg nemen met de lagere winsten verbonden aan de commissiehandel? In de eerste helft van de twintigste eeuw koopt de boekhandel boeken 'op risico'. Kees Tadema: 'Vroeger was daarbij het z[oge]n[aamde] premiestelsel in gebruik, hetwelk nog niet geheel is verlaten. Men kocht bv. 7/6, 15/12, 30/23 d.w.z. op een bestelling van 6 exemplaren met gewone korting ontving men 1 exemplaar cadeau, op 12, 3, op 23, 7 en zoo voorts. Thans rekent men meer met een in klimmend percentage uitgedrukt rabat.'²³

Het gevolg van deze evolutie is een veel commerciëlere houding in het boekenvak. Reclame wordt belangrijker. Bij het verschijnen van een nieuw werk van sommige goedverkopende schrijvers zet men ware reclamecampagnes op touw. Voor debutanten wordt het daarentegen juist moeilijker. Zij figureren zelden in een reclamecampagne en de boekhandel neemt minder snel het risico een stapeltje boeken van hun hand in huis te halen.

'Samenvattend: commissiehandel maakte het talrijke schrijvers mogelijk te publiceren, maar weinigen van hen raakten ook bekend, en al even weinig schrijvers verdienden er genoeg mee om van te leven. Het op rekening kopen leidde tot een klimaat van een klein aantal bestsellerauteurs die heel goed van het schrijven konden leven, en een iets groter aantal dat van de pen leefde, maar wel in soberheid.'²⁴

En daarmee is al een eerste beduidende kanttekening geplaatst bij het zwart-wit beeld van de professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw. Couperus kan leven van zijn pen, maar hoeveel andere voorbeelden zijn er bekend? Helleke van den Braber geeft in haar studie over literair mecenaat tussen 1900 en 1940, geconfronteerd met dezelfde vraag, een korte opsomming:

²² Van Goinga, *Alom te bekomen*, p. 70-71.

²³ Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever', p. 265-267. Alleen brochures zendt men anno 1929 nog in commissie, volgens Tadema.

²⁴ Kuitert, 'De professionalisering van de literaire auteur', p. 30.

‘Zo kreeg een populaire schrijfster als Bosboom-Toussaint in 1849 f 400 voor een novelle, waarmee ze in één klap meer verdiende dan een arbeider in een jaar. Multatuli’s inkomsten uit de *Max Havelaar* over 1860 bedroegen bijna 1800 gulden, en Busken Huet bood zijn *Lidewijde* in 1867 voor f 1200 aan zijn uitgever aan, een bedrag dat gelijkstond aan het basissalaris van een leraar.’²⁵

Ongetwijfeld zijn er meer namen en cijfers te noemen, maar een exhaustieve opsomming levert zeker geen waslijst op. Bovendien is over Bosboom-Toussaint door Busken Huet geschreven dat ze zich ondanks een hoog honorarium en een sobere levensstijl geen pensionering kon permitteren.²⁶

Een tweede kanttekening moet worden geplaatst bij het geschetste beeld van de vroege negentiende eeuw. Tollens neemt aanvankelijk inderdaad genoegen met enkele exemplaren, maar in zijn studie over de uitgever Johannes Immerzeel jr. stelt Dongelmans dat de populaire dichter mettertijd forsere eisen stelt en ‘voor het tweede en derde deel van de *Gedichten* elk f 400,00 heeft bedongen voor het afstaan van het kopijrecht. Met elk deel 12 vellen druks een gemiddeld honorarium van ruim f 33,00 per vel.’²⁷ Dongelmans noemt bovendien ook Bilderdijk, die ‘door omstandigheden gedwongen om broodschrijver te worden en aan de lopende band voor geld te publiceren’ meerdere malen honoraria opstrijkt van 200, 300 of meer gulden. Kortom, zoals Van den Braber terecht stelt: ‘de overgang van parttime schrijverschap naar meer marktgerichte vormen [is] moeilijk te dateren: we treffen beide modellen de hele eeuw door in allerlei varianten aan.’²⁸

Om in weerwil van de tegenstrijdige verzamelde kennis en het gebrekkig inzicht in dit aspect van het schrijverschap toch grip te krijgen op de positie van de negentiende-eeuwse literaire auteur, presenteert Van den Braber een schematisch overzicht van vier vormen van negentiende-eeuws schrijverschap – daarmee en passant de wildgroei aan termen snoeiend – en stelt daarbij in de eerste plaats de maatschappelijke (zelf)legitimering van de

²⁵ H. van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940*. [Nijmegen] 2002 (proefschrift Utrecht). Citaat op p. 65.

²⁶ Van Kalmthout, ‘Naar een volwaardige broodwinning’, p. 39.

²⁷ Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior*, p. 144-145. Citaat op p. 145.

²⁸ Van den Braber, *Geven om te krijgen*, p. 66.

auteurs centraal: 'kiest een schrijver voor leven van de pen of niet? Hoe staat hij tegenover combineren van zijn literaire arbeid met andere werkzaamheden en het ontvangen van honorarium?'²⁹ Ze maakt een onderscheid tussen de *parttime schrijver*, die niet leeft van de pen, de *broodschrijver* en de *beroepsschrijver*, die beiden wel leven van de pen (maar daarvoor vaak literaire arbeid moeten combineren met vertaalwerk, gelegenheidswerk of journalistiek) en de *autonome schrijver*, die uitsluitend leeft van zijn of haar literaire arbeid. Hieronder neem ik haar typering van deze vier soorten auteurs verkort over.³⁰

De parttime schrijver:

- heeft een baan naast het schrijverschap, omdat literaire arbeid onvoldoende oplevert om van te leven en/of omdat een baan een hogere maatschappelijke positie oplevert;
- ontvangt een honorarium, maar wenst niet met broodschrijvers geassocieerd te worden en neemt daarom vaak genoegen met lage betaling en/of enkele presentemplaren;
- schrijft uit roeping en/of maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel;
- ziet literatuur als een middel om een sociaal/religieus/moreel doel te bereiken.

De broodschrijver:

- heeft geen baan naast het schrijverschap, omdat literaire arbeid voldoende geld oplevert om van te leven;
- ontvangt een honorarium;
- schrijft om in zijn onderhoud te voorzien;
- ziet literatuur als een beroep, dat wil zeggen als een middel om een persoonlijk materieel/financieel doel te bereiken.

De beroepsschrijver:

- heeft geen baan naast het schrijverschap, omdat literaire arbeid voldoende geld oplevert om van te leven of omdat zijn financiële positie op een andere manier is veiliggesteld;

²⁹ Van den Braber, *Geven om te krijgen*, p. 67-69. Citaat op p. 69.

³⁰ Van den Braber, *Geven om te krijgen*, p. 68.

- ontvangt een honorarium, maar wenst niet met broodschrijvers geassocieerd te worden;
- schrijft om in zijn onderhoud te voorzien en vaak ook uit roeping;
- ziet literatuur als een beroep, dat wil zeggen als een middel om een persoonlijk materieel/financieel doel te bereiken.

De autonome schrijver:

- heeft geen baan naast het schrijverschap, omdat literatuur te belangrijk is om in de vrije tijd erbij te doen en/of omdat een maatschappelijke betrekking als burgerlijk wordt beschouwd;
- ontvangt een honorarium, maar wenst niet met broodschrijvers geassocieerd te worden;
- voelt zich desondanks door lage beloning tekortgedaan;
- schrijft uit roeping;
- ziet literatuur als een doel op zichzelf;
- verheerlijkt de dichterlijke authenticiteit.

Deze vier schrijverstypen worden door de hele negentiende eeuw heen in allerlei varianten waargenomen, en enkel de autonome schrijver lijkt daadwerkelijk een product van die eeuw te zijn. Dit type auteur, voor wie in de meest extreme vorm geld en commercie onmogelijk kunnen samengaan met het kunstenaarschap, wint onder invloed van de Tachtigers steeds meer terrein en ligt volgens Van den Braber mee aan de basis van de herintrede van het mecenaat in Nederland aan het einde van de eeuw.

Een ander gevolg van de populariteit van de autonome schrijver is dat het denken over het schrijverschap als een (autonoom) beroep gemeengoed wordt, wat het debat over de juridische en economische positie van de auteur aanzwengelt. Jonge schrijvers aan het einde van de eeuw, onder wie veel naturalisten, zijn doordrongen van dit Tachtigers-ideaal en wensen dus niet mee te draaien in de burgermaatschappij om de kost te verdienen. De meeste hebben evenwel niet de middelen om buiten die maatschappij te kunnen leven. Deze patsituatie heeft tot paradoxaal gevolg dat de verdediging van hun economische belangen veel noodzakelijker wordt dan voorheen.³¹ Als

³¹ Van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning', p. 46. Van Kalmthout wijst er ook op dat tot in de jaren tachtig van de negentiende eeuw bijna alle schrijvers deel uitmaken van de

rond de eeuwwisseling bovendien diverse schrijvers met socialistische denkbeelden opstaan en de al te exclusieve en individualistische kantjes van de ideeën van de Tachtigers plaatsmaken voor de idealen van de Gemeenschapskunst, is de situatie rijp om het debat ook publiekelijk te voeren.³²

De meest in het oog springende uiting van de gewijzigde houding van de Nederlandse auteurs is de oprichting in 1905 van de Vereeniging van Letterkundigen (VvL). Het is een beroepsvereniging met vakbondstrekjes die zich tracht te profileren als een serieuze gesprekspartner binnen het literaire veld, tegenover onder andere de overheid en de NUB.³³ Hoog op de agenda van de VvL staat het creëren van een fonds voor noodlijdende leden en het verbeteren van de relatie tussen auteurs en uitgevers door middel van een bindend modelcontract. Het Ondersteuningsfonds komt er snel, maar het modelcontract stuit op zware weerstand van de uitgevers. Een voorstel van Herman Heijermans om dan maar alle uitgeverijen die het modelcontract weigeren te boycotten, vindt echter geen weerklank. Vergeefs blijft men geloven in overleg met de NUB: 'De voorspelling van Heijermans, dat dit redelijke overleg tot niets zou leiden, omdat uitgevers geen enkel belang hadden bij een modelcontract, kwam uit. De Uitgeversbond traineerde de zaak.'³⁴ Een derde belangrijke doelstelling van de VvL is de verbetering van het auteursrecht, onder meer door aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie. Het verdrag beschermt het auteursrecht tegen ongeoorloofde buitenlandse vertalingen en nadrukken, maar is in Nederland controversieel en zaait verdeeldheid onder de uitgevers:

gegoede middenklasse. Pas tegen het einde van de eeuw staan er ook schrijvers op die afkomstig zijn uit de kleine burgerij en dus veel minder kapitaalkrchtig zijn.

³² Analyses van het debat over de plichten maar ook de rechten van de literaire auteur zijn onder meer gemaakt door Van Kalmthout, aan de hand van de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen in de tweede helft van de negentiende eeuw, en Van den Braber voor de eerste helft van de twintigste eeuw. (Van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning' en Van den Braber, *Geven om te krijgen*, p. 85-148.)

³³ Over de geschiedenis van de Vereeniging van Letterkundigen, zie: H. van den Braber, *Geven om te krijgen*, p. 149-191 en S. Hoogervorst, 'Letterkundige: beroep of roeping? De Vereeniging van Letterkundigen 1905-1945', in: *Kunst en beleid* 6 (1993) (BOEKMANSTUDIES), p. 189-219, 236-239.

³⁴ Hoogervorst, 'Letterkundige: beroep of roeping?', p. 198.

‘Hoewel Nederland betrokken was geweest bij de voorbereidende besprekingen in de jaren tachtig, had het zich uiteindelijk toch teruggetrokken. Artikel 5 van het verdrag, waarin het vertalingsrecht geregeld werd, vormde een onoverkomelijk struikelblok. Toen duidelijk werd dat deze bepaling impliceerde dat er voortaan aan de oorspronkelijke auteur betaald moest worden voor het op de markt brengen van een vertaling van zijn werk, past Nederland.’³⁵

Toch bereikt de VvL haar doelstelling. Mede door inmenging van het Algemeen Nederlands Verbond en verscheidene uitgevers en boekhandelaars die wel voorstander zijn, ondertekent Nederland in 1911 de Conventie.

Anno 1900 profileert de Nederlandse literator zich met andere woorden steeds nadrukkelijker als autonoom schrijver of beroepsauteur. Pogingen om het schrijverschap te professionaliseren, bijvoorbeeld door de rangen te sluiten in een beroepsvereniging, werpen enige vruchten af, maar slechts een handvol auteurs slaagt er in zonder niet-literaire nevenactiviteiten het hoofd ook echt financieel boven water te houden.

‘OMDAT WE GRAAG NU EN DAN EENS EEN GOED LITERAIR BOEK UITGEVEN’

Wanneer Kees Tadema in 1929 spreekt over de geboorte van het boek, literair of niet-literair, begint hij met het bestrijden van een in zijn ogen wijdverspreid misverstand. De mensen buiten het vak hebben zich al te vaak een idee gevormd van de uitgever als:

‘een wezen rustig zittend op zijn bureau. De manuscripten stroomden binnen en worden een voor een door hem onder ogen genomen. Met scherpe kritiek worden ze doorgelezen, en daarna geoordeeld; goedgekeurd: dus aangenomen of gewogen en te licht bevonden en teruggestuurd. Midderwijl zit die arme schrijver op heete kolen zijn judicium af te wachten.’³⁶

³⁵ B. Dongelmans, ‘Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en splijtzwam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004), p. 163-180. Citaat op p. 163.

³⁶ Tadema, ‘Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever’, p. 243.

Tadema schudt zijn publiek wakker: 'Laat ik U aanstonds zeggen, dat de uitgever betrekkelijk weinig handschriften ter lezing ontvangt, en dat hij van die welke hij krijgt, verscheidene *laat* lezen.'³⁷ Dat betekent niet dat de Nederlandse uitgevers vaste 'readers' in dienst hebben, zoals in de omringende grotere landen; wel dat, zeker op wetenschappelijk gebied, meestal deskundig advies wordt ingewonnen. Mensen met recht van spreken op het betreffende vakgebied vellen op verzoek en vaak onbezoldigd een oordeel over een manuscript of een voorgesteld plan.³⁸ Ook literaire manuscripten leest een uitgever maar zelden: 'Zeker, ze worden vaak aangeboden, doch een actief uitgever van belletrie heeft er meestal reeds kennis van genomen vóór het aanbod.'³⁹ Tadema wijst op gerenommeerde tijdschriften als *De Gids*, *De Nieuwe Gids*, *Groot-Nederland* en *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* waarin veel nieuw werk al geheel of gedeeltelijk gepubliceerd wordt:

'De uitgever van belletrie zal niet nalaten van den inhoud dier tijdschriften kennis te nemen en vaak zullen zij hem aanleiding geven om aan een schrijver de uitgave te vragen. Natuurlijk zal het voorkomen dat de laatste reeds terstond zijn werk aan een uitgever zijner keuze heeft aangeboden, vaak aan dien van het tijdschrift zelve. En vele uitgevers verbinden gaarne aan hun zaak een periodiek, niet omdat hun dit direkt finantieel voordeel oplevert, maar omdat ze hierdoor een voorsprong op andere meenen te krijgen, ten aanzien van de in hun tijdschrift publiceerende auteurs.'⁴⁰

Tadema refereert hier aan een fenomeen dat in de boekgeschiedenis reeds enige aandacht kreeg: het tijdschrift zou fungeren als fuik en kweekvijver voor literair talent. Het betekent dat een uitgever die zich wil toeleggen op belletrie, meer kans van slagen heeft indien hij één of meer literaire of

³⁷ Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever', p. 243.

³⁸ In het gedenkboekje uit 1952 worden voor de eerst helft van de twintigste eeuw drie mannen met name genoemd: P.D. Chantepie de la Saussaye, Leo Simons en W.G. van Nouhuys. ([Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 77-82.) In het Bohn-archief zijn echter nog tal van andere voorbeelden te vinden.

³⁹ Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever', p. 244.

⁴⁰ Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever', p. 244.

algemene tijdschriften in zijn fonds opneemt.⁴¹ De vraag ligt nu voor de hand: over welke potentiële vijvers beschikt De Erven F. Bohn de rond de eeuwwisseling?

Woord en Beeld en Onze Eeuw

Wanneer de Tadema's in het laatste jaar van de negentiende eeuw de leiding van de uitgeverij op hun schouders nemen, worden ze daarmee ook de uitgevers van *Woord en Beeld*, een *geïllustreerd maandschrift* dat jonge en gevestigde schrijvers, componisten en tekenaars een forum geeft. De Erven F. Bohn exploiteert *Woord en Beeld* samen met Joh. Enschedé en Zonen. De Enschedé's willen met *Woord en Beeld* 'zo niet een directe reclame, dan toch een toonbeeld [...] geven van hare grafische verrichtingen.'⁴² Het eerst nummer ziet het licht in 1896 onder redactie van de Haarlemse dichter en letterkundige E.F.G.H. ('Frits') Smit Kleine (1845-1931) en C.L. Dake (1857-1918), kunstenaar en hoogleraar aan de Amsterdamse Rijksacademie. Maar het tijdschrift loopt niet goed. Het is inhoudelijk te mager en J.K. Tadema gaat op zoek naar een ervaren letterkundige om daar verandering in te brengen. Hij komt uit bij W.G. van Nouhuys (1854-1914), die zich vanaf 1897 over het literaire gedeelte ontfermt.⁴³

⁴¹ Over het belang, maar ook de noodzakelijke nuancering van het acquirerend potentieel van literaire tijdschriften voor de uitgeverij, zie onder meer: Van den Akker & Dorleijn, 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie', p. 1-29; S. Janssen & N. Olislagers, 'De rol van literaire tijdschriften bij de beslissing van literaire uitgeverijen om Nederlandstalige auteurs te laten debuten', in: *TTT. Interdisciplinair tijdschrift voor taal- & tekstwetenschap* 6 (1986) 3 (september), p. 275-284 en De Vries, *Ik heb geen verstand van poëzie*, p. 93-138.

⁴² [Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 80. Zie ook: M. Wishaupt, 'De heerlijkheid van het métier. De ontstaansgeschiedenis van *Oude Hollandsche steden* en *Oude Hollandsche dorpen aan de Zuiderzee* van J.G. Veldheer en W.O.J. Nieuwenkamp', in: M. van Delft, M. de Niet & K. Thomassen (red.), *Bijzonder divers. Studies over opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw*. Den Haag/Amsterdam 2007, p. 117-134.

⁴³ Aan Van Nouhuys' toetreding tot de redactie gaat enige onderhandeling vooraf. De letterkundige heeft ernstige bezwaren: 'Zooals ik u reeds zei, vereert mij uw aanzoek. Maar – voor iemand van mijn leeftijd is, zoo hij in de litteraire wereld zich niet door een sterk opdringend jonger geslacht wil laten overvleugelen, concentrering van kracht zeer gewenscht. Had ik geen huishouden of was ik zóo gefortuneerd, dat de geld-kwestie nooit een punt van overweging bij mij behoefde te zijn, dan zou ik derhalve stellig tot u en [Smit] Kleine zeggen: "mijn waarde heeren, hoe vereerd ook, ik doe het niet. Temeer, omdat uw tijdschrift opgericht en ingericht is geheel buiten mijn weten, en ik nu, doordat het al een jaar bestaan heeft, vanzelf gebonden ben aan verschillende regelingen.'" (AB, C 120, brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 8 januari 1897. Zie verder ook: AB, C 120, brief van Van Nouhuys aan J.K. Tadema, 17

Woord en Beeld blijft desondanks een zorgenkind, 'een groote, zeer groote schadepost, welke door velen gedragen, nog wel te overkomen is, doch in geen geval als een kleinigheid kan beschouwd worden'.⁴⁴ In het voorjaar van 1899 komt het voortbestaan van het tijdschrift in het gedrang. Het verlies is nog altijd duizenden gulden per jaar en de firmanten van de firma Enschedé komen onderling niet tot overeenstemming of ze verder willen gaan of niet. En 'zonder financieelen steun der Enschedé's bedank ik er stichtelijk voor', aldus Kees Tadema.⁴⁵ Te elfder ure besluit men om door te zetten. Van Nouhuys krijgt de verzekering dat hij de komende drie jaar gerust mag zijn wat betreft het voortbestaan van *Woord en Beeld*. Op één voorwaarde:

'In uw laatste schrijven vooral toont U duidelijk nog wel fiducia in het tijdschrift te hebben. Bovendien zoudt U toch niet aandringen op een voortzetting voor 3 jaren, indien U de mogelijkheid niet deugdelijk inzag dat er nog wel vooruitgang te wachten is. Welnu laat dan Uwe medewerking, Uw hoofdredacteurschap een waarborg zijn, dat we niet achteruit gaan loopen. Bij een voortzetting voor 3 jaren hebben we aanspraak ook op eenige verplichting Uwerzijds en die is slechts: te zorgen dat het tijdschrift niet achteruit gaat.'⁴⁶

Drie jaar later, voorjaar 1902, confereren de Enschedé's en de Tadema's opnieuw over het voortbestaan van het zorgenkind. *Woord en Beeld* is er intussen in aantal abonnees niet op achteruitgegaan, maar ook nauwelijks vooruit. Er zijn circa 650 abonnees, terwijl er 1.400 nodig zijn om de kosten te dekken.⁴⁷ Men overweegt het tijdschrift in een afgeslankt jasje een tweede kans te geven, maar besluit bij nader inzien de uitgave te staken met ingang van 1903.⁴⁸ Kees Tadema legt uit aan Van Nouhuys waarom:

januari 1897 en AB, C 39, fol. 98 en 102, brieven van J.K. Tadema aan Van Nouhuys, 9 en 18 januari 1897.)

⁴⁴ AB, C 40, fol. 427-428, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 29 maart 1899.

⁴⁵ AB, C 41, fol. 59 en 72-73, brieven van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 9 en 16 juni 1899.

⁴⁶ AB, C 41, fol. 72-73, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 16 juni 1899.

⁴⁷ AB, C 45, fol. 452-454 en 492, brieven van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 5 en 28 mei 1902.

⁴⁸ AB, C 45, fol. 492 en C 46, fol. 37, brieven van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 28 mei en 26 juni 1902.

‘Misschien zou een geïllustreerd tijdschrift – uitsluitend literair, onder Uwe redactie wel een voldoende aantal abonnés kunnen verkrijgen om de betrekkelijk niet zoo hoge kosten te dekken, misschien zelfs om winst te behalen. Om Woord en Beeld tot zoo iets te veranderen is voor ons ondoenlijk. Vooreerst geldt voor ons wat indertijd de Heer Dake voor de redactie aan bezwaren opperde: we hebben 8 jaar lang gemeend met W. en B. iets goeds te geven; we zijn royaal en breed van stapel gelopen en zijn altijd hoog in onze wapens gebleven; iedere wijziging die geen verbetering of verfraaiing geeft zal ons geen goed doen. [...]

Ten slotte: een geheel ander tijdschrift onder anderen naam met dezelfde redactie is te dwaas; onder dezelfde naam met een geheel andere redactie wenschen we niet; en onder anderen titel met weglating van de HH. Kleine en Dake – dat kunnen we niet.

De eenige onderneming, welke we wellicht zouden aandurven kunnen we dus niet beginnen. Moge een ander er succes aan beleven. Onze krachten schijnen we bovendien beter op wetenschappelijk gebied te kunnen aanwenden, dan op het terrein van kunst en literatuur.’⁴⁹

De slotsom is dan ook dat al vroeg in de twintigste eeuw de potentiële kweekvijver droog komt te staan. In de tussentijd is De Erven F. Bohn echter de uitgeefster geworden van een mogelijke opvolger. In 1900 komen drie Leidse hoogleraren met het plan om een tegenhanger van *De Gids* op te richten, want: ‘De Gids, was geen “gids” meer. Ze leidde niet meer, maar werd geleid door Jan en alleman. Vooral tegen de managing-editor ([J.N.] van Hall) oppermachtig gezagvoerder waren ze gekant’.⁵⁰ De bekende vaderlandse historicus P.J. Blok (1855-1929), godsdiensthistoricus en fondsauteur P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) en hoogleraar in de wijsbegeerte en de encyclopedie van het recht Willem van der Vlugt (1853-1928), volgens Kees Tadema ‘behoorende tot de gematigde linkerzij en

⁴⁹ AB, C 46, fol. 78, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 16 juli 1902.

⁵⁰ AB, C 44, fol. 47-50, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 13 december 1900. Van Nouhuys wordt door Tadema uitgebreid op de hoogte gesteld van plannen, omdat hij hoopt dat zijn *Woord en Beeld*-redacteur ook tot de redactie van het nieuwe tijdschrift zal willen toetreden. Van Nouhuys weigert echter.

rechterzij, oudliberalen thans conservatieven genoemd', geloven niet in het politiek 'ultra-radicalisme' dat naar hun mening te veel plaats krijgt in *De Gids*: 'al dat gebulderde kolder naar 't socialisme (artikel van v. Eeden van voor eenige jaren, waarin alle bezit wordt veroordeeld en alle bezitters uitgescholden) leidde tot niets.'⁵¹ Ze verlangen een nieuwe algemene gids, een serieus maandschrift over politiek, wetenschap, kunst en literatuur.

Op 1 mei 1901 stelt de uitgeverij het eerste nummer van *Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst* voor. In de redactie hebben naast de genoemde Leidse professoren ook E.B. Kielstra, H. Smitsaert, B.H.C.K. van der Wijck en G.F. Haspels plaatsgenomen. De Tadema's vestigen hun hoop op predikant en letterkundige Haspels (1864-1916), die het literaire gedeelte voor zijn rekening neemt. Maar hun verwachtingen worden op de proef gesteld. Van Nouhuys analyseert het probleem:

'Wat Onze Eeuw aangaat – ik heb terstond gevoeld dat het litteraire het zwakke zou zijn. [...] Het tijdschrift moest niet met critiekjes van Bastiaanse en Smitsaert voor den dag komen. Voor alles moest het – daar het *vastheid* toezegt – bij monde van Chantepie of Haspels duidelijk en voluit zeggen welke literatuur-beschouwing de red. is toegedaan, wáárin zij verschilt van de toongevers van heden, wát zij eischt in een boek behalve artistieke verdiensten; – kortom een aesthetisch program. Ik heb er naar uitgezien: ik heb een nieuwe stem verwacht. Tegenover het afgekeurde werk van Couperus e.a. had de afgekeuring gemotiveerd moeten worden door het publiceeren van aesthetische grondstellingen. Maar niets-niets-niets.... Waar blijft Haspels?...'⁵²

Ondanks het aandringen van de uitgevers blijft het literaire gedeelte in *Onze Eeuw* zwak. 'Zoo vast als het tijdschrift op politiek terrein staat, zoo wankel staat het literaire' moet ook Kees Tadema toegeven.⁵³ Wanneer hij een jaar later Van Nouhuys het gelukwens met het nieuwe *Groot-Nederland* heeft hij

⁵¹ AB, C 44, fol. 47-50, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 13 december 1900.

⁵² AB, C 137, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 17 juni 1901.

⁵³ AB, C 45, fol. 33, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 3 oktober 1901.

er zich bij neergelegd.⁵⁴ Hij stelt zich tevreden met wat *Onze Eeuw* wel is: 'dat tijdschrift heeft zich gelukkig spoedig een plaats veroverd ten spijt van alle ongunstige kritiek. Maar het heeft door zijn grootendeels wetenschappelijk karakter zooveel concurrenten niet dan de eigenlijke en zoogenaamde kunsttijdschriften.'⁵⁵ Het maandschrift wordt nog gepubliceerd tot 1924, maar een trekpleister voor jong literair talent wordt het nooit.⁵⁶

De conclusie is dat De Erven F. Bohn tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw hooguit ten tijde van *Woord en Beeld* hoeder is van een plek(je) waar jong literair talent kan rijpen en een band kan opbouwen met de uitgeverij. Een volwaardig literair tijdschrift is *Woord en Beeld* echter niet. Bovendien wordt uitgave van het blad al vroeg in de twintigste eeuw stopgezet. Toch opent *Woord en Beeld* een achterdeur die uiteindelijk van groot gewicht zal blijken bij de continuering van het literaire segment van de uitgeverij: Van Nouhuys verbindt zich binnenskamers als literair adviseur aan het Bohn-huis.

1. Willem Gerard van Nouhuys: geheim letterkundig adviseur

Begin oktober 1898 zit Van Nouhuys in een lastig parket. Bevreest voor belangenverstrengeling met zijn redacteurschap van *Woord en Beeld* weet hij

⁵⁴ Al in juli 1902 is Van Nouhuys benaderd door een uitgever die, tot grote verbazing van Kees Tadema, heeft gehoord dat *Woord en Beeld* zal ophouden te bestaan en de letterkundige uitnodigt in de redactie van een nog op te richten tijdschrift. Begin oktober kan Van Nouhuys namen noemen: bij Van Holkema en Warendorf zal met ingang van 1903 onder redactie van Louis Couperus, Cyriel Buysse en hemzelf *Groot-Nederland. Letterkundig maandschrift voor den Nederlandschen stam* het licht zien. (AB, C 144, brieven van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 15 juli en 4 oktober 1902. Zie ook: Van Vliet, *Louis Couperus en L.J. Veen*, p. 73-74.)

⁵⁵ AB, C 46, fol. 174, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 4 oktober 1902. Enige maanden voordien vergelijkt Tadema *Woord en beeld* en *Onze eeuw* vanuit exploitatieoogpunt: 'Maar waarom zal Onze Eeuw dan wèl gaan, omdat de leesgezelschappen 't op den duur moeten hebben. Ze kunnen er niet buiten. W. en B. is maar liefhebberij – men kan er best buiten. Vandaar dat O.E. in één jaar bestaan reeds een zeer groot aantal abonnés meer heeft dan W. en B. in zeven jaar heeft kunnen verwerven. En niemand zal toch zeggen dat O.E. specifiek zooveel beter is.' (AB, C 45, fol. 452-454, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 5 mei 1902.)

⁵⁶ Wel worden diverse literaire Bohn-uitgaven gerecenseerd in *Onze Eeuw*, waarmee het tijdschrift in zekere zin aangewend wordt als 'propagandamachine' voor de literaire uitgaven van de uitgeverij. (Over het tijdschrift als propagandamachine, zie: De Vries, *Ik heb geen verstand van poëzie*, p. 95-96.)

niet hoe te reageren op een lucratief voorstel uit onverwachte hoek. Hij voelt zich gevangen tussen zijn ‘stoffelijk belang en moreele scrupules’ en doet in een vertrouwelijk schrijven aan J.K. Tadema zijn dilemma uit de doeken:

‘Een mij *alleen bij naam bekend*, gefortuneerd uitgever doet mij het aanbod om, met 1 Januari te beginnen voor zijn zaak werkzaam te zijn als “(stil) letterkundig adviseur”, een betrekking die, naar hij mij meedeelt, in het buitenland door literatoren van invloed bij groote uitgevers-firma’s vervuld wordt. Ik had nooit van zoo iets gehoord. Om hen geheel vrij te laten in hun oordeel en advies, blijft de verbintenis een geheim tusschen hem en de betrokken firma’s.

Neem ik het aanbod aan, dan bestaan de werkzaamheden in 1°: het lezen van alle aangeboden handschriften, het uitbrengen van advies, en het toezicht op vertalingen. 2°: het gebruik-maken van mijn litterairen invloed om den uitgever aan goede uitgaven te helpen.

Hoeveel lust ik ook heb om zuiver stoffelijke redenen met den voorsteller in overleg te treden, daar het iets geldt wat wel op mijn weg ligt, kan ik dit toch niet doen vóór u op de hoogte te hebben gebracht, daar ik mij tegenover u niet vrij voel.’⁵⁷

Van Nouhuys voelt zich als redacteur van *Woord en Beeld* gebonden aan De Erven F. Bohn. Bovendien vloeien een deel van zijn letterkundige contacten voort uit zijn redacteurschap. Als adviseur van een concurrent zou het dus schimmig worden in hoeverre hij niet vist in de nota bene door hemzelf geleide vijver van de uitgeverij. Daarnaast had hij in het verleden de uitgever verzekerd dat hij altijd een beroep mocht doen op zijn hulp en invloed.⁵⁸ Daartegenover staat dat Van Nouhuys beroepsauteur is en dan kan men niet achteloos over een dergelijk aanbod heenstappen: ‘Voor een letterkundige met een klein vermogen is het in ons land zeer moeilijk een gezin op eenigszins goeden voet te onderhouden, en zijn kinderen een voldoende opvoeding te geven. Voor het laatste ben ik verplicht de eerste tien jaar nog

⁵⁷ AB, C 123, brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 3 oktober 1898.

⁵⁸ AB, C 123, brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 3 oktober 1898. J.K. Tadema had reeds gebruik gemaakt van dit aanbod van Van Nouhuys. (Zie bijvoorbeeld: AB, C 39, fol. 430 en C 40, fol. 32 en 40, brieven van J.K. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 14 januari, 2 en 7 mei 1898, en C 123, brieven van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 3 en 19 mei 1898.)

zoo hard te werken als ik kan.’⁵⁹ Tadema antwoordt dat Van Nouhuys zich vrij moet voelen om op het voorstel in te gaan, maar dat het hem wel zou spijten daar hij *Woord en Beeld* vooral continueert omdat Van Nouhuys eraan meewerkt:

‘omdat ik door mijn gestadig verkeer met u en door den letterkundigen barometer, dien W. en B. door Uw invloed geeft, mijn voordeel meende te behartigen als uitgever, ook, als ’t kan van belletrie. [...] Ik wou dat ik zóóveel fiducie had en zóóveel toekomst zag in onze letterkundigen, dat ik u zoo’n positie kon aanbieden.’⁶⁰

Tadema laat zich ontvallen dat hij Van Nouhuys niet zo vaak durft lastig te vallen met een verzoek om advies, een opmerking die bij Van Nouhuys de vraag doet rijzen of er dan geen middenweg te bedenken is.⁶¹ En zo neemt de briefwisseling in korte tijd een wending die resulteert in een nieuwe verbintenis.⁶² W.G. van Nouhuys slaat het aanbod van de andere uitgever af en wordt met ingang van 1 januari 1899 voor de proeftijd van een jaar en tegen een vergoeding van f 100,- per kwartaal, ‘stil adviseur’ van De Erven F. Bohn. En de zonen Tadema erven deze stille kracht.

De brieven van Kees Tadema aan Van Nouhuys ademen echter af en toe een gevoel van vertwijfeling. In 1901 schrijft Tadema bijvoorbeeld dat hij en zijn broer er sterk over denken ‘om voor het vervolg alle vertaalboek overboord te gooien’, meer nog, dat het wel eens bij hem is opgekomen om ‘alle belletrie aan anderen over te laten’, maar, voegt hij eraan toe, ‘daarvoor hebben we nog te veel goede relaties en bovendien was mijn vader en is mijn broer er nog al erg op gesteld.’⁶³ Hun uitgeverij heeft bovendien een zekere

⁵⁹ AB, C 123, brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 9 oktober 1898.

⁶⁰ AB, C 40, fol. 201, brief van J.K. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 7 oktober 1898.

⁶¹ AB, C 123, brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 9 oktober 1898.

⁶² AB, C 40, fol. 216, 230, 268-270 en 272, brieven van J.K. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 18 oktober, 28 oktober, 16 en 18 november 1898 en C 123, brieven van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 14 oktober, 14 en 17 november 1898.

⁶³ AB, C 45, fol. 86-87, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 31 oktober 1901. Een verrassende houding voor iemand die Nederlands heeft gestudeerd, maar een ontboezeming van een jaar voordien werpt toch enig licht op de moeizame verhouding van Kees Tadema met de literatuur: ‘over den vorm van literaire producten oordeel ik liever niet. Studie in de letteren heeft me in dit opzicht al heel gevoelloos gemaakt.’ (AB, C 43, fol. 111-112, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 27 maart 1900.)

naam en faam hoog te houden. Zoals we al zagen, trekken de weinige literaire werken die ze op de markt brengen de aandacht van de serieuze literaire kritiek. Ze verlengen dus jaar na jaar de overeenkomst met hun stille adviseur, in de hoop dat hij hun aan talentvolle schrijvers kan helpen, 'niet om het eventueel te behalen financieel voordeel, dan wel, omdat we graag nu en dan eens een goed literair boek uitgeven.'⁶⁴ 'Er staat wel succes en waardeering tegenover.'⁶⁵ Pas eind 1906 hakken ze de knoop definitief door en beëindigen ze de geheime afspraak.⁶⁶

De uitgebreide briefwisseling tussen de Kees Tadema en Willem van Nouhuys tijdens de jaren 1900-1906 is een gedroomde bron voor het beantwoorden van de vragen aan het begin van dit hoofdstuk gesteld. Honderden brieven waarin de jonge uitgever en zijn zestien jaar oudere adviseur gezamenlijk oordelen over het al dan niet publiceren van een onbekend jong talent of een gevestigd auteur maken het mogelijk het wel en wee van het literaire fondssegment gedetailleerd in kaart te brengen. Maar vooraf: wie was Van Nouhuys?

Auteur en criticus

Willem Gerard van Nouhuys (1854-1914) is afkomstig uit Zaltbommel, doorloopt er de 3-jarige H.B.S. en gaat er werken in de tabakshandelszaak van zijn vader.⁶⁷ Zijn vrije tijd wijdt hij volledig aan de literatuur. Hij schrijft

⁶⁴ AB, C 43, fol. 215-216, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 16 juni 1900.

⁶⁵ AB, C 43, fol. 481-482, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 10 november 1900.

⁶⁶ Zie: AB, C 50, fol. 179, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 31 december 1906 en C 173, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. en J.L. Tadema, 1 januari 1907.

⁶⁷ W.G. van Nouhuys is de zoon van Jan Willem van Nouhuys (1821-1888) en de Vlaamse Jacoba Johanna Loeff (1821-1861). Na de dood van zijn moeder hertrouwt zijn vader met Elisabeth Anthonia Straatmans (1826-1894). Zelf trouwt hij in 1881 met Engelina Jacqueline Antonia Dekker (1853-1921). Het paar heeft twee kinderen, die geen van beiden ouder dan dertig worden: Jacoba Johanna (1882-1910) en Jan Willem Anthonie (1887-1912). (*Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten* 81 (1998), p. 239-241.) Over het leven en werk van Van Nouhuys, zie: N. Maas, *Zonder omhaal van woorden. De criticus W.G. van Nouhuys*. Nijmegen 1987. (VADERLAND-REEKS), p. 5-8; [F. Netscher], 'Karakterschets. W.G. van Nouhuys', in: *De Hollandsche Revue* 1 (1896), p. 688-702; H.J. Stratemeijer, 'Onze schrijvers. II. W.G. van Nouhuys', in: *Den Gulden Winckel. Maandschrift voor de boekenvrienden in groot Nederland* 4 (1905) 12 (15 december), p. 177-180 en J.L. Walch, 'Levensbericht van Willem Gerard van Nouhuys', in: *Levensberichten der afgestorvenen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde. 1915-1916*. Leiden 1916, p. 212-233.

poëzie en kritieken, verdiept zich in de Nederlandse en Noorse literatuur, Shakespeare en Dante en studeert op eigen houtje Grieks, Latijn en Italiaans. Zijn scheppend werk lijkt een aardige afspiegeling van de literaire tijden waarin hij leeft: idealisme, naturalisme en nieuwe mystiek volgen elkaar in gematigde vorm op. Ook zijn loopbaan is exemplarisch. Lange tijd is hij parttime schrijver en pas op 37-jarige leeftijd besluit hij uitsluitend van zijn pen te gaan leven.

De jonge autodidact publiceert onder het pseudoniem G. Waalner twee dichtbundels, *Poëzie* (1879) en *Gedichten en gedachten* (1882). Later zegt hij zelf dat ze maar beter vergeten kunnen worden en iedereen schijnt daarmee in te stemmen. Hij publiceert onder andere in *De Banier* (1875-1880) van Marcellus Emants en de latere *Woord en Beeld*-mederedacteur Frits Smit Kleine en is redacteur van *De lantaarn* (1885-1887). In 1890 komt de doorbraak. Zijn eerste toneelstuk, *Eerloos* (in 1892 uitgegeven), wordt een succes en hij verhuist een jaar later naar Den Haag om er van de letteren te leven. In de volgende jaren behaalt hij wisselende successen met nog twee toneelstukken, *Het goudvischje* (1893) en *In kleinen kring* (1895), en drie bundels novellen, *Eenzamen* (1893), *Zijn kind* (1895) en *Dageraad* (1899). Walch typeert zijn toneelwerk als een ‘in zijn schema en uitwerking zuiver gevoeld specimen van de liberalistische burgerlijke dramasoort, die een eigenaardige schakel vormt in de Europeesche litteratuur tusschen de romantiek en het naturalisme.’⁶⁸ En volgens Netscher heeft zijn proza ‘een effect van scherpe realiteit, van eenvoud in hard metaalachtig proza.’⁶⁹ In 1899 slaat Van Nouhuys een nieuwe weg in en publiceert bij De Erven F. Bohn *Egidius en de vreemdeling*, een wijsgerige fantasie over de ontmoeting tussen Egidius en een verpersoonlijking van het eeuwige. Het wordt door Netscher gelezen als een belangrijk overgangswerk: ‘men ziet, dat dit al heel ander werk is, dan dat van den realist, den positivist, den man, die de zichtbare dingen en alleen het zichtbare in de menschen beschreef.’⁷⁰ Walch noemt het jaren later Van Nouhuys’ hoogtepunt. ‘Het is een, en naar ik geloof het eerste, verschijnsel van het modern, ondogmatisch symbolisme in de Nederlandsche litteratuur der 19de eeuw.’⁷¹

⁶⁸ Walch, ‘Levensbericht’, p. 217.

⁶⁹ [Netscher], ‘Karakterschets’, p. 695.

⁷⁰ [Netscher], ‘Karakterschets’, p. 701.

⁷¹ Walch, ‘Levensbericht’, p. 221.

Wat Netscher nog niet kon weten en Walch wel, is dat *Egidius en de vreemdeling* de laatste grote literaire schepping van de literator is. Om in zijn levensonderhoud te voorzien legt Van Nouhuys zich steeds meer toe op zijn redacteurschap van *Woord en Beeld*, later van *Groot-Nederland*. Als criticus groeit hij uit tot één van de meest gerespecteerde letterkundige gidsen van zijn tijd. Hij recenseert toneel (vanaf 1895) en proza en poëzie (vanaf 1900) in het liberale Haagse dagblad *Het Vaderland*, en publiceert met vaste regelmaat kritieken in *De Nederlandsche Spectator*, *De Amsterdammer* en *De Gids*. Uit zijn kritisch werk spreekt een grote belesenheid en uiterste nauwgezetheid en werkkraft. Volgens Walch is hij ‘Mijnheer van Nouhuys’, ‘rustig en waardig, een wat men met een verouderd woord *deftig* man noemt, [...] een door-en-door rechtschapen mensch, in wien altijd een zuiver-kunstzinnig oordeel luider sprak dan persoonlijke sym- en antipathieën’.⁷² Stratemeijer getuigt over zijn collega dat als hij ‘een boek bespreekt, heeft hij ’t gelezen ook, zelfs die dingen, welke men met gerust geweten na de eerste hoofdstukken kan sluiten, wetend dat de auteur volslagen onbevoegd is.’⁷³ En hij besluit zijn visie op het kritisch werk van Van Nouhuys:

‘men moge dat van een ander sympathieker, spontaner, geestiger of feller vinden, – het zijne is... een oordeel. Het nuttig weten van den schoolmeester, het idealistische van den priester en het onkreukbaareerlijke en welgemanierde van den deftigen burger vereenigen zich tot een wijze van kritiseeren, welke het *métier* verheft [...].’⁷⁴

Van Nouhuys schaaft zich nimmer achter gevestigde of nieuwe literaire facties en beoordeelt elk werk afzonderlijk op zijn merites. Anderzijds relativeert hij ook het werk van de kritiek.⁷⁵ Hij wil objectief zijn, maar beseft dat elk door zijn eigen bril kijkt:

‘Vóór alles trachten te komen achter de bedoeling van den auteur, met wiens werk we ons bezighouden, door te dringen in de sfeer van zijn geestes- en gevoelsleven, na te gaan of hij in staat is op zijn wijze het

⁷² Walch, ‘Levensbericht’, p. 212.

⁷³ Stratemeijer, ‘Onze schrijvers’, p. 178.

⁷⁴ Stratemeijer, ‘Onze schrijvers’, p. 180.

⁷⁵ Maas, *Zonder omhaal van woorden*, p. 7.

zichzelf gestelde doel te bereiken, en met behulp van eigen smaak en onderscheidingsvermogen vast te stellen in hoeverre hij daarin geslaagd, in welk opzicht hij daarin te kort gekomen is. [...]

Maar het oordeel blijft noodzakelijk subjectief, persoonlijk. En derhalve zou ik boven mijn overzicht de woorden van, ik meen, Montaigne kunnen gebruiken als motto: "ik geef mijn meening als de mijne, niet als de goede."⁷⁶

Veel van zijn opstellen en kritieken krijgen een tweede leven in boekvorm: *Letterkundige opstellen* (1894), *Studiën en critieken* (1897), *Louis Couperus en "De boeken der kleine zielen"* (1902), *Uren met schrijvers. Studiën en critieken* (1902), *Nederlandsche belletrie 1901-1903* (1904), *Van over de grenzen. Studiën en critieken* (1906) en *Uit Noord- en Zuid-Nederland* (1906), meestendeels uitgegeven door Van Holkema & Warendorf. (Alleen de laatste twee verschijnen bij het Baarnse Hollandia.)

Adviseur

Met uitzondering wellicht van sommige broodschrijvers, scheppen literaire auteurs zelden of nooit op bestelling.⁷⁷ Ze schrijven uit innerlijke noodzaak, om status te verwerven of uit tijdverdrijf en sturen hun werk naar een tijdschriftredactie, een bewonderd auteur, een invloedrijk criticus of een uitgever. Van Nouhuys' hoofdtaak is het lezen en beoordelen van de

⁷⁶ W.G. van Nouhuys, 'Driemaandelijksch letterkundig overzicht', in: *De Gids* 1902 (66), vierde serie (20), eerste deel, p. 514-553. Citaat op p. 518. Ook te vinden in: Maas, *Zonder omhaal van woorden*, p. 7.

⁷⁷ In het Bohn-archief werd één voorbeeld teruggevonden waarbij de uitgever, *in casu* Jelte Karel Tadema, overweegt een literair werk te bestellen. Hij vraagt Van Nouhuys om advies: 'Weet Gij ook een auteur, die gehouden kan worden, niet met "Hilda v. Suylenburgh" in te stemmen, en bekwaam zou zijn om een tegen-roman te schrijven?' Tadema, die het succes van *Hilda* niet had verwacht (zie noot 14), heeft Anna de Savornin Lohman in gedachte, maar Van Nouhuys ziet weinig heil in het plan: 'Een tegenhanger van "Hilda"? Och, waarom? Hilda is een boek van een of twee jaar. Een ander, als tegenhanger geschreven, zou waarschijnlijk niet beter zijn.... denkt u wel? Ik heb gehoord dat freule Lohman ziek is en naar buiten. Ik sprak haar in lang niet.' (AB, C 40, fol. 63, brief van J.K. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 25 mei 1898 en C 123, [8], brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 26 mei 1898.) Uiteindelijk publiceert Lohman, na eerst een brochure tegen *Hilda* geschreven te hebben, ook nog de 'tegen-roman' *Het ééne noodige*, uitgegeven bij Van Kampen. (Zie: Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 151.)

manuscripten die de Tadema's toegezonden krijgen en vervolgens een advies uitbrengen. Bijlage [8] geeft een overzicht van alle Nederlandstalige titels en auteurs over wie hij zich uitspreekt gedurende de jaren 1900-1906. Het gros daarvan (53 van de 66) geschiedt op verzoek van de uitgevers. Vele manuscripten of manuscripten-in-wording die ze krijgen aangeboden – meestal overigens voorafgegaan door een brief waarin de auteur vraagt of ze interesse hebben – sturen ze onmiddellijk door naar hun adviseur.⁷⁸ Pas wanneer hun adviseur zich positief uitlaat over het werk, nemen ze het zelf ter hand.

Als Van Nouhuys negatief oordeelt krijgt de auteur het geschrift terug vergezeld van een beleefde, meestal gemotiveerde afwijzing waarin enkele woorden van hun adviseur stilzwijgend zijn overgenomen. Over het algemeen is daarmee de zaak afgedaan, maar een boze brief van een schrijver die in zijn wiek geschoten is, bestaat altijd tot de mogelijkheden. Iemand die erg zeker is van zijn zaak, is Arie van Veen. Zijn vriend Johan de Meester, criticus bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, heeft het manuscript immers gelezen en geprezen. Van Veen moet zijn gram kwijt:⁷⁹

⁷⁸ Bijlage [7] bevat zeker niet alle manuscripten die De Erven F. Bohn tijdens die jaren krijgt aangeboden. Een exhaustieve opsomming is hoe dan ook onmogelijk, aangezien auteurs die hun werk persoonlijk aanbieden geen sporen nalaten in de correspondentie, tenzij de uitgevers geïnteresseerd zijn en een en ander aan Van Nouhuys doorgeven. Bovendien zijn er diverse brieven teruggevonden waaruit blijkt dat ze niet op elk aanbod om een manuscript ter lezing te ontvangen ingaan. Op welke gronden de Tadema's een dergelijke beslissing nemen, is niet te achterhalen. In de brieven aan de schrijvers wordt de afwijzing met name gemotiveerd door het argument dat ze reeds hun handen vol hebben en de komende tijd geen nieuwe uitgaven op zich kunnen nemen. (Zie bijvoorbeeld: C 47, fol. 34, brief aan mevr. C. Rollin Conquerque-Everts, 19 Mei 1903; C 49, fol. 51, brief aan P.M. Edouard Röpcke, 12 Augustus 1905 en C 49, fol. 66, brief aan Daan van der Zee, 23 Augustus 1905.) Dat ze dit argument ook incidenteel gebruiken om een werk waarover Van Nouhuys gunstig heeft geadviseerd af te wijzen, maakt het aannemelijk dat tijdgebrek inderdaad van doorslaggevend belang kon zijn. (AB, C 44, fol.112, brief van J.C. Tadema aan H.M. Dekking, 16 januari 1901.)

⁷⁹ AB, C 140, brief van A. van Veen aan De Erven F. Bohn, 4 juni 1901. Dat Van Veen vrij zeker was van zijn zaak, blijkt wel uit het navolgende brieffragment: 'Mijn boek is door verscheidenen gelezen en het oordeel is gunstig, niet alleen uit artistiek oogpunt, daar er veel variatie is, en genoeg elementen aanwezig zijn om een grooten lezerskring te waarborgen. Dat laatste bepaalt geenszins de *waarde* als kunstwerk, maar zeer zeker de bruikbaarheid als handelsartikel. Wat u zeker niet onverschillig kan zijn. Trouwens, U kunt zelf oordeelen. [...] Ik vind na rijp beraad, ook, omdat ik al met u onderhandeld had, geschikter mijn werk in eens in boekvorm te geven, hoewel ik 't zoo goed als zeker geplaatst kan krijgen in *Elsevier*, welk tijdschrift goed betaalt. En de Heer de Meester, een vriend van mij, verzekert mij dat 't niet moeilijk is, na verschijning in tijdschrift een uitgever te vinden, die er nog wat voor over heeft.

‘Uw bezwaar aangaande het debiet deel ik geenszins, voor het overige had ik geen beter resultaat verwacht, en het eenige, wat me spijt, is zooveel tijd nutteloos met wachten verspild te hebben.

Tevens deel ik u nog mede, dat ik de onderhandelingen voor geëindigd beschouw.’⁸⁰

Anderen daarentegen lijken niet uit het lood te slaan en komen jaar na jaar weer aankloppen met een nieuwe pennenvrucht, ook al stellen de uitgevers hen telkenmale teleur. De acteur en veelschrijver Johan Wouter Broedelet is zo’n toonbeeld van vasthoudendheid. In 1900 biedt hij zijn *Almanak 1901* aan, in 1901 heeft hij een humoristische roman af, in 1903 een tweetal nieuwe, kleine werken, waaronder een gedicht en in 1904 weer een middeleeuwse roman.⁸¹ Voor de almanak bedanken de Tadema’s gelijk. Al het andere werk leest Van Nouhuys van a tot z. Hij blijft onvermurwbaar, dus ook de uitgevers.⁸²

Incidenteel ondernemen ze stappen om een afgewezen manuscript elders gepubliceerd te krijgen. Zo arriveert in de herfst van 1903 uit Johannesburg een autobiografisch geschrift van een Nederlandse weduwe op leeftijd, Antoinette Canisius genaamd. Ze houdt haar naam publiekelijk liever geheim, maar zit verlegen om geld en weet dat men in Nederland de ontvlambare Zuid-Afrikaanse situatie nauwlettend volgt:

De uitgave in boekvorm beteekent dus hoogstwaarschijnlijk voor mij een geldelijke opoffering, en ik hoop dus van u, in geval u de uitgave aanvaardt, twee dingen:

1^e mooie uitgave

2^e een liberaal berekend honorarium.

Aangaande deze laatste omstandigheid ben ik vrij gerust. Uw naam als uitgever staat mij er borg voor.’ (AB, C 140, brief van A. van Veen aan De Erven F. Bohn, 3 juni 1901.)

⁸⁰ AB, C 140, brief van A. van Veen aan De Erven F. Bohn, 14 juli 1901.

⁸¹ AB, C 129, brief van J.W. Broedelet aan De Erven F. Bohn, 27 oktober 1900; C 134, brief van J.W. Broedelet aan De Erven F. Bohn, 25 maart 1901; C 147, brief van J.W. Broedelet aan De Erven F. Bohn, 13 januari 1903 en C 153, brief van J.W. Broedelet aan De Erven F. Bohn, 23 januari 1904.

⁸² AB, C 137, C 150 en C 156 brieven van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 4 april 1901, 19 januari 1903 en februari 1904; AB, C 43, fol. 445, brief van De Erven F. Bohn aan J.W. Broedelet, 29 oktober 1900; C 44, fol. 255, C 46, fol. 363 en C 47, fol. 381, brieven van J.C. Tadema aan J.W. Broedelet, 5 april 1901, 20 januari 1903 en 4 februari 1904.

‘Ik had eene dringende rede om voort te gaan, daar ik en mijne kinderen dóór de oorlog zeer veel verliezen geleden hadden en ik dacht dat ik mogelijk een kleine winst en geldelijke hulp zou ontvangen, die ik als weduwe zeer nodig had. Ik ben bewust van de enorme opofferingen die zich mijn vaderland getroost heeft om hier de Afrikaners te helpen. Maar Gijlieden zullen wel met mij toestemmen dat die hulp zich altijd uitstrekt veel tot de arme en vrijmoedige en dat een dame die zich niet op de voorgrond wil zetten en ook te hoogmoedig is om ondersteuning te vragen het dikwijls zwaar te verantwoorden heeft.’⁸³

Van Nouhuys vindt dat *Veritas* beter in de pen gebleven ware. De uitgevers weten zich met het handschrift geen raad en richten zich tot hun collega J.A. Wormser: ‘Iets voor ons is het absoluut niet – misschien is het geschikt om als feuilleton in een of ander blad geplaatst te worden. Zoudt U ons misschien een weg kunnen wijzen, waar langs we met eenig succes wellicht plaatsing kunnen verkrijgen.’⁸⁴ Wormser verwijst hun door naar Het Algemeen Nederlansch Verbond, maar het mag niet baten en eind december sturen ze het manuscript onverrichter zake terug.⁸⁵

Het oordeel van Van Nouhuys kan ook meer inhouden dan een advies pro of contra publicatie. Bij gebrekkige manuscripten waaruit niettemin talent spreekt, analyseert hij de tekortkomingen en adviseert hoe een en ander bewerkt zou kunnen worden tot een leesbaar en lezenswaardig geheel. De directeur van de H.B.S. te Sappemeer, J.B. Meerkerk, die net als Broedelet op gezette tijden met een nieuw plan of geschrift komt, ondervindt dit naar aanleiding van zijn verhaal *Eén levensdag*. Ook bij Meerkerk speelt geld een rol:

‘Indien U het zelf niet leest, laat het dan a.u.b. lezen door een erkend bekwaam litterator – het zou mij zeer bevreemden, indien diens oordeel niet gunstig was.–

⁸³ AB, C 147, brief van A. Canisius aan De Erven F. Bohn, 28 september 1903.

⁸⁴ AB, C 47, fol. 245, brief van J.C. Tadema aan J.A. Wormser, 5 november 1903.

⁸⁵ AB, C 47, fol. 253, brief van J.C. Tadema aan J.B. Schepers, 9 november 1903 en C 47, fol. 303-304, brief van De Erven F. Bohn aan A. Canisius, 17 december 1903.

Mijn verzoek aan U is dan, het te willen uitgeven en mij eerst mede te deelen, welk honorarium U mij ervoor wenscht toe te kennen. – Ik heb echter nog een verzoek en dat is: het alstublieft spoedig te doen. Want als de voorwaarden waarop u zich met uitgave zoudt willen belasten mij aannemelijk voorkomen, dan wou ik vragen, mij zoo veel voorschot te zenden als U wenschelijk voorkomt, verminderd met de rente desnoods van het te vroeg betalen.

Mijn oudste zoon is – na anderhalf jaar van bitter en bitter lijden, den 30sten Januari j.l. naar Batavia vertrokken waar hij nu eene betrekking heeft. Maar al die kosten moet ik dragen – ik behoef U niet zeggen, wat er gedaan moet worden.

Ik bid daarom, wijs mijn verzoek niet van de hand – en – wat ik ook niet verwacht – loop niet licht over mijn manuscript heen. 't Is geen werk van een achtermiddag. Ik bied het nu aan, om de U thans bekende reden.–⁸⁶

Van Nouhuys ziet wel wat in het werk, maar heeft moeite met de warrige compositie en vraagt zich af of de schrijver het niet kan omwerken tot een lineair vertelde roman.⁸⁷ Kees Tadema geeft de boodschap door en tien dagen later blijkt *Eén levensdag* al volledig omgewerkt en aanmerkelijk uitgedijt tot *Levensmomenten*.⁸⁸ Alleen pakte dat herschrijven uiterst ongelukkig uit, volgens Van Nouhuys. Hij vindt de eerste versie zelfs beter dan de tweede en opnieuw ontvangt Meerkerk een gemotiveerde afwijzing.⁸⁹ Drie maanden gaan voorbij tot Meerkerk weer van zich laat horen. Hij zit nog steeds in geldnood en heeft een nieuw manuscript gereed:

'De Zoon – Ik vond het laatste geval onaangenaam, omdat ik me een beetje in mijn zelfgevoel geraakt voelde; dat begrijpt u wel. – Ik wou “wraak” nemen op uw lezer – wiens stijl me wel bekend overkomt. Ik hoop, dat 't eene edele wraak zij!–

⁸⁶ AB, C 156, brief van J.B. Meerkerk aan J.C. Tadema, 8 maart 1904.

⁸⁷ AB, C 156, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 16 maart 1904.

⁸⁸ AB, C 47, fol. 463, brief van J.C. Tadema aan J.B. Meerkerk, 17 maart 1904 en C 156, brief van J.B. Meerkerk aan J.C. Tadema, 28 maart 1904.

⁸⁹ AB, C 47, fol. 475, brief van J.C. Tadema aan J.B. Meerkerk, 5 april 1904.

[...] Zelf ben ik *vast* overtuigd, ditmaal – dat het toch goed is.–⁹⁰

Maar weer keurt Van Nouhuys Meerkerks werk af: “t Is een wonderlijk geschrift dat u bij uitgaaf waarschijnlijk veel last zou bezorgen van Eduard Douwes Dekker, zoon van Multatuli, die er “als met den vinger” in wordt aangewezen.”⁹¹ Kees Tadema brengt nog maar eens het slechte nieuws over en weegt zijn woorden zorgvuldig:

‘Het doet mij waarlijk leed, U telkens en telkens te moeten teleurstellen. De belletrie is voor ons echter meer bijzaak. Nu en dan geven we wel wat op dit gebied uit, doch we moeten in deze niet tot een beslissing gehaast worden. Hoezeer ‘t ons aangenaam is, dat U steeds aan onze firma denkt, zou ik U toch waarlijk in overweging willen geven een der vele uitgevers uit te kiezen, die zich meer in ‘t bizonder op dit terrein bewegen. U zult bij hen heel wat meer kans van slagen hebben en U bespaart U zelven en niet minder ons het zoo verdrietige van een weigering. Ik zend U hierbij het handschrift terug, U dankend voor Uw zoo vriendelijk aanbod.’⁹²

Redacteur

Wanneer de uitgevers besluiten een manuscript uit te geven zijn daarmee de bemoeiingen van de stille adviseur niet altijd afgelopen. Sporadisch neemt hij de rol van redacteur op zich. Hij geeft stilistische op- en aanmerkingen of schaaft aan een tekst in de drukproeven. Het grondigst gaat hij te werk in de sociologisch-naturalistische novellenbundel *Werkers* van Samuel G. van der Vijgh jr. (1876-1899).

⁹⁰ AB, C 156, brief van J.B. Meerkerk aan J.C. Tadema, 9 juli 1904.

⁹¹ AB, C 156 brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 19 juli 1904. De met zijn vader zwaar gebrouilleerde J.P.C.E. (‘Edu’) Douwes Dekker geeft aan het eind van de negentiende eeuw een tijdlang Frans aan de H.B.S. te Sappemeer, waar Meerkerk directeur is. In diezelfde periode publiceert Meerkerk *Eduard Douwes Dekker Multatuli. Eene karakterstudie* (Groningen 1900), ‘eerbiedig opgedragen aan Nonnie en aan Max [= Edu en zijn zus]’. Later raken Meerkerk en Douwes Dekker in onmin. (J. Pée, *Multatuli en de zijnen. Naar onuitgegeven brieven, met een stamboom en illustraties*. Amsterdam 1937, p. 363. Zie ook: Ch. Keijsper (red.), *K. ter Laan’s Multatuli encyclopedie*. Den Haag 1995, p. 139-141.)

⁹² AB, C 48, fol. 120-121, brief van J.C. Tadema aan J.B. Meerkerk, 28 juli 1904.

Het contact tussen De Erven F. Bohn en de jonge schrijver komt in 1899 tot stand door bemiddeling van Van Nouhuys. Op 23 oktober 1899 schrijft Kees Tadema aan Van Nouhuys dat ze de bundel van Van der Vijgh willen uitgeven.⁹³ De talentvolle, maar zenuwzieke jongeman wordt op dat moment door Van Eeden te Walden opgevangen. Het goede nieuws krijgt hij nog te horen maar het mag niet baten.⁹⁴ Het leven weegt hem te zwaar en op 16 december pleegt hij zelfmoord.⁹⁵

Een paar weken later worden de eerste vellen, de novelle *De lossers*, gezet en Van Nouhuys neemt het corrigeren van de drukproeven voor zijn rekening. Nauwelijks daaraan begonnen, blijkt hem:

‘dat er òf nogal veel, òf heel weinig aan te doen is, al naar gelang men zich stelt op het standpunt van uit piëteit *niets* te wijzigen, of ter oorzake van diezelfde piëteit het werk van een overleden auteur zoo goed mogelijk te laten verschijnen. Ik voel het meeste voor het laatste, maar ... ik heb het toch wenschelijk geacht daarover te rade te gaan met den hr. Dekking, den vriend en geestelijken erfgenaam (om zoo te zeggen) van v.d.V.’⁹⁶

Henri Dekking voelt ook meer voor de laatste optie en Van Nouhuys buigt zich over Van der Vijghs werk. Hij probeert respectvol de tekst bij te schaven.⁹⁷ Eenmaal ingeleefd in de stijl en de taal van de auteur heeft hij echter meer en meer aan te merken en vreest dat hij de zettters veel werk zal bezorgen: ‘Hij had geen beheersching over zijn zinnen, zoodat er bij zijn die of gesplitst of geheel omgezet moeten worden. Beginnend bij het eene onderwerp verloopt de zin onder zijn handen naar een ander, om daarmee te eindigen.’⁹⁸ Naarmate hij vordert, besluipt hem de twijfel. Gaat hij niet te ver, vraagt hij aan Kees Tadema:

⁹³ C 41, fol. 334, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 23 oktober 1899.

⁹⁴ Van Nouhuys leerde Van der Vijgh kennen door bemiddeling van een vriend van hem, de Rotterdamse journalist Henri M. Dekking. Op 31 oktober schrijft Van der Vijgh aan Dekking. Hij had ‘een brief vol opwekking’ ontvangen en dankte zijn Rotterdamse vriend voor alles wat hij voor hem had gedaan. (Vgl. met Dane & Van de Nadort, “Ik voel me wel klein en machteloos nu”. Citaat op p. 105.)

⁹⁵ C 126, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 19 december 1899.

⁹⁶ AB, C 132, briefkaart van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 12 februari 1900.

⁹⁷ AB, C 132, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 14 februari 1900.

⁹⁸ AB, C 132, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 15 februari 1900.

‘Hierbij ontvangt u de correctie van vel 4 Lossers. Als u ze doorziet, bemerkt u dat er heel wat gebeurt. En dit juist bezwaart me eenigszins. Taal en stijl zijn toch, juist als ze *goed* zijn, iets persoonlijks in zulk zwart werk. En ik ben zoo bang dat ik, om wat orde te brengen in de zoo wonderlijk en wel eentonig uitgedijde zinnen, aan dat persoonlijke te kort doen. Ik moet enkele zinnen drie, vier keer lezen aler ik *voel* wat de schrijver bedoeld heeft. Dan zie ik ook wel waar hij zich vergist heeft of waar hij te kort schoot. Maar dat is niet genoeg, de zinnen op zichzelf hebben een ongeregeld verloop, met stage herhaling van dezelfde woorden en wendingen “en nu” “opeens” “doch”, terwijl heel dikwijls het verband tusschen hoofd- en bijzin geheel ontbreekt of verbroken wordt. Nu zou het kunnen dat ik *te véél* wil verbeteren en daarom verzoek ik u zelf eens te vergelijken: [...]. U verplicht me met uw oordeel.’⁹⁹

De uitgever buigt zich op zijn beurt over de vellen en is resoluut: ‘ik moet U zeggen dat het verre van “nutteloos werk” is om van der Vijgh’s tekst eens onder handen te nemen, gelijk U het deed. Hij schrijft soms erg stroef en onhandig.’¹⁰⁰ Ook de inleiding die Dekking voorbereidt over zijn jonggestorven vriend neemt Van Nouhuys door:

‘De hr. Dekking had naar mijn idee geen heel gelukkige keus gedaan uit brieven: een keus die wèl voor v.d.V.’s vrienden, maar niet voor den gewonen, belangstellenden lezer geschikt was. Ik heb hem erover geschreven en nog een heel teekenend uittreksel gestuurd uit een brief aan mij, juist over zijn werk. Zóo iets behoort in een inleiding, maar niet een opgewonden oordeel over v. Deyssel of een afkeurend over Tolstoï: beide ontboezemingen vrij groen en onbelangrijk.’¹⁰¹

⁹⁹ AB, C 133, briefkaart van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 18 maart 1900. Zie ook: AB, C 133, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 10 april 1900.

¹⁰⁰ AB, C 43, fol. 102, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 20 maart 1900.

¹⁰¹ AB, C 133, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 17 maart 1900. Zie ook: C 130, briefkaarten van H.M. Dekking aan J.C. Tadema, 3, 14 en 24 maart 1900 en C 133, briefkaart van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 27 maart 1900.

Eind mei verschijnt uiteindelijk postuum *Werkers* van Samuel van der Vijgh jr. met daarin de novellen *De lossers*, *Wijding* en *Nachtfeesten*. Alleen Dekking en de Tadema's weten dat ook Van Nouhuys' hand hier en daar meeschreef, en dat de inleiding van Dekking, niet alleen Dekkings werk was.¹⁰²

Bemiddelaar

In de taakomschrijving die de onbekende uitgever in 1898 voor Van Nouhuys in gedachten had, is ook sprake van het aanwenden van de invloed en het netwerk van de criticus om de uitgeverij aan goede uitgaven te helpen. Of zoals de criticus het zelf formuleert: 'ik kan u aanbevelen, uw belangen voorstaan als ik eens iets goeds weet, iets wat u dikwijls moeilijk zelf kunt doen – kortom, een twintigjarig littérrair verkeer maakt mij gemakkelijk wat voor u wel eens lastig kan zijn.'¹⁰³ En Van Nouhuys laat zich niet onbetuigd en introduceert met wisselende succes beloften en gevestigde namen. Onder de debutanten vinden we Van der Vijgh, maar ook Carel Schar ten en Margo Antink, die beiden – nog voor ze elkaar leren kennen – op voorspraak van Van Nouhuys hun debuut in boekvorm in het licht geven bij De Erven F. Bohn.¹⁰⁴

Begin 1904 komt hij met een grote naam. Hij weet dat Cyriel Buysse (1859-1932), de Vlaamse naturalist met wie hij in de redactie van *Groot-Nederland* zetelt, een uitgever zoekt en stelt voor een aanbod van de Vlaming uit te lokken.¹⁰⁵ De broers beginnen rond die tijd echter steeds harder te twijfelen of ze wel door willen gaan met het uitgeven van literatuur en beslissen na rijp beraad niet in te gaan op de propositie:

'Aangezien deze schrijver niet de eerste de beste beginnening is, en we door U van zijn zeer begrijpelijke wenschen zijn op de hoogte gesteld – aangezien het dus geen "probeersel" mag heeten, doch, althans een moreele, verbintenis voor langen tijd inhoudt, zijn we noodzakelijk tot dit besluit gekomen.

¹⁰² AB, C 133, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 27 mei 1900.

¹⁰³ AB, C 123, brief van W.G. van Nouhuys aan J.K. Tadema, 24 oktober 1898.

¹⁰⁴ M. Antink, *Catherine*. 1899 en C. Schar ten, *Voor-hal. Verzen*. 1901.

¹⁰⁵ AB, C 47, fol. 353-354, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 21 januari 1904.

Wat is ons toch verder gebleken ... dat de Heer B. in 1893 bij Versluys in 1894 bij van Kampen in 1895 bij Loman & Funke, in 1896 bij Becht, in 1897 weer bij Funke, 1899 weer bij Becht, in 1901 bij van Kampen en in 1903 bij Warendorf uitgaf. Dat er nimmer van een zijner werken een herdruk heeft plaats gehad. De gevolgtrekking ligt voor de hand dat geen dier uitgevers de relatie met den Heer B. van een commercieel standpunt op prijs heeft gesteld; anders zouden ze het den auteur wel naar den zin hebben gemaakt.

Of is de Heer B. een bijzonder lastig man? In dat geval zullen we het liever ook niet met hem wagen. Doch dat zal wel niet zoo zijn en de weinigen "aanhankelijkheid" zijner uitgevers moet eenvoudig gezocht worden in het onvoldoende debiet zijner werken.

Het spijt mij zeer dat we tot dit besluit moeten komen. Eene relatie met een der beste auteurs te moeten afslaan is onaangenaam. Afgezien van bovengemelde overwegingen, zouden we zonder de ontmoedigende bevindingen der laatste tijden, wellicht daartoe niet zijn overgegaan.'¹⁰⁶

Tweeëneenhalf jaar later bekend Van Nouhuys dat het hem dwarszit dat het resultaat van zijn adviseurschap alles bij elkaar genomen financieel pover is. Hij kan zijn aanbevelingen tot dan toe voor zijn literair geweten weliswaar nog steeds verantwoorden, maar heeft toch het gevoel dat hij bij de Tadema's in het krijt staat. Hij meent iets gevonden te hebben:

'U moet dan weten – indien 't u al niet reeds bekend is – dat mevr. Marie Metz-Koning te Vaassen ongenoegen gekregen heeft met den hr. van Dishoeck. Zij vermeent dat deze haar op grove wijze bedrogen heeft, tevens zich het air gevend van haar weldoener te zijn. [...] Zij heeft mij nu geraadpleegd over een nieuwe uitgever, aan wien zij

¹⁰⁶ AB, C 47, fol. 353-354, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 21 januari 1904. Zelf heeft de auteur intussen C.A.J. van Dishoeck benaderd, bij wie Buysse volgende werken uiteindelijk ook het licht zien. (S.A.J. van Faassen, 'Cyriel Buysse en de Nederlandse uitgever C.A.J. van Dishoeck. I: 1905-1914', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse genootschap* 5 (1989), p. 7-38.)

veilig haar belangen kon toevertrouwen, en ik heb haar natuurlijk dadelijk uw firma genoemd.’¹⁰⁷

Een jurist die ze in de arm nam, bevestigt haar idee dat Van Dishoeck geen aanspraak kan maken op het kopijrecht van haar werken. Er bestaat namelijk geen contract met afstand van auteursrecht, alleen twijfelachtig contractie over de verdeling van de winst.¹⁰⁸ Ze meent dus te zijn vrij om haar oeuvre onder te brengen bij een andere uitgever. De uitgevers kunnen moeilijk geloven dat Van Dishoeck in staat is tot bedrog, maar als het verhaal klopt en Metz-Koning daadwerkelijk vrij is, zijn ze zeker geïnteresseerd.¹⁰⁹ Van Nouhuys geeft toe dat het bericht over Van Dishoeck ook hem overviel. De schrijfster was immers jarenlang juist heel ingenomen met haar uitgever.¹¹⁰

In september 1906 voert Kees Tadema een lang gesprek met Metz-Koning. Zonder resultaat. Haar juridische verhouding met Van Dishoeck blijft onduidelijk en Tadema wil ‘niets doen vóór van Dishoeck te hebben gesproken: “audi et alteram partem.”’¹¹¹ De uitgevers en hun adviseur

¹⁰⁷ AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 10 juli 1906. Volgens Marie Metz-Koning had Van Dishoeck bij de afrekening ‘de post onkosten thans tot een hooger bedrag’ opgevoerd en was hij ‘niet genegen [...] of in staat [...] die groote bedragen te specificeren, omdat er van eenige controle geen sprake kon zijn.’ (AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 12 juli 1906.)

¹⁰⁸ AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 12 juli 1906. Kees Tadema geeft toe dat er te veel problemen zijn met auteurscontracten: ‘Die uitgeverscontracten hebben al heel wat ellende gebracht. Omdat een uitgever zelfs door vakgenoten moeilijk te controleren valt heerscht er bijna steeds (en helaas vaak terecht!) wantrouwen. De meeste financieele regelingen zijn uit den boeze en leiden op den duur tot onaangenaamheden. Hoe minder gecompliceerd de overeenkomst is, des te minder is er ook aanleiding voor kwesties.’ (AB, C 49, fol. 474, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 13 juli 1906.)

¹⁰⁹ AB, C 49, fol. 471, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 11 juli 1906.

¹¹⁰ Van Nouhuys kan maar één verklaring bedenken voor het vermeende bedrog van uitgever C.A.J. van Dishoeck: ‘Juist dit voorjaar vernam ik dat hij zich zeer beklaagde over zijn zaken. Hij heeft alles van die Vlamingen uitgegeven en die lui schijnen de laatste jaren zeer “wijs” geworden te zijn, terwijl er voor de boeken van de meesten hunner maar een mager debiet te vinden is. De hr. Warendorf zei me, al een paar jaar geleden, dat het wel leek of hij zijn geld moe was. Zou hierin ook de verklaring kunnen liggen voor een gewijzigd optreden tegenover mevr. Metz, wier boeken wèl koopers hebben gevonden?’ (AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 12 juli 1906.)

¹¹¹ AB, C 50, fol. 43, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 15 september 1906. Ik heb geen correspondentie teruggevonden met Van Dishoeck over deze kwestie. Waarschijnlijk was er wel mondeling overleg tussen de uitgevers.

analyseren de complexe situatie.¹¹² Begin oktober leggen ze hun visie voor aan de schrijfster:

‘Van weerzijden toch is het te doen om een zoo mogelijk *duurzame* relatie; U wenscht geen zaken meer met Uwen vroegeren uitgever te doen, en hoopt bij onze firma te vinden, wat U naar Uwe meening ten onrechte, bij hem veronderstelde te bezitten. Van onze zijde wenschen we onze zaak met een auteur, doch niet zoo zeer ons fonds met een of meer uitgaven te verrijken. Een en ander is niet te verkrijgen, indien een zóó groot gedeelte van Uw werk bij anderen, en dat nog wel bij den door U gewantrouwde blijft berusten; ja zelfs wanneer nog twee geheel nieuwe uitgaven bij hem moeten verschijnen. De groote moeilijkheid om ooit een herdruk te geven zonder medewerking zijnerzijds, laten we nu maar buiten beschouwing.

In de tweede plaats, de wenschelijkheid van een verzoek van den Heer v. Dishoeck om ons zijn bezit-aandeel in Uwe werken te verkoopen. Hieromtrent nu zijn we tot het besluit gekomen, dat onzerzijds geen stappen in die richting moeten worden gedaan. Indien *wij* den Heer v.D. om een onderhandschen verkoop zijner voorraden vragen zal hij – voor het geval niet terstond een weigering tot antwoord komt – een zeer hoogen prijs bedingen. Bovendien is hij de meening toegedaan dat het auteursrecht gedeeltelijk ook hem toebehoort en zal daarom niet nalaten, hiervoor een prijs te noemen. Er zou dus eerst moeten worden uitgemaakt in hoeverre hij eenig recht daarop kan laten gelden. Onze meening is hierbij van geen belang; bovendien gaat het niet aan om tegen een bevriende confrater een oordeel uit te spreken in een zaak, waar we eigenlijk geheel buiten staan en die ons niet in allen deele voldoende bekend is.

Met eenig gewicht tegen den Heer v.D. op te treden, is ons niet mogelijk; U daarentegen met Uw rechtsgeleerden bijstand en Uwe overtuigingsstukken kunt hem eerder, desnoods dwingen om de

¹¹² AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 16 september 1906; C 50, fol. 49, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 17 september 1906 en C 167, briefkaart van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 26 september 1906.

voorraden te verkopen, te meer indien de kwestie van het auteursrecht is uitgemaakt.’¹¹³

Het kortaangebonden antwoord van Metz-Koning arriveert de volgende dag en laat aan duidelijkheid niets te wensen over: ‘Aangezien ik het in geen enkel opzicht met u eens kan zijn, vind ik het beter dat wij niet verder in onderhandelingen treden.’¹¹⁴ Van Nouhuys ontvangt ook een schrijven van haar – ‘Verbeeld u, ik met van Dishoeck in overleg treden!’ – en is daarmee op de hoogte van het feit dat zijn poging om iets goed te maken spaak gelopen is.¹¹⁵

Over vertalingen

Literatuur in het fonds van De Erven F. Bohn bestaat uit meer dan oorspronkelijk Nederlandstalige literatuur. Ook op het vlak van prozavertalingen heeft de uitgeverij aan het begin van de twintigste eeuw een bescheiden, maar niet onbelangrijke traditie hoog te houden.¹¹⁶ Opnieuw biedt de studie van Bel daarbij een interessant aanknopingspunt. Ze somt ook de in de Nederlandse kritiek meest besproken buitenlandse literatuur op tijdens de periode 1885-1900 en wijdt aan enkele auteurs een of meer aparte paragrafen:

- Engelstalige letteren: Kipling, Ouida en Humphry Ward
- Franstalige letteren: Loti, Maeterlinck en Zola
- Russische letteren: Dostojewski en Tolstoj
- Scandinavische letteren: Ibsen
- Duitstalige letteren: Nordau

¹¹³ AB, C 50, fol. 71, brief van J.C. Tadema aan M.C. Metz-Koning, 3 oktober 1906.

¹¹⁴ AB, C 168, brief van M.C. Metz-Koning aan J.C. Tadema, 4 oktober 1906.

¹¹⁵ AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 6 oktober 1906.

¹¹⁶ Poëzie laat ik ook hier buiten beschouwing. Vertaalde poëzie is in de hier besproken jaren in het fonds van de uitgeverij op een vinger te tellen: W. Whitman, *Natuurleven. (Leaves of grass)* (1898) in een vertaling van M. Wagenvoort.

Een aantal van deze auteurs is vandaag bijna volledig vergeten, maar het zijn wel de namen die ook verbonden zijn aan het Bohn-huis.¹¹⁷ Van de in haar tijd befaamde Engelse schrijfster Ouida (pseudoniem van Marie-Louise de La Ramée, 1839-1908) brengt de uitgeverij vanaf 1880 tot 1898 bijna jaarlijks een vertaling op de markt. Haar idealistisch proza heeft volgens Bel constante aandacht en behoort zelfs tot de lievelingslectuur van Couperus.¹¹⁸ De tweede Engelse schrijfster, Humphry Ward (geboren als Mary Augusta Arnold, 1851-1920), blijkt volgens Bels onderzoek in het *fin de siècle* bijzonder populair in Nederland. Haar bekendste romans, *Robert Elsmere* (1888) en *The history of David Grieve* (1892), handelen over geloofskwesties en passen daarmee 'uitstekend binnen de vruchtbare voedingsbodem van de nieuwe mystiek.'¹¹⁹ Ook Wards boeken verschijnen in vertaling bij De Erven F. Bohn. De vertaling van het opvallend poëtisch realistische *Pêcheurs d'Islande* van Pierre Loti (pseudoniem van L.M.J. Viaud, 1850-1933) verschijnt onder de titel *Ijslandsche visschers* (1887) ook al bij Bohn.¹²⁰ Veel meer vertalingen bevat het Bohn-fonds niet aan het einde van de negentiende eeuw, maar de algehele waardering in het recente verleden motiveert Kees en Jan Tadema om ook het vertaalpad niet zomaar abrupt te verlaten.

Van Nouhuys krijgt bijgevolg ook geregeld een vertaling of een oorspronkelijk werk toegestuurd. Bijlage [9] geeft een overzicht van de mogelijke projecten waar hij zich over uitspreekt of die hij zelf aandraagt. De lijst telt 38 auteursnamen of titels, waarvan het leeuwendeel vertalingen uit het Engels (22).¹²¹ Dan volgen vertalingen uit één van de Scandinavische talen (7), uit het Duits (4), het Italiaans (3), het Frans (2) en het Russisch (2). Hoe significant deze verhoudingen zijn voor de vroege twintigste eeuw, is moeilijk te bepalen. Vergelijking met het lijstje van Bel schijnt te wijzen op een

¹¹⁷ Kees Tadema geeft in *C.H. Bohn en zijn opvolgers* (p. 72) een korte opsomming van belangrijkste vertaalde auteurs door zijn uitgeverij tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw uitgegeven: Ouida, Braddon, Lot, Tolstoi, Grand, Humphry Ward, Walt Whitman en Alma Tadema. De laatste, de beroemde schilder (Sir) Lawrence Alma Tadema, was een neef van Jelte Karel Tadema.

¹¹⁸ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 32-33 en Ch. Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen*, p. 67.

¹¹⁹ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 146-147.

¹²⁰ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 49-50.

¹²¹ Over de populariteit van (vertaalde) Engelse bellettrie in Nederland, zie: A. van der Weel, 'The "Engelsche 'novel"' in the Netherlands 1900-1940', in: C.C. Barfoot, F. Beukema & I. Tiekens-Boon van Ostade (red.), *Women and Literature and Book and Publishing Studies*. Leiden, English Department, 1993, p. 21-30.

groeierende interesse in de Engelstalige literatuur ten koste van de Franse, aanhoudende belangstelling in de Scandinavische, Duitse en Russische literatuur en de opkomst van de Italianen. Er dienen echter een paar kanttekeningen geplaatst te worden. Twee van de drie Italiaanse titels noemt Van Nouhuys zelf, hij is het Italiaans immers machtig. Maar veel belangrijker: net als in Bijlage [8] geldt dat de uitgevers niet alle voorstellen die hen bereiken ook voorleggen aan hun adviseur. Ten eerste omdat ze vanaf 1900 nog slechts bij uitzondering vertalingen uitgeven en dan met name uit het Engels, zoals ze zelf geregeld schrijven aan vertalers.¹²² Ten tweede omdat het niet ongewoon is dat een boek al ter vertaling is aangetekend door een collega-uitgever.¹²³ Nederland mag dan niet aangesloten zijn bij de Berner Conventie, er zijn wel wetten en een Reglement voor het Vertalingsrecht binnen de Vereeniging, waarmee de uitgevers het vertalingsrecht in Nederland kunnen vastleggen.¹²⁴

Als hij de oorspronkelijke taal machtig is, leest Van Nouhuys de werken die hij krijgt voorgelegd in de oorspronkelijke taal, anders in bijvoorbeeld een Duitse vertaling. Zijn er nog geen vertaalde fragmenten in zijn bezit, dan adviseert hij op grond van deze lectuur. Is hij geboeid door het boek en ontving hij ook een deel van een vertaling, dan vergelijkt hij met een kritische blik enkele pagina's. Als die vergelijking goed uitvalt, brengt hij een gunstig advies uit. Ontdekt hij slechts kleine onvolkomenheden, dan streept hij die aan in de vertaling, geeft een 'niet ongunstig' advies en verklaart zich bereid, indien de vertaling wordt uitgegeven, de drukproeven na te kijken.¹²⁵ Aan Kees Tadema legt hij uit hoe hij een vertaling beoordeelt:

'Als ik bij het vergelijkend lezen van een vertaling den indruk krijg dat de vertaler het oorspronkelijke begrijpt en zich moeite geeft het

¹²² AB, C 44, fol. 470, brief van De Erven F. Bohn aan mevr. C. Zwang-Kraay, 2 september 1901.

¹²³ Zie bijvoorbeeld: AB, C 43, fol. 175, brief van De Erven F. Bohn aan J.A.N. Knuttel, 21 mei 1900.

¹²⁴ 'Aanteekenen' kan op twee manieren geschieden. 1° door vóór het verschijnen van het buitenlandse boek een bewijs dat het recht tot vertaling in het Nederlands is verkregen van de auteur of diens uitgever aangetekend te versturen; 2° door het titelblad of het hele boek aangetekend te versturen. (Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 455-458.) Over de wetgeving: L.G. Saalmink, 'Het vertonen en aankondigen van te vertalen boeken', in: *De Negentiende Eeuw* 17 (1993) 2 (juni), p. 67-86.

¹²⁵ AB, C 161, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 19 december 1905 en C 49, fol. 451, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 21 juni 1906.

accuraat weer te geven, oordeel ik gunstig, omdat dat bij het meerendeel der hier te lande verschijnende vertalingen *niet* het geval is.’¹²⁶

Hij benadrukt ook het belang van de eerste bladzijden: ‘*Voor*al het *begin* moet correct zijn voor de critici die *dat alleen* lezen!’¹²⁷ Is hij de brontaal niet machtig en wil hij toch een oordeel over de vertaling dan doet hij een beroep op een ervaren vertaler. Zo worden Meerkerks vertalingen van Ibsen door Van Nouhuys’ bemoeienis voorgelegd aan vertaalster Margaretha Meyboom.¹²⁸

Eenmaal levert zijn adviseurschap hem een persoonlijke ontdekking op. In het voorjaar van 1904 krijgt hij een drietal werken van George Gissing toegestuurd. Hij vindt het moeilijk om in te schatten hoe het Nederlandse publiek zal reageren, maar is zelf in ieder geval geboeid. Hij stelt voor er één te laten vertalen als proefneming en er een voorwoord van zijn hand aan toe te voegen.¹²⁹

2. Potentiële fondsauteurs

Met op de achtergrond en in alle stilte de volle steun en inzet van één van Nederlands bekendste letterkundigen, een gezaghebbend criticus en een drijvende kracht achter *Woord en Beeld* en later *Groot-Nederland*, lijkt De Erven F. Bohn een sterke troef in handen te hebben om uit te groeien tot een literaire uitgeverij van enige naam en faam. Met het staken van *Woord en Beeld* komt bovendien de weg vrij voor Van Nouhuys om toe te treden tot de redactie van een nieuw tijdschrift. Via hun adviseur krijgen de Tadema’s zo een geheime toegang tot de kweekvijver van een collega, en dus bijvoorbeeld een aanbod om *Groot-Nederland*-redacteur Buysse in hun fonds op te nemen. Een gegeven overigens waar Jan Tadema moeite mee heeft, getuige de laatste alinea van de brief waarin Kees het Buysse-idee afwijst: ‘We danken U intusschen ten

¹²⁶ AB, C 156, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 14 april 1904.

¹²⁷ AB, C 167, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 28 januari 1906.

¹²⁸ AB, C 133, brieven van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 12 en 25 juni 1900.

¹²⁹ AB C 156, brieven van W.G. van Nouhuys, 28 februari, 2 maart, 14 april en 3 mei 1904. Nog in hetzelfde jaar verschijnt *Eve's losprijs* van Gissing, vertaald door J. Buytendijk en met een inleiding van Van Nouhuys. De Erven F. Bohn geeft nadien geen vertalingen van Gissing meer uit.

zeerste voor Uwe vriendelijkheid, en verzoeken U den Heer Buysse vooral op onze bezwaren tegenover een concurrentie aan de Heeren Holkema en Warendorf te wijzen – bezwaren, welke vooral bij mijn broër ook sterk gelden.’¹³⁰ A.B. van Holkema is immers Jans zwager (zie Hoofdstuk I).

Desondanks verdwijnt in enkele jaren tijd het literaire vrijwel volledig uit de fondscatalogus. Een rondgang langs enkele auteurs van wie zowel Van Nouhuys als de Tadema’s redelijke tot hoge verwachtingen koesteren, maar die elk op hun manier bijdragen aan het tanend enthousiasme van de uitgevers, maakt inzichtelijker waarom.

Johannes Everts jr.

In de zomer van 1900 introduceert schrijver en NRC-criticus Johan de Meester Johannes Everts jr. (1878-1945) in Haarlem: ‘Uwe Firma doet zoo vaak wat voor jonge artiesten en nu loopt er hier te Rotterdam een heele jonge jongen rond, die naar ik stellig meen veel zou kunnen worden, als schrijver, zoo hij kan blijven arbeiden, waartoe noodig is dat hij *iets* verdient.’¹³¹ Van de 22-jarige naturalist zijn hooguit een paar schetsen in *De Kroniek* van P.L. Tak verschenen, maar nu heeft hij zijn eerste roman voltooid.¹³² Van Nouhuys krijgt het manuscript voorgelegd. Hij heeft gemengde gevoelens. Talentvol, maar met ongenietbare stukken luidt het verdict.¹³³ Everts begrijpt het wel. Eigenlijk was hij er al bang voor. Het was allemaal te snel geschreven, nog niet rijp genoeg. Hij heeft een nieuw voorstel: een bundel schetsen ‘waarvan de onderwerpen minder zwaar zijn, beter onder mijn schrijvers-bereik vallen.’¹³⁴ Van Nouhuys loopt opnieuw niet over van enthousiasme, maar bespeurt zeker vooruitgang. Misschien verdient de jonge auteur wel een aanmoediging.¹³⁵ De uitgevers kunnen zich vinden in deze redenering en kopen tegen een honorarium van f 150,- het auteursrecht van een selectie van

¹³⁰ AB, C 47, fol. 353-354, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 21 januari 1904.

¹³¹ AB, C 132, brief van J. de Meester aan De Erven F. Bohn, 28 juli 1900 en C43, fol. 300, brief van J.C. Tadema aan Joh. de Meester, 30 juli 1900.

¹³² Zie: AB, C 130, brieven van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 30 juli en 7 augustus 1900 en C 43, fol. 301, brief van J.C. Tadema aan J. Everts, 31 juli 1900.

¹³³ AB, C 133, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, [eind augustus/begin september] 1900.

¹³⁴ AB, C 130, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 16 oktober 1900.

¹³⁵ AB C 133, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, [oktober] 1900.

de aangeboden novellen, diegene die nog niet in een tijdschrift of dagblad zijn verschenen.¹³⁶ Everts belooft bovendien binnen niet al te lange tijd een groter werk klaar te hebben.¹³⁷

De omstandigheden gooien roet in het eten. De bundel *Eerste werk* ligt nog niet bij de zetter of Everts ziet zich al om financiële redenen genoodzaakt zijn eerder gepubliceerde novellen aan te bieden voor een tweede bundel.¹³⁸ De Tadema's houden de boot af. In augustus volgt een tweede teleurstelling voor Everts en zijn uitgevers. *Fataliteit*, een roman volgens de geestelijke vader, een novelle in de ogen van de uitgevers – dat wil zeggen te klein om als afzonderlijke uitgave de wereld in te sturen – valt tegen.¹³⁹ De uitgevers stellen voor de novelle/roman in portefeuille te houden en het werk later, wanneer de eerste verkoopresultaten van *Eerste werk* bekend zijn, samen met een ander verhaal te publiceren.¹⁴⁰ Everts weigert:

‘Het is mij toch lang niet onverschillig op welke wijze mijn werk wordt aangenomen en bezorgd, en het zal u duidelijk zijn, dat voor mijn schrijversgevoel uw voorstel – hoe goed gemeend ook – niet zeer eervol is. Want – al ware ook in uw oog de tweede novelle goed – zij is te klein (40 blz. schrift) om de te kort-komingen der eerste te dekken. Het koopen van deze bundel zou alzoo evenmin van harte gaan. Ik verzoek u daarom mij “Fataliteit” terug te zenden. Misschien kan ik het een andere bestemming geven.’¹⁴¹

Met lood in de schoenen bericht hij een maand later dat hij in zee is gegaan met een andere uitgever: ‘Immers dat was mijn recht, ja een noodzakelijkheid voor mij, die van zijn pen leven moet.’¹⁴² De 23-jarige beroepsauteur, wiens eerste bundel nog op de persen ligt, heeft aangeklopt bij de Amsterdamse

¹³⁶ AB, C 43, fol. 447-448, brieven van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 29 oktober en 3 november 1900 en C 130, brieven van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 31 oktober en 5 november 1900. De bundel verschijnt in het najaar van 1901 onder de titel *Eerst werk*.

¹³⁷ AB, C 135, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 6 mei 1901.

¹³⁸ AB, C 135, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 29 mei 1901.

¹³⁹ AB, C 135, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 1 augustus 1901 en C 44, fol. 431 en 444, brieven van J.L. en J.C. Tadema aan J. Everts jr., 6 en 16 augustus 1901

¹⁴⁰ AB, C 44, fol. 484, brief van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 7 september 1901.

¹⁴¹ AB, C 135, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 12 september 1901.

¹⁴² AB, C 135, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 11 november 1901.

uitgever W. Versluys. Versluys bundelt *Fataliteit* en een tweede novelle tot *Samenleving* (1902).

Nauwelijks vier maanden later laat Everts weer van zich horen. Of De Erven F. Bohn nog steeds geïnteresseerd is in zijn schetsen die hij eerder in tijdschriften publiceerde, indertijd afhankelijk gesteld van de resultaten behaald met *Eerste werk*. Hij continueert toch liever de relatie met de Haarlemse uitgeverij dan met de Amsterdamse, want bij Versluys 'zijn de condities – het zij u openhartig bekend – van dien aard, dat een verdere onderhandeling met deze firma voor mij niet wenschelijk is.'¹⁴³ De Tadema's voelen er weinig voor. De kritiek mag dan wel lovend zijn, op de verkoopcijfers hebben ze nog maar nauwelijks zicht. Bovendien weet Everts intussen toch dat ze liever geen tweedehands materiaal in het licht geven.¹⁴⁴ Everts dringt echter aan:

'Laat mij 't u openhartig mogen uitleggen. Dit toch is het geval: de Heer W. Versluys aanvaardde mijn boek met de conditie (bij hem blijkbaar gewoonte) dat wij de eventueele te behalen winst zullen deelen. Beter dan ik zult u weten, dat 't dus nog geruimen tijd duren zal, eer ik voor mijn werk eenig honorarium ontvang. Ik heb echter geld nodig... Nu zou ik wel met de bundel bij een derde firma kunnen gaan, die mij daartoe reeds aanzocht, maar dit is mijn streven niet.'¹⁴⁵

Het kost nog enige moeite maar een vergelijk komt toch uit de bus. De afdragertjes worden eigendom van De Erven F. Bohn voor f100,-.¹⁴⁶ De uitgevers stellen wel voorwaarden:

'1^e kunnen we desverkiezende een of meer schetsen niet in dezen bundel opnemen, wanneer de omvang ons te groot blijkt te worden?

2^e het boekje zal in geen geval voor October – November kunnen verschijnen.

¹⁴³ AB, C 142, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 8 maart 1902.

¹⁴⁴ AB, C 45, fol. 353, brief van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 10 maart 1902.

¹⁴⁵ AB, C 142, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 11 maart 1902.

¹⁴⁶ AB, C 45, fol. 360 en 449, brieven van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 13 maart en 3 mei 1902 en C 142, briefkaart van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 26 maart 1902. Ook Van Nouhuys' advies wordt ingewonnen (C 144, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 2 mei 1902).

3^e We verzoeken U enkele uitdrukkingen [...] in Werkeloos te schrappen of te wijzigen. Volgens onze meening – en we staan hierin niet alleen, want de Heer v. Nouhuys is hetzelfde gevoelen toegedaan, – valt het gesproken woord niet te vergelijken met het geschrevene. G.v.d. op het papier doet heel wat sterker aan dan 't als stopwoord gesprokene. We kunnen ons zeer wel voorstellen dat een vloek als vloek gebezigd onmisbaar is bij de uitbeelding van sommige tooneelen, doch als stopwoord dunkt 't ons misplaatst. [...] We meenen dat Uw werk door het gebruik van deze woorden eer verzwakt dan versterkt wordt. We zijn niet zoo scrupuleus dat deze en andere woorden ons op zich zelf zoo hinderen, doch we vinden ze in Uw werk niet noodig – in de meeste gevallen zelfs misplaatst. U wilt ons deze opmerking wel ten goede houden.'¹⁴⁷

De bundel *Klein-leven* verschijnt in het voorjaar van 1903, in het najaar gevolgd door de lange novelle *Reactie*.¹⁴⁸ De verhouding tussen de uitgevers en de jonge auteur schijnt ten goede te keren. Everts komt met steeds beter en ook langer werk.

In het voorjaar van 1904 loopt de verhouding niettemin op de klippen. Everts stelt voor een elftal schetsen van zijn hand, welke her en der al gepubliceerd werden onder de titel *Catastrophen* uit te geven.¹⁴⁹ De uitgevers hebben intussen echter een beeld van de verkoop van Everts' werken en dat beeld is niet fraai:

'Deze niet-gunstige resultaten noodzaken ons de voorwaarde te stellen, dat U ons de kopij zonder aanspraak op vooraf betaald honorarium afstaat, waartegenover we ons verplichten U bij eventueel

¹⁴⁷ AB, C 45, fol. 449, brief van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 3 mei 1902. Everts legt zich bij derde voorwaarde met tegenzin neer: 'De voorwaarden, hierbij door u gesteld, komen mij inderdaad niet zeer bezwarend voor, al kan ik 't niet geheel met u eens zijn wat u over zeker soort kernige stopwoorden opmerkt: immers de dialoog, met deze woorden aangedikt verzwaard, typeert een zekere volksklasse. Een sjouwer zonder veel vloeken te laten spreken, denken zelfs, vloekt tegen de beginselen van het realisme.' (AB, C 142, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 5 mei 1902.)

¹⁴⁸ AB, C 142 en 148, brieven van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 22 december 1902, 16 januari, 15 mei, 5 juni en 14(?) oktober 1903 en AB, C 46, fol. 321 en 349 brieven van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 31 december 1902 en 15 januari 1903.

¹⁴⁹ AB, C 154, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 10 januari 1904.

winst, daarin te laten deelen. Alhoewel we dergelijke regelingen ongaarne en zelden treffen, [...].'¹⁵⁰

Zoals valt te verwachten gaat Everts op dit voorstel niet in: 'Ik moet uw motieven billijken, waarom u niet gaarne een boek uitgeeft waar geen geld "bij" moet, maar u zult begrijpen, dat ik niet voor niets mijn arbeid kan geven.'¹⁵¹ En daarmee is het doek gevallen en wenst Kees Tadema Everts elders meer succes toe.¹⁵²

Margo Antink (en Carel Scharten)

In 1899 verschijnt op voorspraak van Van Nouhuys bij De Erven F. Bohn *Catherine*, het debuut van Margo S.E. Antink (1869-1957), een nieuw talent dat dadelijk de aandacht trekt.¹⁵³ De realisatie ervan had voor de uitgevers echter behoorlijk wat voeten in de aarde, en ze houden hun hart vast voor de toekomst. "t Lijkt mij lang geen gemakkelijk persoonkje", vertrouwt Kees Tadema zijn adviseur toe.¹⁵⁴ Een gevoel dat hem niet meer zal loslaten.

In juli 1900 stelt de schrijfster voor om zes novellen, waarvan vijf reeds elders gepubliceerd werden, tot een bundel te maken:

'U behoeft natuurlijk niet vást te beslissen, voor U die gelezen heeft; maar, om een ándere te nemen beslissing, zou ik dezer dagen van U diénen te weten, waaraan ik mij hoogstwaarschijnlijk zal kunnen houden. En vraagt U van míj niet weer het honorarium te bepalen. U decideert een som; ik zeg ja of nee.

Hoe gaat het met den verkoop van *Catherine*? Is er nog geen tweeden druk noodig?

En ja, daar moet ik U nog eens over interpelleeren. U hebt mij destijds geschreven: "Betalen wij U f 400 uit, dan moeten wij den prijs van het boek hooger stellen dan voor den verkoop van een werk van 10 vel wenschelijk is." Weet u wel, dat ik 't boek tot 13 ½ vel heb uitgewerkt

¹⁵⁰ AB, C 47, fol. 342-343, brief van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 12 januari 1904.

¹⁵¹ AB, C 154, brief van J. Everts jr. aan De Erven F. Bohn, 13 januari 1904.

¹⁵² AB, C 47, fol. 345-346, brief van J.C. Tadema aan J. Everts jr., 14 januari 1903.

¹⁵³ Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, p. 175-176.

¹⁵⁴ AB, C 40, fol. 466, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 19 april 1899.

en dat het werk ten leste dan ook tot den hoogsten romanprijs, die bij ons betaald wordt, f 3.50 per deel, aan de markt is gebracht? Wat tot de conclusie leidt, dat ik U feitelijk 3 ½ vel, of f 100 cadeau heb gedaan. Of hapert mijn redeneering ergens?’¹⁵⁵

De uitgevers verklaren zich in principe bereid de bundel op de markt te brengen, maar voelen zich ook geroepen tot een weerwoord:

‘Ja. Ik moet U eerlijk bekennen dat er wel wat aan Uwe redeneering hapert. Van het cadeau van f 100 hebben we waarlijk niet veel gemerkt. We hebben Uw boek vóór de uitgave zoo verkeerd niet aangekeken en de vermindering van Uw honorarium met f 100 was niet om aan de onderneming *nòg* meer geld te verdienen. We hebben heel goed ingezien dat een boek als het Uwe in ons land niet met succes – althans financieel succes – te verkoopen valt en de beknibbeling van f 100, was eigenlijk om niet het verlies *nòg* grooter te maken, dan we verwachtten.

We kunnen U nu meedeelen dat de uitgave ons niet is tegengevallen. Den 1sten Januari hadden we nog een verlies te boeken van een kleine honderd gulden en ik heb gegronde hoop dat we het zóó ver brengen dat we precies met onze kosten er uit komen. ‘n Tweede druk – het spijt ons dat we het U moeten zeggen – zal wel nimmer noodig wezen. Catherine is niet te hoog in prijs; ingenaaid 2.90 d.i. 21 cents per vel. Was het boek maar 10 vel geworden, de prijs had niet hooger dan 2.- à 2.25 mogen zijn.

En hadt U 100 gulden meer honorarium ontvangen, dan zou ik U precies kunnen voorrekenen, dat het werk f 4 gebonden had moeten

¹⁵⁵ AB, C 129, brief van M. Antink aan J.C. Tadema, 9 juli 1900. Het kopijrecht voor *Catherine* werd eigendom van de uitgeverij voor f 300,-, met de afspraak dat voor een eventuele tweede druk nog eens f 100,- betaald zou worden. De oorspronkelijke eis van Antink was echter f 400,- voor de eerste en f 100,- voor een tweede druk, volgens Kees Tadema ‘een exorbitante prijs [...] voor een boekje van misschien ruim 10 vel, dat bovendien reeds voor de helft in ons meest gelezen tijdschrift [= *De Gids*, SC] heeft gestaan, door een schrijfster, die zeer zeker knap is, doch nog geen naam heeft gemaakt.’ (AB, C 40, fol. 437, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 4 april 1899.)

kosten, wilden we thans met onze winst- en verliesrekening ongeveer gelijk staan als we nu doen.–’¹⁵⁶

De toon is gezet. Na de nodige onderhandelingen over honorarium, papier, bandversiering en inhoud verschijnt in het voorjaar van 1901 *Van scheiding en dood*.¹⁵⁷ Het verkoopt niet bijster goed, maar Kees Tadema vertrouwt Van Nouhuys toe dat ze wel blij zijn het in hun fonds te hebben. Alleen, ‘[e]en gemakkelijke auteur hebben we niet aan haar. Bij haar laatste bezoek heeft ze vrijwel ons geheele literaire fonds afgebroken, met de Camera inclus.’¹⁵⁸ Eigenlijk kijken ze vooral uit naar het nieuwe boek dat Antink heeft beloofd. In april 1902 informeren ze naar de stand van zaken, maar krijgen geen antwoord.¹⁵⁹ Wel ontvangen ze een brief uit Parijs. Antink heeft haar baan als lerares te Zwolle opgezegd om samen met haar verloofde, Carel Scharten, *Handelsblad*-correspondent vanuit de lichtstad te worden.¹⁶⁰ In de brief rept ze met geen woord over de beloofde roman. Ze wil weten hoe het met de verkoop staat, want vlak voor haar vertrek was ze nog in Amsterdam en Den Haag en het viel haar op dat niet één grote boekhandel haar werk of dat van haar verloofde in de etalage had liggen. Ze insinueert dat de uitgeverij te weinig aandacht besteedt aan hun werk.¹⁶¹ Kees Tadema verdedigt zich:

‘Mag ik U thans het volgende mededeelen: Zoowel “Scheiding en Dood” als de verzen van de Heer Scharten zijn vijftien maal geadverteerd in de groote couranten, terwijl van beiden 22 recensie exemplaren zijn verzonden. Prospectus met boekbeoordeeling worden nog vaak in Woord en Beeld en andere boekwerken ingelegd en ten

¹⁵⁶ AB, C 43, fol. 262-263, brief van J.C. Tadema aan M. Antink, 10 juli 1900.

¹⁵⁷ Zie onder meer: AB, C 129, brieven van M. Antink aan J.C. Tadema en C 43, fol. 282, 311, 322, 428 en 493, brieven van J.C. Tadema aan M. Antink, 20 juli, 3 en 30 augustus, 17 oktober en 19 november. Tegenover Antink blijft Kees Tadema vriendelijk en beleefd, maar bij Van Nouhuys lucht hij zijn hart: ‘Juffr. Antink is ook een vervelend mensch. Lastig, besluiteloos, aandringend op aanneming van allerlei tweedehandsnovellen. Novellen gaan toch al niet best. ‘t Kan er mee door als je zoo iemand als Everts wil vooruithelpen, maar van iemand die al wat goeds heeft geleverd, wordt het eenvoudig een groote verliespost.’ (AB, C 43, fol. 429, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 17 oktober 1900.)

¹⁵⁸ AB, C 44, fol. 364, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 18 juni 1901.

¹⁵⁹ AB, C 45, fol. 413, brief van J.C. Tadema aan M. Antink, 15 april 1902.

¹⁶⁰ Zie: A. Salomons, ‘Margo Scharten-Antink’, in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1958-1959*. Leiden 1959, p. 138-148.

¹⁶¹ AB, C 141, briefkaart van Antink aan J.C. Tadema, 24 april 1902.

slotte wordt het literaire werk 2 x per jaar door een reiziger bij de boekhandel aangeboden.

Dat het desniettegenstaande bij de boekhandelaars niet voorhanden is – is waarlijk onze schuld niet. Onder alle groote waardeering welke we voor Uw werk hebben, moeten we uit het debiet besluiten dat het publiek er niet hard aan wil. U kunt er van op aan dat de boekhandel, die steeds zooveel exemplaren in commissie kan bekomen als hij wil, ter dege zal zorgen om boeken in voorraad te hebben, die grif van de hand gaan.’¹⁶²

De verhouding tussen de Tadema's en Antink, met haar man in haar kielzog, vertroebelt zienderogen.¹⁶³ Carel T. Scharten (1878-1950), wiens debuut *Voorhal. Verzen* in 1901 eveneens bij Bohn verschijnt, laat aanvankelijk een goede indruk na. ‘Vreselijk gevoelig en nerveus, maar toch wel geschikt om mede op te schieten’, volgens Kees Tadema.¹⁶⁴ Zijn kennismaking met Antink brengt daar echter op korte tijd verandering in. Tijdens een bezoek aan het kantoor in Haarlem verwijt hij de Tadema's dat ze het literaire te veel als bijzaak beschouwen en hij laat zich ontvallen bezig te zijn met een werk voor een andere uitgever.¹⁶⁵

Scharten werkt voor de Utrechtse uitgever H. Honig aan een boek over de negentiende-eeuwse literatuur, weet Van Nouhuys. Honig had het oorspronkelijk aan Van Nouhuys gevraagd, maar die had er geen tijd voor:

‘Och – geachte heer – nu en dan vliegt men er in!... Toen Scharten verleden najaar als een ongelukkig jonkman bij me kwam, vragend of

¹⁶² AB, C 45, fol. 432-433, brief van J.C. Tadema aan M. Antink, 26 april 1902.

¹⁶³ Op 1 november 1903 ontvangt De Erven F. Bohn een brief van Antink. Ze leidt uit een krantenartikel af dat *Catherine* nog lang niet vergeten is: ‘Deze ervaring deed ik trouwens ook meermalen op tijdens mijn laatste zomerbezoek aan Holland. Catherine wordt nog gelezen. Scheiding en Dood wordt nog veel gelezen. Waarom dan, zoo vragen wij ons af, is er maar altijd nog van het eene noch van het andere werk een tweede druk nodig? Boeken, die een vrij wat minder “bonne presse” hadden en..... verdienden, boeken ook die door een zekere artistieke precieusheid, niet voor het groote publiek bestemd schijnen, verschijnen in tweede en derde uitgaven. Ik zou werkelijk, wat eens een volgend werk aangaat, bijgeloovig zijn en denken, dat ik bij U geen geluk heb.’ (AB, C 151.)

¹⁶⁴ AB, C 45, fol. 47-48, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 9 oktober 1901. Over C. Scharten, zie: D. Coster, ‘Carel Theodorus Scharten’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1950-1951*. Leiden 1952, p. 175-185.

¹⁶⁵ AB, C 45, fol. 445-446, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 3 mei 1902.

ik hem niet aan iets helpen kon, liet ik me door meelijden verlokken van hem dat werk te bezorgen, – met mijn naam annex op den titel. Hij zou in Den Haag komen wonen, op de Kon. Bibliotheek werken, en geregeld honorarium vooruit krijgen, terwijl *ik*, als adviseur, hem terzij zou staan.

En zie – ternauwernood is alles vastgesteld, of hij is geengageerd en zeer sterk onder Zwolschen invloed [= M. Antink, SC] geraakt! Wat had ik een spijt – maar tegenover den uitgever mocht en mag ik niet terug. En nu moet dat huwelijk hals-over-kop gesloten worden en hij naar Parijs, omdat 't hem zoo zenuwachtig maakt Margo daar alleen te weten dat hij er ziek van wordt. Alsof Margo geen 32 jaar was en vroeger maandenlang alleen te Parijs in de artiesten-wereld had rondgezwalkt!

Met Kerstmis kregen wij een bezoek van beiden, en van haar ditmaal een zeer onaangename indruk. Het eerste succes schijnt haar naar 't hoofd gestegen: over alles en ieder had zij een onaangenaam, hautain-critisch woord. 't Spijt me wel zéér, dat dit alles zoo gelopen is: ook voor u, want ik had vroeger hoop dat ze geregeld u iets goeds leveren zou.'¹⁶⁶

In één klap verliest De Erven F. Bohn twee beloftevolle debutanten, namen die in de daaropvolgende decennia uitgroeien tot 'een zeer bekende klank in de oren van het grote publiek en met name van de abonnees van de Wereldbibliotheek'.¹⁶⁷

Israël Querido

De in zijn tijd best lopende en meest gelauwerde auteur in de stal van de Tadema's is zonder twijfel Israël Querido (1872-1932).¹⁶⁸ Querido, broer van

¹⁶⁶ AB, C 144, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 4 mei 1902. Een werk over de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur van de hand van Scharten is nooit verschenen.

¹⁶⁷ S. Eenhuis, "'Great Dutch authors.'" Carel en Margo Scharten-Antink en hun uitgever Wereldbibliotheek (1906-1950)', in: *De Boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 9 (1992-1993) 1 (september), p. 12-21 en 2 (december), p. 77-85. Citaat op p.12. Zie ook: De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, bijvoorbeeld p. 141-142.

¹⁶⁸ Over Is. Querido, zie onder meer: L. Bückman, *Is. Querido*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1906; S.A.J. van Faassen, 'Querido, Israël', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* 1 (1979), p. 479-

uitgever Emanuel Querido, debuteert als dichter onder het pseudoniem Theo Reeder, maar krijgt bekendheid door zijn kritisch werk en vooral zijn sociologisch naturalistische romans. Zijn eersteling, *Levensgang* (1901), over de Amsterdamse diamantwereld die hij als leerjongen van binnenuit leerde kennen, wordt gepubliceerd door E.L.E. van Dantzig. Van Nouhuys vindt het een meesterwerk.¹⁶⁹ Eind oktober 1901 richt hij een verzoek aan de uitgevers:

‘Van Is. Querido, schrijver van *Levensgang*, krijg ik de vraag, of de uitgevers van W. & B. hem niet een voorschot zouden kunnen geven op een paar bijdragen in 1902 aan het tijdschrift te leveren (*niet* naturalistisch!)

De beslissing laat ik aan u over: ik acht het een bezwaarlijke zaak.

Maar de man zit er leelijk voor. Hij *moet* naar Amsterdam gaan wonen voor zijn werk. Is *vast* aan Nederland verbonden voor litteraire studiën maandelijks, en heeft ook van de Erven Loosjes werk. Maar hij *kàn* niet uit Beverwijk omdat hij *f* 300 schuld daar heeft, en ze direct beslag leggen op ‘t beetje dat hij heeft als hij wil vertrekken. Nu doe ik moeite om een dozijn lui te vinden, die hem helpen: geen gemakkelijke taak omdat hij tijdens zijn ziekte al van hieruit geholpen is.

Ik zou dus haast zeggen, *als* u overweegt om hem voorschot te geven op later te verdienen honorarium, schaar u dan liever bij mijn nog oncompleet twaalfstal.’¹⁷⁰

De uitgevers kiezen het geven van een voorschot boven een ‘cadeautje’, ook voor het eergevoel van de schrijver: ‘Ik stel mij in zijn plaats en zou heel wat liever een voorschot op later te verwachten arbeid ontvangen dan een gift van een volslagen onbekende.’ Komt er geen bijdrage van zijn hand in *Woord en Beeld* ‘of is de man dan in treurige omstandigheden, welnu, dan komt het er niet op aan.’¹⁷¹ Twee weken later maken ze kennis met de schrijver:

481; A.M. de Jong, *Israël Querido. De mens en kunstenaar*. Amsterdam 1933; K. de Wind, *Rond het leven van Israël Querido*. Amsterdam 1933.

¹⁶⁹ AB, C 137, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 1 november 1901.

¹⁷⁰ AB, C 137, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 30 oktober 1901.

¹⁷¹ AB, C 45, fol. 92, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 1 november 1901. Een bijdrage van Querido aan *Woord en beeld* komt er inderdaad niet.

‘Gisteren had ik een langdurig onderhoud met Is. Querido. Dat is een moeilijke kwestie. De man is straatarm en bezit niets – weet niet waarvan te leven. Dat is U alles bekend. Hij is met Loosjes ter gesprek geweest om een bundel of een roman uit te geven [...]. Loosjes echter stelt de zaak uit en wenscht niet voor het volgend jaar, zelfs al levert hij voor dien tijd kopij, geld als honorarium of in voorschot af te dragen. Hij zit er echter op te springen en biedt ons nu een verzameling kritieken aan. Oude kost, waar ik niets aan heb.

Ik heb geantwoord *niet* te willen onderhandelen voor hij van Loosjes af was, daar de cameraderie der uitgevers medebracht dat we niet onder elkaars duiven gingen schieten. En dat ik bovendien geen auteurs verkoos die tegelijk zelfde soort werk bij andere uitgaven.

Neen, mans bedoeling was geweest om dan voortaan met alles bij ons te komen.’¹⁷²

Querido wil voor zijn oude kritieken f 300,- en voor een roman f 40,- per vel. Hoge sommen, maar de uitgevers komen na lang wikken en wegen toch tot een regeling.¹⁷³ Ze kopen de bundel kritieken niet, maar betalen hem een jaar lang f 60,- per maand, waardoor ze eigenaar worden van de roman waaraan hij werkt, zonder zich evenwel te verplichten deze uit te geven.

De volgende zes jaar voeren de Tadema's, en met name Jan, een intensieve correspondentie met de schrijver. Querido toont zich een hartstochtelijk, impulsief man. Als Jan hem schrijft dat hij op zondagavond samen met zijn vrouw en enkele vrienden een fragment uit één van zijn romans heeft gelezen en een mooie avond had, is de auteur verrukt: ‘Ik

¹⁷² AB, C 45, fol. 122-123, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 12 november 1901.

¹⁷³ AB, C 45, fol. 136, brief van J.C. Tadema aan Is. Querido, 15 november 1901. Van Nouhuys waarschuwt om niet te veel toe te zeggen: ‘Ik zond hem de laatste 14 dagen drie maal f 50 en hoop dat nog ééns te kunnen doen, maar ‘t geld valt als water op een gloeiende plaat. Bij nadere informatie blijkt hij van verschillende zijden al meermalen geholpen te zijn, en er aan gewend te raken – wat een leelijk ding is! Netscher vertelde mij dat andere Joodjes mede azen op wat hij krijgt. Ik schrijf u dit opzettelijk als waarschuwing om niet te veel te geven. Want dan richt hij zijn levenswijze daar direkt naar in.’ En na een gesprek met de uitgever van *Levensgang*, Van Dantzig, wil hij ook ‘waarschuwen vooral geen patronaat over Querido te aanvaarden: hem wat van u te houden als het zijn particuliere aangelegenheden geldt. Van Dantzig heeft dit blijkbaar niet gedaan, is zoowat zijn curator geworden, en heeft daardoor zooveel last van hem gehad, dat, al permitteerde zijn beurs het, zijn gezondheid het hem toch verbieden zou om op de zelve manier met Querido voort te gaan.’ (AB, C 137, brieven van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, [circa 15], 18 en 22 november 1901.)

behoor niet tot de *vormelijk-voelende* mensen. Ik geef me met m'n *hart*, of ik geef me *niet*. En nu zou ik U willen zeggen dat de slotalinea's van Uw brief me aangedaan hebben: aangedaan, echt, en ik wil U er innig de hand voor drukken.'¹⁷⁴ Lange brieven gaan over en weer over zijn bundels kritieken (*Over literatuur* (1904) en *Literatuur en kunst I* (1906)) en zijn omvangrijke romans die hij bij De Erven F. Bohn publiceert: het tweedelige *Menschenwee*. *Roman van het land* (1903, tweede druk in 1907) over het harde leven in de bloembollenstreek en twee grotendeels autobiografische romans (*Zegepraal* (1904) en *Kunstenaarsleven* (1906)). Een groot deel van de tijd woont hij in armoedige kamertjes in de Jordaan, weg van vrouw en kinderen, tussen de daklozen en misdadigers om impressies te verzamelen voor zijn meerdelig epos over Amsterdam.¹⁷⁵

Om Querido in staat te stellen in zijn levensonderhoud te voorzien, sturen de uitgevers maandelijks een toelage van f 60,-, vanaf april 1903 verhoogd tot f 100,-, op voorwaarde dat het auteursrecht van zijn geschriften daarmee aan hen toekomt, zonder plicht tot uitgeven.¹⁷⁶ Publiceert hij iets vooraf in een tijdschrift of dagblad, dan krijgt hij f 30,- honorarium per vel, levert hij nog ongepubliceerd werk, dan wordt f 40,- per vel gerekend. Bij het verschijnen van een nieuw boek trekken ze het honorarium af van de reeds betaalde voorschotten. Tussen februari 1904 en november 1905 zenden ze hem tevens maandelijks f 21,-, geld dat bijeen is gebracht door Leo Simons, maar dat door de Tadema's wordt beheerd aangezien Querido in onmin is geraakt met Simons.¹⁷⁷ Herhaaldelijk dringen de uitgevers aan om toch vooral door te werken aan het grote epos, want ondanks de hoge honoraria loopt Querido's schuld gestaag op.¹⁷⁸ Als bovendien in mei 1907 blijkt dat de tweede druk van *Menschenwee* een financieel fiasco dreigt te worden, trekken

¹⁷⁴ AB, C 47, fol. 204, brief van J.L. Tadema aan Is. Querido, 10 oktober 1903 en C 151, brief van Is. Querido aan J.L. Tadema, [oktober 1903].

¹⁷⁵ Zie: AB, C 138, 145, 151, 157, 163, 169 en 174, brieven van Is. Querido aan De Erven F. Bohn, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906 en 1907 en C 45-51, brieven van De Erven F. Bohn aan Is. Querido.

¹⁷⁶ AB, C 46, fol. 475, brief van J.C. Tadema aan Is. Querido, 2 april 1903.

¹⁷⁷ Zie onder meer: AB, C 48, fol. 248-249 en 357, brieven van J.C. Tadema aan Is. Querido, 3 november 1904 en 3 februari 1905; C 163, brief van Is. Querido aan De Erven F. Bohn, [2 februari 1905] en C 49, fol. 249, brief van J.C. Tadema aan L. Simons, 30 november 1905. Simons verzamelde f 241,- (onder meer f 41,- van hemzelf en f 100,- van De Erven F. Bohn). Dit geld werd gespreid over 11 maandelijks giften van f 21,- en een laatste donatie van f 10,-.

¹⁷⁸ Bijvoorbeeld: AB, C 50, fol. 280 brief van J.L. Tadema aan Is. Querido, 11 maart 1907.

de uitgevers aan de noodbel. Het resultaat van de hernieuwde onderhandelingen is dat de afspraak nog voortgezet wordt tot eind november en de schuld van Querido daarmee op het ronde bedrag van f 3.000,- komt te staan.¹⁷⁹

Op 1 november verzoeken de uitgevers Querido een schuldbekentenis te tekenen. 's Mans antwoord is niet teruggevonden, maar de reactie van Jan Tadema spreekt voor zich:

‘Van de schuldbekentenis kon ik U niet zoo snel nog een exemplaar zenden, omdat wij er geen van hielden; intusschen ontvangt U hierbij een duplicaat, dat U wel geteekend zult willen terugzenden.

Wat evenwel Uwe opmerking betreffende het epos over Amsterdam betreft, als zou dat niet onder de f 3000.- vallen, moet ik U zeggen, dat wij die afspraak nimmer hebben gemaakt. Hoe zou dat ook kunnen; gedurende de jaren heeft U juist arbeid voor dat epos verricht, welken arbeid door ons werd bedoeld. Wel heeft U indertijd gezegd, dat wij die serie wellicht niet zouden kunnen uitgeven, doch wij wenschten toch in ieder geval de voorkeur daarop te hebben, zoodat de copie ons eigendom wordt. Kunnen wij het boek niet uitgeven, dan zullen wij gaarne in overleg met U een anderen uitgever er voor zoeken, die ons in ieder geval schuldeloos stelt. Dit standpunt kunnen wij nu ook niet verlaten; [...].’¹⁸⁰

De schuldbekentenis wordt uiteindelijk in licht gewijzigde vorm ondertekend en op abrupte wijze eindigt de briefwisseling.¹⁸¹ Querido hult zich in stilzwijgen en de uitgevers concentreren zich op hun wetenschappelijk fonds.

3. ‘Te veel decepties’

Hoewel Kees en Jan Tadema nooit aspiraties hadden om grote literaire uitgevers te zijn en met name de oudste broer al in 1901 zo zijn twijfels heeft, investeren ze nog een aantal jaar vrij veel geld en tijd in hun literaire auteurs.

¹⁷⁹ AB, C 50, fol. 329 en 497, brieven van J.L. Tadema aan Is. Querido, 2 mei en 30 oktober 1907.

¹⁸⁰ AB, C 51, fol. 21, brief van J.L. Tadema aan Is. Querido, 20 november 1907.

¹⁸¹ AB, C 174, briefkaart van Querido aan J.L. Tadema, 20 november 1907 en C 51, fol. 24, brief van J.C. Tadema aan Is. Querido, 22 november 1907.

Rond 1905 echter begint hun enthousiasme zienderogen te tanen. Ze leggen steeds minder plannen voor aan hun stille adviseur (zie Bijlage [8]) en publiceren nog nauwelijks literatuur (zie Bijlage [10]). De vele ontgoochelingen eisen hun tol en steeds vaker halen ze dit aan als argument om een auteur af te wijzen. J.N.J. Steynen, bijvoorbeeld, vragen ze om begrip:

‘Om een blijvende relatie toch is het hier in de eerste plaats te doen; en onze uitgaven op dit gebied hebben ons – en dikwijls niet allermindst financieel – te veel decepties gegeven om thans tot eene nieuwe vaste relatie met een bekend en gevestigd kunstenaar te kunnen besluiten.’¹⁸²

De uitgevers geven de hoop langzaam op. Ze zijn ontgoocheld. In de weinig loyale houding van de auteurs, in het soort manuscripten dat ze ontvangen en in de verkoopcijfers.

De auteurs

De teleurstellingen over de attitude van hun auteurs stapelen zich in de loop der jaren op. Een paar voorbeelden passeerden reeds de revue: de jonge Everts die, hoewel zijn eerste werk nog van de persen moet rollen, gekrenkt is als zijn uitgevers weigeren een tweede bundel te kopen, naar een andere uitgeverij stapt en een half jaar later zonder gêne weer komt aankloppen. Margo Antink laat zich evenmin onbetuigd:

‘Ook ’n lastige persoon! Die menschen denken dat ze door een uitgever uitgezogen worden en dat deze van hun arbeid rijk wordt. Ze kwam nog eens op het honorarium Catherine terug. Ze had ons eigenlijk ’n cadeau van f 100 gemaakt! Dat je nu aan dergelijke boeken geen geld verdient, dat is zoo erg niet; dat weet je vooruit. Maar altijd die standjes en hatelijkheden van den kant der auteurs en die geringe appreciatie maken dat je er wel eens het land aan krijgt en voortaan dat uitgeven van al dat literaire er maar bij zou willen laten.’¹⁸³

¹⁸² AB, C 49, fol. 84, brief van J.C. Tadema aan J. Steynen, 8 September 1905.

¹⁸³ AB, C 43, fol. 267-268, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 12 juli 1900.

Ook Nico van Suchtelen verrast onaangenaam. Eerst ontvangen de uitgevers een brief van de hun onbekende uitgever Simon A. Maas met het verzoek Van Suchtelens *Verzen* (1905) te mogen overnemen, wat ze afslaan.¹⁸⁴ Vervolgens krijgen ze bezoek van de auteur zelf:

‘Dezer dagen kwam de H. v. Suchtelen mij vertellen dat hij zelf uitgever was geworden in confraterschap met ’n man, die noch nimmer iets uitgaf en tot heden geheel andere zaken deed [= S.A. Maas, SC]. Zonder eenige vakkennis kan dat ongetwijfeld best loopen!’¹⁸⁵

Querido lijkt nog een uitzondering te zijn. Door zijn schuld gedwongen, blijft hij gedurende enkele jaren trouw aan zijn uitgevers en onthoudt zich van kritiek of ‘hatelijkheden’. Maar ook hij zet kwaad bloed. Hij zetelt namelijk als eerste secretaris in het eerste dagelijks bestuur van de Vereeniging van Letterkundigen, en is dus medeverantwoordelijk voor de door de Tadema’s verfoeide modelcontracten:

‘We vernamen dat de letterkundigen hun ultimatum hebben ingezonden. Een drietal contracten zal ons worden voorgelegd; worden ze niet geaccepteerd dan krijgen we een literatoren-trust. Komt het echter tot een vergelijk dan zullen wij, en de meesten met ons zich wel van het literaire terrein terugtrekken.’¹⁸⁶

¹⁸⁴ AB, C 49, fol. 453, brief van De Erven F. Bohn aan S.A. Maas, 20 juni 1906.

¹⁸⁵ AB, C 49, fol. 471, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 11 juli 1906. De Erven F. Bohn draagt *Primavera. Dramatisch gedicht* (1903) en *Verzen* (1905) over aan de nieuwe uitgeverij (AB, C 49, fol. 474, brief van J.C. Tadema aan N. van Suchtelen, 13 juli 1906). Over Maas & Van Suchtelen, zie; E. Blom, *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*. Amsterdam 1999, p. 68-71.

¹⁸⁶ AB, C 50, fol. 37, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 13 september 1906. Blijkbaar weten de Tadema’s niet dat ook Van Nouhuys in het dagelijks bestuur van de VvL zit (zie: Hoogervorst, ‘Letterkundige: beroep of roeping?’, p. 192). Zie ook: AB, C 52, fol. 86, brief van De Erven F. Bohn aan Frans Bastiaanse, 6 mei 1909: ‘Naar aanleiding der door de Vereeniging van Letterkundigen aan ons gerichte circulaire in de maand April deelen wij U mede, dat er bij ons bezwaren bestaan tegen het aanvaarden van een contract, dat voor alle belletristische uitgaven bindend is.’

Eenmaal de maandelijksse toelages zijn stopgezet, smelt Querido's loyaliteit bovendien als sneeuw voor de zon. Twee maanden nadat de laatste f 100,- verstuurd zijn, vangen de Tadema's het gerucht op dat de Wereldbibliotheek een bundel van Querido op de markt brengt.¹⁸⁷ Kees Tadema vraagt Simons om uitleg: 'Eigenlijk toch mag hij buiten ons om, elders geen kopij aanbieden, of hij moet ons een deel van het honorarium uit betalen tot vermindering van de aanzienlijke voorschotten, welke hij in den loop der jaren van ons ontving.'¹⁸⁸ Simons, niet op de hoogte van deze regeling, heeft slecht nieuws: 'ik vrees wel, dat als hy u daarvan nog geen mededeeling gedaan heeft en u geen deel in zyn honorarium heeft uit betaald, dat u dan achter het net zult visschen, aangezien we hem al dadelyk by het inleveren der kopy, geld by de visch, althans voor de eerste opslag van vyfduizend ex. hebben uitbetaald.'¹⁸⁹ Kees Tadema wacht nog enkele weken tevergeefs een bericht van Querido af. Als hij een aankondiging van de bundel ziet, neemt hij zelf het initiatief en schrijft aan de auteur:

'Ik mag U niet verzwijgen hoezeer het mij leed doet, maar bovenal mijn broeder, die nog steeds ongesteld buiten 's lands vertoeft zal verdrieten, dat we na onze laatste afspraken en de door U gedane belofte Uwerzijds niets omtrent die uitgave hebben vernomen. Ik mag niet aannemen dat een zoo gevoelige miskennen van ons en onze afspraken opzettelijk is geschied, en meen dus daarom vriendelijk doch met nadruk aan Uw schriftelijke verklaringen te moeten herinneren.'¹⁹⁰

Querido reageert stomverbaasd: 'Ik ben er gewoon *paf* om. Zoo'n misverstand heb ik in mijn leven niet gezien.'¹⁹¹ De volgende dag reist de schrijver naar Haarlem om de situatie te bespreken. Hoe het gesprek verloopt en wat er precies beslist wordt, heb ik niet kunnen achterhalen. Wel staat vast dat Querido nooit een cent van zijn schuld zal aflossen en geen van zijn latere

¹⁸⁷ De eerste bundel *Studiën* van Querido verschijnt in 1908 bij de Wereldbibliotheek.

¹⁸⁸ AB, C 51, fol. 96, brief van J.C. Tadema aan L. Simons, 3 februari 1908.

¹⁸⁹ AB, C 179, brief van Simons aan J.C. Tadema, 4 februari 1908.

¹⁹⁰ AB, C 51, fol. 126 brief van J.C. Tadema aan Is. Querido, 24 februari 1908.

¹⁹¹ AB, C 178, brief van Is. Querido aan J.C. Tadema, [februari 1908].

pennenvruchten, ook niet het grote Amsterdam-epos, aan De Erven F. Bohn aanbiedt.¹⁹²

De manuscripten

Behalve de houding van de schrijvers, blijkt ook wat ze aanbieden een bron van ergernis voor Kees Tadema:

‘Ach, ach wat komt er weinig aan de markt, wat geschikt blijkt. Ik heb onder de vele boeken, welke ik U tot nu toe zond nog geen enkele aanbeveling ontvangen, zonder de noodige reserves.’¹⁹³

Het gros van de aangeboden manuscripten is naturalistisch, in zoverre zelfs dat zowel Van Nouhuys als Tadema meermaals bekennen er op uitgekeken te raken. Bij Everts leidt het tot: ‘Allerlei onnoodige G.V.D.’s en andere flauwe straatjongens-woorden, van een beginner die wil toonen dat hij ook wel wat durft neer te schrijven, [...]’¹⁹⁴ Van Nouhuys beaamt dit en gaat zelfs verder: ‘Dat laag-bij-de-grondsche realisme zonder meer begint me geweldig de keel uit te hangen.’¹⁹⁵ De Tadema’s hebben het moeilijk met die voorliefde van Nederlandse literatoren voor naturalistisch proza. Ze vrezen dat de meeste romanlezers in Nederland er bang voor zijn en veel liever een ontspannende roman met een intrige lezen.¹⁹⁶

Nog bezwaarlijker achten ze, als uitgevers, de uitgesproken voorkeur van de jonge naturalisten voor novellen en schetsen. Rond de eeuwwisseling heerst de overtuiging, volgens Van Nouhuys aangestoken door de Tachtigers:

‘Dat goed schrijven een kúnst was, die geleerd moest worden met volhardende studie, [...]. Dat elk woord gekozen, elke zin

¹⁹² AB, C 55, fol. 64, brief van J.C. Tadema aan L. Simons, 13 maart 1913. Querido blijft overigens in geldnood. In 1909 wordt zelfs de Vereniging Querido opgericht, met het doel ‘den dringenden schuldenlast van Querido’s schouders te nemen.’ (Van Faassen, ‘Querido, Israël’, p. 480.) Het epos verschijnt bij de Wereldbibliotheek in vier delen onder de titel *De Jordaan. Amsterdamsch epos* (1912-1924).

¹⁹³ AB, C 43, fol. 481-482, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 10 november 1900.

¹⁹⁴ AB, C 45, fol. 47-48, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 9 oktober 1901.

¹⁹⁵ AB, C 137, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. Tadema, 11 oktober 1901.

¹⁹⁶ AB, C 48, fol. 98-99, brief van J.L. Tadema aan L. Simons, 13 juli 1904.

gecompozeerd moest worden, dat behalve van de beteekenis der woorden, ook nog van klank en golving der woordenreeksen de indruk voor een groot deel afhing, deze hoogst eenvoudige waarheden werden opnieuw gezegd. En ze hadden invloed.

De jongeren gingen werken.

En het natuurlijk gevolg van hun werkwijze was het hoofdzakelijk voortbrengen van wat men ter onderscheiding 'kleine kunst' noemt: naar den omvang, niet naar het gehalte. Jaren aan jaren kon men de grootere werken tellen, terwijl intusschen tal van novellen- en schetsenbundels het licht zagen.'¹⁹⁷

Ervaring leert de uitgevers echter een hardnekkige les: bundels novellen verkopen niet.¹⁹⁸ Zeker een bundel met eerder gepubliceerde novellen is gegarandeerd een doodgeboren kind en wordt in de eerste plaats uitgegeven als aanmoediging en in de hoop op nieuwer en vooral kloeker werk.

Het debiet

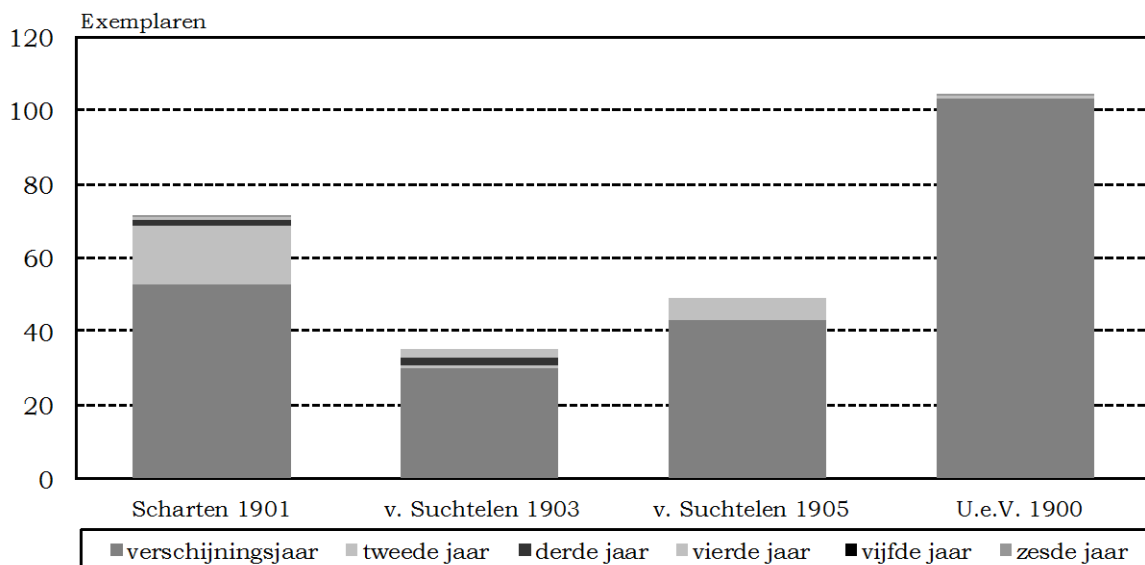
Kees Tadema beklemtoont het veelvuldig: zijn broer en hij bewegen zich op het literaire vlak in de hoop op 'eenig moreel en desnoods ook financieel succes'.¹⁹⁹ Hooggespannen zijn hun verwachtingen dus allerminst. Toch laat de verkoop van de literaire uitgaven hun ook niet koud. Ze adverteren met regelmaat, verspreiden prospectussen en wachten tweemaal per jaar gespannen de resultaten van Kluits aanbiedingsreis langs de boekhandel af. (Op Kluit en zijn aanbiedingsreizen kom ik terug in Hoofdstuk IV.)

Hoe goed of slecht verkoopt het literaire fonds van De Erven F. Bohn aan het begin van de twintigste eeuw? Figuur 1 toont het grootste zorgenkind: de poëzie.

¹⁹⁷ W.G. van Nouhuys, 'Van vertelling naar roman', in: *Het Vaderland* 4 november 1905, opgenomen in: *Zonder omhaal van woorden*, p. 37-40.

¹⁹⁸ AB, C 49, fol. 365, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 11[?] april 1906. In 1920 geeft Carel Schar ten zijn visie op dit fenomeen in *De Telegraaf*. Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* neemt het stuk over onder de titel 'Waarom "gaan" schetsenbundels niet?' (87 (1920) 18 (2 februari), p. 236-237). Schar ten stelt dat het publiek romans boven bundels prefereert, omdat men zich in een roman gemakkelijker kan verliezen.

¹⁹⁹ AB, C 45, fol. 47-48, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 9 oktober 1901.

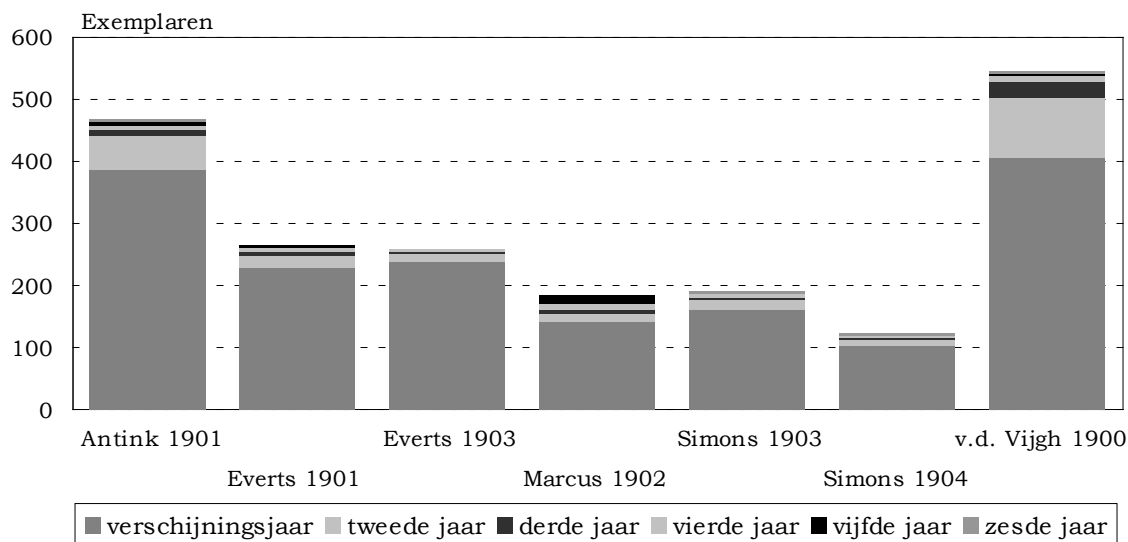
Figuur 1. Verkoopcijfers van de oorspronkelijk Nederlandstalige poëziebundels gepubliceerd in de jaren 1900-1905.

De vier bundels die de uitgeverij op de markt brengt, worden gedrukt in een oplage van 300 exemplaren. De enige uitzondering op die regel is *Verzen* van U.e.V. (= Una ex Vocibus, pseudoniem van Jacqueline E. van der Waals, 1868-1922), waarvan er 500 worden opgelegd. Van der Waals' poëzie verkoopt inderdaad ook het best: 103 exemplaren in het jaar van verschijnen en 208 in de volgende 45 jaar (waarvan 91 tijdens de Tweede Wereldoorlog). Van geen van de beide boekjes van Van Suchtelen verkoopt de uitgeverij meer dan 50 stuks. Hij koopt het restant in 1906 zelf op. Schartens *Voor-hal* ten slotte, door de auteur aangeprezen als zijnde 'niet een gewoon bundeltje "versies" [...] als zoovele andere, maar een boek, dat, naar men zegt, zich naast Perks Mathilde en Gorters Mei een plaats mag verwerven', vindt in zeventien jaar tijd 77 liefhebbers.²⁰⁰ In 1917 wordt het restant verkocht.

De vermaledijde novellenbundels doen het beter (zie Figuur 2). Marcus' (Frits Smit Kleine) *Drie verhalen* wordt 500 keer gedrukt, de andere 750 keer. De verkoopcijfers van geen van de zeven rechtvaardigt echter een tweede druk. De oplage van *Van scheiding en dood* van Antink wordt voor bijna tweederde verkocht. *Werkers* van Van der Vijgh verkoopt, wellicht ook

²⁰⁰ AB, C 139, brief van C. Scharten aan De Erven F. Bohn, 29 december 1900.

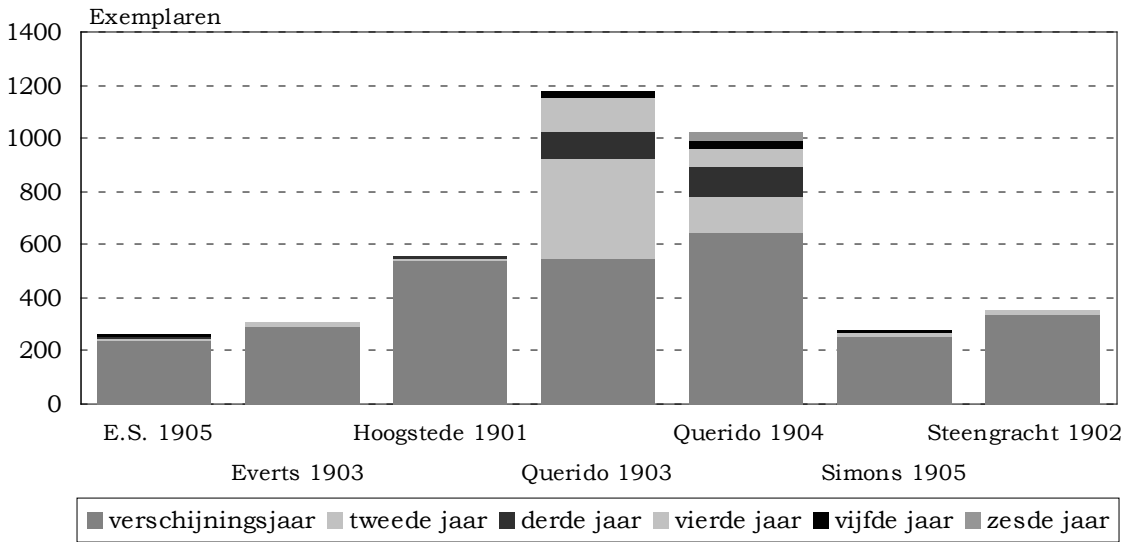
als gevolg van het tragisch einde van de schrijver – ‘Hoe diepzinnig ook – het is een soort reclame.’ – vrij goed, maar raakt niet uitverkocht.²⁰¹ De bundels van Everts ronden met moeite de kaap van 250. De bundels van Smit Kleine en Simons gaan net iets beter dan poëzie. In de jaren ‘10 verkoopt de uitgeverij de restanten van deze uitgaven.

Figuur 2. Verkoopcijfers van de oorspronkelijk Nederlandstalige prozabundels gepubliceerd in de jaren 1900-1905.

Zijn romans inderdaad zoveel gewilder bij het kooppubliek? Vergelijking tussen Figuur 2 en 3 is mogelijk, maar gezien het geringe aantal uitgaven kan ik slechts voorzichtige conclusies trekken. De minimumafzet lijkt bij romans iets hoger te liggen dan bij novellenbundels. Zelfs om de minst begeerde roman, *Gebroken licht* van E.S., wordt in het jaar van verschijnen nog 242 keer gevraagd. Toch is het verschil met de bundels te klein om een hogere oplage te verantwoorden. Standaard krijgen romans eveneens een oplage van 750 exemplaren. De uitzonderingen zijn *Vrouwenwerk* van Van Hoogstede (1.000) en de werken van Israël Querido (1.500). Overigens vertaalt een hogere afzet zich niet noodzakelijk in een hogere winst (of een lager verlies), een gevolg van de in de regel hogere honoraria voor een roman (zie Bijlage [10]).

²⁰¹ AB, C 43, fol. 9, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 6 januari 1900.

Figuur 3. Verkoopcijfers van de oorspronkelijk Nederlandstalige romans gepubliceerd in de jaren 1900-1905.

De verkoop van Querido's romans verklaart beter de tegenzin van de uitgevers om novellen uit te geven. De roman schijnt het enige literaire genre te zijn dat de potentie heeft om uit te groeien tot een bestseller. *Menschenwee* (1903) en *Zegepraal* (1904) zijn de enige uitgaven die ook na het jaar van verschijnen nog met een zekere regelmaat over de toonbank gaan. Figuur 3 laat zelfs niet alles zien. *Menschenwee* krijgt al in 1907 een tweede druk en meteen gaan er 484 van de 3.000 nieuwe exemplaren de deur uit.

Zelfs met de beste wil van de wereld zijn de cijfers in de figuren 1, 2 en 3 (en Bijlage [10]) vanuit commercieel oogpunt niet rooskleurig te noemen. Het literaire fondssegment van De Erven F. Bohn is echter te klein om zwaarwegende conclusies te rechtvaardigen. Aan de andere kant staat wel vast dat de schrijvers in kwestie van het type waren dat in de belangstelling stond van de contemporaine kritiek. Het heeft er dan ook alle schijn van dat de interesse van het publiek voor Nederlandse 'hoge' belletrise aan het begin van de twintigste eeuw flauw was, maar meer onderzoek is nodig om dit stellig te kunnen concluderen. Wel kunnen we besluiten dat de interesse in debuterende, naturalistische literatoren in die tijd niet wijdverspreid was. Jan Tadema schrijft in 1904 over de belangstelling voor literaire uitgaven in Nederland:

‘Over het algemeen gaat de nieuwere letterkunde nog lang niet goed; het grootste gedeelte van het boekenlezend publiek (de meeste menschen kóopen geen boeken, doch lezen ze in portefeuille of leenen ze) gevoelt voor een zuiver literair werk al heel weinig, het begrijpt ’t niet en voelt er niet veel voor, dat heet alles bijzaak [onleesbaar, SC] hebben er geen geld voor. Wie nu die koopers zijn, kan ik U onmogelijk zeggen, doch ik vermoed, veel vrienden en kennissen der schrijvers, die ook al enge beurzen hebben. De menschen die best boeken konden koopen en betalen, doen het niet; er is geen liefhebberij voor een goed uitgegeven boek; dat geld wordt voor geheel andere doeleinden besteed. U zult zelf wel weten, hoe bitter weinig menschen er een bibliotheekje op na houden en dat geregeld aanvullen. “Door gretige lezers” zullen onze boeken al heel weinig gekocht worden; zij zullen wel ’t meest voor verjaars- of sinterklaas-geschenken dienen.’²⁰²

Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen of deze analyse hout snijdt. Heeft Tadema gelijk en onderzoek naar de leescultuur in het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw komt tot gelijklopende conclusies, dan is het aanschafbeleid van leesgezelschappen en -musea, en het aanbod van winkelbibliotheken, leeskringen en de vele andere typen (openbare) bibliotheken een niet onbelangrijke factor voor de verspreiding van bellettrie rond de eeuwwisseling.²⁰³ Alleen, deze zijn volgens Tadema erg voorzichtig en behoudend:

²⁰² AB, C 48, fol. 98-99, brief van J.L. Tadema aan L. Simons, 13 juli 1904. Tadema schrijft aan Simons naar aanleiding van diens oproep in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. In de aanloop naar de oprichting van de Wereldbibliotheek zoekt Simons informatie over de verkoop van literatuur in Nederland: ‘Hoe werken de bestaande leesgezelschappen op den verkoop van de voortbrengselen onzer eigen nieuwe letterkunde? Kan men aanwijzen, dat die verkoop wordt benadeeld door het feit, dat er bij ons zooveel vertaalde romans tegen lager prijs dan onze oorspronkelijke werken worden aangeboden? Kan men eenigermate aangeven uit welken stand de koopers van onze moderne letterkunde voortkomen? Is die aankoop meest gelegenheidsaankoop (verjaars- en sinterklaas-geschenken), of gebeurt hij door gretige lezers?’ (*Nieuwsblad voor den boekhandel* 71 (1904) 53 (1 juli), p. 316)

²⁰³ Diverse onderzoeken naar boekaanstaf en leescultuur in de *negentiende* eeuw onderschrijven Tadema’s stelling dat romans hun weg naar de lezer in de eerste plaats vonden via leesgezelschappen en veel minder door particuliere aanstaf. (zie: B. Dongelmans & B. de Vries, ‘Het zoeklicht op de lezeres. Bronnen voor het onderzoek naar negentiende-eeuwse leescultuur’, in: *De Negentiende Eeuw* 25 (2001) 2 (juni), p. 64-100; diverse artikelen van J.J. Klok

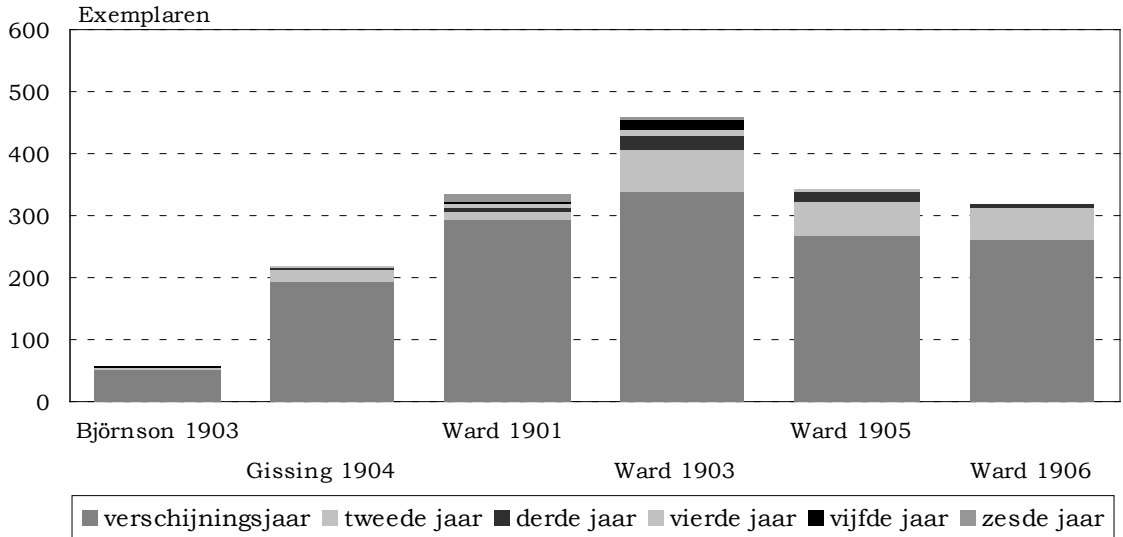
‘Vele der leesgezelschappen geven iedere week in de portefeuille een nieuw boek, natuurlijk dan liever een goedkoop (dus vertaald) werk, dan een oorspronkelijk. Nu geeft onze nieuwere belletrie zeer veel realistisch werk, waarvoor nog heel veel menschen erg bang zijn, dat weet de debitant en daarom volgt hij den zekeren weg door een vertaalden roman in de portefeuille te doen, want daarvoor behoeft hij in den regel niet bevreesd te zijn. Zoo geloof ik zeker, dat van Quérido’s *Menschenwee* weinig exemplaren in de leesgezelschappen zijn gekomen; op kwaliteiten der schrijvers wordt dan ook niet veel gelet; ja men vraagt dikwijls eerst, of het geschikt is voor een leesgezelschap. Hierdoor wordt de verkoop onzer nieuwere letterkunde dus ook benadeeld.’²⁰⁴

Enkel over de commerciële resultaten behaald met sommige vertalingen tonen de Tadema’s zich redelijk ingenomen. ‘Ouida vroeger, en thans Ward zijn winstgevend te noemen, doch al het overige is zeer minnetjes’, schrijven

& W.W. Mijnhardt, bijvoorbeeld: ‘Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw’, in: W. van den Berg & P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht 1986, p. 69-91; of B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. [Nijmegen 2011] en B. de Vries, ‘De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 2, p. 129-156). De Vries signaleert echter een keerpunt in de periode 1881-1914, wanneer veel leesgezelschappen de boeken sluiten. Allerhande bibliotheken op ideële grondslag en commerciële winkelbibliotheken nemen wellicht ten dele de fakkel over, maar ze suggereert ook dat meer mensen boeken kochten: ‘De “echte” leesrevolutie vond niet aan het eind van de achttiende, maar aan het eind van de negentiende eeuw plaats.’ Tadema lijkt, wat de belletrie betreft, weinig te merken van die revolutie. (De Vries, ‘De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur’, p. 151-155. Citaat op p. 154.)

²⁰⁴ AB, C 48, fol. 98-99, brief van J.L. Tadema aan L. Simons, 13 juli 1904. Deze woorden van Tadema, als uitgever goed bekend met het contemporaine boekenvak, bevestigen de stelling onder meer geformuleerd door Anbeek en Debbaut dat het gemiddelde publiek aan het eind van de negentiende eeuw weinig of geen interesse had in de Nederlandse naturalistische literatuur (zie bijvoorbeeld: R. Debbaut, *Het naturalisme in de Nederlandse letteren*. Leuven/Amersfoort 1989, p. 148-151). Duyvendak keert zich naar aanleiding van haar onderzoek naar het Haags Damesleesmuseum tegen deze visie, maar weet niet te overtuigen. Eén leesmuseum dat wel dergelijk werk aanschafte, levert te weinig grond voor een herschrijving van de geschiedenis. (L. Duyvendak, ‘Door lezen wijder horizont.’ *Het Haags Damesleesmuseum*. [Nijmegen] 2003, p. 76.) *Menschenwee* kocht het Damesleesmuseum in ieder geval niet.

ze aan Van Nouhuys.²⁰⁵ Figuur 4 maakt het mogelijk deze bewering te toetsen. Hoe goed verkoopt Mrs. Humphry Ward?

Figuur 4. Verkoopcijfers van de vertaalde literaire uitgaven gepubliceerd in de jaren 1900-1905.

De romans van Ward hebben net als het oorspronkelijk proza een oplage van 750 exemplaren, behalve *Eleonore* (1901, 500 exemplaren). Er lijkt een vaste schare fans – of: vast aantal leesgezelschappen – te bestaan voor haar boeken. Groot kan die schare niet genoemd worden, maar ze staat wel garant voor een minimale afzet van 300 exemplaren. *Lady Rosa's dochter* uit 1903 doet het wat beter. Toch is de populariteit van de Engelse schrijfster tanende. Van de tweede druk van *Marcella* (1897, 750 exemplaren) zijn bijvoorbeeld in 1901 al 412 exemplaren verkocht.²⁰⁶ De eerste druk (1894, 500 exemplaren) was in drie jaar tijd uitverkocht.²⁰⁷ Het debiet van *Eve's losprijs* van Gissing (600 exemplaren) is vergelijkbaar met een minder succesvolle Nederlandse roman. Björnsons *Op storhove* (500 exemplaren) kan zich ondanks de toekenning van de Nobelprijs voor literatuur aan de Noorse schrijver in 1903 hooguit meten met een poëziebundel.

²⁰⁵ AB, C 48, fol. 470, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 30 mei 1905.

²⁰⁶ AB, B 12, onkostenboek 1886-1899, fol. 277.

²⁰⁷ AB, B 12, onkostenboek 1886-1899, fol. 211.

Met de nodige reserves kunnen in de vier bovenstaande figuren algemene tendensen ontdekt worden die opgaan voor De Erven F. Bohn, maar voor extrapolatie verder comparatief onderzoek vergen. Met een beetje geluk worden aan het begin van de twintigste eeuw van een poëziebundel 50, van een novellenbundel 150 en van een roman 200 exemplaren verkocht. Geniet een prozaschrijver enige populariteit, dan zijn 400 exemplaren snel verkocht. Sommige romans, ten slotte, kennen geen verkoopgrenzen: de klassiekers zoals de *Camera* en de bestellers, contemporain ‘schlagers’ genoemd.²⁰⁸ De honoraria volgen deze tendens ten dele (zie Bijlage [10]): poëzie wordt vaak niet gehonoreerd, voor een bundel oorspronkelijke novellen wordt circa f 200,- betaald, voor oorspronkelijke romans iets tot veel meer en vertalers krijgen ook zo’n f 100 à 200,-. En aangezien Nederland zich pas later aansloot bij de Berner-conventie, krijgt de oorspronkelijke auteur van vertaalde romans geen honorarium. De oorspronkelijke uitgever kan soms rekenen op een kleine som.²⁰⁹ Leggen we deze cijfers naast elkaar, dan wordt duidelijk dat oorspronkelijke romans de meest risicovolle ondernemingen zijn, maar ook potentieel de meest lonende. Novellen en poëzie zijn minder risicovol, maar leveren nooit gouden bergen op. Vertaalde romans zijn met de relatief stabiele honoraria van vertalers het minst risicovol.

In tegenstelling tot de veelgehoorde klacht en ook in weerwil van de onderzoeksresultaten van Toos Streng over de verkoopprijs van romans aan het eind van de negentiende eeuw brengt De Erven F. Bohn aan het begin van de twintigste eeuw vertaalde romans niet of nauwelijks goedkoper op de markt dan oorspronkelijk Nederlandse (Bijlage [10]).²¹⁰ Vooral bij een in Nederland redelijk bekende auteur als Mrs. Humphry Ward vertaalt zich dit in een vrijwel gegarandeerde winst. Een bekende Nederlandse auteur eist immers voor nieuw werk een hoger honorarium dan voor zijn debuut, maar

²⁰⁸ Zie bijvoorbeeld: [M.J. Brusse], ‘Onder de mensen. De uitgeverij I en VII’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 326 (woensdag 24 november, avondblad), D1 en 83 (1926) 351 (zondag 19 december, ochtendblad), B1.

²⁰⁹ A. van der Weel, ‘Nineteenth-century literary translations from English in a book historical context’, in: M. de Clercq, T. Toremans & W. Verschueren (red.), *Textual mobility and cultural transmission. Tekstmobiliteit en culturele overdracht*. Leuven 2006, p. 27-40.

²¹⁰ T. Streng, ‘Een kwestie van vraag en aanbod. Lezers en kopers van romans in Nederland 1790-1899’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011), p.69-96.

een vertaling van een bekende buitenlander kost niet meer dan de vertaling van een onbekende debutant.

Eind 1906 constateren de uitgevers terecht dat hun 'literaire fondsen van den latere tijd' zich beperken tot een eigenaardige combinatie: de boeken van Ward en de boeken van Querido.²¹¹ Waarom nog een adviseur aan hun firma verbonden houden? Kees Tadema brengt Van Nouhuys op de hoogte en maakt de balans op:

'Ongetwijfeld is het financieel succes alles bij elkaar genomen zeer onvoldoende geweest, al behoeven we nu geen groote geldelijke offers te betreuren, doch het is niet alleen dáárom, dat we tot genoemd besluit zouden komen, ware het niet dat onze belangstelling in de laatste jaren veel meer gevraagd wordt door wetenschappelijk werk. Ons medisch en juridisch fonds heeft zich langzamerhand zoo enorm uitgebreid dat we hieraan werkelijk onze handen vol hebben. Allerlei groote ondernemingen zijn in voorbereiding en we gevoelen weinig lust om buitendien nog allerlei werk op onzen hals te halen, waarmede toch weinig succes te behalen valt.

Voor zoover het oorspronkelijke literaire werken betreft komt er nog iets anders bij n.l. dat we door vele auteurs op lang niet prettige wijze zijn behandeld. Terwijl we ons beijerden om steeds zoo veel mogelijk aan hunne wenschen tegemoet te komen, werden we vaak met wantrouwen en als kwajongens behandeld. Al hooren we vaak klagen in de uitgeverswereld, we zouden er toch toe komen om te denken dat anderen, die zich meer uitsluitend aan de literaire uitgaven wijden, ze beter kunnen exploiteeren; ook gelooven we dat anderen allerlei bejegeningen meer langs hun kant kunnen laten gaan en sterker zijn om niet in alles ten slotte maar toe te geven.

Hoe het zij – het komt ons beter voor om er ons voorloopig maar eens buiten te houden. De onderhandelingen met Mevr. Metz hebben ons ook weder een eigenaardigen kijk gegeven op allerlei min verkwikkelijke toestanden – waar twee kijven hebben meestal beiden

²¹¹ AB, C 50, fol. 37, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 13 september 1906.

schuld – dat we werkelijk blij zijn (niets te kort doende aan Uwe vriendelijke bedoelingen) hieraan nog bij tijds te zijn ontkomen.’²¹²

4. De verkoop van restanten

Een literair fondssegment dat niet met een zekere regelmaat wordt verrijkt met vers bloed sterft snel. Uitgaven zoals de hierboven beschreven vormen het uitgesproken bewijs daarvan. Behalve de romans van Querido, vertoont geen van deze nog veel tekenen van leven na het jaar van verschijnen. Al in 1905 worden de restanten van nummer één verkocht: de anti-Hilda van Suylenburg-roman *Vrouwenwerk* van Van Hoogstede (F.M. Jaeger).²¹³ Op 23 mei van dat jaar veilen Schleyer, De Vries & Kraay in hotel Krasnapolsky te Amsterdam fondsartikelen ‘uitgegeven door de firma Jac. C. van der Stal, te Utrecht en door andere uitgevers.’²¹⁴ Eén van die andere uitgevers is De Erven F. Bohn. Ze grijpen de veiling aan om een dertigtal oude fondsartikelen van de hand te doen, namelijk werk van Jaeger, Ouida, Van Wissenkerke, Shakespeare en minder goed lopend werk van Beets.²¹⁵ Tijdens de daaropvolgende jaren krijgen ze verzoeken binnen tot onderhandse verkoop van de al genoemde Maas & Van Suchtelen (1906), maar ook van de Wereldbibliotheek (Antink en Querido). *Catherine* wordt eigendom van de Wereldbibliotheek in 1907, *Van scheiding en dood* in 1911.²¹⁶ Over Querido bereiken ze maar geen overeenstemming. Simons heeft met name interesse in *Menschenwee*, om het in verkorte vorm op te nemen in de serie NIEUWE ROMANS:

‘Deze bedoeling [= een nieuwe, ingekorte druk van *Menschenwee* als deel in de NIEUWE ROMANS-serie, SC] sluit in dat wy feitelyk den geheelen bestaanden voorraad van 2200 ex. naar den papiermolen

²¹² AB, C 50, fol. 153-154, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 10 december 1906. Zie ook: AB, C 50, fol. 179, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 31 december 1906 en C 173, brief van W.G. van Nouhuys aan J.C. en J.L. Tadema, 1 januari 1907.

²¹³ AB, C 131, brief van F.M. Jaeger aan De Erven F. Bohn, 3 oktober 1900.

²¹⁴ Advertentie in *Nieuwsblad voor den boekhandel* 72 (1905) 40 (19 mei), p. 253.

²¹⁵ AB, C 17, fol. 196-197 en 202, brieven van De Erven F. Bohn aan Schleyer, De Vries & Kraay, 9 en 15 juni 1905.

²¹⁶ AB, C 50, fol. 93, 226 en 238, brieven van J.C. Tadema aan G. Schreuders, 20 oktober 1906 en aan L. Simons, [30] januari en 7 februari 1907 en C 175, brieven van L. Simons aan J.C. Tadema, 29 januari en 1 februari 1907.

zouden moeten zenden en dus als reële waarde alleen zouden overhouden den voorraad van de andere boeken, dien wy op ongeveer fl. 800.- schatten, plus het auteursrecht op MENSCHENWEE waaromtrent dan tevens in aanmerking te nemen valt dat de heer Q voor de bewerking nog een duizend gulden zal moeten ontvangen. Wy komen dus voor dat auteursrecht op MENSCHENWEE op ten hoogste fl. 1200.- en zouden U dus alles byeen een totaal van fl. 2000.- voor de overname van alles kunnen betalen; liever nog alleen fl. 1200.- voor MENSCHENWEE.’²¹⁷

De Tadema's houden echter vast aan een verkoopsom gelijk aan de schuld van de schrijver (f 3.000,-): 'Laat de Heer Q. thans zijn eisch op honorarium laten vallen, is U in staat om het geheele bedrag te betalen en we geven hem zijn schuldbekentenis terug.'²¹⁸ De onderhandelingen slepen nog een paar jaar aan.²¹⁹ Pas in 1917 zwicht Simons en koopt hij het auteursrecht en de restanten van de werken van Querido voor f 3.000,-. De Tadema's vernietigen de schuldbekentenis van de schrijver.²²⁰ Het kopijrecht en de restanten van tien romans van Ward worden, na lang onderhandelen, in 1908 voor f 2.500,- verkocht aan Blankwaardt en Schoonhoven.²²¹

Een nieuwigheid in de Nederlandse uitgeverswereld aan het begin van het jaar 1916 is de uitgelezen kans om zich van nog meer

²¹⁷ AB, C 204, brief van L. Simons aan De Erven F. Bohn, 12 maart 1913.

²¹⁸ AB, C 55, fol. 64, brief van J.C. Tadema aan L. Simons, 13 maart 1913. Zie ook: C 55, fol. 81, brief van J.C. Tadema aan L. Simons, 28 maart 1913.

²¹⁹ AB, C 204, briefkaart en brieven van L. Simons aan De Erven F. Bohn, 14, 23 en 26 april 1913 en C 55, fol. 105 en 109, brieven van De Erven F. Bohn aan de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur (L. Simons), 24 en 28 april 1913. Simons stelt onder meer voor: 'Wy betalen voor den geheelen fondsvoorraad plus rechten twee duizend gulden à contant, terwyl ten aanzien van *Menschenwee* deze bepaling zal gelden: Wy geven het boek in den bekorten vorm in onze serie *Nieuwe Romans* en zoodra de eerste 2600 exemplaren in die serie verkocht zyn wordt het tantième van 50 cents per ex. verdeeld tusschen Uwe firma en den schryver.' (23 april 1913)

²²⁰ AB, C 58, fol. 66, 75, 89 en 143 brieven van De Erven F. Bohn aan de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 4 en 11 september, 3 oktober en 17 november 1917.

²²¹ AB, C 19, fol. 93, 121, 148, 161 en 170 en C 20, fol. 48 en 52 brieven van De Erven F. Bohn aan Blankwaardt & Schoonhoven, Den Haag, 4 en 21 november, 13 en 31 december 1907, 8 januari en 29 december 1908 en 2 januari 1909. Ook Van Holkema & Warendorf en de firma D. Bolle hadden interesse, maar Blankwaardt & Schoonhoven kwamen ten langen leste met het hoogste bod. (Zie: AB, C 19, fol. 93, 105 en 113 brieven van De Erven F. Bohn aan de Firma D. Bolle, Rotterdam, 4, 12 en 16 november 1907 en C 19, fol. 105, brief van J.L. Tadema aan A.B. van Holkema, 12 november 1907.

literatuurrestanten te ontdoen. De Eerste Wereldoorlog is in volle gang, de rust in de Nederlandse boekenwereld is na de aanvankelijke paniek bij het uitbreken van de oorlog weergekeerd, maar de uitgevers ondervinden zware hinder van de hoge prijzen van grondstoffen. De globale Nederlandse boekproductie is in de jaren '14 en '15 aanmerkelijk gedaald, vooral ten koste van het aantal literaire en (populair-) wetenschappelijke uitgaven, 'de publicaties welke hun ontstaan geheel en alleen danken aan het initiatief van een uitgever, het beste deel onzer boekenproductie dus', aldus een analyse in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*.²²² Tijdens de vierde debatdag van de Nederlandsche Uitgeversbond schetst Simon Warendorf jr. het daaruit voortvloeiend probleem:

'En daar wij allen niet wenschen te blijven stilzitten, zoeken wij naar een remedie of naar vele middelen om uit deze impasse te geraken. Een dier middelen is, naar mijne meening, dat wij ons nog meer dan voorheen gaan toelagen op de exploitatie van bestaande uitgaven. Nu zal zich dikwijls het feit voordoen, vooral bij den ondernemenden vakman, dat hij zijne vroegere uitgaven al voldoende heeft afgeroomd; ook bestaan tegen nieuwe exploitatie van eigen oude uitgaven eigenaardige bezwaren, o.a. het verplicht zijn van schadevergoedingen aan den boekhandel (zelfs bij uitgaven tien jaren tevoren aangeboden) bij eventueele prijsvermindering, enz.'²²³

Daarom stelt hij voor in het lokaal Frascati te Amsterdam een 'Nederlandsche Uitgeversmesse' te organiseren. Uitgevers kunnen er uitgaven kopen om ze nieuw leven in te blazen en uitgaven waaraan ze hun krachten niet meer wijden verkopen in een 'reusachtige en algemeene fondsveiling, die echter geen veiling maar een beurs moet zijn', een messe met elke uitgeverij een eigen stand waarop ze de te verkopen werken etaleert. Het voorstel wordt

²²² Vanaf 1916 stijgt de nationale boekproductie weer. Toch zijn daarmee niet alle problemen van de baan: de oplopende prijs van het papier en het stijgen van de drukkosten maken dat in de eerste jaren na de oorlog een boek gemiddeld 60 % duurder is dan in de jaren voor de oorlog. (Zie: 'De invloed van den oorlog op de Nederlandsche boekenproductie 1913-1920', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 88 (1921) 50 (24 juni), p. 548-549; 52 (1 juli), p. 578-580; 56 (15 juli), p. 621-627 en 58 (22 juli), p. 646-648. Citaat op p. 646.)

²²³ 'Nederlandsche Uitgevers-Messe', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 83 (1916) 14 (18 februari), p. 259-260.

aangenomen en van 22 tot 25 februari 1916 vindt de eerste Nederlandse Uitgeversmesse plaats. Er komen 35 uitgevers op af, waaronder De Erven F. Bohn, en er wordt in totaal voor ongeveer f 7.000,- verhandeld. De organiserende commissie vindt het betreuenswaardig dat het vooral op een 'gelegenheid tot opruiming van minder waardevolle artikelen' uitdraait, maar concludeert dat 'een geregeld terugkeerende Uitgevers-Messe, wellicht na den oorlog ook ingericht op internationalen grondslag, [...], zeer zeker levensvatbaarheid heeft.'²²⁴ De Erven F. Bohn verkoopt er de werken van Everts, Gissing, Haspels, G. Simons, Steengracht en Van der Vijgh.²²⁵

Een volgende uitgeversmesse komt er niet. Wel komt er iets anders voor in de plaats: de algemene Nederlandse jaarbeurs te Utrecht. Op de eerste jaarbeurs in 1917 zijn de uitgevers nauwelijks vertegenwoordigd, maar vanaf 1918 heeft de uitgeversbond een eigen paviljoen waar vele firma's zich presenteren.²²⁶ De beurs wordt een evenement waar uitgevers kennismaken met nieuwe druktechnieken en leveranciers en waarvoor debitanten van heinde en verre komen om hun winkelaanbod uit te breiden. Uitgevers stellen er niet zozeer hun nieuwe uitgaven voor: 'Het is inderdaad het oude fonds, niet vergeten, maar toch op den achtergrond geraakt, dat ter jaarbeurs met voordeel voor uitgever en debitant naar voren kan worden gebracht.'²²⁷ Bovendien verhandelt men er onderhands oude uitgaven. Ook De Erven F. Bohn is van de partij. Jan Tadema leidt in 1918 als voorzitter van de NUB, samen met secretaris J.M. Meulenhoff, koningin Wilhelmina rond. Ook verkoopt hij er onder meer *Voor-hal* (Scharten) en *Drie verhalen* (Smit Kleine) aan M. Lobo.²²⁸ En in 1919 neemt L.S. Snijders er onder andere *Op storhove* van Björnson en Leviticus' *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid* over.²²⁹

²²⁴ 'Nederlandsche Uitgevers-Messe', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 83 (1916) 15 (22 februari), p. 279-280 en 40 (19 mei), p. 708-709. Citaten op p. 709.

²²⁵ Zie Bijlage [9] en AB, C 25, fol. 216, brief van De Erven F. Bohn aan B.H. Smit, 1 april 1916 en C 57, fol. 46 en C 25, fol. 179 brieven van De Erven F. Bohn aan P.N. Van Kampen & Zn., 23 februari en 3 maart 1916.

²²⁶ 'Jaarbeurs 1918 en boekhandel', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 85 (1918) 8 (29 januari), p. 157; H. Honig, 'De tweede Nederlandsche Jaarbeurs', in: *De Uitgever* 1 (1918) 1 (1 april), p. 3-5 en 'Derde Nederlandsche jaarbeurs', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 86 (1919) 16 (25 februari), p. 199-201; 19 (7 maart), p. 250-251.

²²⁷ 'Derde Nederlandsche jaarbeurs', p. 250.

²²⁸ Zie Bijlage [9] en AB, C 26, fol. 404 en 418 brieven van De Erven F. Bohn aan M. Lobo, 28 maart en 9 april 1918.

²²⁹ Zie Bijlage [9] en AB, C 27, fol. brief van De Erven F. Bohn aan L.S. Snijders, 1 mei 1919.

CONCLUSIES

De houding van Kees en Jan Tadema tegenover het literaire segment van hun fonds was niet van dubbelzinnigheid gespeend. Hun wil om met enige regelmaat en niet zelden ten koste van financieel gewin nieuw of gevestigd literair talent op te nemen in hun fonds spreekt uit de grote voorschotten die ze Querido gaven en uit het aanhouden van een gerenommeerd letterkundige als geheim adviseur. Hun jaar na jaar groeiende scepsis over de verkoopbaarheid van het Nederlands naturalistisch proza, de populairste stroming rond de eeuwwisseling onder (jonge) schrijvers, ondermijnde die wil en vertaalde zich al in 1904 in het afwijzen van Buysse. Het zijn uiteindelijk de schrijvers zelf die, zich van geen kwaad bewust, de doodsteek gaven aan het fondssegment. Hun voorkeur voor het naturalistische werk vertaalde zich in een vloed van schetsen en novellen, vaak al gepubliceerd in een tijdschrift. Hun heilig geloof in het schrijverschap als roeping maakte dat een jonge Everts nog voor de daadwerkelijke publicatie van zijn debuut zijn status als *autonoom schrijver* als voldongen beschouwde. De uitgevers drongen aan op groter en exclusief werk, de schrijvers meenden uitgebuit te worden en zochten verongelijkt hun heil bij andere uitgevers. Het weerhield hen er niet van een jaar later opnieuw aan te kloppen in Haarlem. Beide partijen voelden zich ondergewaardeerd, maar de uitgevers trokken aan het langste eind. Voor hen stond afscheid van de literatuur niet gelijk aan afscheid van hun *métier*, voor de auteurs wel.

De meeste romans, novellen- en poëziebundels verkochten rond de eeuwwisseling hooguit in het verschijningsjaar. Als het werk zich niet snel ontpopte tot een *schlager*, was de kans dat er na een paar jaar nog vraag naar was pijnlijk klein. Het maakte een literair fondssegment tot een erg risicovol segment en de risico's konden maar met moeite in de hand gehouden worden. Investeren in fondsauteurs (de 'stal'), het continu aantrekken van nieuw talent en het blijven koesteren van het oude zijn de bekende, maar arbeidsintensieve strategieën die de Tadema's stuk voor stuk inzetten om de dit fondssegment levendig te houden. Het bijbehorend uitgeefveld was echter weerbarstig. Oorspronkelijke Nederlandse bellettrie ging op een paar uitzonderingen na zelden vlot over de toonbank en het autonome schrijverschap nam onder de naturalisten in Nederland een hoge vlucht. Deze combinatie creëerde een uitgeefveld waar de verhoudingen tussen de

hoofdrospelers (auteurs en uitgevers) licht ontvlambaar genoemd mogen worden. Het kostte de Tadema's te veel energie terwijl het groeiende succes van de medische en juridische segmenten steeds meer hun aandacht vroeg. Ze besloten daarom het literaire pad te verlaten en zich ten volle te wijden aan hun wetenschappelijk fondsdelen, een proces dat versterkt werd door de specialisatie- of verkavelingstendens in de Nederlandse uitgeverswereld. Voor de schrijvers betekende het dat ze de dupe werden van hun pogingen het schrijverschap te professionaliseren. Publicatiekansen werden weer wat kleiner. Het was wachten op de volwassenwording van een vernieuwend bedrijf als de Wereldbibliotheek, alvorens schrijvers als Antink, Scharren en Querido een duurzaam onderkomen vonden.

De beroering die de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte, had bovendien voor het boekenvak een tweetal gevolgen: een tijdelijke terugval van de nationale boekproductie, met de literatuur als één van de slachtoffers, en een forse stijging van de productiekosten van het boek. De Nederlandse uitgevers wensten niet bij de pakken te blijven neerzitten en organiseerden een 'messe' met het doel oudere fondsartikelen een nieuwe thuis te bezorgen, ze een tweede leven te geven. Het resultaat was vrij mager, maar kreeg niettemin een jaarlijks weerkerend vervolg tijdens de algemeen jaarbeurzen. Daarmee werd een derde weg geëffend waarlangs de uitgevers hun fonds actief konden bijsturen door het van de hand doen van niet langer gewenste fondsartikelen. Naast de gangbare bulkverkoop op een fondsveiling en de incidentele onderhandse verkoop van één of meer winkeldochters, beschikten ze voortaan ook over een jaarlijks georganiseerde marktplaats waar fondsrestanten verhandeld werden. De Erven F. Bohn benutte de gelegenheden om zich te ontdoen van wat nog restte van een niet te verwaarlozen, maar vooral negentiende-eeuwse literaire traditie.

IV

De Volks-Universiteits-Bibliotheek

In 1928 beschrijft en evalueert Jenny Maria Kraft voor de World Association of Adult Education het volksontwikkelingswerk in Nederland. Ze onderscheidt drie belangrijke middelen die ingezet worden: onderwijs, boeken en diverse artistieke of culturele initiatieven (zoals concerten, tentoonstellingen, e.d.). Over het tweede middel, het boek, is ze stellig: goed werk levert de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en allerhande leen- en leesbibliotheken, maar 'the use of books for mental self-development, however largely aided by lending them out to readers, will only truly benefit people if the books can become their property.'¹ Gelukkig is er de *Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur*, beter bekend als *De Wereldbibliotheek*, die met haar uitgaven ook de minder koopkrachtige lezer de mogelijkheid biedt een bibliotheek te bezitten. Met groeiend succes, aldus Kraft: 'The work of this society has given rise to the issue by ordinary publishing firms of similar series, the one of chief importance being the University Extension Series on the lines of the English Home University and Cambridge Manuals of Science and Literature.'²

Dat Kraft de door Leo Simons in 1905 opgerichte Wereldbibliotheek noemt, wekt geen verwondering.³ De Maatschappij is ontegenzegglijk het

¹ J. Kraft, 'Holland: General', in: *International Handbook of Adult Education*. London 1929, p. 202-213. Citaten op p. 210. Het boek verscheen naar aanleiding van de eerste World Conference on Adult Education.

² Kraft, 'Holland: General', p. 211.

³ Uit de correspondentie tussen Leo Simons en de uitgevers blijkt dat Jan en Kees Tadema bij de oprichting van de Wereldbibliotheek achter de schermen optraden als raadgevers. Simons' vraag of een van hun beiden 'bereid zou zijn als commissaris in de te stichten vennootschap op te treden (16 december 1904), wijzen ze echter af: '[...] wegens voor ons geldende principiële redenen, moeten wij bij voorbaat ook nu tot ons leedwezen U een weigering doen toekomen. Onze bedoeling was dan ook dat we bij den opzet der zaak, als ook bij de verdere exploitatie gaarne U desgewenscht van onpartijdig advies zouden willen dienen.' (AB, C 48, fol. 298, 323 en 332, brieven aan L. Simons, en C 158 en C 163, brieven van L. Simons. Vergelijk ook met De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 67-74.) Later schrijft Kees Tadema: 'En eindelijk kwam deze begaafde, ondernemende en veelzijdig belangstellende man tot de firma [= De Erven F. Bohn] met het plan van een 'Wereld-bibliotheek', waarin allerlei belangrijke werken, zowel

belangrijkste uitgeversinitiatief op het vlak van volksontwikkeling in die jaren. Maar ze kan er niet onderuit nog een ander initiatief te noemen: de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK (V.U.B.), een serie populair-wetenschappelijke boekjes uitgegeven door De Erven F. Bohn. Het eerste deeltje verschijnt in 1920. Het is een *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* van de hand van J.C. van Eerde, destijds hoogleraar en directeur van de afdeling Volkenkunde van het Koloniaal Instituut te Amsterdam. Het laatste deeltje zal het licht zien in 1943. Het betreft het derde en laatste stuk van de *Inleiding tot het Nieuwe Testament* van Johannes de Zwaan, de Leidse hoogleraar in de theologie.⁴ Twee jaar later, aan het einde van de oorlog, zullen bijna alle 76 nummers uitverkocht zijn. Meer dan 300.000 V.U.B.-exemplaren vonden een eigenaar. Gedurende een kwart eeuw gingen per jaar gemiddeld zo'n 12.000 (of per dag ongeveer 33) boekjes uit de serie over de toonbank. In het gedenkboek van de uitgeverij uit 1952 heet het dan ook dat de V.U.B. een uitgave is welke 'voor de firma waarlijk van groot belang is geweest'.⁵

Dit hoofdstuk behandelt in de eerste plaats de introductie van deze reeks in het Bohn-fonds. Hoe komen de Tadema's tot het besluit een 'populair' segment in de vorm van een populair-wetenschappelijke reeks toe te voegen aan een fonds dat toch steeds duidelijker een (streng) wetenschappelijk karakter vertoont? Welke boekjes nemen ze op in de reeks en welke niet? Welke auteurs worden aangetrokken om een bijdrage te leveren en hoe komen de uitgevers tot een uitnodiging of een afwijzing? Welke strategieën van fondsvorming krijgen daarbij voorrang?

De introductie van een nieuwe reeks is daarnaast het uitgelezen moment om stil te staan bij de reclamepraktijk. Hoe introduceren de uitgevers

hollandse als andere uit de wereldliteratuur zouden worden opgenomen. Over dit grootse plan zijn vele besprekingen gevoerd, doch Simons met zijn onuitputtelijke werkkraft kennende, vreesde men [= J.C. en J.L. Tadema] dat de uitvoering daarvan zo zeer de eigen zaken in beslag zou nemen, dat zij daardoor langzamerhand geheel overvleugeld zouden worden.' ([Tadema], C.H. Bohn en zijn opvolgers, p. 79-80.)

⁴ Het eerste en tweede stuk van De Zwaans' *Inleiding tot het Nieuwe Testament* verschijnen in 1941. In 1948 neemt de uitgeverij de draad weer op met de zogenoemde 'tweede reeks' van de V.U.B., waarin zowel herdrukken uit de eerste reeks als nieuwe deeltjes verschijnen.

⁵ [Tadema], C.H. Bohn en zijn opvolgers, p. 95.

de reeks bij boekhandel en publiek? Welke reclamemiddelen zetten ze in? Welk publiek hebben ze daarbij voor ogen?

Maar allereerst nemen we twee fenomenen onder de loep die van belang zijn om het uitgeefveld van de populair-wetenschappelijke reeks in de eerste helft van de twintigste eeuw te begrijpen. Het zijn de bouwstenen van de reeksnaam: *volksuniversiteiten* en *bibliotheek* (hier te lezen als *serie*).

DE REEKS

Onderzoek naar de Nederlandse serie als boek- of cultuurhistorisch verschijnsel is schaars. In haar proefschrift over literaire series in de tweede helft van de negentiende eeuw, stelt Lisa Kuitert terecht dat gedegen wetenschappelijk onderzoek naar de serie-uitgave vooral in Engeland en Duitsland ondernomen is. Daarbij onderscheidt ze twee tendensen: 'Enerzijds is er onderzoek gedaan naar de commerciële kant van de serie-uitgave, terwijl er anderzijds een meer cultuurhistorische aanpak van de serie bestaat.'⁶

Ze noemt als belangrijkste onderzoek naar de commerciële betekenis van de serie dat van Rectanus.⁷ Hoewel diens proefschrift een latere periode behandelt (1960-1980) en gewijd is aan literaire pocketboeken, bevat het genoeg interessante aanknopingspunten voor vroegere perioden en andere soorten reeksen. Volgens Rectanus handelden Duitse uitgevers die veel series op de markt brachten vanuit een aantal impliciet of expliciet gestelde ideeën, die Kuitert als volgt samenvat:

- een serienaam zou kunnen uitgroeien tot een 'merknaam' waarmee klantenbinding kan worden bereikt;
- een serie zou moeilijk verkoopbare titels en herdrukken onder de aandacht van een breder publiek kunnen brengen;

⁶ L. Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900. Bevatende velerlei wetenswaardigheden, alsmede nieuwe gezichtspunten en overwegingen met betrekking tot de geschiedenis van het Nederlandse literaire boek in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1993 (proefschrift Amsterdam). Citaat op p. 16. Op dezelfde pagina staat een kort overzicht van het weinige, en voor dit onderzoek nauwelijks relevante onderzoek verricht naar twintigste-eeuwse reeksen in Nederland. Aan het overzicht dient toegevoegd: L. Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1997.

⁷ M.W. Rectanus, *Literary Series in the Federal Republic of Germany from 1960 to 1980*. Wiesbaden 1984.

- een serie zou – evenals de bijbehorende reclame – goedkoop te maken zijn.

In deze uitgangspunten om over te gaan tot het samenstellen van series herkent Kuitert een echo van een begin twintigste-eeuwse brochure over Duitse serie-uitgaven getiteld *Buchreihen. Fortschritt oder Gefahr für den Buchhandel?*. De auteur beschrijft daarin de serie als een ‘Verlag im Verlage’, een wijze van klantenbinding door de serienaam als ‘merknaam’ te laten functioneren.⁸

Naast de commerciële aanpak van onderzoek naar series bestaat ook een cultuurhistorische aanpak. Dit type onderzoek beschouwt niet zozeer de serie *an sich*, als wel de betekenis ervan voor de lezer. Het wijst onder meer op de idee dat de opkomst van de serie samenhangt met de gestegen boekproductie in de negentiende eeuw; het succes van series met ‘nationale’ literatuur en de opkomst van ‘klassiekenreeksen’, hand in hand met de (veronderstelde) groei van het lezerspubliek.⁹

De populair-wetenschappelijke reeks

Voor een uitvoerige karakterisering van de vroeg-twintigste-eeuwse *populair-wetenschappelijke* serie moeten we terug naar het jaar 1917, wanneer de genoemde brochure van Bry verschijnt. Bry stelt dat er twee soorten populair-wetenschappelijke series bestaan: algemene en gespecialiseerde. De algemeen populair-wetenschappelijke reeksen bewegen zich op alle gebieden van de wetenschap, terwijl de gespecialiseerde reeksen uitsluitend een deel of een aantal afgebakende gebieden van de wetenschap behandelen. Voor beide soorten gelden dezelfde verschillen met literaire serie-uitgaven.

Ten eerste worden populair-wetenschappelijke reeksen dikwijls uitgegeven door een vereniging, weliswaar in samenwerking met een uitgeverij.¹⁰ In sommige gevallen betekent dit dat de leden van de vereniging

⁸ C.C. Bry [= C. Decke], *Buchreihen. Fortschritt oder Gefahr für den Buchhandel?* Gotha 1917. Zie Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 17-18.

⁹ Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 19-20. Over de evolutie van omvang, samenstelling en lektuurkeuze van het daadwerkelijke koop- en leespubliek in Nederland in de negentiende of begin twintigste eeuw is tot op heden nog weinig bekend. (Voor een overzicht van de luttele kennis op dit gebied, zie: *Bibliopolis*, p. 196-204.)

¹⁰ Bry, *Buchreihen*, p. 30.

verplicht zijn tot afname van de deeltjes, waarmee een minimaal kooppubliek dus gegarandeerd is. Ten tweede komen de afzonderlijke deeltjes in een populair-wetenschappelijke serie in de regel tot stand op vraag van de vereniging, de redactie of de uitgever. Deeltjes in een literaire serie daarentegen komen veel vaker tot stand zonder een uitnodiging. Elke serie-uitgave wordt wel samengesteld door de uitgever of redacteur(en), maar het initiatief tot het schrijven van een deeltje berust bij literaire series over het algemeen bij de auteur, bij populair-wetenschappelijke series bijna altijd bij vereniging, redactie of uitgever.¹¹

Een laatste karakteristiek van populair-wetenschappelijke reeksen aangehaald door Bry, heeft te maken met de drukkosten. Uitgevers zoeken en gebruiken, ook in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw, drukprocédés die het drukken goedkoper maken. Hierbij moet voor die jaren in de eerste plaats gedacht worden aan stereotypie, een techniek die bij uitstek geschikt bleek voor herdrukken van serie-uitgaven. De populair-wetenschappelijke serie-uitgave vormt daarop echter een uitzondering. De boekjes in dergelijke reeksen vergen, net zoals wetenschappelijke uitgaven (zie Hoofdstuk I), bij een herdruk in de regel een bewerking, zodat de inhoud weer aansluit bij de stand van zaken op het behandelde vakgebied. Stereotypie was dan wel één van die technische mogelijkheden die een serie-uitgave van literaire werken aantrekkelijk maakte voor uitgevers, maar het procédé was oninteressant voor de seriepublicatie van populair-wetenschappelijke werken.¹²

De commerciële kant van de populair-wetenschappelijke serie-uitgave verschilt potentieel dus op twee punten met die van de literaire serie-uitgave. Ten eerste kunnen de kosten voor het opnieuw drukken van literaire uitgaven lager uitvallen. Ten tweede kent de populair-wetenschappelijke reeks vaker dan de literaire reeks een systeem van lidmaatschap dat verplicht tot afname van een aantal nummers.

Ook op cultuurhistorisch gebied zijn er duidelijke overeenkomsten. Het ontstaan van zowel literaire als populair-wetenschappelijke reeksen hangt samen met de groei van het potentiële koperspubliek (en de stijgende boekproductie). Rond de eeuwwende en tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw zet die ontwikkeling door. Zeker na de invoering van de

¹¹ Bry, *Buchreihen*, p. 15.

¹² Bry, *Buchreihen*, p. 18.

leerplicht in 1900 volgen meer en meer mensen een of andere vorm van onderwijs. Bovendien kent de Nederlandse maatschappij vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw een onmiskenbare expansie van het aantal mensen dat hoger onderwijs geniet. Een groei die in de eerste plaats een gevolg is van de bevolkingstoename, maar vanaf de jaren tien ook van een verbrede recruterende voor het universitaire onderwijs.¹³ Er ontstaat met andere woorden een omvangrijk potentieel leespubliek dat enige opleiding geniet en wellicht dorst naar meer.

Daarnaast wordt de negentiende én de eerste helft van de twintigste eeuw gekenmerkt door een waar offensief gericht op de verhoging van leeslust en honger naar (wetenschappelijke) kennis van het grote publiek. Een bijna heilig geloof in het ideaal van *hinauflesen* staat aan de wieg van talrijke maatschappelijke initiatieven. Hieronder sta ik kort stil bij de belangrijkste. Ze vormen samen het maatschappelijke decor waartegen in de loop van de negentiende eeuw een populair-wetenschappelijk-uitgeefveld ontstaat. Dit uitgeefveld maakt gretig gebruik van de betaalbaarheid en herkenbaarheid van de reeksvorm en wordt volwassen in de eerste helft van de twintigste eeuw.

VOLKSONTWIKKELING IN NEDERLAND

In de loop van de negentiende eeuw neemt het ontwikkelingswerk voor volwassenen in Nederland een hoge vlucht.¹⁴ Vooral in de steden aanschouwen diverse maatschappijen en verenigingen het levenslicht, veelal geïnspireerd door socialistische of godsdienstige idealen van volksbeschaving, -ontwikkeling en -verheffing. Bekendst in Nederland, en al opgericht in de achttiende eeuw, is zonder twijfel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Nut tracht onder meer door het oprichten van zogenaamde volksbibliotheken en het organiseren van voordrachten en lezingen de minder gegoeden te ontwikkelen. Maar er zijn ook andere initiatieven. Bijvoorbeeld de Vereeniging tot veredeling van het Volksvermaak of de

¹³ Jensma & De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, p. 16-23; P.Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht 1987, p. 195-199.

¹⁴ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen 1962.

Maatschappij voor den Werkenden Stand, die in 1866 een aparte afdeling opricht voor het houden van volksvoordrachten. Nog later doen enkele andere vormen van onderricht voor volwassenen hun intrede. Rond 1890 waait het schriftelijk onderwijs over uit Engeland en in de jaren twintig en dertig worden ook de mogelijkheden van de nieuwe media film en radio onderkend in de verspreiding van kennis en cultuur. De V.U.B. steunt echter in de eerste plaats op de ervaringen opgedaan tijdens de laatste decennia voor de Eerste Wereldoorlog in Groot-Brittannië, met name het *Toynbee-werk* en de *University Extension Movement*, in Nederland bekend door de Volksuniversiteiten.

Toynbee-werk

In de negentiende eeuw ontstaan in Engeland een drietal vormen van volksontwikkeling die aan het einde van de eeuw ook in Nederland ingang vinden: *Toynbee-werk*, *public libraries* en de *University Extension Movement*. In zijn werk over de geschiedenis van de volksuniversiteiten in Nederland, noemt De Vries ze, 'in de zee der volksontwikkeling de bakens van het wassend tij, de tekenen van de overgang naar de moderne fase, waarin ook de volksuniversiteiten zouden ontstaan, als eindfase van één der genoemde nieuwe vormen, namelijk de University Extension, doch zonder de aanwezigheid der twee andere componenten niet te denken.'¹⁵

Het *Toynbee-werk* heeft haar oorsprong in het midden van de negentiende eeuw in Engeland. Studenten en afgestudeerden van de diverse universiteiten stichten in de armere wijken van industriesteden zogenaamde *student-settlements* en wijden zich aan het onderrichten van de plaatselijke bevolking door middel van voordrachten, discussieavonden en andere bijeenkomsten. De bekendste van deze *settlements* is Toynbee-Hall in het hart van East-London, genoemd naar Arnold Toynbee, één van de grootste voortrekkers in deze vorm van ontwikkelingswerk.¹⁶ Het gebouw, opgericht door vrienden en bewonderaars van Toynbee in het jaar van zijn overlijden (1884), heeft een vergaderzaal, een bibliotheek, enkele leslokalen, een

¹⁵ J. de Vries, *Ontsloten poorten. Vijftig jaren volksuniversiteiten in Nederland 1913-1963*. Assen 1963. Citaat op p. 32.

¹⁶ W.H. McNeill, *Arnold J. Toynbee. A Life*. New York/Oxford 1989.

tentoonstellingsruimte en een zaaltje voor lezingen.¹⁷ Ze houden er allerhande bijeenkomsten waaraan niet zelden grote namen uit de academische wereld hun medewerking verlenen door op te treden als spreker.

De *settlements* groeien, zij het met wisselend succes, uit tot centra waar zowel de fabrieksarbeider als de academicus welkom zijn om mee te werken aan het groter ideaal van algemene volksontwikkeling en krijgen aan het einde van de eeuw ook enige bekendheid in Nederland. Alras worden er pogingen ondernomen om het Engelse voorbeeld na te volgen. Ren rapport van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit 1892 doet daarover verslag. Vele echte of vermeende vormen van *Toynbee-werk* in Nederland passeren er de revue en er worden aanbevelingen gedaan voor de verdere voortzetting en uitbreiding ervan. Echter, nogal wat van de besproken initiatieven zijn meer een voortzetting van de oude tradities – vaak onder leiding van ‘dames’ en zelden door discussie met academici – of ‘valt in de categorie naai- en leesclubs’ zoals De Vrankrijker het formuleert.¹⁸

Een paar aangehaalde voorbeelden uit het rapport kunnen wél als *Toynbee-werk* bestempeld worden, vooral dan in Leiden, waar enkele studenten zich concentreren op de armste wijken van de stad door avonden te organiseren in een daartoe in 1890 opgerichte leeszaal.¹⁹ Ander pionierswerk werd eveneens in Leiden gedaan door de jonge academicus S.R. Steinmetz.²⁰ Hij houdt vanaf 1890 geregeld bijeenkomsten met handwerkluï en later ook fabrieksarbeiders, waar cultuurgeschiedenis, economie en staatshuishoudkunde aan bod komen.²¹ Later betreft hij ook studenten bij zijn werk. Hoewel hij wel eens de ‘Leidse Toynbee’ wordt genoemd, wist hij naar eigen zeggen niets af van het Engelse voorbeeld toen hij ermee begon. In 1930 schrijft hij daarover:

¹⁷ Het Nutsrapport *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden (Toynbee-werk)*. Rapport uitgebracht door eene commissie van onderzoek, bestaande uit de heeren: mr. A. Bloembergen Ez., W.J. Blijdenstein, mr. F.N. Sickenga, dr. W. Pleyte, secretaris-rapporteur mr. A. van Gijn. Amsterdam [1892]. Over *Toynbee-werk* in Engeland, p. 3-11.

¹⁸ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, p. 105.

¹⁹ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, p. 104-105.

²⁰ Sebald Rudolf Steinmetz promoveert in 1892 op een etnologisch onderwerp en is vanaf 1908 hoogleeraar in de politieke (later sociale) aardrijkskunde en volkenkunde te Amsterdam. Zie: De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 44-49.

²¹ Steinmetz deed verslag van zijn avonden: ‘De student en de volksopvoeding’, in: *Minerva. Algemeen Nederlandsch studenten-weekblad* 16 (1891) 13 (21 mei), p. 175-178; ook gepubliceerd in het *Sociaal Weekblad* 5 (1891) 23 (6 juni), p. 217-220.

‘Van Toynbee wist ik niets. Wat ik deed, was de spontane uiting van mijn gevoel voor het volk, en van mijn overtuiging, dat de beschaafde het niets beter kon geven dan kennis en beschaving door onderricht, lektuur en vooral door omgang, direkten vriendschappelijken omgang, zonder deftigheid en aanmatiging, “en payant de sa personne”.’²²

Een ander initiatief in de geest van het Engelse voorbeeld, ook in het Nutsrapport genoemd, is de oprichting in 1892 van de Vereniging Ons Huis te Amsterdam.²³ Al zijn er aan Ons Huis nauwelijks academici verbonden, toch neemt deze instelling voor het overige veel over van het Toynbee-ideaal. Het initiatief voor de oprichting komt van koopmansdochter Hélène Mercier (1839-1910) en vormt deels een uitbreiding van de in 1890 gestichte vereniging Leeskamer, een ander geesteskind van Leo Simons. In navolging van het *Toynbee-werk*, hoopt Ons Huis, door het aanbieden van lezingen, discussies, tentoonstellingen en mogelijkheden tot ontspanning bij te dragen aan de ontwikkeling van het volk, en in de eerste plaats van de arbeiders. Op die bijeenkomsten worden uiteenlopende onderwerpen besproken, variërend van kook- en schermkunst tot wetenschappelijke onderwerpen onder leiding van academici als G. Kalff of C.A. Verrijn Stuart. Het Amsterdamse initiatief krijgt weldra navolging in andere steden: in 1893 te Middelburg en Den Haag, in 1896 te Schiedam, in 1899 te Leiden, in 1906 te Rotterdam.

Uiteraard zijn hiermee niet alle pogingen om het *Toynbee-werk* in Nederland ingang te doen vinden vermeld. Vooral in steden, maar later ook op het platteland, ondernemen nog tot een stuk in de twintigste eeuw sociaal bewogen mensen gelijksoortige pogingen, meestal gedoemd om snel weer te verdwijnen. Ondanks alle goede wil en de inzet van velen blijkt onder meer uit het Nutsrapport dat de twee belangrijkste sociale groepen waarop het *Toynbee-werk* gebaseerd is, zijnde de arbeiders en de intelligentsia, het minst de weg vinden naar de verschillende bijeenkomsten. Het ideaal om juist deze

²² S.R. Steinmetz, ‘Wording en wezen der volksuniversiteit’, in: *Maatschappelijk werk. Opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar zeventigsten verjaardag 15 juni 1930*. Amsterdam 1930, p. 98-104. Citaat op p. 99.

²³ Zie voor beschrijving van de werking van Ons Huis o.a. De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 34-38 en het Nutsrapport *Persoonlijke bemoeiingen*, p. 17-22.

mensen bij elkaar te brengen, in een streven naar sociale vrede en ontwikkeling, bereikt men dan ook maar zeer ten dele.

Leeszalen

De vele kleine en grotere bibliotheken die gedurende de negentiende eeuw waren opgericht door 't Nut of door particulieren, werden toen als een van de belangrijkste middelen ter ontwikkeling beschouwd. Verspreid over het land bestonden aan het einde van de eeuw, naast de Koninklijke Bibliotheek en de universitaire bibliotheken, zo'n 330 Nutsbibliotheken en enkele honderden bibliotheekjes van plaatselijke verenigingen, vakverenigingen, fabrieken en kerken.²⁴ Daarbij ervoer men een aantal problemen. Zo was er voornamelijk vraag naar ontspanningsliteratuur, en nauwelijks naar kennis. Maar lastiger nog was het wankele bestaan van de meeste bibliotheken, aangezien zij in de eerste plaats afhankelijk waren van liefdadigheid, met als bijkomende gevolgen dat de voorraad zelden voldoende was en de openingstijden ontoereikend waren.

Opnieuw wordt van de Angelsaksische wereld een idee overgenomen: de *Public Library* of *Openbare Leeszaal*. De idee van een openbare bibliotheek komt uit Engeland, waar in 1850 de Public Libraries Act wordt aangenomen. De wet geeft Engelse gemeenten het recht belastingen te heffen om een bibliotheek te kunnen bekostigen, zodat bibliotheken niet langer afhankelijk zijn van liefdadigheid, zoals de volksbibliotheken. Vrij snel maken verscheidene gemeenten daarvan gebruik, waardoor de eerste *public* of *free libraries* ontstaan. Een feit dat ook in Nederland niet onopgemerkt blijft.²⁵

Toch duurt het nog tot 1892 vooraleer in Nederland een eerste Openbare Leeszaal in het leven wordt geroepen, en wel te Utrecht. Vaak moeizaam, maar met steun van vele verenigingen en gemeentegelden en later zelfs rijkssteun volgen tientallen plaatsen, hoofdzakelijk steden. De leeszalen streven in hun boekenaanbod naar volledigheid. Het houdt in dat elke confessionele richting of politieke overtuiging vertegenwoordigd is. Voor elk wat wils dus, wat dan weer niet in goede aarde valt bij iedereen. Vooral katholieke kringen reageren afwijzend. De kans dat gelovigen ongewenste

²⁴ P. Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliliotheek in Nederland*. Den Haag 1990, p. 51 e.v.

²⁵ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 31-32.

lectuur in handen krijgen, is te groot. De katholieke bezwaren resulteren in de oprichting te Amersfoort van de eerste Rooms Katholieke Openbare Leeszaal in 1913.²⁶ De Christelijke Openbare Leeszaal volgen.²⁷ Desondanks kent de leeszaalbeweging tijdens de twintigste eeuw een grote bloei. Voor het eerste beschikt Nederland over een instrument om grote delen van de bevolking, ook de minder draagkrachtigen, ontspanningsliteratuur en literatuur ter ontwikkeling aan te bieden.

Volksuniversiteiten

De V.U.B. dankt er deel van haar naam aan: de *volksuniversiteiten*. Gestoeld op het Engels ideaal van *University Extension* verrijzen ze in Nederland vanaf 1913, wanneer de Amsterdamse Volksuniversiteit wordt opgericht.

De Engelse *University Extension Movement* gaat in haar vroegste vorm, net als het *Toynbee-werk* en de *Public Libraries*, terug tot het midden van de negentiende eeuw. Maar het duurt tientallen jaren alvorens de beweging daadwerkelijk vaste grond onder de voeten krijgt en een begrip wordt. De gedachte achter de beweging is helder en eenvoudig: de universiteit naar het volk brengen. De uitwerking heeft wat meer voeten in de aarde, maar uiteindelijk komt ook die van de grond. In Oxford, Londen en Cambridge ontstaan groepen van docenten die door plaatselijke verenigingen, in stad of dorp, kunnen worden uitgenodigd om er te komen spreken. Zij geven wekelijkse of tweewekelijkse cursussen van zes of twaalf avonden over een bepaald onderwerp, brengen een syllabus mee en bieden de mogelijkheid een examen af te leggen. Voor de beste deelnemers ligt soms de weg vrij naar een ware universitaire studie.²⁸

Voorals 't Nut, maar ook andere verenigingen en personen, maken aan het einde van de negentiende eeuw plannen iets gelijkaardigs ook in Nederland op te starten. De uitwerking ervan blijft niettemin lange tijd beperkt tot experimenten, met als voornaamste reden de afwijzende houding

²⁶ Vgl. G.A. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Deel 1. Den Haag 1978, p. 53-58.

²⁷ H.G. Leih, 'Protestants-christelijk bibliotheekwerk', in: R.G.K. Kraan, A.J. Onstenk & G.J. Peelen (red.), *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*. Den Haag 1991, p. 77-151.

²⁸ H.J. MacKinder & M.E. Sadler, *University Extension, Past, Present and Future*. London/Paris/Melbourne 1891.

van het gros der hoogleraren.²⁹ Wanneer eindelijk de Amsterdamse Volksuniversiteit wordt gesticht, is het in de eerste plaats op initiatief van een groepje joodse jongeren, die hun discussieavonden in 1911 willen uitbreiden onder de naam Vereeniging tot Bevordering van Populaire Wetenschappelijke Kennis. Ze wenden zich tot de hoogleraren Van Embden, Kohnstamm en Steinmetz (de 'Leidse Toynbee'). De laatste wordt de voorzitter van de eerste Nederlandse Volksuniversiteit.³⁰ Hij is het ook die de naam Volksuniversiteit introduceert, afgekort V.U. Over haar functioneren schrijft hij zeventien jaar na de oprichting:

'De hoorder der V.U. is *volwassen* (boven de 18 jaar) en *vrij*. Het doel is niet het bijbrengen van noodzakelijke vakkennis, maar van *hooger ontwikkeling en beschaving*; weelde, geestelijke weelde, maar daarom juist zoo noodig, voor hen die deze zeker niet kenden. [...] De V.U. moet prikkelen, opwekken, voorbereiden, belangstelling wekken. Welke zijn haar leidende *beginselen*? Vrijheid, partijloosheid, geen propaganda, veelzijdigheid, grondigheid. [...] Het *werkmiddel* der V.U. is de rij van voordrachten, de cursus, opgeluisterd met lichtbeelden, demonstraties, excursies, museumbezoek en wat dies meer zij.'³¹

En er wordt gezwoegd om dit alles ook in praktijk te brengen. Men doet moeite om zoveel mogelijk politieke en religieuze richtingen vertegenwoordigd te krijgen in het curatorium, het leidend orgaan van de V.U. Een streven dat stuit op de weigering van katholieke zijde. Het aanbod tijdens het eerste jaar varieert van cursussen over toegepaste scheikunde, fysische geografie en een inleiding op de studie van het recht tot lessen in ethiek, muziekgenot en kinderpsychologie. Merendeels onder leiding van

²⁹ J. Bruinwold Riedel, *Wetenschappelijke leergangen voor volwassen* ('University Extension'). *Verslag van de in 1898-99 gehouden cursussen van wege departementen der Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen met inleiding en nabetrachting*. Amsterdam [1899].

³⁰ Voor de geschiedenis van de Amsterdamse Volksuniversiteit, zie verscheidene opstellen in het *Gedenboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923*. Amsterdam/Sloterdijk 1923, een bundel onder redactie van R.H. de Boer, Ph. Kohnstamm en H.S. Uyekruyer.

³¹ Steinmetz, 'Wording en wezen der volksuniversiteit', p.101-102.

universiteitsdocenten, ofschoon noch de Amsterdamse V.U., noch de later opgerichte V.U.'s, ooit officieel aansluiting vinden bij enige universiteit.³²

De resultaten blijken bemoedigend en nieuwe volksuniversiteiten openen hun deuren: Groningen in 1914, een eerste katholieke in Tilburg (1915), Den Haag in 1916, Utrecht, Zwolle en Rotterdam in 1917 en meer steden volgen. In 1920, het jaar dat de Erven F. Bohn haar eerste V.U.B.-deeltjes op de markt brengt, bestaan er reeds veertien en worden er nog eens zes opgericht. In 1935 telt Nederland in totaal 35 volksuniversiteiten, waarvan er negen een katholieke signatuur hebben. Alweer is het verscheidene malen op instigatie van 't Nut dat een en ander tot stand komt. In 1918 wordt bovendien een overkoepelend orgaan opgericht, de Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten. De bond is noodzakelijk geworden omdat de staat de verlening van subsidies via een centraal orgaan wenst te regelen.

Toch loopt niet alles zoals men gehoopt had. Niet alleen hebben vele volksuniversiteiten te kampen met financiële problemen, vooral de cursisten beantwoorden niet aan de doelstellingen. De Vrankrijker stipt een aantal tere punten aan:

'Men klaagde algemeen over sterk verloop (tot 80 % toe, gemiddeld ongeveer 30 %) bij de cursussen, die inderdaad door hun lange duur een flinke dosis doorzettingsvermogen vergden. De arbeiders kwamen in een verhoudingsgewijs heel gering getal. De belangstelling bleek eenzijdig. Kunst, godsdienst en wijsbegeerte trokken wel, andere vakken niet. In Amsterdam schreven 500 personen in voor een cursus over Schopenhauer, 30 voor een over Johan de Witt. De deelname bleek vooral uit kringen der ontwikkelde middenstand te komen, om wie het in eerste aanleg nu juist niet ging. De lagere groepen schenen zich in het geboden milieu niet goed thuis te voelen.'³³

Ook Steinmetz noemt het wegblijven van de arbeiders 'het grootste gebrek'.³⁴ Maar daarom is het initiatief niet ten dode opgeschreven. Integendeel, tot aan

³² Voor een overzicht van de cursussen tijdens het eerste jaar van de Amsterdamse Volksuniversiteit, zie De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 78-79.

³³ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, p. 115.

³⁴ Steinmetz, 'Wording en wezen der volksuniversiteit', p. 104.

de Tweede Wereldoorlog bezoeken elk jaar duizenden mensen de leergangen van één der volksuniversiteiten in Nederland.

POPULAIR 'IN DEN GOEDEN ZIN VAN HET WOORD'

Toynbee-werk, openbare leesalen en universiteiten verspreiden kennis. Betaalbare populair-wetenschappelijke boekjes, bij voorkeur uitgegeven in uniforme reeksen, maken letterlijk bezit van die kennis mogelijk. De twintigste-eeuwse reeksen als de *Wereldbibliotheek* en de V.U.B. zijn niet de eerste populair-wetenschappelijke series in Nederland, getuige het overzicht dat Simons geeft in 1915. Hij herinnert ons aan vergeten negentiende-eeuwse initiatieven als de Wetenschappelijke Blaadjes, de Nijverheidsbibliotheek, de Volksbibliotheek of Het Pantheon ter Verspreiding van Nuttige Kennis.³⁵ Toch staan met name buitenlandse voorbeelden model voor de V.U.B.-reeks.

1. Doel en opzet

Zowel het concept als de naam van de V.U.B. worden begin juni 1917 voor het eerst aan het papier toevertrouwd. Johannes de Zwaan, theoloog en op dat moment hoogleraar te Groningen, schrijft dan een uitvoerige brief aan de Kees en Jan Tadema waarin hij een plan dat hem 'reeds lang voorzweeft' uit de doeken doet:

'Mij heeft het nl. steeds een besliste leemte toegeschenen, dat wij een degelijke reeks van wetenschappelijke handboekjes in onze taal ten eenenmale missen. Ik denk hierbij méér aan de Home University Library dan aan Wissenschaft und Bildung of Aus Natur und Geisteswelt. Voor het prestige van onzen Nederlandschen naam is dat m.i. een groote schade.'³⁶

En voegt hij er aan toe: 'Voor Nederlandsche studenten en diegenen, die de hoogste laag van de Volksuniversiteit vormen, moeten wij zoo iets hebben.' De Zwaan kaartte het plan al aan bij zijn collega en volksuniversiteitspionier

³⁵ [L. Simons], 'Het goedkoope boek', in: *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915*. Amsterdam 1915, p. 13-37.

³⁶ AB, I 27, brief van J. de Zwaan aan De Erven F. Bohn, 4 juni 1917.

Philipp Kohnstamm. Ze zijn tot de slotsom gekomen dat het redacteurschap van een dergelijke reeks boekjes niet gedragen kan worden door één persoon. Ze stellen voor een redactie op te richten die een- of tweemaal per jaar samenkomt met de uitgevers om de koers van de reeks uit te stippelen, nieuwe onderwerpen te bespreken en zich te beraden op de juiste auteurs. Een geschikte titel voor de reeks lijkt De Zwaan 'Volks Universiteits Bibliotheek'.

Het toeval wil dat de uitgevers in de maanden voorafgaand aan deze brief een plan dat overeenkomsten vertoont met het plan-De Zwaan in overweging hadden genomen, maar nog niet tot een besluit waren gekomen.³⁷ Het voorstel, van de hand van H.J.G. Janssen van Raay, de oud-hoofdagent van de Nederlandsch-Indische Handelsbank in Batavia, luidt: 'het uitgeven van *wetenschappelijke monografieën in series*, over onderwerpen van *beschrijvende, sociale en economische studie*, betreffende Insulinde en *ten dienste der evolutie*, welke aldaar reeds in vollen gang is.'³⁸ Janssen van Raay expliciteert zijn idee door kort uiteen te zetten waarom noch de uitgaven van het Koloniaal Instituut, noch de reeks ONZE KOLONIËN aan zijn beoogde doel beantwoorden.³⁹

'Die van het Koloniaal Instituut niet, omdat over vele onderwerpen *uitvoerige*, – immers wetenschappelijk *volledige*, – verhandelingen gewenscht worden; – omdat de gevolgde *methode* tot het *verkrijgen* dier geschriften, namelijk door het uitschrijven van prijsvragen, voor eene wetenschappelijke instelling de meeste aanbeveling mag verdienen, maar voor de spoedige verwezenlijking van het beoogde doel niet de meest geschikte is, – en eindelijk omdat zoo'n instelling uit haren aard niet alle middelen voor *propaganda* kan bezigen, die eenen commercieelen uitgever ten dienste staan.

De uitgaven van de Hollandia-Drukkerij niet, omdat hare series bedoeld zijn als *populaire* geschriften in den vollen zin van het woord, waarom zij ter wille van den zeer lagen prijs zoowel wat de

³⁷ AB, C 57, fol. 387, brief van J.C. Tadema aan H.J.G. Janssen van Raay, 22 februari 1917 en I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*, maart 1917.

³⁸ AB, I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*. Het citaat is eveneens teruggevonden in een korte ontstaansgeschiedenis van de V.U.B. die H.H. Zeijlstra Fzn. in augustus 1952 aan het papier toevertrouwt (AB, I 27).

³⁹ De ONZE KOLONIËN-reeks werd vanaf 1913 uitgegeven door de Baarnse Hollandia-Drukkerij.

behandeling der stof als wat de vorm en bewerking aangaat te eenvoudig, d.w.z. niet wetenschappelijk en niet aantrekkelijk genoeg zijn.’⁴⁰

Als lichtend voorbeeld denkt hij eerder aan:

‘de serie “Wissenschaft und Bildung” van Quelle und Meyer te Leipzig, – ieder onderwerp behandeld door de wetenschappelijk meest bevoegde deskundigen, – een volledig overzicht gevende der stof, maar toch in beknopte vorm, – met opgave van uitgebreide literatuur voor degenen, die van het onderwerp meer willen weten, – en met de noodige goed bewerkte illustraties.’⁴¹

Aangezien het echter niet in zijn bedoeling ligt zelf mee te werken aan een eventuele uitvoering van het plan, schuift hij dr. H.H. Zeijlstra Fzn. naar voren als mogelijk redacteur. Zeijlstra is directeur van het Koloniaal Landbouwmuseum te Deventer en hoofdredacteur van het weekblad *Indië* en heeft wel oren naar het plan-Janssen van Raay.

De twee voorstellen dekken elkaar weliswaar niet, maar ze lopen in de ogen van de uitgevers toch wel enigszins parallel.⁴² Ze besluiten de initiatiefnemers over te halen de beide plannen samen te smelten, hetgeen, na overleg met enerzijds De Zwaan en Kohnstamm en anderzijds Janssen van Raay en Zeijlstra, ook lukt.⁴³ De VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK is geboren. Wegens de oorlog laat de daadwerkelijke uitvoering nog op zich wachten. Dat betekent evenwel niet dat men de V.U.B. laat rusten. Alvorens de nieuwbakken reeks aan het publiek kan worden voorgesteld, moeten over vorm én inhoud nog wat knopen worden doorgehakt.

⁴⁰ AB, I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*.

⁴¹ AB, I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*.

⁴² AB, C 58, fol. 2-3, brief van J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 13 juli 1917.

⁴³ Zie onder meer: AB, C58, fol. 24-25 en 71, brieven van J.L. en J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 1 augustus en 11 september 1917; I 27, brieven van H.H. Zeijlstra Fzn. aan J.C. en J.L. Tadema, 6 augustus en 9 september 1917, en aan H.J.G. Janssen van Raay, 28 oktober 1917.

Buitenlandse voorbeelden

Niet de bestaande Nederlandse populair-wetenschappelijke reeksen staan model, zelfs niet de boekjes van de Wereldbibliotheek. Nee, het zijn buitenlandse reeksen waarnaar de initiatiefnemers lonken. Zowel De Zwaan als Janssen van Raay wijzen in hun brief op degelijke, populair-wetenschappelijke reeksen in het buitenland. De eerste denkt vooral aan de HOME UNIVERSITY LIBRARY, maar noemt ook AUS NATUR UND GEISTESWELT en, net als Janssen van Raay, WISSENSCHAFT UND BILDUNG. Simons wijdt in zijn eerder genoemd overzicht van goedkope boeken in binnen- en buitenland een aparte paragraaf aan buitenlandse populair-wetenschappelijke reeksen. Onder de jongste reeksen die hij daarin noemt, vinden we zowel AUS NATUR UND GEISTESWELT als de HOME UNIVERSITY LIBRARY.⁴⁴ Ze leveren de uitgevers een bewijs van de (commerciële) haalbaarheid van de onderneming en vormen zo, naast de gegarandeerde medewerking van mensen als De Zwaan, Zeijlstra en Kohnstamm, een belangrijke impuls tot het besluit hun fonds uit te breiden met een nieuw segment.

Wat kenmerkt deze voorbeeld-reeksen? En hoe strikt worden ze nagevolgd? AUS NATUR UND GEISTESWELT SAMMLUNG WISSENSCHAFTLICH GEMEINVERSTÄNDLICHER DARSTELLUNGEN AUS ALLEN GEBIETEN DES WISSENS presenteert zich in 1898 met de publicatie van professor Buchners *Acht Vorträge aus der Gesundheitslehre*. Uitgeverij B.G. Teubner uit Leipzig wil naar eigen zeggen:

‘durch weise Beschränkung und sorgfältige Auswahl des Gebotenen, wie durch eine aussprechende und gediegene Behandlung zu außerordentlich billigem Preise eine *Unterhaltung und Belehrung vereinigende Lektüre* bieten, die sich im Betrauen hierauf ohne alle Einschränkung an jeden wenden darf, der nur ein lebendiges Interesse hat für alles, was ihm umgiebt.’⁴⁵

⁴⁴ [Simons], ‘Het goedkoope boek’, p. 13-37. Over buitenlandse populair-wetenschappelijke reeksen, zie: p. 34-35.

⁴⁵ *Mitteilungen der Verlagsbuchhandlung B.G. Teubner in Leipzig*. 1898 nr. 5/6, p. 138-140.

De boekjes zijn stuk voor stuk geschreven door geleerden, ten dienste van de volksontwikkeling. Verscheidene deeltjes zijn gebaseerd op voordrachten gehouden aan volkshogescholen of bedoeld als aanvulling van dergelijke cursussen. De boekjes slagen er, volgens Schulze, ook in een weg te vinden naar academici als een oriënterende kennismaking met andere vakgebieden.⁴⁶ In het voorjaar van 1911 zijn er niet minder dan 348 deeltjes in de handel, waarvan er 80 al één, en 24 twee- of meermaal zijn herdrukt. Een jaar later telt de reeks 625 titels. Wanneer in 1920 de eerste V.U.B.-deeltjes het licht zien, bestaat AUS NATUR UND GEISTESWELT al uit een imposante lijst van 820 boekjes.⁴⁷ Elk deeltje telt, afgezien van het voorwerk, zo'n acht tot tien vel octavo (128 tot 160 pagina's) en heeft per druk een oplage van 4.000 tot 6.000 exemplaren. De boekjes zijn in karton of in linnen gebonden verkrijgbaar.⁴⁸

Vanaf 1907 verschijnt, eveneens te Leipzig, bij uitgeverij Quelle & Meyer een gelijksoortige reeks onder de titel WISSENSCHAFT UND BILDUNG. EINZELDARSTELLUNGEN AUS ALLE GEBIETEN DES WISSENS. Volgens de aankondiging in het eerste nummer ligt het in de bedoeling van de uitgever per maand een of twee nieuwe deeltjes te laten verschijnen. Elk deel vormt een afgerond geheel en is geschreven door een geleerde uit het specifieke vakgebied:

'Sie [= Wissenschaft und Bildung] will den Leser schnell und Müheless, ohne Fachkenntnisse vorauszusetzen, in das Verständnis aktueller wissenschaftlicher Fragen einführen, ihn in ständiger Fühlung mit den fortschritten der Wissenschaft halten und ihm so ermöglichen, seinen Bildungskreis zu erweitern, vorhandene Kenntnisse zu vertiefen, sowie neue Anregungen für die berufliche Tätigkeit zu gewinnen.'⁴⁹

⁴⁶ F. Schulze, *B.G. Teubner 1811-1911. Geschichte der firma*. Leipzig 1911. Over AUS NATUR UND GEISTESWELT, p. 497-500. Vgl. ook met: G. Jeremias, *Das billige Buch. Entwicklungs- und Erscheinungsformen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin 1938, p. 43.

⁴⁷ Voor de aantallen, zie Schulze, *B.G. Teubner 1811-1911*, p. 499-500; Bry, *Buchreihen*, p. 30 en *Deutsches Bücherverzeichnis (1915-1920)* Leipzig 1922.

⁴⁸ Zie *Deutsches Bücherverzeichnis (1915-1920)* Leipzig 1922.

⁴⁹ Zie kort prospectus in eerste nummer van WISSENSCHAFT UND BILDUNG in de UB Leiden: F. Kluge, *Unser Deutsch. Einführung in die Muttersprache*. Leipzig 1907.

De reeks wil een inleiding zijn voor de leek, een goede samenvatting voor de vakman en een middel ter oriëntering voor de geleerde op een nieuw vakgebied. In de geest van dit programma groeit WISSENSCHAFT UND BILDUNG snel, vooral tijdens de eerste jaren. Volgens Bry zijn er in het voorjaar van 1911, 116 deeltjes op de markt. Vier jaar later, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, zo'n 129 en wanneer de eerste V.U.B.-deeltjes in Nederland te koop worden aangeboden, telt WISSENSCHAFT UND BILDUNG meer dan 160 titels.⁵⁰ Net als de boekjes van stadsgenoot AUS NATUR UND GEISTESWELT, bestaat elk werkje uit zo'n acht tot tien vel octavo. Ook de oplage per druk is identiek: meestal 5.000, incidenteel duizend meer of minder. Elk deeltje is verkrijgbaar met een kartonnen of linnen band.

De HOME UNIVERSITY LIBRARY OF MODERN KNOWLEDGE, ten slotte, is een initiatief van de Londense uitgeverij Williams and Norgate, in samenwerking met de New Yorkse uitgever Henry Holt.⁵¹ Ze vatten het idee op een serie van minstens honderd boekjes te publiceren, geschreven door geleerden en bedoeld voor de ontwikkelde lezer. Holt adverteert de serie in de *Publishers' Weekly* als volgt: 'This series aims to supply the need of laymen and students for readable *new* books, inspired by knowledge of the latest research and critical thought, comprehensively planned rather for advanced than juvenile readers.'⁵² In de redactie zetelen Herbert Fisher, professor J. Arthur Thomson, de Amerikaanse hoogleraar William T. Brewster en als 'general editor' professor Gilbert Murray. De reeks kent vijf afdelingen: History and Geography, Literature and Art, Science, Philosophy and Religion en Social Science. Elk deeltje beslaat acht vel 16° (256 pagina's) en is enkel gebonden verkrijgbaar, in linnen of in leer. De eerste tien deeltjes verschijnen in de lente van 1911, al in juni van hetzelfde jaar gevolgd door nog eens tien. In oktober 1913 zagen al zo'n 80 deeltjes het licht en zijn meer dan een miljoen exemplaren de deur uitgegaan. In die korte tijdspanne is de HOME

⁵⁰ Voor de aantallen, zie Bry, *Buchreihen*, p. 30 en *Deutsches Bücherverzeichnis (1915-1920)* en *(1911-1914)* Leipzig 1916 en 1922.

⁵¹ Voor een summier beschrijving van de betekenis van Holt als uitgever, zie: J. Tebbel, *A History of Book Publishing in the United States*. Volume II. *The Expansion of an Industry 1865-1919*. New York & London 1975, p. 308-318. Over de HOME UNIVERSITY LIBRARY, zie p. 317. Zie, over de reeks, ook: F. West, *Gilbert Murray: a Life*. New York, London & Canberra 1984, p. 139-141 en D. Wilson, *Gilbert Murray OM 1866-1957*. Oxford 1987, p. 187-192.

⁵² Zie biografie van Henry Holt: Ch. Madison, *The Owl among the Colophons*. New York 1966, p. 115.

UNIVERSITY LIBRARY een begrip geworden in de Angelsaksische wereld, en blijkens de woorden van De Zwaan ook in de rest van de westerse wereld. Van sommige boekjes zijn in twee jaar tijd meer dan 25.000 exemplaren verkocht. *The Socialist Movement* van J. Ramsay MacDonald vindt de weg naar meer dan 28.000 kopers, Hilaire Belloc's *The French Revolution* gaat zelfs meer dan 37.000 keer over de toonbank.⁵³

Sleutelboekjes

Centraal in het prospectus voor (toekomstige) medewerkers aan de V.U.B. staat de hoop om alle Nederlandstaligen iets te geven dat in grote delen van Europa al gemeengoed is. De openingszin luidt: 'In Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië, Zweden en elders kent men reeds jaren lang een reeks van handige boekjes, die de lezer van gemiddelde ontwikkeling slechts ter hand heeft te nemen als hij zich wil oriënteren over eenig terrein op het gebied van wetenschap, beschaving, kunst of techniek.' De bovengenoemde Duitse reeksen voldoen echter niet, volgens de redactie. Ze lijden schipbreuk 'door topzwaarte van opgestouwde en saamgeperste weetstof.' Als lichtend voorbeeld noemt ze de HOME UNIVERSITY LIBRARY: 'Ieder, die weet hoeveel de Nederlandsche vlag juist van de hoogste goederen der menschheid dekt, [zal] beseffen, dat het bestaan van zulk eene HOME UNIVERSITY LIBRARY en de afwezigheid van eene gelijkwaardige reeks op de Hollandsche boekenmarkt, een misstand is, die ten spoedigste verdwijnen moet.'⁵⁴

Voor de stellers van het prospectus staat '*ontwikkeling door werkelijke oriëntering*' voor 'den gewonen beschaafden lezer' voorop.⁵⁵ De derde versie van het prospectus expliciteert duidelijk en omstandig wat ze daarmee willen zeggen:

⁵³ Williams and Norgate zet de serie voort tot ze in 1928 wordt overgenomen door Tornton Butterworth. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verhuist de reeks naar de Oxford University Press (1941), die haar in 1966 herdoopt en omvormt tot de nog steeds vitale OPUS-serie. Zie B. Harrison (red.), *The History of the University of Oxford*. Volume VIII. Oxford 1994, p. 458.

⁵⁴ Er werden drie (gedrukte) versies van het prospectus voor auteurs teruggevonden; de eerste uit 1918, de tweede vermoedelijk uit de jaren twintig en de derde uit 1934. Elke versie vertoont lichte wijzigingen, zonder de teneur te wijzigen. Zie AB, D 78.

⁵⁵ AB, D 78, auteursprospectus, 1918.

‘De karakteristiek van de reeks is, dat zij “sleutelboekjes” geeft van ± 250 blz. [...]. Ieder boekje vormt in beginsel een afgerond geheel, al kan het gebeuren, dat een vervolgdeeltje noodzakelijk blijkt. Wanneer de stof zich er maar enigszins toe leent, moet de bewerking zóó geschieden, dat ieder beschaafd lezer den schrijver zal kunnen volgen. Men onderstelle dus bij de lezers in ‘t algemeen eene ontwikkeling, welke ongeveer overeenkomt met eindexamen Gymnasium of H.B.S. Gecondenseerde handboeken zijn onze deeltjes niet: wij willen *ontwikkeling door werkelijke oriëntering*. Slechts zóóveel feitenmateriaal als noodig is om dit doel te bereiken, niet meer en niet minder, mag den lezer bezwaren.

Wat dit alles zegt, vatten wij samen in de benaming “sleutelboekjes”. Immers, wanneer een belangstellende met U zou komen praten over een onderwerp, dat wij U voorstelden voor ons te bewerken, zoudt gij hem eerst oriënteren. Gij noemt dan wat gij meent, dat hij het eerst, vervolgens wat hij daarna moet lezen. Zoo komt gij, bij herhaling van het bezoek, in een paar keer een eind. Maak deze causerieën tot hoofdstukken. Verdiep ze, omdat lectuur grondiger zijn kan dan inlichting door ‘t gesproken woord, en voeg er, na de oriënterende lectuur voor zulk een belangstellende, ook eene zorgvuldige, als cours gradué gerangschikte, keur van titels bij voor hem, die “studeeren” wil. Dan is het boekje in hoofdtrekken gereed.’⁵⁶

Praktisch vertalen deze eisen zich in drie grote vragen die een antwoord vergen:

‘wat zijn nu werkelijk de dragende feiten en theorieën; het objectieve eenerzijds en het algemeen als wijze van verklaring daarnaast aangenomene? Verder: wat wil de wetenschap op dit terrein tenslotte als binnen menschelijk bereik liggende? En eindelijk: terwijl men bezig is zich daarvoor in te spannen, wat levert dit werk reeds thans voor het leven, voor de beschaving, voor de practijk op?’⁵⁷

⁵⁶ AB, D 78, auteursprospectus, 1934.

⁵⁷ AB, D 78, auteursprospectussen, 1918 en 1934.

Een uniform uiterlijk

‘Geheel mijn gevoel is het ook dat de omvang der deeltjes volstrekt uniform moet wezen. Wat in Engeland kan moet hier ook kunnen. Waarom immers niet! Dat zal m.i. een kwestie van het prestige der redactie zijn die dit als beginsel, als een “wet der Meden en Perzen” vastleggen zal.’⁵⁸

Zo eindigt De Zwaans tweede bewaard gebleven brief over de op te richten V.U.B. aan de uitgevers. De redactie en de initiatiefnemers zijn het er over eens dat de V.U.B.-boekjes niet alleen naar de inhoud en de opzet, maar ook naar de vorm gemodelleerd moeten worden naar de Engelse HOME UNIVERSITY LIBRARY. En ze gaan ver in hun kopieerzucht.

Alle deeltjes uit de HOME UNIVERSITY LIBRARY hebben van meet af aan een uniforme vormgeving. Ze zijn in linnen of leer gebonden, waarbij de bestempeling beperkt blijft tot een duidelijke vermelding van auteur, titel en uitgeverij in goud op de rug, de reeksnaam en het monogram van de uitgeverij blind op het voorplat. De boekjes tellen over het algemeen acht katernen van ieder 32 bladzijden (16°) en één pagina meet 10,1 cm bij 16,4 cm, met de laatste als rugzijde. Hoogstwaarschijnlijk is elke katern gedrukt op een vel zogenaamd *Double Foolscap*, een typisch Engels formaat dat omgerekend in centimeters 43,2 bij 68,6 meet.⁵⁹ Net zoals de bandversiering is ook het drukwerk sober en uniform.

De Erven F. Bohn tigten aan het werk met de bedoeling een Nederlandse variant van deze Engelse reeks te creëren en roepen daarbij de hulp in van kunstenaar en ontwerper Otto van Tussenbroek (1882-1957). Van Tussenbroek, die zich beweegt op het grotere domein van de toegepaste kunst, lijkt de Tadema's de aangewezen persoon om zijn stempel te drukken op de vormgeving. Hij heeft als gewezen docent aan de Amsterdamse volksuniversiteit de nodige affiniteit met het achterliggende idee en woont sinds 1918, als directeur van het Museum voor Kunstnijverheid, in Haarlem.⁶⁰

⁵⁸ Zie AB, D 61, brief van De Zwaan aan de Erven F. Bohn, 10 juli 1917.

⁵⁹ Zie voor Engels papier in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw: P. Gaskell, *A New Introduction to Bibliography*. Winchester-New Castle 1995, p. 214-230.

⁶⁰ Voor werk aan de volksuniversiteit door Van Tussenbroek, zie De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 122.

Op 8 maart 1919, schrijft Kees Tadema kort aan Van Tussenbroek: ‘Wij hadden U zoo gaarne eens gesproken over een winkelbiljet, eventueel prospectus, voor een belangrijke nieuwe uitgaaf van ons.’⁶¹ Na enig overleg ontwerpt Van Tussenbroek (tegen een honorarium van 200 gulden) uiteindelijk een winkelbiljet, een prospectus, een stofomslag, sluitzegels, schutbladen en een bandtekening.⁶²

De schutbladen hebben een gestileerd floraal patroon, met vooraan daarin verwerkt een ex-libris en de initialen V.U.B. Achteraan wordt deze afkorting herhaald, aangevuld met de letters E.F.B. (Erven F. Bohn). In de bandtekening, een omgekeerde gelijkzijdige driehoek, zijn eveneens de initialen V.U.B. verwerkt, rondom een boeddhistisch aandoend figuurtje in kleermakerszit dat schijnbaar verzonken is in een groot boek – het boek der kennis? Dit ornament is terug te vinden op alle deeltjes van de eerste reeks van de V.U.B., centraal op het voorplat blindgestempeld. Centraal op het achterplat staat blindgestempeld een klein monogram van de uitgeverij, een aanpassing van het uitgeversmerk ontworpen door J.G. Veldheer voor diens *Oud Hollandsche steden aan de Zuiderzee* (1897).⁶³ De rug is al even sober gehouden. Plat en met enkel, net als de HOME UNIVERSITY LIBRARY, vermelding in bladgoudletters van de (verkorte) titel, auteurs en de uitgeverij, later ook aangevuld met het serienummer. Tot omstreeks het begin van de Tweede Wereldoorlog zijn de deeltjes uitsluitend verkrijgbaar in paars linnen gebonden.⁶⁴ Aan het begin van de oorlog worden ze aangeboden in een

⁶¹ Zie AB, C 60, fol. 8, brief van J.C. Tadema aan O. van Tussenbroek.

⁶² Voor de brieven van de Erven F. Bohn aan Van Tussenbroek over de V.U.B., zie AB, C 60, fol. 16, 28, 38, 40, 133, 162, 180 en 412. Voor de brieven van Van Tussenbroek, zie AB D 61. Voor zijn honorarium, zie AB, B 14, onkostenboekje, fol. 93, ‘Algemeene Kosten 1e serie van de Volks Universiteits Bibliotheek’.

⁶³ AB, fol. C 60, brief van J.C. Tadema aan O. van Tussenbroek, 1 april 1919 (zie ook: M. Wishaupt, ‘De heerlijkheid van het métier. De ontstaansgeschiedenis van *Oude Hollandsche steden* en *Oude Hollandsche dorpen aan de Zuiderzee* van J.G. Veldheer en W.O.J. Nieuwenkamp’, in: M. van Delft, M. de Niet & K. Thomassen (red.), *Bijzonder divers. Studies over opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw*. Den Haag/Amsterdam 2007, p. 117-134).

⁶⁴ Het was oorspronkelijk de bedoeling voor elke afdeling een aparte bandkleur te gebruiken: ‘De heeren Tadema brengen ter tafel eenige modelbandjes; zij stellen zich voor, dat iedere reeks eene eigene kleur zal verkrijgen’. (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering op 19 februari 1919.) Later kwam de redactie terug op dit besluit: ‘[...] men [acht] het onnoodig en in de praktijk onuitvoerbaar aan iedere reeks een eigen kleur te geven; de bandjes zullen niet steeds zijn in te deelen.’ (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering op 19 maart 1919.)

donkerblauwe linnen band. Tegen het einde van de oorlog maken ze plaats voor lichtblauwe kartonnen bandjes met een zwarte linnen rug.

Op een detail na blijft het binnenwerk door de jaren heen ongewijzigd. Alle deeltjes hebben dezelfde sobere lay-out met weinig wit en meten 10,1 bij 16,6 cm, zoals de HOME UNIVERSITY LIBRARY. Een deeltje telt eveneens ongeveer 256 pagina's, het equivalent van zestien katernen octavo. De enige opvallende wijziging is de overgang van houthoudend naar zogenaamd houtvrij papier in 1925.⁶⁵ Het helderwitte, houtvrije papier mag dan wel tien tot vijftien procent duurder zijn, het betekent wel dat het binnenwerk veel minder snel vergeelt en dus voor het oog minder snel veroudert.⁶⁶ Elk deeltje bevat standaard een register en een korte literatuurlijst, een wegwijzer voor lezers die meer willen leren over het onderwerp. Sommige deeltjes eindigen bovendien met een lijst van de andere tot dan toe verschenen V.U.B.-deeltjes, veelal voorzien van enkele lovende citaten uit recensies.⁶⁷

⁶⁵ De term 'houtvrij papier' is misleidend. Zowel 'houtvrij' als 'houthoudend' papier werd bereid op basis van hout. (H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*. Veenendaal 1986, p. 59-61.)

⁶⁶ Ter vergelijking: voor de deeltjes 18 tot en met 31 (1922-1925) betalen de uitgevers op een uitzondering na f 5,20 per riem houthoudend papier, voor de deeltjes 32 tot en met 42 (1925-1929) betalen ze f 6,60 per riem houtvrij papier. Dit is een prijsstijging van 13%. (Zie AB B 14, Onkostenboek 1915-1952.)

⁶⁷ Verscheidene auteurs willen ook illustraties opnemen in hun bijdrage. De redactie en de uitgevers zijn in principe voorstander van het illustreren van de tekst, maar vinden 'dat dit in ieder geval afzonderlijk moet worden overwogen.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 15 november 1919.) Niet elke reproductietechniek kan zonder veel extra kosten worden afgedrukt. Clichés moeten worden gemaakt of overgekocht van een andere uitgever. Het drukken van de clichés is beduidend duurder dan het normale drukwerk. En sommige technieken vereisen ander, en vooral duurder, plaatpapier. In november 1919 bespreken de V.U.B.-leden dit punt tijdens de tweede algemene ledenvergadering: 'Lijnclichés kunnen binnen zeer ruime grenzen worden opgenomen; wanneer autotypieën noodzakelijk zijn, is het wenschelijk deze zooveel mogelijk op één plaat te vereenigen. Aan een boekje, dat een groote afzet belooft, kan men meer ten koste leggen dan aan één met beperkt gebied. Voorloopig zullen wij nog geen nummers voorbereiden, waarvan de platen hoofdzaak zijn.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934.) Niettemin bevat een tiental V.U.B.-deeltjes illustraties op plaat- of kunstdrukpapier. *De kretische kunst* (1925, nr. 31) van archeoloog Gerard van Hoorn bijvoorbeeld. Het boekje telt in totaal 260 pagina's, waarvan er 32 op speciaal papier gedrukt zijn. In katernen uitgedrukt, betekent dit dat per boekje veertien katernen gewoon papier en twee katernen duurder plaatpapier zijn gebruikt. Daarvoor wordt, voor 3.000 exemplaren, respectievelijk f 117,- en f 75,02 betaald. Het drukken van de tekst kost f 513,10, het afdrukken van de clichés 134,40. Voor de clichés betaalt men 184,71. Veertien katernen tekst kosten zo in totaal f 630,10, twee katernen afbeeldingen f 394,13 (AB B 16, fol. 92 en B 14, fol. 165). Ter vergelijking: de zestien katernen tekst van de tweede

De Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten

Aangezien de V.U.B. haar naam en haar kerngedachte – wetenschappelijke kennis breder verspreiden – ontleent aan de volksuniversiteiten, ligt het voor de hand aansluiting te zoeken bij de omtrent diezelfde tijd in oprichting zijnde Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten. Op 4 april 1918 gaat daartoe een brief de deur uit aan de volksuniversiteiten van Amsterdam, Den Haag, Groningen en Rotterdam, geschreven door de De Zwaan en ondertekend door Zeijlstra, namens de Commissie van Redactie der Volks-Universiteits-Bibliotheek. Ze stellen het V.U.B.-plan voor en reiken de aanstaande Bond de hand.

‘Wy hadden voor deze reeks den naam Volks-Universiteit-Bibliotheek gekozen, omdat ons streven naar volksontwikkeling geheel parallel loopt met dat der Volksuniversiteiten, wier hoorders, naar wy hoopen, in onze uitgave gelegenheid zullen vinden tot verdere studie, terwijl omgekeerd onze lezers zich opgewekt zullen voelen ook het gesproken woord op zich te doen inwerken. [...]

Met het oog op de groote overeenstemming in bedoeling tusschen onze onderneming en het streven der Volksuniversiteiten stelden wy er prys op U in kennis te stellen van dit plan, dat reeds ver gevorderd is. Eene voortdurende aanraking zou toch, naar onze meening, het streven, dat ons beiderzyds ter harte gaat, zeer bevorderen.

Wy stelden ons de verwezenlyking dier gedachte in dezen vorm voor, dat de Bond van Volksuniversiteiten, die, naar wy vernemen, staat opgericht te worden, een zyner Bestuursleden zoude aanwyzen om zitting te nemen in onze Redactiecommissie.’⁶⁸

Dat de V.U.B.-redactie en de uitgevers ook hopen goede voordrachten aan de volksuniversiteiten gehouden in de reeks op te nemen, laten ze onvermeld. Ze

druk van Van Kans *Inleiding tot de rechtswetenschap* (nr. 6) in datzelfde jaar kost in totaal f 763,- (AB B 14, fol. 165 en AB B 165, fol. 165).

⁶⁸ Zie AB, C 58, fol. 313, brief van J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 10 april 1918 en I 28, brief van H.H. Zeijlstra Fzn. aan de besturen der Volks-Universiteiten te Amsterdam, Den Haag, Groningen, Utrecht en Groningen, 4 april 1918.

gaan er stilzwijgend vanuit dat dit een voortvloeijsel zal zijn van de deelneming van de Bond aan de V.U.B.⁶⁹ Dat die deelname er komt, daar gaan ze wel vanuit. De Zwaan én Kohnstamm én de historicus H. Bolkestein, die intussen gewonnen is voor de V.U.B.-redactie, zetelen immers in het bestuur van de Raad der Volksuniversiteiten.⁷⁰ Maar de handreiking dreigt verkeerd te lopen. In september blijkt dat ‘in den boezem v.d. V.U. besturen plannen rijpen om – antwoord op ons verzoek om samenwerking – het werk, dat wij op stapel gezet & te water gelaten hebben, te gaan dupliceren.’⁷¹ Alle zeilen worden bijgezet om deze plannen te verijdel. Maar helaas, de algemene ledenvergadering van de V.U.B. verneemt half november dat in de Bond ‘na ampele besprekingen besloten is, niet te voldoen aan de uitnoodiging’.⁷²

Uitgevers en redactie laten het erbij. De nieuwe reeks kan ook zonder de steun van de Bond tot leven komen. De plannen zijn uitgewerkt, de eerste auteurs zijn al gevonden. Weldra kunnen verschijnen: J.C. van Eerdes *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (nr. 1), J.J. Salverda de Graves *Italië's letterkunde* (nr. 2) en F.J.J. Buytendijks *Psychologie der dieren* (nr. 3). De Tadema's staan aan de vooravond van een belangrijke taak: het nieuwe project wereldkundig te maken.

2. Een nieuwe reeks wereldkundig maken

Uitgevers kunnen de meest baanbrekende of tot de verbeelding sprekende boeken ter wereld brengen; als niemand er weet van heeft, dan verkopen ze niet. Zo beschouwd, staat de geschiedenis van het boek synoniem aan de geschiedenis van de reclame voor het boek. De opzet van deze studie – het belichten van enkele belangrijke oude en nieuwe segmenten in het fonds van De Erven F. Bohn – maakt de lancering van de V.U.B. het uitgelezen moment om stil te staan bij het fenomeen reclame. De colportage die eigen was aan de prachtwerken, kunnen we beschouwen als ambulante, kleinschalige reclamecampagnes. De prospectussen, advertenties en recensie-exemplaren

⁶⁹ AB, C 58, fol. 304, brief van J.L. Tadema aan Ph. Kohnstamm, 30 maart 1918.

⁷⁰ AB, C 58, fol. 295-296, brief van J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 27 maart 1918.

⁷¹ AB, D 61, brief van J. de Zwaan aan De Erven F. Bohn, 28 september 1918.

⁷² AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene vergadering, 15 november 1918.

die *en passant* aan de orde kwamen in het hoofdstuk over literaire uitgaven zijn typerend voor de gebruikelijke, weinig uitbundige reclamepraktijk van De Erven F. Bohn in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Maar met de toevoeging aan het fonds van een compleet nieuw segment, onderdeel van een relatief jong populair-wetenschappelijk uitgeefveld, in de vorm van een uniforme reeks kleine, inleidende boekjes trekken de uitgevers alle registers open. Ze openen de reclamesluizen op een door het Bohn-huis nooit eerder vertoonde wijze.

De reclamepraktijk

Ten tijde van het verschijnen van de eerste nummers van de V.U.B. staat Nederlandse uitgevers een heel arsenaal aan middelen ter beschikking om reclame te maken, middelen die al sinds de negentiende eeuw algemeen gangbaar zijn in de Nederlandse uitgeverij.⁷³ De Tadema's beperken zich echter tot de voornaamste: de voor- en najaarsreizen door hun vaste vertegenwoordiger om de boekhandel warm te maken en een drietal andere om het publiek op de hoogte te stellen. Jan Tadema:

'Het gewone middel is het prospectus [...]. Zij worden bij duizendtallen rondgezonden, om koopers, om lezers te winnen. Hiertoe beschikt de uitgever over een stel adressen, dat steeds behoort te worden aangevuld, om overal die mensen te bereiken, die geacht worden aandacht, belang te hebben bij zekere uitgaven. En deze stellen adressen vormen als 't ware mee het bedrijfskapitaal van een uitgeverszaak. Schrijft mij bijvoorbeeld een boekverkooper: stuur dit of dat boek aan Willemsen in Oosterland, dan wordt niet alleen dit adres genoteerd, maar ook het genre van het boek, om bij volgende

⁷³ Voor een bespreking van negentiende-eeuwse reclamemiddelen zie Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior*, p. 152-163; Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 344-351 en Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 93-95. De eerste helft van de twintigste eeuw bouwt voort op de negentiende-eeuwse praktijken. Het is pas in de tweede helft van de eeuw dat serieus werk wordt gemaakt van het ontwikkelen van nieuwe vormen van reclame voor het boek. (Wat niet betekent dat er voor die tijd geen belangstelling is voor nieuwe reclamevormen. Talrijk zijn bijvoorbeeld de meldingen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van allerlei curieuze methodes die Amerikaanse collega's aanwenden. En hoewel sommige middelen als verwerpelijk worden voorgesteld, klinkt niet zelden de moraal door dat er wel degelijk een voorbeeld aan te nemen is.)

gelegenheden hem in dit genre van nieuwe uitgaven te verwittigen. En er zijn uitgevers, die door jaren lang verzamelen, over dertig duizend en meer adressen beschikken.

Verder is er voor het bekend maken van een boek het adverteeren, dat mijns inziens niet altijd zoo heel veel geeft. Een aardige uitkomst voor speciale werken wordt soms bereikt door een advertentie in een of ander klein weekblad, dat gelezen wordt, – maar dan ook waarlijk van a tot z gelezen – door de mensen die bijzonder belang stellen in de daar behandelde onderwerpen – waar het boek óók over gaat.

En dan zijn er de recensie-zendingen, vaak met de peperbus gestrooid, voor de besprekingen in de pers.⁷⁴

Een wetenschappelijk fonds bestaat in zekere zin uitsluitend uit ‘speciale’ werken met een beperkt, maar duidelijk gemarkeerd publiek bestaande uit vakgenoten die om bij te blijven meestal geabonneerd zijn op de toonaangevende tijdschriften of reeksen op hun gebied. Als een uitgeverij er in slaagt ook enkele van die toonaangevende tijdschriften in huis te hebben (zoals De Erven F. Bohn, zie Hoofdstuk I), dan wordt het vergaren van de juiste adressen, hoewel niet moeilijk meer, niet eens meer noodzakelijk. In elke aflevering kan men een nieuw prospectus inleggen dat gegarandeerd in geïnteresseerde handen zal komen.⁷⁵ De V.U.B. is echter een andere zaak, gericht op een veel breder en gevarieerder publiek, waarvan de adressen veel moeilijker te verzamelen zijn. Het vereist dus een breder opgezette aanpak.

Welke reclamemiddelen kunnen de uitgevers daartoe uit de kast halen? Ter wille van de overzichtelijkheid maak ik hieronder een onderscheid tussen middelen die specifiek bestemd zijn voor het potentiële lees- en vooral kooppubliek en diegene die in de eerste plaats op de boekhandel zijn gericht. De lijstjes zijn bovendien zo geordend dat gelijkaardige vormen van reclame als pendants tegenover elkaar staan.

⁷⁴ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], ‘Onder de mensen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

⁷⁵ Hoogstwaarschijnlijk had de uitgeverij ook een verzameling adressen, maar een hard bewijs daarvan werd niet teruggevonden.

BOEKHANDEL	PUBLIEK
aankondigingen en advertenties	advertenties
circulaires	prospectussen
persoonlijke aanbiedingen, reizen	ambulante verkoop (colportage)
tentoonstellingen	beurzen
	premies, loterijen, ...

Naast de bovengenoemde middelen beschikt de uitgever ook over enkele vormen van reclame die haar pijlen zowel op de lezer als op de boekhandel richt: wervende stofomslagen, recensies (door het verzenden van recensie-exemplaren) en fondscatalogi. De ijverigste uitgevers stellen aan de boekhandel winkelbiljetten en allerlei etalagemateriaal ter beschikking, of organiseren zelfs etalagewedstrijden. Et cetera.

Aan elk van deze technieken kleven voor- en nadelen en het is één van de belangrijkste taken van een uitgever om te bepalen welke middelen hij in de strijd gooit. De keuze hangt af van verschillende factoren. Het belang dat hij stelt in de uitgave en de afzetmogelijkheden die hij ziet, bepalen hoeveel hij wil of kan spenderen; het bereikte publiek, de kosten en de efficiëntie van de verschillende mogelijkheden bepalen uiteindelijk hoeveel hij spendeert. Op de achtergrond speelt bovendien de naam en de reputatie van de uitgever vaak een doorslaggevende rol. Voor een eerbiedwaardig huis zijn bepaalde praktijken bij voorbaat uit den boze. 'Zo werden loterijen en cadeaus zelden door uitgevers van naam gebruikt', schrijft Kuitert over de negentiende eeuw, maar het geldt net zo goed voor de twintigste eeuw.⁷⁶ Ook hoe reclamemiddelen worden ingezet, wordt goeddeels gedicteerd door de stijl van het huis.

Dat uitgevers de selectie van reclamemiddelen niet licht opvatten, valt geregeld te lezen in de correspondentie tussen de broers Tadema en François Bohn. Wel of niet adverteren en het opstellen van een prospectus of een advertentie zijn serieuze zaken die aanleiding kunnen geven tot discussie. Zo publiceren de uitgevers bij het verschijnen van Beets' vierde en laatste bundel *Nieuwe verscheidenheden* (1902) twee advertenties in *Onze Eeuw* die Bohn niet

⁷⁶ Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p.93.

helemaal zinnen.⁷⁷ Zijn brief is niet bewaard gebleven, maar de reactie van Kees Tadema spreekt voor zich:

‘Uwe aanmerking op de beide adv. in Onze Eeuw is mij niet recht duidelijk. U houdt ‘t ons naar we hopen ten goede – doch we zijn eigenlijk een beetje afkeerig van die Bolle-Cohen-praatjes. Het publiek, dat Onze Eeuw leest, is – althans in den tegenwoordigen tijd – hiermede niet meer te vangen.

En nu wil ik absoluut geen aanmerking maken op Uw voorstel, doch eerlijk gezegd zie ik *inderdaad* met onze “aanprijzing” geen verschil. De bedoeling is aan de menschen te doen weten dat Beets al zoo stok oud is, en ze er tevens uitdrukkelijk aan te herinneren dat er vroeger al 3 soortgelijke deeltjes zijn verschenen, die ze misschien zelven bezitten.

Dat nu “ieder Nederlander dit werk zeer zeker met belangstelling zal ontvangen”... Ach mij dunkt als de “velen” van ons er komen dan kunnen we best tevreden zijn.

Het zal echter wel bij weinigen blijven. En dat het bijna niemand ten deel valt op 88 jarigen leeftijd nog een nieuw boek uit te geven dat behoeven we toch waarlijk aan het publiek van Onze Eeuw niet te vertellen.’⁷⁸

⁷⁷ N. Beets, *Nieuwe verscheidenheden: meest op letterkundig gebied. 4de en laatste stuk: Kinker's Eeuwfeest 1801; Eene Academische Rede onder de Fransche heerschappij; Jan van Foreest, Latijnsch Dichter; Rouw en Trouw der Tortelduiven; Anna Roemers; Polygl. uitg. Emblèmes Chretiens; Bilderdijkiana; Varia; Postscripta; Corrigenda*. Haarlem 1902.

⁷⁸ AB, C 46, fol. 250-251, J.C. Tadema aan F. Bohn, 25 november 1902. D. Bolle uit Rotterdam en de Gebroeders E. & M. Cohen uit Arnhem staan in de negentiende eeuw zowat symbool voor de zogenaamde second-hand handel, de voorloper van het modern antiquariaat. Geliefd zijn ze niet bij de gerenommeerde uitgevers, maar de meeste confraters – ook Bohn en vader Tadema – verkopen Bolle of Cohen wel eens restanten, die deze op hun beurt per post tegen sterk gereduceerde prijzen weten te slijten. De second-hand handelaren doen van zich spreken door ongebruikelijke vormen van reclame zoals loterijen en premiegeschenken op grote schaal toe te passen. Ze werden in het midden van de negentiende eeuw in Nederland geïntroduceerd door de roemruchte uitgever Koenraad Fuhri. Ook hun advertenties verschillen drastisch van de gebruikelijke, droge advertenties van de ‘echte’ uitgevers. Spreektaal, grootspraak en uitroptekens zetten de toon. En hoewel de meeste uitgevers dergelijke schreeuwerige leuzen verafschuwen, adverteren verscheidene uitgevers in de twintigste eeuw, zij het gematigder, met gelijksoortige blikvangers. (L. Kuitert, ‘De second-hand handel, een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur’, in: *De Negentiende Eeuw* 15 (1991) nr. 4, p. 185-202 en A.

Welke keuzes maken de uitgevers bij het lanceren van de V.U.B.? Welke middelen halen ze, met andere woorden, daadwerkelijk uit de kast?

Boekhandelsreclame

Voor de verkoop van haar publicaties is een reguliere uitgeverij bovenal aangewezen op de vele boekhandels verspreid over Nederland (en daarbuiten). Juist ten tijde van het op de markt brengen van de V.U.B. is er voor zover bekend een ongekend aantal boekhandelaars in Nederland.⁷⁹ De aantallen dienen met enige voorzichtigheid gelezen te worden, maar de stijging van het aantal firma's waaraan de uitgeverij levert, vindt bevestiging in de commissieboeken van de De Erven F. Bohn.⁸⁰

	BOEKHANDELAREN IN NEDERLAND	FIRMA'S IN NEDERLAND WAARAAN BOHN LEVERT
1900	1.769	625
1910	1.567	643
1920	2.604	813
1925	2.325	856
1928	2.123	
1930	2.000	
1935	1.860	
1940	1.452	

Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden 2003, p. 137-141.)

⁷⁹ Zie H. Fürstner, *Geschichte des Niederländischen Buchhandels*. Wiesbaden 1985 (GESCHICHTE DES BUCHHANDELS, 2), p. 79 en 101. Hij baseert zich op Kruseman, *Bouwstoffen* en de *Algemeene Adresboeken*. Deze cijfers bevatten tot en met 1925 alle boekhandelaars en/of uitgevers. Ze kunnen, net als de cijfers voor de negentiende eeuw, slechts onder voorbehoud geciteerd worden. Een eerste analyse ervan levert immers 'het beeld op van rijp en groen, groot naast klein, de echte assortimentshandelaar naast de kruidenier annex ijzerspecialist, die ter uitbreiding van zijn handel ook wat boekjes meent te moeten verkopen.' (B.P.M. Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw'. Citaat op p. 107. Zie ook Inleiding.)

⁸⁰ AB, C 123-155, commissieboeken, 1866-1924.

Het is zaak de boekhandelaars goed op de hoogte te houden van nieuwe publicaties, maar ook geregeld te herinneren aan oudere fondsartikelen. De uitgever moet er daarenboven terdege rekening mee houden dat de concurrenten beschikken over dezelfde middelen om de boekhandel voor een uitgave te winnen. Hij moet dus met zorg te werk gaan, een collegiale band onderhouden met de boekhandelaars en vooral 'naam' hebben. De belangrijkste middelen die ter beschikking staan zijn de aankondigingen, de circulaire en de persoonlijke aanbiedingen.

Aankondigingen functioneren als de eerste kennisgeving van de (nakende) geboorte van een nieuwe uitgave en worden gepubliceerd 'in het orgaan van den boekhandel'.⁸¹ Al in de negentiende eeuw was het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* daartoe het geëigende blad. Uitgevers én boekhandelaars kunnen er lezen welke projecten op stapel staan in de rubriek 'Uitgaven in voorbereiding'. Elke uitgever kan er tegen betaling *advertenties* plaatsen om aandacht te vragen voor deze of gene belangrijke uitgave. De Erven F. Bohn maakt bij mondjesmaat gebruik van die mogelijkheden. Het plan voor de V.U.B. stellen ze er voor het eerst voor op 26 september 1919. Dan verschijnt in een aankondiging dat de V.U.B. op komst is. [illustratie] De advertentie geeft een summiere omschrijving van het doel en de opzet van de reeks.⁸² De volgende jaren plaatsen de uitgevers een paar keer per jaar een aankondiging of advertentie in het *Nieuwsblad*. Het Bohn-archief bevat een boek waarin de advertentiekosten en -inkomsten voor de jaren 1931-1951 genoteerd staan. Ook de V.U.B.-advertenties in het *Nieuwsblad*.⁸³ In 1931, bijvoorbeeld, zijn dat er zeven.⁸⁴

⁸¹ Zie: Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 344.

⁸² *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 73 (1919) 73 (26 september), p. 996.

⁸³ AB, B 27. Het archief bevat geen advertentieboek voor de eerste drie decennia van de twintigste eeuw.

⁸⁴ Volgens AB, B 27; verschenen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 98 (1931) 4 (13 januari), p. 33; 8 (27 januari), p. 74; 28 (7 april), p. 259; 44 (2 juni), p. 424; 58 (21 juli), p. 569; 74 (29 september), p. 744 en 86 (10 november), p. 897.

	OMVANG:	INHOUD:	PRIJS:
13 jan.	252 regels	lijst met alle V.U.B.-deeltjes	f 35,28
27 jan.	32 regels	verwijzing naar vorige advertentie	f 4,34
7 april	70 regels	aankondiging V.U.B. nr. 46	f 9,80
2 juni	18 regels	terugvraging V.U.B. nr. 17	f 2,52
21 juli	18 regels	terugvraging V.U.B. nr. 6	f 2,52
29 sept.	[18 regels]	terugvraging V.U.B. nr. 27	[f 2,52]
10 nov.	[10 regels]	terugvraging V.U.B. nr. 43 en 44	[f 1,89]
TOTAAL:			f 58,87

In de daaropvolgende jaren bereikt men dit aantal niet meer: twee in 1932, een in 1933, drie in 1934, vier in 1935, een in 1936 en 1937, geen in 1938 en 1939, twee in 1940, geen in 1941, een in 1942 en twee in 1943.⁸⁵

In het lijstje over 1931 vallen twee belangrijke soorten advertenties op die de Tadema's plaatsen in het *Nieuwsblad*: overzichten en terugvragingen. De overzichten bevatten over het algemeen een lijst met alle nog verkrijgbare deeltjes, de aanbiedingsvoorwaarden en enkele tips om goed te kunnen 'werken' met de reeks. De terugvragingen bieden de boekhandel de kans om bij het verschijnen van een nieuwe druk van een deeltje de nog resterende exemplaren van de oude druk in de winkelvoorraad om te ruilen voor een nieuwe druk. Een derde belangrijke soort advertenties vraagt aandacht voor één bijzonder deeltje, zoals bijvoorbeeld *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis (aesthetische beschouwingen)* van de hand van Berlage. Deze 'laatste omvangrijke studie van Nederland's grootsten bouwmeester' verschijnt vlak na diens overlijden als nummer 62 in de V.U.B.

Naast advertenties in het *Nieuwsblad*, attenderen uitgevers de boekverkopers op belangrijke uitgaven met een circulaire, een gedrukte brief, sterk gelijkend op de bovenbeschreven overzichtsadvertenties: 'Zij bevatten in den regel nadere mededeelingen omtrent de strekking, wijze van uitgaaf en conditiën van levering, soms ook aanwijzingen hoe het best met het

⁸⁵ Volgens AB, B 27; verschenen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 99 (1932) 2 (8 januari), p. 22 en 87 (18 november), p. 875; 100 (1933) 99 (29 december, speciaal nummer, '1834-1933'), p. 6; 101 (1934) 66 (31 augustus), p. 574; 84 (2 november, 'Najaarsnummer'), p. 755 en 89 (20 november), p. 845; 102 (1935) 1 (4 januari), p. 5; 71 (27 september), p. 656; 76 (15 oktober), p. 702 en 81 (1 november), p. 766; 103 (1936) 28 (7 april), p. 246; 104 (1937) 23 (9 juni), p. 338; 107 (1940) 51 (18 december), p. 852 en 853; 109 (1942) 7 (19 februari), p. 82; 110 (1943) 25 (24 juni), p. 261 en 36 (9 september), p. 322.

betreffende artikel werkzaam te zijn.’⁸⁶ De Tadema’s verzenden in september 1919 een eerste V.U.B.-circulaire, waarin ze de eerste zes deeltjes aankondigen en de boekhandelaren uitgenodigen hun bestellingen te plaatsen.⁸⁷ Daartoe bevindt zich onderaan de circulaire een bestelstrook waarop enkel nog het aantal exemplaren moet worden ingevuld. De brief bevat tot slot ook een overzicht van het beschikbaar reclamemateriaal.

Vanaf 1920 tot en met 1943, wanneer de hele eerste reeks uitverkocht is, versturen ze per jaar twee van dergelijke circulaires naar de boekhandel, één in het voorjaar en één in het najaar. Het zijn traditioneel de periodes waarin de meeste boeken op de markt worden gebracht. Een gebruik waar de Tadema’s niet zo gelukkig mee zijn, maar zich noodgedwongen bij neerleggen. Niet echter zonder eerst te pogen daaraan iets te veranderen, onder andere door bijvoorbeeld de eerste drie V.U.B.-deeltjes pas in januari 1920 daadwerkelijk te verzenden. In de algemene ledenvergadering van de V.U.B.-Vereeniging op 15 november 1919 weet Kees Tadema de leden te overtuigen van het nut van die breuk met de traditie:

‘De heer J.C. Tadema vraagt of goedgevonden kan worden, dat de drie eerste nummers van de V.U.B. op 15 Januari 1920 verschijnen. Dit zou eenige weken eerder het geval kunnen zijn, maar de tijd is thans niet gunstig; uit het oogpunt van exploitatie is het beter, dat de feestdagen eerst voorbij zijn. [...] het is om te voorkomen, dat eene zoo belangrijke uitgave als de V.U.B. onder de massa St.-Nicolaas-uitgaven in het gedrang komt. Met algemeene stemmen wordt thans goedgevonden, dat de drie eerste nummers op 15 Januari 1920 in den handel zullen komen, doch geacht zullen worden, reeds in 1919 te zijn verschenen.’⁸⁸

De collega’s in den lande overtuigen, is een andere zaak. In 1921 zet Jan Tadema zijn argumenten op een rij in een artikel voor *De Uitgever*, het orgaan

⁸⁶ Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 344.

⁸⁷ Het AB bevat een map ‘Voor-en najaarsaanbiedingen’ met de V.U.B.-circulaires (D 78 – tweede map). De oudste is gedateerd ‘September 1919’.

⁸⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 15 november 1919.

van de Nederlandsche Uitgeversbond. Hij is dan al sinds 1917 voorzitter van de N.U.B.

‘Het gewoonterecht en de traditie hebben nu eenmaal uitgemaakt, en wij verbeelden ons daar goed bij te varen, dat voor verreweg de meeste boeken de tijd van verschijnen tegen St. Nicolaas valt.

Waarom? We kunnen er bezwaarlijk reden voor vinden, maar men doet dat nu eenmaal, en hier zijn we verzot op; derhalve vasthouden en niet veranderen.

[...] Breek nu eens met deze “goede” gewoonte, omdat ze een ingeroeste verbeelding is. Ge zult er voordeel van hebben en gedeeltelijk zal aan de klacht, veelal te recht geuit, dat de debitant zoo weinig met onze uitgaven doet, een eind komen. Hoe kunt ge ook verwachten, ja verlangen, dat de boekverkoper, wanneer zijn winkel tegen St. Nicolaas met onze nieuwe uitgaven wordt overstroomd, met elk boek in ‘t bijzonder kan werken. Dan eischen we het onmogelijke.’⁸⁹

Alle goede bedoelingen ten spijt, slaat zijn denkbeeld niet aan. Eén van de belangrijkste bezwaren van de uitgevers formuleert hij zelf: ‘de voor- en najaarsreizen, die met het verschijnen samenhangen en zoo nauw verband houden’.

Die reizen zijn een derde belangrijk middel ter bevordering van de afzet. Ze worden ondernomen door de uitgever zelf, een bediende of een zogenaamde ‘reiziger’ in dienst van een of meer uitgevers. Tijdens die reizen doen ze alle belangrijke boekhandels in het land aan om persoonlijk de handelaren op de hoogte te brengen van nieuwe en bijzondere uitgaven. Vaak zijn die boeken nog niet volledig gedrukt, maar zijn speciaal tot dat doel enkele reisexemplaren gemaakt: ‘Deze bevatten dan niet meer dan den titel en één of een paar afgedrukte vellen van den inhoud, in een band, verder met wit papier op dikte aangevuld.’⁹⁰ En aangezien de V.U.B. als een belangrijke onderneming wordt beschouwd, wordt er ook mee gereisd.

⁸⁹ J.L. T[adema], ‘Vasthoudendheid’, in: *De Uitgever* 4 (1921) 4 (1 april), p. 43-44.

⁹⁰ Interview met J.L. Tadema: [M.J. Brusse], ‘Onder de menschen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

‘Vele uitgevers reizen niet meer zelf, behalve wanneer ’t er eens bijzonder op aankomt. En dan nòg! Want zullen zij de vergelijking met hun geroutineerden vertegenwoordiger kunnen en willen doorstaan?’⁹¹ Woorden van Jan Tadema, wellicht uitgesproken met M.H. Kluit in gedachte. Kluit is vanaf 1880 in dienst bij De Erven F. Bohn en tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw de derde man in het bedrijf. Hij vertrekt elk jaar twee keer op aanbiedingsreis door Nederland. Eind september 1919 gaat hij voor het eerst met de V.U.B. op stap.⁹² In zijn koffer draagt hij onder andere voor f 12,- aan V.U.B.-reisexemplaren, enkele dagen voordien bij Van Bommel in linnen gebonden.⁹³ Kluit beperkt zich vooral tot de Hollandse steden, met hooguit een kort bezoek aan Arnhem, Amersfoort, Groningen of Leeuwarden.⁹⁴ De reden daarvoor laat zich gemakkelijk raden en wordt in 1926, in het eerder geciteerde interview met Brusse, door Jan Tadema als volgt geformuleerd: ‘Een algemeene ervaring hierbij is, dat het reizen “langs de Hollandsche lijn”, door het centrum van het land, van het grootste belang is, maar dat vooral het noorden en het zuiden gewoonlijk veel minder debiet opleveren.’⁹⁵

Blijkens een brief van 4 oktober 1919 komt het ook wel voor dat de uitgevers, na de reis van hun reiziger, zich alsnog persoonlijk richten tot één of meerdere boekhandelaars, om ze te overtuigen van het belang van een uitgave en een extra bestelling te ontfutselen. De brief is gericht aan de Amsterdamse boekhandelaar Allert de Lange:

‘Amice de Lange,

Het is myn gewoonte niet, om zooals wel eens geschiedt, achter onzen vertegenwoordiger nog eens aan te reizen, maar nu het een uitgave geldt, die met zooveel sympathie overigens door den boekhandel werd begroet en waarvoor wy ons veel moeite hebben gegeven om haar op een hoog peil te brengen, waarvoor trouwens de redactie wel

⁹¹ [Brusse], ‘Onder de menschen. De uitgeverij II’.

⁹² Vgl. AB C 27, fol. 452, brief van De Erven F. Bohn aan de binder E. van Bommel, 13 september 1919: ‘Zoudt u zoo goed willen zyn Woensdagmorgen by ons aan te komen om over de reisexemplaren alles af te spreken en daarvan de vellen en titels in ontvangst te nemen. Aangezien de Heer Kluit Maandag over 8 dagen vertrekt mogen wy wel op Uwe medewerking rekenen.’

⁹³ AB, B 14, onkostenboek, fol. 93, ‘Algemeene Kosten 1^e Serie’ van de V.U.B.

⁹⁴ Vgl. AB, B 330, provisienota’s voor het verkochte tijdens de voor- en najaarsreizen.

⁹⁵ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], ‘Onder de menschen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

borg zal zyn, meen ik toch Uw byzondere aandacht nog eens te mogen vragen. Onze vertegenwoordiger, de Heer Kluit toonde ons ene bestelbiljet van Uw Firma op 10 ex. van de door my bedoelde Volks-Universiteits-Bibliotheek. Ik ben er van overtuigd dat dit getal belangryk zal worden verhoogd, wanneer U van de ingesloten circulaire hebt kunnen kennis nemen, en met vertrouwen zien wy dan ook Uw antwoord tegemoet.

Met vriendschappelyken groet'⁹⁶

Op 4 februari 1920, wanneer Sinterklaas al lang weer het land verlaten heeft, verzendt men de eerste drie V.U.B.-deeltjes. De levering aan Allert de Lange bestaat uit tien exemplaren van elk deeltje, dertig in totaal. Niet één meer dan wat hij bij Kluit bestelde.⁹⁷ De brief van de directeuren bracht hem kennelijk niet op andere gedachten. Waarschijnlijk een ontgoocheling voor de Tadema's, maar wel een bewijs van Kluits juiste inschatting dat De Lange niet te overhalen was meer exemplaren te bestellen.

De Nederlandse boekhandel kreeg intussen de aankondiging en de advertenties in het *Nieuwsblad* onder ogen, ontving een circulaire en kreeg Kluit op bezoek. Het resultaat is bemoedigend. Op 4 februari boekt de uitgeverij officieel 3.317 deeltjes van de eerste drie nummers 'volgens verzendlijst bij aanbieding'.⁹⁸ Waarschijnlijk plaatste Kluit daarvan 3.190 stuks. De rest ging buiten Kluit om.⁹⁹ Het zijn bestellingen uit het buitenland, of afgelegen gebieden in Nederland, gedaan met de bestelbon onder aan de circulaire.

Publieksreclame

Een publicatie mag dan in zowat elke Nederlandse boekhandel voorradig zijn, een goede afzet is daarmee nog lang niet gegarandeerd. Het boek moet ook nog verkopen en daarvoor dient het publiek over te gaan tot de aanschaf

⁹⁶ AB, C 27, fol. 493.

⁹⁷ AB, B 151, commissieboek 1920, fol. 32, 'Allert de Lange, Amsterdam'.

⁹⁸ AB, B 71, na-ontbodboek 1920, fol. 255, 257 en 259: V.U.B. 1: 1156, V.U.B. 2: 1020 en V.U.B. 3: 1141.

⁹⁹ Zie AB, B 330, provisienota's voor het verkochte tijdens de voor- en najaarsreizen, lijstje van 1920: 'Volgens Verzendlijst', vermelding van '3190 V.U.B. I.II.III.'. Het lijstje van 1919 vermeldt nog geen V.U.B.

van het werk. Om dat proces te stimuleren beschikt de uitgever over een behoorlijk aantal beproefde reclamemiddelen. Aangezien uitgevers en redactie een voor de Tadema's relatief breed, moeilijk af te bakenen publiek voor ogen hebben, laten ze er weinig mogelijkheden onbenut.

'[H]et voornaamste, maar ook het duurste der hulpmiddelen voor den uitgever' is de advertentie.¹⁰⁰ Ze bestaat in alle stijlen en formaten, en elke vorm van drukwerk – klein of groot, dik of dun, brochure of standaardwerk – kan advertentieruimte bieden. Toch verschijnen de meeste advertenties in de vele kranten, tijdschriften en andere periodieke uitgaven.¹⁰¹ Zowel nationale dagbladen, met een grote oplage, als vakspecifieke maandschriften, met een kleine maar trouwe groep abonnees, komen in aanmerking. En het aantal periodieken stijgt vrijwel voortdurend tijdens het interbellum:¹⁰²

	PERIODIEKEN
1915	614
1920	771
1925	1.246
1930	1.286
1935	1.910
1940	1.901

¹⁰⁰ Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 346. Adverteren hoefde niet noodzakelijk een dure aangelegenheid te zijn. Een voor de hand liggende manier om de kosten in de hand te houden was het ruilen van advertentieruimte (of prospectussen) met collega-uitgevers. Bijvoorbeeld: 'Hierbij hebben wij de eer U mede te deelen dat wij bereid zijn een halve pagina voor advertentie in het "Medisch Weekblad" en het "Tweemaandelijksch Tijdschrift" (in het laatste natuurlijk 6-maal) te ruilen voor een [...] pagina in: "Onze Eeuw" en de "Medische Revue".' (AB, C 14, fol. 97, brief van De Erven F. Bohn aan Scheltema & Holkema's Boekhandel, 10 april 1901.)

¹⁰¹ Over de grote toename van advertenties en aangeboden advertentieruimte, hand in hand met de afschaffing van het 'zegelrecht', zie Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 93-94.

¹⁰² Volgens de jaarlijkse tellingen door het *Nieuwsblad*, gebaseerd op Brinkman. ('De boekenproductie in Nederland. 1915', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 83 (1916) 29 (11 april), p. 529, 'De boekenproductie in Nederland 1920', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 88 (1921) 39 (17 mei), p. 424-425; 'De Nederlandsche boekenproductie 1925', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 93 (1926) 50 (25 juni), p. 599-601; 'De Nederlandsche boekenproductie', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 98 (1931) 99 (29 december), p. 1049-1051; 'De Nederlandsche boekenproductie in 1935', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 103 (1936) 12 (11 februari), p. 98-100 en 'De Nederlandsche boekenproductie 1940', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 108 (1941) 14 (9 april), p. 247-250.)

Het moet een welhaast onoverzichtelijk aanbod zijn, voor lezers én adverteerders. Zoals we al zagen, staan de Tadema's, als het niet uiterst gericht kan, over het algemeen afwijzend tegenover adverteren. Toch adverteren ze voor de V.U.B. ook bij mondjesmaat in meer algemene periodieken. Waar en voor welke prijs is evenwel over de jaren twintig nauwelijks te achterhalen.¹⁰³ Over de laatste jaren van het decennium is hooguit de totale som gespendeerd aan V.U.B.-advertenties achterhaalbaar: (inclusief de aankondigingen in het *Nieuwsblad*) f 637,66 in 1927, f 428,20 in 1928, f 195,— in 1929 en f 311,22 in 1930.¹⁰⁴ Slechts met het advertentieboek over 1931-1951 in de hand, is het mogelijk een gedetailleerder beeld te krijgen van de advertentiepolitiek voor de V.U.B. In 1931 ziet dat er bijvoorbeeld als volgt uit:¹⁰⁵

ADVERTENTIE IN:	OMVANG:	INHOUD:	PRIJS:
<i>Die Nuwe Brandwag</i> ¹⁰⁶	?	lijst met V.U.B.-deeltjes	f 30,—
catalogus van de Nederlandsche Boekhandel	2 pagina's	lijst met V.U.B.-deeltjes	f 17,25
<i>Het Nederlandsche Boek</i> 1931 ¹⁰⁷	4 pagina's	lijst met V.U.B.-deeltjes en andere uitgaven	f 209,10

¹⁰³ Precieze cijfers zijn alleen te achterhalen met de advertentieboeken bij de hand (AB B 25-27), maar jammer genoeg ontbreken de jaren 1897-1930 in het archief.

¹⁰⁴ Het fondsboek over de jaren 1906-1936 (AB, B 35, fol. 260 en 259) maakt pas vanaf 1927 apart melding van de advertentiekosten. Voor die tijd zijn die er (naar alle waarschijnlijkheid) ook, maar worden ze vermeld onder de verzamelpost 'algemeene onkosten'.

¹⁰⁵ Het advertentieboek (AB, B 27) geeft niet altijd de vereiste details om tot precieze cijfers te komen. De prijs voor het adverteren van diverse uitgaven, waaronder (mogelijk) de V.U.B., wordt bijvoorbeeld niet gespecificeerd per uitgave. Als bovendien bibliotheken de advertenties bij het inbinden verwijderen – wat ze te vaak doen – dan kan men slechts gissen naar de exacte som. Het lijstje over 1931 vermeldt daarom de prijs van de *volledige* advertentie, ook die van de advertenties waarin *mogelijk* reclame voor de V.U.B. wordt gemaakt. Dit verklaart het verschil tussen de hier gepresenteerde berekening voor het jaar 1931: f 368,35 + f 58,87 (*Nieuwsblad*) = f 427,22; en de post 'advertentiën' in het fondsboek (B 35, fol. 259): f 323,71.

¹⁰⁶ *Die Nuwe Brandwag*. Tydskrif vir kuns en lettere. Pretoria (1-5) 1929-1933.

¹⁰⁷ *Het Nederlandsche Boek*. Amsterdam 1931, deel II, p. 27-30. De eerste drie pagina's bevatten een opsomming van de verschenen V.U.B.-deeltjes; de laatste pagina advertenties voor de tweede druk van J.L.C. Wortmans *De ethica aan het ziekbed*, J.M. Ackets *De verborgen schat van 't wijze hart* en de *Verzamelde geschriften* van N. Adriani.

<i>Gids van de Rijks-Universiteit te Leiden</i> ¹⁰⁸	2 pagina's	lijst met V.U.B.-deeltjes	f 50,—
[Faculteitsgids Universiteit Groningen]	?	diverse uitgaven	f 40,—
<i>De Standaard</i> ¹⁰⁹	100 regels	V.U.B. nr. 50 ¹¹⁰	f 22,—
TOTAAL:			f 368,35

Dit overzicht is typerend. In de hoop het boekenkopend deel van een heel land aan de V.U.B. ter herinneren maakt men gebruik van de kracht van de reeksvorm en opteren de uitgevers voor een droge opsomming van de hele reeks, bij voorkeur in een universiteitsgids, in een algemeen tijdschrift, een boekhandelcatalogus of *Het Nederlandsche Boek*. Daarnaast valt (ook in latere jaren) inderdaad het vrij grote aandeel doelgroepgerichte advertenties op. Het verschijnen van een nieuw nummer wordt, occasioneel samen met andere inhoudelijk verwante fondsuitgaven, geafficheerd in een goed gekozen, 'uitgelezen' periodiek of jaarboek. Hier bijvoorbeeld de langverwachte studie over Abraham Kuyper in diens eigen antirevolutionair dagblad.

Van onschatbaar belang is ook het stofomslag. De meeste publicaties van de Tadema's ontberen dit kleinood, maar voor de V.U.B. maken ze een uitzondering. Met de sobere voorzijde kan elk deeltje fungeren als blikvanger in de etalage en zo een voorbijganger de winkel in lokken. De kersverse bezitter kan onmogelijk de achterzijde met het overzicht van de ganse V.U.B. en een aankondiging van toekomstige deeltjes over het hoofd zien. Diegene die deze advertentie verwijderd, behoudt ten slotte nog het binnenwerk waarin een halve laatste katern makkelijk plaats biedt aan een opsomming van alle deeltjes mét een lovend citaat uit een recensie.¹¹¹

Een laatste belangrijk hulpmiddel voor de uitgever om een nieuw werk onder de aandacht van het grote publiek te brengen is het prospectus: 'Zij worden den debitant gratis geleverd, bij aanzienlijke getallen en op bijzonder verzoek met firma bedrukt', aldus Van der Meulen.¹¹² We weten

¹⁰⁸ *Gids van de Rijks-Universiteit te Leiden. Academiejaar 1931/32. Uitgegeven vanwege het Leidsch Universiteits-Fonds*. Leiden 1931. Lijst met verschenen V.U.B.-deeltjes tussen pagina 138 en 140.

¹⁰⁹ *De Standaard. Antirevolutionair dagblad voor Nederland*. Amsterdam 1-74 (1872-1947).

¹¹⁰ P.A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper*. Haarlem 1931.

¹¹¹ Bijvoorbeeld: J. van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*. Haarlem 1927 (derde, onveranderde druk), p. [260-268].

¹¹² Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*. Citaat op p. 345.

niet hoeveel prospectussen de uitgeverij bij de introductie van de V.U.B. laat drukken en verspreiden, maar alles wijst op aanzienlijke getallen.¹¹³ Zo ontvangt P.N. van Kampen & Zn. 2.000 prospectussen om in het maart-nummer van *De Gids* in te leggen (tegen betaling van f 20,-).¹¹⁴ Uit twee in het archief overgeleverde brieven van secretarissen van volksuniversiteiten valt af te leiden dat de Tadema's prospectussen verspreiden aan particulieren. Hetzij rechtstreeks, door de namen van de deelnemers aan de leergangen op te vragen, hetzij onrechtstreeks, door het laten rondsturen door de volksuniversiteiten.¹¹⁵ Daarnaast bewijst een forse verzameling bewaard gebleven prospectussen in alle kleuren en maten, uit alle jaren, voor één of meerdere nummers en op naam van de uitgeverij of een boekhandel dat de uitgevers nimmer aflaten dit middel in te zetten om bekendheid met de V.U.B. te vergroten.¹¹⁶

Behalve het stofomslag, dat bij wetenschappelijke werken, schoolboeken of de *Camera obscura* niet gebruikelijk is, is geen van de bovengenoemde vormen van publieksreclame uitzonderlijk voor De Erven F. Bohn in die jaren. Wel bijzonder is de moeite die de uitgevers zich getroosten om bij de lancering van de reeks ook sluitzegels (om enveloppen dicht te plakken), speciaal etalagemateriaal en zelfs aanplakbiljetten te laten vervaardigen. De gelithografeerde sluitzegels, ontworpen door Van Tussenbroek, zijn een handig hulpmiddel voor de uitgevers, maar ook voor de boekhandel en de redactieleden.¹¹⁷ Zeker secretaris Zeijlstra kan op die manier zijn steentje bijdragen aan de promotie voor de reeks.¹¹⁸ Het speciale etalagemateriaal dat aan de boekhandel wordt aangeboden, bestaat uit een door Van Tussenbroek gelithografeerd reclamebiljet en V.U.B.-*dummies* voor

¹¹³ De post 'Algemeene kosten 1^e serie' van de V.U.B. in het onkostenboek (AB, fol. 93) vermeldt onder meer de som van f 588,- voor een 'gekleurd prospectus' en de som van f 163,13 voor 'prospectussen'.

¹¹⁴ AB, C 28, fol. 145 en 148, brieven van J.L. Tadema aan P.N. van Kampen & Zn. van 3 en 6 februari 1920.

¹¹⁵ AB, D 61, brieven van de secretarissen van de volksuniversiteiten van Den Haag en Rotterdam van 29 september en 6 oktober 1920.

¹¹⁶ AB, D 78.

¹¹⁷ Er zijn geen sluitzegels teruggevonden, maar uit een brief van de uitgevers aan de Amsterdamse binder E.P. van Bommel kan worden afgeleid dat daarbij de omgekeerde driehoek met het lezende figuurtje dat op het voorplat van elk deeltje blindgestempeld staat als ontwerp heeft gediend. (AB, C 27, fol. 430, 26 augustus 1919.)

¹¹⁸ AB, D 61, brief van H.H. Zeijlstra aan De Erven F. Bohn, 2 September 1919.

in de etalage.¹¹⁹ Deze etalageblokjes kunnen gestapeld worden in een rechtopstaande reclameplaat, te verkrijgen op aanvraag.¹²⁰ [illustratie] Helemaal opmerkelijk zijn tot slot de aanplakbiljetten (45 x 64 cm) die over het land verspreid worden om op openbare plaatsen de komst van de nieuwe serie te verkondigen. Waar ze in het straatbeeld verschijnen, onthult het archief niet.¹²¹ Alleen een brief aan de Amersfoortse gemeentelijke aanplakker G. van de Pypekamp levert een tastbaar bewijs. Hij krijgt veertien exemplaren toegestuurd, met het verzoek deze ‘gedurende een maand op de door U aangegeven plaatsen aan te plakken. Mochten er door beschadiging later nog exemplaren nodig zijn, dan gelieve U ons dit te doen weten.’¹²² Hij krijgt voor zijn plakwerk f 5,60. De post ‘aanplakken biljetten’ in het onkostenboek bedraagt f 350,60, een sterke indicatie dat in veel meer plaatsen de gemeenteaanplakker met de lijmkwast en een handvol V.U.B.-biljetten aan de slag gaat.¹²³

De eerste resultaten

Na alle geleverde inspanningen kunnen uitgevers en redactie enkel afwachten. Het project is aan het publiek gepresenteerd en de eerste 3.317 deeltjes van het eerste drietal zijn in omloop. De boekjes zijn bij de lancering te koop voor f 2,20 per stuk, een serie van zes verschillende deeltjes kost f 12,-.¹²⁴ Na de lancering is de verkoopprijs f 2,50 per stuk en f 2,25 bij aanschaf van zes deeltjes. (De boekhandel krijgt korting: 30 % voor 1 boekje, 35 % voor 5, 40 % voor 10, 42 % voor 15, 45 % voor 30 en 48 % voor 50 of meer. Dit is, zoals we in het vorig hoofdstuk al leerden van Kees Tadema, een in klimmend percentage uitgedrukt rabat en niet het oude 7/6-systeem.) Hoe zal het publiek reageren? Slaat de V.U.B. aan? En hoe oordelen de recensenten?

¹¹⁹ AB, D 78, V.U.B.-najaarsaanbieding boekhandel., september 1919.

¹²⁰ AB, B 14, onkostenboek, fol. 93. Een ontwerp van een reclameplaat op ware grootte, te dateren na 1924, is teruggevonden in AB, D 79.

¹²¹ Blijkens brieven aan de gemeentesecretarissen van Assen, Hengelo en Rotterdam van 2 november 1919, verstuurt de uitgeverij een eerste verzoek aan (wellicht vele) gemeenten op 14 september. Dit verzoek is echter niet gekopieerd in de kopijboeken. De drie genoemde gemeenten antwoordden nog en krijgen een hernieuwd verzoek, dat wel is gekopieerd. (AB, C 27, fol. 485 en 486.) Van de aanplakbiljetten is geen exemplaar teruggevonden.

¹²² AB, C 60, fol. 394, brief van De Erven F. Bohn aan G. van de Pypekamp, eind januari 1920.

¹²³ AB, B 14, onkostenboek, fol. 93, ‘Algemeene Kosten 1^e Serie’ van de V.U.B.

¹²⁴ AB, D 78, voorjaarsaanbiedingen V.U.B., september 1919 en februari 1921.

Jan Tadema kijkt reikhalzend uit. Hij gelooft heilig in de macht van de recensent: 'de invloed van de critiek is hierom zoo groot, omdat het publiek geen oordeel heeft, en dolblij is uit de pers-bespreking een eigen meening na te kunnen praten. Daarom beschikt de critiek er voor een groot deel over, of een boek goed dan wel slecht verkocht wordt.'¹²⁵

Een imposante verzameling op losse bladen geplakte recensies in het Bohn-archief maakt het mogelijk kort te grasduinen in vele tientallen meningen en opvattingen over de zes deeltjes die in 1920 uitkomen.¹²⁶ En er blijken gemengde gevoelens te heersen. In de woorden en de stijl van *Propria Cures*:

'Volks-Universiteits-Bibliotheek... Dit fraaie woord met, welgeteld, tien lettergrepen en negen-en-twintig letters riekt in zijn samenstelling wel wat naar den Hooggermaanschen woordenlijmpot. Ook is de naam behalve leelijk, helaas ook misleidend: immers deze uitgaven staan in generlei verband met de volksuniversiteiten; alleen wordt, naar de prospectus meldt, een gelijksoortig doel beoogd. Evenwel, een kennis van me zegt in een zoodanig geval steeds »wottisseneem«, en inderdaad komt het tenslotte op den naam weinig aan. En de uitgave der V.U.B. boekjes zelve is een loffelijke daad en een verheugend verschijnsel voor ieder die de Nederlandsche cultuur liefheeft.'¹²⁷

En inderdaad krijgen de boekjes en het initiatief over het algemeen een goede pers. Op een enkele, uitgesproken uitzondering na, looft men vormgeving en inhoud. Af en toe struikelt iemand over de naamgeving en de suggestie van verbondenheid met de volksuniversiteit. Een enkeling maakt van de suggestie zelfs een waarheid en prijst 'de samenbundeling en uitgave der voordrachten, die daar werden gehouden.'¹²⁸ Naast de verwarring omtrent de vlag waaronder de V.U.B. vaart, klinkt ook hier en daar vertwijfeling door over de lading die ze dekt. Oorzaak is de doelstelling van de V.U.B.-redactie, en dan vooral de 'populair in den goeden zin van het woord'-slagzin die

¹²⁵ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], 'Onder de menschen. De uitgeverij II', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

¹²⁶ AB, D 46-55; D 54, "V.U.B. 1e reeks."

¹²⁷ *Propria Cures* 23 (1920) 24 (maart), p. 237-238.

¹²⁸ Citaat uit *Maasbode* 21 april 1920.

prominent in het prospectus staat.¹²⁹ *De Nederlander* vreest na het lezen van ‘de nietigste bijzonderheden’ en ‘het soms zonder eenige vertaling of verklaring gebruiken van Inlandsche uitdrukkingen’ in Van Eerdes *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (nr.1) ‘dat het in de plaats van belangstelling te wekken, eerder voor goed af zal schrikken van deze studie’ en dus moeilijk te rijmen valt met de gewraakte leuze.¹³⁰ Het *Nieuwsblad van het Noorden* komt tot het tegenovergestelde besluit: ‘Ook dit werk past geheel in het kader, waarmee we het doel dezer bibliotheek omschreven.’¹³¹ Ook de volgende nummers zaaien op gelijkaardige wijze tweedracht onder de recensenten. In *Den Gulden Winckel* formuleert H.C. Muller het als volgt: ‘Er wordt een heele lijst gegeven van deeltjes, in bewerking om spoedig te verschijnen. Vele onderwerpen, hier vermeld, zijn niet populair in den goeden zin van het woord, in tegendeel, het zijn speciale onderwerpen, alleen voor specialiteiten belangrijk.’¹³² *De Nieuwe Courant* windt er al helemaal geen doekjes om: ‘Ik durf uit ervaring op dit gebied wel met zekerheid te zeggen, dat het publiek, waarvoor de Volksuniversiteit in de eerste plaats bestemd is, zulke boekjes als het hier besprokene [= E.B. Kielstra, *De vestiging van het Nederlandsche gezag in den Indischen Archipel*] niet zal lezen.’¹³³

Ondanks alle lofuitingen aan het adres van de uitgevers (voor het degelijke uiterlijk) en de auteurs (voor de inhoudelijke degelijkheid) houdt het gemor over de definitie van de termen ‘volksuniversiteit’, ‘Volks-Universiteits-Bibliotheek’ en ‘populair’ aan. De Tadema’s vrezen dat het de verkoop negatief zal beïnvloeden. Het debiet in 1921 toont al direct een dalende lijn in vergelijking met het jaar voordien (zie Figuur 1). Holsts *Electrische lichtbronnen en hare eigenschappen* (nr. 4) en Kielstra’s boekje (nr. 5) schijnen al in hun tweede jaar ten dode opgeschreven en van de nieuwe lichting rondt alleen het eerste deel van Bierens de Haans *Hoofdfiguren der geschiedenis van het wijsgeerig denken* (nr. 9) de kaap van 1.500 verkochte exemplaren in het verschijningsjaar. Gelukkig ontpoppen Van Kans *Inleiding*

¹²⁹ Zie diverse prospectussen in AB, D 78.

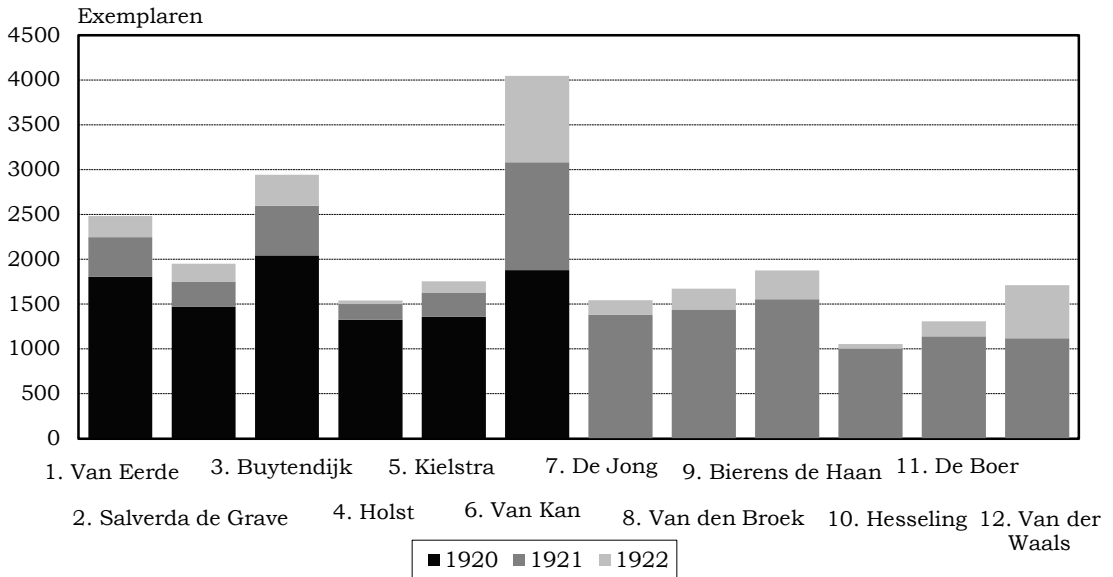
¹³⁰ *De Nederlander*. *Dagblad tot verbreiding van christelijk-nationale beginselen* 27 (1920) 8084 (28 februari), 2^e blad.

¹³¹ *Nieuwsblad van het Noorden*. *Dagblad voor de Noorderl. Provinciën* 53 (1920) 82 (7 april), Tweede blad.

¹³² H.C. Muller, ‘University extension’, in: *Den Gulden Winckel*. *Maandschrift voor de boekenvrienden in groot Nederland* 19 (1920) 3 (15 maart), p. 45-46.

¹³³ *Nieuwe Courant*, 26 januari 1920.

tot de rechtswetenschap (nr. 6) en, met een beetje goede wil, Buytendijks *Psychologie der dieren* (nr. 3) zich tot goedlopende titels. Toch is actie geboden.

*Figuur 1. Verkoopcijfers van de V.U.B.-deeltjes nr. 1 t.e.m. 12
gepubliceerd in de jaren 1920-1921.*

Oplage nr. 1-9: 5.000 ex.; nr. 10-12: 3.000 ex.

Allereerst stellen de uitgevers hun verwachtingen bij – of verkleinen het risico? – en verlagen de oplage van 5.000 exemplaren (nr. 1-9) naar 3.000, te beginnen bij Hesselings *Geschiedenis der Nieuw-Griekse letterkunde* (nr. 10). Vervolgens richten ze zich in de voorjaarsaanbieding van 1922 tot diegenen die het tij misschien kunnen keren, de boekhandelaars:

‘Hier en daar heeft zich de meening gevestigd en vooral bij debitanten, dat de V.U.B. te “zwaar” is, maar dit is volstrekt niet het geval, integendeel.

De idee van “zwaar” heeft waarschijnlijk post gevat, omdat onder de schrijvers vele hoogleeraren worden gevonden, doch dit is slechts een bewijs van het gehalte der boekjes, die alle door de meest ter zake kundigen worden geschreven. Zij zijn zonder uitzondering populair in den besten zin des woords, maar het spreekt vanzelf, dat eenige kennis en zin voor studie worden verlangd.

In grooten kring vindt men koopers, want de boekjes zijn geschreven voor allen, die weten wat studie is, of die een H.B.S. of Gymnasium hebben afgeloopen.’¹³⁴

Daarnaast kunnen ze enkel gestaag doorwerken en erop vertrouwen dat ze samen met de redactie de juiste mensen voor de juiste onderwerpen vinden. Ze zetten dus door, ‘niet zoozeer omdat de V.U.B. er “in” is, dan wel omdat het vertrouwen bestaat dat zij er “in” zal komen. Het debiet is nog niet zeer groot.’¹³⁵ In 1925 nemen ze een andere stap om de verkoop te stimuleren. Ze verlagen de prijs van een boekje van f 2,50 naar f 1,90, zij het zonder onmiddellijk succes. (De verlaagde prijs voor een serie van zes nummers komt te vervallen.) Daarnaast nemen de uitgevers zich tot tevredenheid van de redactie voor propaganda voor de V.U.B. te gaan maken in de kringen van onderwijzers, kweekscholen en ‘intellectuele arbeiders’.¹³⁶ Tot slot spreekt Kees Tadema de redactieleden toe: ‘De keuze van de onderwerpen in de reeks moet groter zijn en daarom moet de uitgave zoo krachtig mogelijk voortgezet.’¹³⁷

3. Een reeks opbouwen

Welke onderwerpen en welke auteurs zijn gewenst in de V.U.B.? En welke zijn ongewenst? Hoe bouwen redactie en uitgevers de reeks verder op?

In haar onderzoek naar literaire series in de negentiende eeuw constateert Kuitert dat het merendeel wordt samengesteld door de uitgever of een eenkoppige redactie, soms zelfs uitsluitend in naam en niet daadwerkelijk.¹³⁸ Bij de V.U.B. is de keuze van onderwerpen en auteurs daarentegen een zaak van de uitgevers en een actieve, driekoppige redactie. (Bry noemt dit typerend voor populair-wetenschappelijke series.) Meer zelfs: de redactie maakt op haar beurt deel uit van een veelkoppige vereniging die zich tijdens haar jaarlijkse ledenvergadering evenzeer moeit met de vorming van de reeks. Alvorens in te gaan op de acquisitiecriteria maken we daarom

¹³⁴ AB, D 78, voorjaarsaanbieding V.U.B., maart 1922.

¹³⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹³⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924.

¹³⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹³⁸ Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 201-208.

een korte stop bij de V.U.B.-vereniging en haar leden. Zij fungeren immers niet alleen als uitgangsbord voor de reeks, maar vooral als een weloverwogen bijeengezocht en officieel aan de uitgeverij verbonden netwerk van adviseurs.

Op de achtergrond: de redactie

Na enkele officieuze bijeenkomsten van de initiatiefnemers en de beide Tadema's richt men op woensdag 19 februari 1919 in hotel Zomerzorg te Leiden officieel de Vereeniging Volks-Universiteits-Bibliotheek op. Op de eerste algemene ledenvergadering van de nieuwbakken vereniging zijn behalve De Zwaan, Zeijlstra en de Tadema's ook dr. N. Adriani, dr. F.J.J. Buytendijk, prof. dr. C. Snouck Hurgronje en prof. J. van Kan aanwezig. Kohnstamm, Janssen van Raay en prof. dr. J.W. Pont zijn afwezig met kennisgeving.¹³⁹ Het eerste punt op de agenda betreft de goedkeuring van de statuten van de vereniging, die vooraf door een Commissie van voorbereiding zijn opgesteld.¹⁴⁰ Artikel 2 van die statuten dicteert het doel van de vereniging:

'Art. 2. Zij beoogt het tot stand doen komen eener reeks wetenschappelijke oriënteerende werken, getiteld "Volks-Universiteits Bibliotheek", door het verwerven van het auteursrecht op de copie van schrijvers, welke zij uitnodigt deze te dien einde af te staan.

Zij neemt daartoe de verantwoordelijkheid op zich voor het wetenschappelijke peil dezer werken, terwijl zij aan de schrijvers overlaat de verantwoordelijkheid voor strekking en inhoud.'¹⁴¹

De vereniging heeft twee soorten leden: gewone leden (maximaal 12) en zogenoemde 'adviseerende' leden (onbeperkt aantal). Het bestuur, bestaande uit een voorzitter, een ondervoorzitter en een secretaris-penningmeester, wordt gekozen uit de gewone leden. Het adviserend lidmaatschap is bedoeld voor personen die 'slechts bij uitzondering als redacteur zullen optreden,

¹³⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 februari 1919.

¹⁴⁰ C.H. Bohn en zijn opvolgers, p. 98.

¹⁴¹ AB, I 1, 'Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van Maandag 23 Juni 1919, n°. 139'. De oprichtingsvergadering van de vereniging besluit tevens de Koninklijke goedkeuring te vragen 'ten einde daardoor erkenning der Vereeniging als rechtspersoon te krijgen.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934.)

doch om andere redenen in het verband der Vereeniging opgenomen worden, zooals de vertegenwoordigers van lichamen als de Ned.-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, enz.¹⁴² Tijdens de genoemde eerste algemene ledenvergadering worden De Zwaan, Kohnstamm en Zeijlstra verkozen tot respectievelijk voorzitter, ondervoorzitter en secretaris-penningmeester. Een functieverdeling die gehandhaafd zal blijven tot 1942, wanneer Kohnstamm zich onder druk van de Duitse bezetter verplicht terugtrekt uit de vereniging.

De hoogleraar en theoloog Johannes de Zwaan (1883-1957), zonder meer de belangrijkste initiatiefnemer van de VUB, is alleen al om die reden de aangewezen persoon om het voorzitterschap op zich te nemen. Hij heeft verscheidene wetenschappelijke werken en redevoeringen op zijn naam staan, waaronder een zestal uitgegeven bij De Erven F. Bohn. De eerste dateert van 1912. Dan verschijnt te Haarlem zijn redevoering uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar te Leiden, getiteld *De betekenis der historische studie van het Oostersch-Grieks christendom*. Daarna volgen nog: de redevoering *Christendom en orientalisme* (1914), *Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament* (1916), een werk dat uiteindelijk twee herdrukken kent (1918 en 1926), *Het Imperialisme van den oud-cristelijken geest* (1919), *De Openbaring van Johannes* (1925, tweede herziene druk in 1929) en *De Efezenbrief van Paulus* (1927).¹⁴³ Het is wachten tot de jaren 1941-1942 alvorens hij een bijdrage levert aan de V.U.B. De nummers 74, 75 en 76, de hekkensluiters van de eerste reeks, komen uit zijn pen en vormen samen een *Inleiding op het Nieuwe Testament*.

Ondervoorzitter Philipp Abraham Kohnstamm (1875-1951), één van de medeoprichters van de Amsterdamse Volksuniversiteit, is van liberaal-joodse huize, maar sluit zich in 1917 aan bij de Nederlands Hervormde Kerk. Hij is buitengewoon hoogleraar in de thermodynamica en, vanwege 't Nut, bijzonder hoogleraar in de pedagogiek te Amsterdam.¹⁴⁴ Kohnstamm

¹⁴² AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 februari 1919.

¹⁴³ Na zijn studie theologie te Leiden is De Zwaan enkele jaren predikant in de Nederlands Hervormde gemeentes Heemse en Baambrugge. In 1912 wordt hij te Leiden benoemd tot buitengewoon hoogleraar in het Grieks-Oosters Christendom, een stoel die hij na twee jaar al inruilt voor een Groningse aanstelling als hoogleraar in de Nieuw-Testamentische uitlegging en de Geschiedenis der oud-christelijke letterkunde. In 1929 keert hij terug naar Leiden. (Over De Zwaan, zie beknopt maar met uitgebreide bibliografie: *Studia Paulina. In honorem Johannis de Zwaan septuagenarii*. Haarlem 1953.)

¹⁴⁴ Kohnstamm is tot 1928 buitengewoon hoogleraar in de thermodynamica. Hij blijft werkzaam als hoogleraar pedagogiek, eerst te Amsterdam, later te Utrecht (1932-1939) en dan

publiceert veel en beweegt zich daarbij op uiteenlopende terreinen. Bij de Erven F. Bohn, in de brochurereeks *Synthese*, verschijnt van zijn hand *Democratie* (1914), *Godsdienst en politiek. Een studie over politieke partijvorming* (1915), *Ontwikkeling en onttroning van het begrip natuurwet* (1916-1917) en *Persoonlijkheid en idee* (1922). In 1923 neemt de V.U.B. zijn *Bijbel en jeugd* op als nummer 22 in de reeks.

Plant- en dierkundige (en vrijmetselaar) Hein Hidde Zeijlstra Fzn. (1881-1961) is van 1910 tot 1913 conservator van het Haarlems Koloniaal Museum.¹⁴⁵ Daarna wordt hij te Deventer benoemd tot directeur van het Koloniaal Landbouwmuseum en tot leraar aan de Middelbare Koloniale Landbouwschool aldaar, 'waar Indië's toekomstige leiders gevormd worden'.¹⁴⁶ In 1931 aanvaardt hij er ook het directeurschap. Van bij de oprichting, in 1917, zetelt hij in de redactie van *Indië*, een *Geïllustreerd weekblad voor Nederland en koloniën*.¹⁴⁷ Zeijlstra vervult tot aan het einde van de jaren veertig zowel de functie van penningmeester als die van secretaris van de vereniging. Hij houdt financiën bij, notuleert de bestuurs- en algemene ledenvergaderingen en voert het merendeel van de correspondentie met

opnieuw te Amsterdam (1938-1946). Hij engageert zich ook politiek. In 1905 wordt hij lid van de Vrijzinnig Democratische Bond. Daarnaast is hij lid van de Onderwijsraad (vanaf 1919), bestuurslid van 't Nut (1915-1919, 1922-1928), verdediger van de Volkenbondgedachte, pleiter voor openbaar onderwijs, bestuurslid van de oecumenische Afdeling Nederland van de Wereldbond der Kerken (vanaf 1933), etc. In 1936 schrijft hij de eerste brochure van het Comité van Waakzaamheid van Anti-nationaalsocialistische Intellectuelen, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (Assen 1936.). Nadat hij tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken moet leven, treedt hij na de oorlog politiek weer duidelijk naar voren, onder andere als lid van de Nederlandse Volksbeweging. (Over Ph.A. Kohnstamm, zie A.L.R. Vermeer, Philipp A. Kohnstamm *over democratie*. (proefschrift) Kampen 1987, p. 25-31 en M.J. Langeveld, *Keur uit het didactisch werk van Prof. Dr. Ph. Kohnstamm*. (tweede druk) Groningen-Djakarta 1952, p. xi-xix ('Een korte schets van zijn leven en ontwikkelingsgang.'))

¹⁴⁵ H.E. Stenfert Kroese, 'Dr. Hein Hidde Zeijlstra. 12 november 1881 – 6 juni 1961', in *Haerlem. Jaarboek 1961* Haarlem 1962, p. 27-28.

¹⁴⁶ H.D. Tjeenk Willink, 'Waar Indië's toekomstige leiders gevormd worden. De Middelbare Koloniale Landbouwschool te Deventer', in: *Indië* 1 (1917) nr. 8, p. 116-118 en nr. 9, p. 134-137.

¹⁴⁷ *Indië* stelt zich tot doel de kennis over de kolonies ruimer te verspreiden onder de Nederlandse bevolking. Daartoe 'zullen door bevoegde krachten van alle zijden zoeklichten geworpen worden op ons uitgestrekt koloniaal gebied, ten einde belangstelling te wekken voor Oost en West, eene belangstelling, die voeren zal tot meerdere kennis van die streken; tot inzicht in de beteekenis van het bezit daarvan voor ons land; waardeering van het vele goede in karakter en levensbeschouwing van de Inlandsche volkeren, die aan onze zorgen zijn toevertrouwd, en tot de begeerte aan de ontwikkeling volkeren mede te werken.' Een taak die Zeijlstra eveneens binnen de V.U.B. kan vervullen. ('Aan onze lezers', in: *Indië* 1 (1917) nr. 1, p. 2-3. Citaat op p. 2.)

auteurs en uitgevers. Zijn zwaarste taak staat omschreven in artikel 4 van de *Instructie voor den Secretaris*:

‘De Secretaris leest de Mss. en overlegt met de auteurs omtrent bekorting of aanvulling, adviseert hen tot wijziging, opdat de copij zooveel mogelijk persklaar in de drukkerij gaat. Hij bewaart de proeven in duplo, leest de revisie, waarbij hij de revisie van den auteur zooveel dit met vermindering van extra correctie mogelijk is, spaart. Hij waarschuwt den auteur voor kosten van extra-correctie, wanneer deze te ver gaande revisie daarin vervallen zou. Bij de lezing van het Ms. let hij op de spellingseischen en op uniformiteit, volledigheid en nauwkeurigheid in citaten en opgaven van literatuur.’¹⁴⁸

Om er zorg voor te dragen dat ‘de V.U.B. niet eenzijdig uitgroeit in de toevallige richting van het Dagelijksch Bestuur’ worden met wisselende regelmaat algemene ledenvergaderingen geconvoceerd.¹⁴⁹ Tabel 1 geeft een overzicht van alle leden van de vereniging tussen 1919 en 1948 en toont de diversiteit aan geleerde heren – en alleen heren – die zich het lot van de eerste reeks aantrekken. (Vanaf 1948 verschijnt een tweede V.U.B.-reeks.)

Tabel 1. Leden van de Vereeniging V.U.B., 1919-1948

			gewoon lid	adviserend lid
N. Adriani*	1865-1926	taalkundige	1919	1919-1926
J.W. Berkelbach van der Sprenkel*	1897-1944	historicus		1942-1944
D. van Blom	1877-1938	jurist en econoom		1919-1923
J. Boeke	1874-1956	geneeskundige	1919-1948	
	ondervoorzitter 1942-1945; (gewoon) bestuurslid 1945-1948			
H. Bolkestein	1877-1942	historicus	1919-1942	
G.B. Brom	1882-1959	neerlandicus, theoloog en kunsthistoricus	1942-	
F.J.J. Buytendijk	1887-1974	wijsgerig antropoloog	1919-1925	1925-1948
H.B.G. Casimir	1909-2000	natuurkundige		1939-1948

¹⁴⁸ De eerste algemene ledenvergadering (19 februari 1919) keurt behalve de Statuten, ook het Huishoudelijk Reglement en de Instructies voor den Secretaris en de Penningmeester goed. Deze bleven alle vier bewaard in: AB, V.U.B.-archief, I 1.

¹⁴⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 15 november 1919.

H. Djajadiningrat	1886-1960	filoloog		1919-1948
N.A. Donkersloot	1902-1965	letterkundige en literatuurhistoricus		1939-
J.C. van Eerde	1871-1936	volkenkundige	1924-1936	1923-1924
G.L. Gonggrijp	1885-1969	econoom	1942-	
B.A. van Groningen	1894-1987	classicus		1942-1948
M. de Haas	1866-1951	natuurkundige		1933-1948
L. van der Horst	1893-1979	psychiater	1933-	
H.J.G. Janssen van Raay*	c.1867-1942	jurist	1919-1942	
A.H.M.J. van Kan	1877-1944	rechtshistoricus	1919-1924	1924-1944
Ph. Kleintjes	1867-1938	rechtsgeleerde		1925-1937
A.J. Kluijver	1888-1956	microbioloog		1939-1948
Ph.A. Kohnstamm	1875-1951	natuurkundige en pedagoog	1919-1948	
	ondervoorzitter 1919-1942, 1945-1948			
H. Kraemer	1888-1965	taalkundige en (Ned. herv.) theoloog		1939-1948
J.P. Kruijt	1898-1975	socioloog		1942-1948
H.M. Luns	1881-1942	kunstenaar		1933-1942
G. Minderhoud	1889-1987	landbouwkundige	1942-	
B. van der Pol	1889-1959	natuur- en wiskundige		1942-1948
J.W. Pont	1863-1939	(Luthers) theoloog		1919-1939
H.J. Pos	1898-1955	filosoof	1927-1933	1933-1948
N.W. Posthumus	1880-1960	historicus	1919-1947	
I.Q. van Regteren Altena	1899-1980	kunsthistoricus	1942-	
A.H.M.J. van Rooy	1880-1937	verloskundige	1920-1937	
W. Schermerhorn	1894-1977	landmeetkundige (en politicus)	1942-1948	
A.A. Smijers	1888-1957	musicoloog		1939-1948
C. Snouck Hurgronje	1857-1936	oriëntalist	1919-1936	
J.A.G. van der Steur	1865-1945	architect	1919-1933	
F. de Vries	1884-1958	econoom	1933-	
H. Wagenvoort (Jr.)	1886-1976	latinist	1942-	
H.H. Zeijlstra Fzn.*	1881-1961	bioloog	1919-	
	secretaris-penningmeester 1919-			
J. de Zwaan	1883-1957	(Ned. herv.) theoloog	1919-	
	voorzitter 1919-			

* geen hoogleraar

Dat dit gezelschap behoorlijk heterogeen is, is geen toeval. De V.U.B. wil in het verzuilde Nederland een neutrale positie innemen, lees ook: aan alle zuilen verkopen. Daarnaast stelt het auteursprospectus dat de vereniging 'de veel-eenheid van onze beschaving in hare universitaire en andere uitingen'

wil weerspiegelen.¹⁵⁰ Bovendien houdt men in de eerst jaren vast aan zes afdelingen (I Godsdienst, wijsbegeerte en kunst, II Geschiedenis, III Sociale wetenschappen, IV Natuurwetenschappen, V Koloniën en omgeving en VI Productie, techniek en verkeer) met elk een redacteur. Het gevolg van al die desiderata is een vierledige set criteria: de belangrijkste confessies moeten vertegenwoordigd zijn, de (grotere) politieke overtuigingen moeten een stem hebben, de zes reeksen moeten een redacteur hebben en de verschillende universiteiten (en hogescholen) moeten een vertegenwoordiger hebben. Een en ander heeft tot gevolg dat het vertrek van één lid meerdere leemtes kan veroorzaken. Wanneer bijvoorbeeld de historicus H. Bolkestein al in het oprichtingsjaar te kennen geeft zich te willen terugtrekken, treedt een drievoudig probleem op. Niet alleen is de afdeling geschiedenis redacteurloos, Bolkestein vertegenwoordigt tevens de S.D.A.P. en de Universiteit Utrecht.¹⁵¹ Een drievoudige zoektocht vangt aan. Gelukkig komt Bolkestein later op zijn beslissing terug, maar het voorval is geen incident. Vandaar wellicht dat de vereniging nooit volledig aan haar eigenhandig opgelegd eisenpakket zal voldoen.

Gezocht: sleutelboekjes

De hoofdtaak van de vereniging is het verwerven van het auteursrecht op V.U.B.-waardige manuscripten. Het standaardcontract tussen vereniging en auteur bepaalt dat de laatste zijn auteursrecht overdraagt aan de vereniging, met uitzondering van het recht op vertaling.¹⁵² De uitgeverij wordt niet genoemd, maar de auteur verleent de vereniging wel toestemming om op haar beurt het auteursrecht over te dragen aan een derde partij. Daarnaast sluit de vereniging elke vijf jaar een algemeen contract met De Erven F. Bohn waarin ze alle voor de reeks verkregen auteursrechten overdraagt aan de uitgeverij.¹⁵³ De uitgeverij geeft de boekjes uit voor eigen risico en rekening. Tot slot tekenen vereniging en uitgeverij met enige regelmaat een contract

¹⁵⁰ AB, D 78, V.U.B.-auteursprospectus (eerste versie).

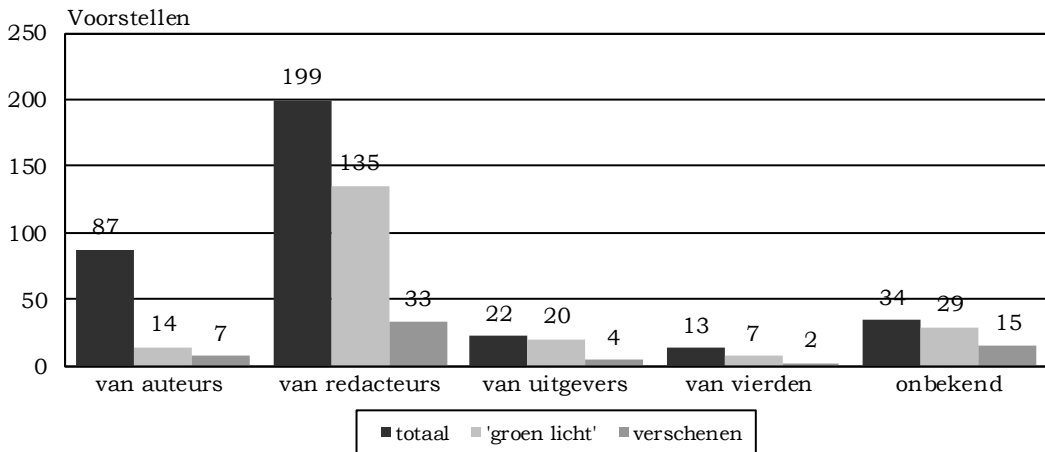
¹⁵¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 16 februari 1919.

¹⁵² AB, I 24, Contracten tussen de Vereeniging, resp. de Stichting V.U.B. en auteurs van de V.U.B.

¹⁵³ AB, I 25, Contracten tussen de Vereeniging resp. de Stichting V.U.B. en de firma De Erven F. Bohn betreffende de uitgave van de V.U.B.

waarin ze bevestigen dat het auteursrecht van een aantal bij naam genoemde boekjes is overgedragen.¹⁵⁴

Een bij wijlen gedetailleerd verslag van de zoektocht van de uitgevers en de leden van de Vereeniging V.U.B. naar ‘sleutelboekjes’ kan worden nagelezen in de notulenboeken van de vereniging, schematisch samengevat in Bijlage [11] en is hieronder in enkele figuren samengebald en gevisualiseerd.

Figuur 2. Aantal auteurs en/of onderwerpen overwogen in de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereeniging V.U.B. (1918-1939).¹⁵⁵

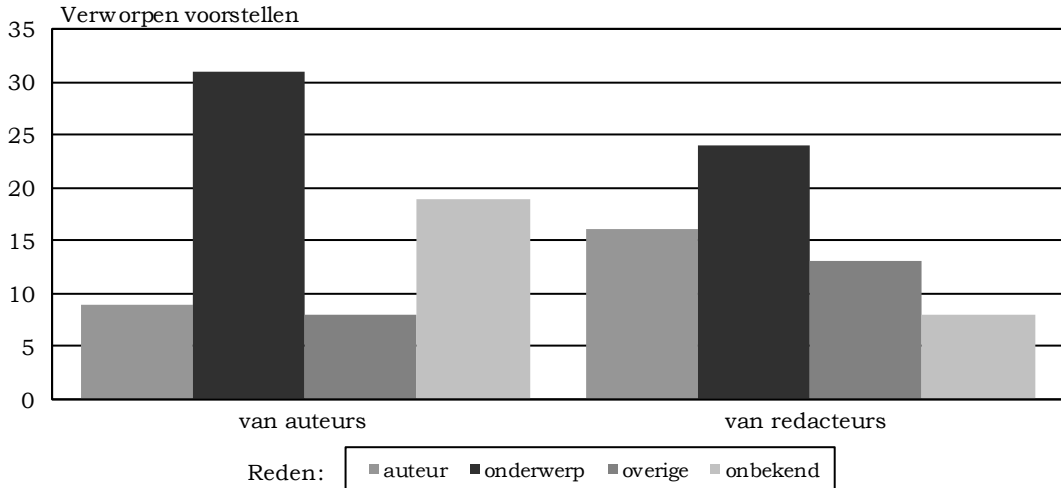
Allereerst bevestigt Figuur 2 de vaak gehoorde bewering van uitgevers dat de meeste niet-literaire publicaties *niet* tot stand komen op initiatief van de auteur. Jan Tadema's uitspraak, 'boeken, waarvoor het idee van je zelf is uitgegaan, zijn in den regel betere boeken dan die waarvan 't handschrift bij je in huis is gegooid', lijkt ook in de mond van de redactie gelegd te mogen worden.¹⁵⁶ De kanttekening die daar niettemin bij hoort, is dat voorstellen of

¹⁵⁴ AB, I 26, Bewijzen van overdracht van auteursrecht door de Vereeniging resp. Stichting V.U.B. aan De Erven F. Bohn.

¹⁵⁵ Het hoge 'slagingspercentage' in de categorie 'onbekend' vindt een verklaring in het feit dat in de notulen vaak weinig woorden vuil worden gemaakt aan deeltjes die vlot tot stand komen, waardoor ook weinig bekend is over de totstandkoming. Waarschijnlijk mag het merendeel verdeeld worden over redacteurs en uitgevers als initiatiefnemers.

¹⁵⁶ Interview met J.L. Tadema: [M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij 1', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 326 (woensdag 24 november, avondblad), D1.

uitgewerkte manuscripten van auteurs, eenmaal goedgekeurd door redactie en uitgevers, een veel grotere kans maken op daadwerkelijke publicatie. Maar op welke gronden worden proposities onder tafel geveegd?

*Figuur 3. Aantal auteurs en/of onderwerpen afgekeurd door de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereniging V.U.B. (1918-1939).
(Ook voorstellen die aanvankelijk zijn goedgekeurd,
maar in een later stadium alsnog verworpen worden.)*

Figuur 3 toont drie categorieën met redenen (naast een groep niet achterhaalbare) om een idee niet uit te werken of te aanvaarden. De belangrijkste categorie laat zich makkelijk aflezen: het *onderwerp* wordt niet goedgekeurd. Het gros van de afkeuringen geschiedt op basis van een typische uitgeversblik die de leden van de vereniging zich snel eigen maken: men verwacht te weinig belangstelling. Voor bijvoorbeeld een boekje over Schopenhauer door L.J. Schutte zien ze geen markt. J.D. Bierens de Haan beveelt het aan, maar de redactie is van mening dat de belangstelling in Schopenhaur afneemt.¹⁵⁷ Als de redactie zwijgt, is er altijd nog de stem van één van de uitgevers, die tijdens alle vergaderingen aanwezig zijn en naar wie geluisterd wordt. De ontdekking van de bloedsomloop, behandeld door F.M.G. de Feyfer krijgt bijvoorbeeld hun veto: 'De heer Tadema heeft de

¹⁵⁷ AB V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 27 september.

ervaring, dat voor historisch-medische studiën buitengewoon geringe belangstelling bestaat.¹⁵⁸

Daarnaast lijden met name voorstellen van buiten de kringen van de V.U.B. vaak aan een gebrek aan inzicht in het achterliggende plan van de vereeniging: *wetenschappelijke* 'sleutelboekjes' uitgeven voor de gestudeerde leek, zonder daarbij al te veel af te dalen in specialistische deelgebieden, of al te technische terreinen te betreden. Het blijft echter geval na geval afwegen. Dat muziekinstrumenten en hunne toepassing (W. Hutschenruyter Jr.), voordrachtskunst (B. Verhagen) of de geschiedenis der drankbestrijding (P. van der Meulen) 'geen inleidend werk tot een of anderen tak van wetenschap [zijn], en dus in de V.U.B. niet op [hun] plaats', vindt snel algemene instemming.¹⁵⁹ Maar waarom geen cultuurgeschiedenis van Nederland? In 1921 luidt het antwoord: 'dit onderwerp wordt voor één boekje te omvangrijk geacht'.¹⁶⁰ Drie jaar later kan het wel, op voorwaarde dat Huizinga het op zich wil nemen, maar hij weigert.¹⁶¹ In 1939 zetten de uitgevers de vraag opnieuw op de agenda. Nu is De Zwaan van mening 'dat onder jongeren hiervoor gezocht moet worden.'¹⁶²

Soms kan de redactie zich niet scharen achter een *auteur* – een tweede categorie. In het geval van de voorstellen van de auteurs zelf is een voor de hand liggende reden, als we ons realiseren dat de V.U.B. boekjes wil publiceren die geschreven zijn 'door de meest ter zake kundigen', een ongunstig oordeel over de schrijver of onbekendheid met de persoon. Op Christine Doormans werk over 'de innerlijke beteekenis der sprookjes', bijvoorbeeld, zit volgens Bolkestein de reeks niet te wachten. Hij 'heeft de voordracht over dit onderwerp van Mej. Doorman bijgewoond, en acht deze door en door dilettantisch.'¹⁶³ En T.S. van der Bij's aanbod om de 'wording

¹⁵⁸ AB V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹⁵⁹ AB, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

¹⁶⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹⁶¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924. Eén van de Tadema-boers reist vruchteloos af naar Leiden om Huizinga over te halen een Nederlandse cultuurgeschiedenis te schrijven voor de V.U.B. (AB, C 239, correspondentie 1925 (A-K), brief van De Erven F. Bohn aan J. Huizinga, 19 januari 1925 en V.U.B.-briefkaart van J. Huizinga aan De Erven F. Bohn, 20 januari 1925.) In 1919 stelt Huizinga hun ook al teleur door zijn weigering toe te treden tot de V.U.B.-redactie. (AB, C 60, fol. 25, brief van J.L. Tadema aan J. Huizinga, 20 maart 1919.)

¹⁶² AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, bestuursvergadering, 13 januari 1939.

¹⁶³ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

der cultuur' te behandelen, vindt evenmin gehoor: 'Deze heer is bij de redactie niet bekend. Een behandeling van de voornaamste anthropologische werkhypothesen zou voor de V.U.B. van belang kunnen zijn, maar in Nederland zal waarschijnlijk niemand te vinden zijn, die deze taak zou kunnen uitvoeren.'¹⁶⁴ Ook personen voorgedragen door een lid van de vereniging zijn niet vrij van kritiek. Op Goedewaagen wenst men geen beroep te doen om de Engelse filosofie te behandelen. 'Deze is volgens Prof. de Sopper daarvoor zeer bekwaam, maar eenzijdig-Marburgsch. Volgens Prof. Kohnstamm zou hij de Engelsche filosofen afbreken, zonder te waardeeren wat zij geven.' En daarmee is de kous af.¹⁶⁵

Opmerkelijk is ook dat een nieuwe naam in de reeks voorrang geniet boven een oude. Een boekje over dialectische theologie figureert een aantal keer op de agenda. Het zou in de handen van theoloog O. Noordmans gelegd kunnen worden, auteur van *Augustinus* (nr. 57). Of toch liever de filosoof J.C. Franken, schrijver van het proefschrift *Kritische Philosophie und Dialektische Theologie* (Amsterdam 1932)? 'Prof. de Vries meent, dat Franken een nieuwe naam zou zijn voor de V.U.B. hetgeen een voordeel is. Prof. Bolkestein beaamt dit.'¹⁶⁶

Bezwaren tegen een nieuw project, los van het onderwerp of de auteur, duiken ten slotte ook incidenteel op – een derde categorie. Vaak gaat het om deeltjes die in botsing zouden komen met al bestaande publicaties, binnen zowel als buiten de V.U.B. Naast *Psychologische begrippen en methoden* van Brugmans (nr. 17) kan een door Jac. van Dael aangeboden *Inleiding tot de psychologie* niet. Met het bestaan van *Romeinsche cultuur* van Samuel Koperberg in de Wereldbibliotheek (1928) vervalt ook de gedachte om een nummer aan de economische ontwikkeling van het Romeinse rijk te wijden: 'Men acht het beter naast dit boekje geen in onze reeks op te nemen.'¹⁶⁷ Een *Geschiedenis van de Vereenigde Staten* ten slotte, in bespreking gebracht door voorzitter De Zwaan, is bij voorbaat ten dode opgeschreven omdat 'zulk een

¹⁶⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

¹⁶⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

¹⁶⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 11 mei 1934.

¹⁶⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

boekje steeds in de schaduw zal staan van het werk van Prof. Huizinga', aldus N.W. Posthumus.¹⁶⁸

Daarnaast is er de kleine groep volledig uitgeschreven manuscripten waarvan de stijl en de opzet gewogen kunnen worden. A.J. Schneiders werk over literatuur, bijvoorbeeld, dat Kees Tadema meer een schoolboek vindt. Of de pennenvrucht van F.H. Fischer over buitenlandse verhalende literatuur sedert 1700, dat hij 'op grond van den stijl [...] niet voor opnemning geschikt' acht.¹⁶⁹ Penibel wordt de situatie wanneer een manuscript waarvoor een contract getekend is, arriveert en 'de redactie ernstige bezwaren tegen de copij' blijkt te hebben.¹⁷⁰ Dit overkomt het geschrift over de courant in Nederland van L.J. Plemp van Duiveland. De man sleept een schadevergoeding in de wacht gelijk aan het honorarium (f 300,-) en slijt naderhand zijn werk aan de Haagse uitgeverij Leopold, die het publiceert onder de titel *Journalistiek in Nederland* (1924).¹⁷¹

Ondanks alles glippen sommige manuscripten toch door al deze mazen en worden ze gepubliceerd in de reeks, ofschoon niet iedereen daarmee even ingenomen is. J. Tinbergens *Grondslagen der theoretische statistiek* (nr. 66) met name, dat in de bestuursvergadering van 6 juni 1936 aanleiding geeft tot een – verhitte? – discussie:

'Het boekje van Prof. Tinbergen acht hij [= J.C. Tadema] voor onzen lezerskring te moeilijk.

Prof. Kohnstamm deelt mede, dat het door de studenten gekocht wordt.

De Heer J.C. Tadema antwoordt, dat dit niet voldoende is; ook de gewone lezer moet het kunnen begrijpen.

De Voorzitter zegt dat het voor hem "Japansch" is.

¹⁶⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924. Huizinga publiceert meerdere werken over de V.S., waaronder: *Mensch en menigte in Amerika. Vier essays over moderne beschavingsgeschiedenis*. Haarlem 1918 en *Amerika levend en denkend. Losse opmerkingen*. Haarlem 1926.

¹⁶⁹ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 13 mei 1939.

¹⁷⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergaderingen, 1 april en 27 september 1922 en 25 april 1923.

¹⁷¹ In de algemene ledenvergadering van 19 februari 1919 wordt het honorarium voor een V.U.B.-deeltje vastgesteld: 'Goedgekeurd wordt, dat de auteurshonoraria zullen bedragen voor 3000 exemplaren f 300.- en voor iedere 500 ex. meer, f 50.- daarboven; ook voor herdrukken zal dit honorarium worden uitgekeerd.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934.) Incidenteel wordt afgeweken van deze regel.

De Heer J.L. Tadema acht het in onze reeks niet op zijn plaats.
Prof. Kohnstamm acht het van den aard van het boekje van Prof. v. Kan.
De Heer J.C. Tadema is van oordeel dat iedereen het boekje van Prof. v. Kan kan lezen, maar niet dat van Tinbergen.¹⁷²

Gezocht: auteurs

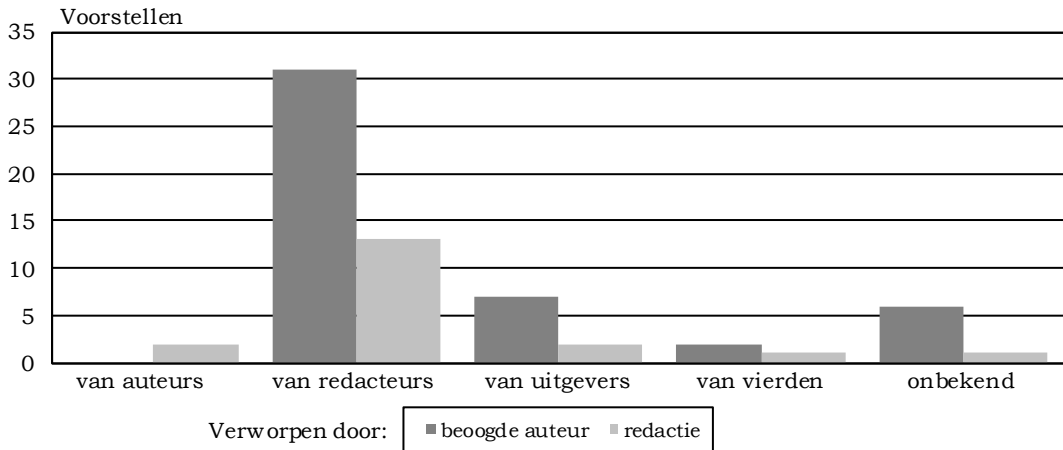
We zagen het terloops al naar aanleiding van het voorstel van Van der Bij: sommige ideeën vallen in goede aarde, maar de redactie meent dat een goede bewerker in Nederland niet voorhanden is. Deze gevallen zijn opgenomen in Figuur 3 als onderdeel van de categorie ‘verworpen omwille van de auteur’. Opname van een ‘Geschiedenis van het Czaristisch Rusland en zijn cultuur’ bijvoorbeeld, een voorstel van Kohnstamm, moet terug in de lade: ‘Prof. Bolkestein zegt, dat er geen bevoegde Nederlandsche bewerker voor te vinden zal zijn. Ondanks de pogingen van Prof. Kernkamp heeft nog geen student dit onderwerp durven aanvatten.’¹⁷³ En in 1933 noemt N.W. Posthumus ‘de staatsleer van het fascisme, maar zou niet weten wie hierover objectief zou kunnen schrijven.’¹⁷⁴ Een jaar later snijdt de voorzitter het onderwerp opnieuw aan: ‘het Bestuur meent thans niemand te kunnen vinden, die als schrijver over het fascisme niet gewraakt zou worden van een of andere zijde. Hij stelt daarom voor, dit onderwerp te laten vallen, tot de zaak meer bezonken is. Hiermede gaat de vergadering accoord.’¹⁷⁵ Het vinden van een goede, objectieve schrijver die het (vak)gebied overziet en voor iedereen aanvaardbaar is, het blijkt een hele uitdaging voor de redactie.

¹⁷² AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, bestuursvergadering, 6 juni 19 1936.

¹⁷³ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924.

¹⁷⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 10 maart 1933.

¹⁷⁵ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 11 mei 1934.

Figuur 4. Aantal voorstellen goedgekeurd door de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereniging V.U.B., later (alsnog) verworpen. 1918-1939.

Daarbij voegt zich nog het probleem dat de beoogde auteur ook tijd en zin moet hebben om in te gaan op een uitnodiging van de V.U.B. Figuur 4 laat daarover aan duidelijkheid niets te wensen over. Als eenmaal eensgezindheid bestaat over een onderwerp-schrijver-combinatie volgt het tweede struikelblok: de auteur. Onderstaand citaat, naar aanleiding van de uitgeverswens om naast de Italiaanse, Noorse en Nieuw-Griekse literatuurgeschiedenissen toch zeker ook een Nederlandse op te nemen, spreekt boekdelen:

'De Voorzitter deelt mede dat aanvankelijk aan Prof. Donkersloot verzocht was, hierover een boekje te schrijven. Deze werd niet bereid gevonden, doch vestigde onder meer de aandacht op Dr. W.A.P. Smit. Deze heeft voor de eerste jaren reeds een andere taak op zich genomen, en wees op Dr. K.H. Heeroma.

De Heer J.L. Tadema heeft een heel knappe essay van Heeroma over Bilderdijk gelezen, doch acht dezen schrijver voor de V.U.B. niet geschikt, daar hij de letterkunde alleen uit den christelijken gezichtshoek ziet.

Prof. de Vries acht het wel een zeer zware opgave, in één deeltje een Nederlandsche letterkunde te geven. Een geheele periode moet door één essay getypeerd worden.

Prof. Bolkestein wijst op Mevr. A.H.M. Romein-Verschoor; deze zou de letterkunde cultuurhistorisch kunnen behandelen. Zij is evenwel reeds met een dergelijk werk bezig.¹⁷⁶

De Heer J.L. Tadema wijst erop, dat in de Home University Library wel een boekje voorkomt, dat de geheele Engelsche letterkunde behandelt.¹⁷⁷ Men besluit, dit onderwerp voorloopig te laten rusten.¹⁷⁸

Daarenboven betekent een getekend contract nog lang geen zwart op wit garantie dat een auteur het beloofde zal leveren. Geregeld bereiken de redactie verzoeken om ontslag van een beloofde bijdrage: men is 'overwerkt', wordt geremd 'door een wankle gezondheid' of in beslag genomen door 'andere verplichtingen'.¹⁷⁹ Anderen lukt het eenvoudig niet tot schrijven te komen. De Utrechtse buitengewoon hoogleraar pedagogiek J.H. Gunning Wzn. bijvoorbeeld. In 1921 tekent hij een contract voor het schrijven van een inleidend deeltje over zijn vakgebied. Een jaar later laat hij weten 'dat hij hoopt, het manuscript tegen half November in te leveren', maar eind 1925 ontving men nog steeds geen letter.¹⁸⁰ De redactie is wel ter ore gekomen dat hij liever niet meer over de zaak spreekt.¹⁸¹ Negen jaar later breekt Gunning de stilte: hij 'wanhoopt, ooit een boekje te zullen samenstellen: hij is en blijft een essayist' en vraagt zich af, 'hoe men daarvoor aan hem heeft kunnen denken.'¹⁸²

Door de bovengenoemde obstakels om tot nieuwe deeltjes in de reeks te komen, blijft de redactie genoodzaakt de vinger aan de academische pols van Nederland te houden en scherpt ze in de loop der tijd haar strategieën aan, zonder het niveau van de reeks in gevaar te brengen. Een groot nieuw werk kan bijvoorbeeld aangegrepen worden om de auteur ervan te bewegen een korte, inleidende studie te schrijven. Met name De Zwaan gelooft in deze

¹⁷⁶ J.M. Romein & A.H.M. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. (4 delen) Amsterdam 1938-1940.

¹⁷⁷ G.H. Mair, *Modern English Literature* [Londen/New York] 1911.

¹⁷⁸ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 13 mei 1939.

¹⁷⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 25 april 1923; algemene ledenvergadering, 8 oktober 1927 en bestuursvergadering, 23 november 1928.

¹⁸⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 27 september.

¹⁸¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 2 oktober 1925.

¹⁸² AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 5 april 1934 en algemene ledenvergadering, 11 mei 1934. In 1935 wordt het contract verbroken.

aanpak. In 1928 deelt hij de vergadering mee dat A.J. de Sopper bezig is met 'een uitvoerige studie over Kant; is deze gereed, dan wil hij hieruit gaarne een beknopt werkje voor onze serie maken. Hij ziet licht in zijn studie, zoodat de verschijning van dit nummer niet uitgesloten is.'¹⁸³ Het jaar daarop komt De Zwaan met een gelijkaardig idee: 'Den voorzitter is het bekend, dat Prof. Bordewijk bij de Erven Bohn een groot boek zal uitgeven over economische theorieën in hun opwas en fouten. Zou hier niet tegelijk een kleiner, populair inleidend boekje, waarvan een eerste deeltje b.v. zou kunnen heeten: "Een historische inleiding tot de economie", uit kunnen voortkomen, dat in de V.U.B. een plaats kreeg?'¹⁸⁴

Kohnstamm op zijn beurt denkt meer aan persoonlijke begeleiding. Het voorstel van de nog jonge, maar veelbelovende hoogleraar H.J. Pos om een boekje getiteld *Uit de wereld der Talen* te schrijven, stuit bij de anderen op verzet: 'Men vreest, dat Prof. Pos nog te jong is om een niet-moeilijk boek te schrijven. Prof. Kohnstamm neemt het op zich met hem te spreken over de wijze waarop een nummer voor de V.U.B. zou kunnen worden bewerkt.'¹⁸⁵ Voor De Sopper, wiens beknopte boekje over Kant maar niet van de grond komt, heeft hij een ingrijpender plan: 'Wanneer De Sopper zijn aantekeningen beschikbaar zou willen stellen, zou Prof. Kohnstamm als diens "secretaris", daar een boekje van kunnen maken.'¹⁸⁶ Daarnaast ziet Kohnstamm ook heil in samenwerking met andere auteurs en beweegt onder andere hemel en aarde om een biografie over natuurkundige H.A. Lorentz tot stand te brengen. Nog in 1928, het jaar van diens overlijden, brengt hij onder meer Lorentz' opvolger Paulus Ehrenfest, A.D. Fokker, Marc de Haas én Albert Einstein bij elkaar om met hem samen de Nobelprijswinnaar en zijn werk een plaats in de V.U.B. te geven.¹⁸⁷ (Het plan om biografieën op te nemen in de reeks, komt hieronder nog aan de orde.)

¹⁸³ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 23 november 1928. Een neerslag van De Soppers Kant-studie verschijnt uiteindelijk pas in 1950, in de Tweede Reeks van de V.U.B. (nr. 27) onder de titel *Wat is filosofie?*

¹⁸⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 februari 1929. H.W.C. Bordewijk, *Leerboek der landhuishoudkunde* (2 delen) Haarlem 1936 en 1938.

¹⁸⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 2 oktober 1925.

¹⁸⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 6 jun 1936. De Sopper wijst dit voorstel van de hand. (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 13 januari 1939.)

¹⁸⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 23 november 1928. Uiteindelijk strandt het plan in 1932: 'Prof. Kohnstamm is er niet in geslaagd, medewerkers te

Een laatste strategie die enige keren wordt overwogen maar uiteindelijk nooit in een werkelijke publicatie resulteert, is het aantrekken van buitenlandse auteurs. De Belgische beoefenaar van de vergelijkende en antieke godsdienstgeschiedenis F.V.M. Cumont trekt bijvoorbeeld de aandacht: 'Hij zou kunnen behandelen: de religieuze stroomingen in het Romeinsche Keizerrijk. Hij leest en spreekt Hollandsch: [hij] kan dus desgewenscht in het Fransch schrijven; de tekst wordt dan in het Hollandsch vertaald en tegelijk kan het boekje in het Fransch uitkomen.'¹⁸⁸ Een alternatief is ook het laten vertalen van reeds geschreven werken. In 1925 komt met dit oogpunt het pas verschenen *Essentials of scientific method* van Abraham Wolf (Londen, 1925) ter tafel. Kohnstamm kent het en vindt het 'wel aardig, maar niet zóó belangrijk, dat gerechtvaardigd is, voor het eerst een vertaling juist hiervan in de reeks der V.U.B. op te nemen, die nu slechts oorspronkelijke Nederlansche werkjes bevat.'¹⁸⁹ Ondanks de buitenlandse voorbeelden van de reeks en ondanks het feit dat de redactie aanvankelijk had vooropgesteld vertaalde werken niet uit te sluiten indien geen Nederlandse schrijver beschikbaar was, verschijnt er uiteindelijk geen enkele vertaling in de V.U.B.¹⁹⁰

Gezocht: biografieën

In het midden van de jaren twintig initieert Kees Tadema een nieuwe cyclus boekjes binnen de reeks: biografieën van 'Groote Nederlanders, bijv. Van der Brugghen, Groen van Prinsterer of Thorbecke'. Hij acht dergelijke boekjes waardevol voor de V.U.B. en meent dat het publiek ze graag leest.¹⁹¹ Zijn idee wordt goed ontvangen en men besluit Thorbecke en Groen van Prinsterer op

vinden voor een Lorentz-biografie. Hij heeft schema's opgemaakt, maar niemand durft op zich te nemen, de geheele figuur van Lorentz samen te vatten. Dit onderwerp wordt daarom afgevoerd van de agenda.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.)

¹⁸⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 februari 1929. In 1932 krijgt de redactie het bericht dat Cumont 'wegens gezondheidsredenen niet in staat' is de taak op zich te nemen.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.)

¹⁸⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 2 oktober 1925.

¹⁹⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 24 mei 1922.

¹⁹¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924 en bestuursvergadering, 2 oktober 1925. Citaat uit de algemene ledenvergadering.

het verlanglijstje te zetten.¹⁹² Tijdens de daaropvolgende vergaderingen krijgt het plan steeds meer vorm en op voorstel van J.C. van Eerde komt er een lijst van te beschrijven personen tot stand waarop Hendrik Lorentz, Abraham Kuyper, koning-stadhouder Willem III, Hugo de Groot, Herman Schaepman, de gebroeders Pierson, Jan Toorop, A.F. de Savornin Lohman, Willem de Beaufort en de nog in leven zijnde Pieter Jelles Troelstra worden bijgeschreven.¹⁹³ Men acht het plan geslaagd als er een tiental biografieën verschenen zal zijn. Tadema ziet in het publiceren van biografieën een grootse taak weggelegd voor de reeks. Nederland heeft immers geen traditie in die zin – in tegenstelling tot Engeland – en met name ‘voor het jongere geslacht zijn levensbeschrijvingen zoo goed. Z.i. moet de V.U.B. opwekken om in deze leemte van de Nederlandsche litteratuur te voorzien.’¹⁹⁴ Ook de redactieleden buigen zich ijverig over het nieuwe project:

‘De Redactie van “De Gids” heeft voor eenige jaren een dergelijk plan opgevat; Jan Veth zou daarbij de portretten leveren. Het is evenwel bij één enkele biographie gebleven (Dr. J.W. IJzerman, door Prof. J.C. van Eerde). De auteurs durfden het niet aan, daar voor de bewerking van zulk een biographie naast kennis ook liefde noodig is. *Prof. Bolkestein* bevestigt dit laatste en acht een aanhanger daarom desnoods aangewezen als schrijver.

De Voorzitter meent, dat als op enthousiasme de nadruk gelegd moet worden, men de schrijvers ook buiten de kring der geleerden kan zoeken. De heer J.C. Tadema oppert de vrees, dat bij het opdragen van een biographie aan een partijgenoot, partijpropaganda zou kunnen binnensluipen. *Prof. Bolkestein* meent, dat wie weet voor welken kring hij schrijft, zich toch wel zal beperken, wat partijpropaganda aangaat. *Prof. Kohnstamm* stemt hiermede in. Een figuur als Troelstra kan alleen door een S.D.A.P.’er worden behandeld. De heer J.C. Tadema meent, dat men zich moet beperken tot overledenen.’¹⁹⁵

¹⁹² Zie Bijlage [11], 24-15 en 25-6.

¹⁹³ Zie Bijlage [11], 27-3, 27-5, 27-21, 27-22, 29-3, 29-5, 29-6, 29-7, 29-9 en 29-10.

¹⁹⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 8 oktober 1927.

¹⁹⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 8 oktober 1927. J.C. van Eerde, ‘Dr. J.W. IJzerman. Aetat LXXV’, in: *De Gids* 90 (1926) 3, p. 402-413.

Men concludeert dat biografen moeten worden gezocht die 'een portret, weergevende de culturele betekenis van den beschrevene voor de samenleving' kunnen schrijven.¹⁹⁶

In 1931 zijn dan de eerste twee biografieën gereed: P.A. Diepenhorsts *Dr. A. Kuyper* (nr. 50) en H. van Malsens *Alexander Frederik de Savornin Lohman* (nr. 52); in 1932 gevolgd door *Thorbecke* van I.J. Brugmans (nr. 56). De boekjes lossen echter bij lange na niet de hoge verwachtingen in die de redactie zo had gekoesterd. Al in 1932 komen de uitgevers met het ontgoochelende nieuws dat ze niet het verwachte succes hebben bij het (koop)publiek en oordelen hard: Nederland heeft geen goede biografieschrijvers.¹⁹⁷ Het jaar nadien sabelt Bolkestein de biografieën neer: 'Terwijl hij die van Thorbecke geslaagd acht, is hij van oordeel dat die van Kuyper en de Savornin Lohman beneden peil zijn.' De Zwaan maakt de balans op: 'De biografieën zijn slecht verkoopbaar. Nederlandsche schrijvers schijnen er moeilijk toe te brengen, biografieën te geven.' Het doek valt voor de cyclus en de redactie schrapt het merendeel van de namen op het verlanglijstje.¹⁹⁸

Er doet zich echter een probleem voor, namelijk 'dat als de reeks der biografieën, die weinig succes heeft gehad, wordt gesloten, het verwijt van eenzijdigheid gerechtvaardigd zou zijn, indien niet ook een R.K. figuur zou zijn opgenomen.'¹⁹⁹ Vanuit katholieke kringen adviseert men een biografie van Schaepman.²⁰⁰ De uitgevers, nochtans bekend met de criteria van de Vereniging, verzetten zich ertegen:

'De Heer J.C. Tadema acht Schaepman voor niet-Katholieken zonder betekenis, terwijl R. Katholieken slechte boekenkopers zijn.

De Voorzitter zegt, dat de Christelijke Arbeidersbeweging wel degelijk Schaepman nog niet vergeten is.'²⁰¹

¹⁹⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 23 november 1928.

¹⁹⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

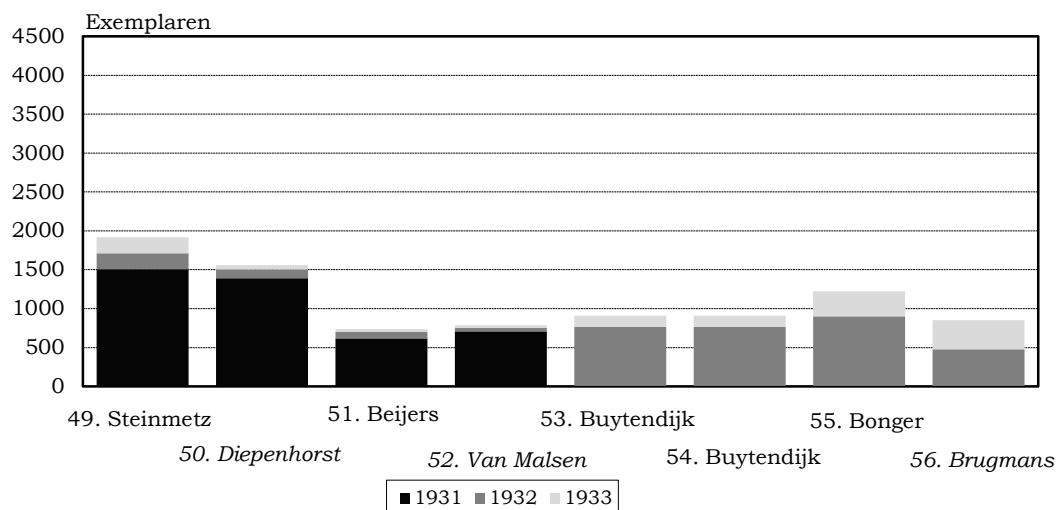
¹⁹⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 10 maart 1933.

¹⁹⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 10 maart 1933.

²⁰⁰ 'Ingekomen is voorts een schrijven van den Heer H.T. van Muland, lid der Prov. Staten van Noord-Holland, die aandringt op opneming van een biografie van Dr. Schaepman in de V.U.B. en daarvoor veel belangstelling in R.K. kringen verwacht, waarmede de HH. Tadema het niet eens zijn.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 10 maart 1933.)

²⁰¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 10 maart 1933.

De uitgever zwicht voor de redactie en Schaepman komt bovenaan het gedecimeerde lijstje.²⁰²

Figuur 5. Verkoopcijfers van de V.U.B.-deeltjes nr. 49 t.e.m. 56
gepubliceerd in de jaren 1931-1932.
Oplage: 3.000 ex. Biografieën cursief.

Hoe desastreus zijn de verkoopcijfers van de biografieën? Figuur 5 geeft een indruk van de situatie aan het eind van het jaar 1933. Wat blijkt? *Alexander Frederik de Savornin Lohman* door Van Malsen (nr. 52) en zeker *Thorbecke* door Brugmans (nr. 56) zijn inderdaad niet zo gewild, maar *Dr. A. Kuyper* van Diepenhorst (nr. 50) houdt zich kranig staande. Wat vooral opvalt, is de *algemene* daling van de verkoopcijfers in vergelijking met de eerste jaren van de V.U.B. (Figuur 1). De enige nummers die zich enigszins kunnen meten met hun vroegste voorhangers zijn de *Inleiding tot de sociologie* (nr. 49) van de Toynbee-pionier en intussen vermaard etnoloog en socioloog Steinmetz én Diepenhorsts boekje. Als we bedenken dat de uitgevers vonden dat de allereerste cijfers geen bewijs waren dat de reeks er 'in' was, dringt de conclusie zich op dat het biografieëndebacle veeleer een hernieuwde teleurstelling is. Wellicht hadden ze gehoopt met het op de Nederlandse kaart

²⁰² In 1936 verschijnt als nr. 69: G. Brom, *Dr. H. Schaepman*. Drie jaar later, wanneer de biografieën nogmaals besproken aan bod komen, wordt gemeld: 'Ook die van Schaepman gaat slecht, hoewel dit boekje goed geschreven is.' (AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 13 mei 1939.)

zetten van een ‘nieuw’ genre in één beweging ook de V.U.B. een stevige impuls te geven. Hier moeten we de vraag stellen of het moment van introductie de tijd niet tegen had.

De crisis

Ten tijde van de publicatie van de eerste biografieën beleeft de Nederlandse boekhandel minder rooskleurige tijden. De Nederlandse economie verkeert in één van haar meest woelige tijden. Met de grote beurscrash van 29 oktober 1929 kwam abrupt een einde aan de relatieve welvaart van de jaren twintig. De wereldeconomie brokkelt in snel tempo af (1930-1932), krabbelt moeizaam weer overeind (1933-1937) en is, na een korte inzinking (1938), aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog weer grotendeels gerevalideerd. De depressie in Nederland kent ongeveer hetzelfde verloop, zij het dat de eerste tekenen van herstel pas in 1936 zichtbaar worden.²⁰³ Al te optimistische uitgevers die de crisis niet snel genoeg onderkenden, gingen letterlijk en figuurlijk gebukt onder ‘krakende voorraadzolders’ en werden gedwongen tot verkoop ‘tot elke prijs, waar dan ook’.²⁰⁴

De Erven F. Bohn gaan weliswaar niet over tot draconische maatregelen, maar het gaat haar ook zeker niet voor de wind. In 1934 brengt Kees Tadema de problemen voor het eerst ter sprake in een V.U.B.-vergadering tijdens een gesprek over de wanhopende essayist Gunning:

‘De Heer Tadema stelt voor, dit onderwerp te laten rusten. Het debiet der V.U.B. is met minstens 25 % achteruit gegaan. De oorzaak is begrijpelijk. – We hebben nog wel een 30 onderwerpen in bewerking. Hij zou gaarne zien, dat de redactie, tenzij zich iets saillants voordeed,

²⁰³ B.M.A. de Vries en J.Th. Lindbad, ‘Groeï en depressie: 1850-1940’, in: B.M.A. de Vries (red.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000*. Derde, geheel herziene druk. Groningen 2000, p. 253-289.

²⁰⁴ J. van Rosmaelen, ‘Economische wederwaardigheden van boekhandel en uitgeverij tussen de jaren 1877 en 1977’, in: D. van der Stoep (red.), *Het lam voor de glazen. Opstellen over een eeuw boekbedrijf 1877-1977. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het veteranengezelschap De Langste Dag*. Baarn 1977, p. 128-152. Citaat op p. 143. Voor een voorbeeld van grootscheepse prijsverlaging, zie: K. Thomassen, ‘Het economisch wel en wee van de uitgeverij’, in: Sj. van Faassen, H. Oldewarris en K. Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse’s Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Rotterdam 1993, p. 27-38.

vooral langzaam voortging met haar taak. De Voorzitter neemt dit voorstel over, waarmede de vergadering accoord gaat.²⁰⁵

Een jaar later trekt de uitgever harder aan de noodrem. Bij de aanvang van de bestuursvergadering van 18 mei 1935 neemt hij uitvoerig het woord:

‘In het algemeen is het boekendebiet sterk achteruitgegaan, in het bijzonder de verkoop van wetenschappelijke boeken ($\pm 60\%$). De achteruitgang van den verkoop der V.U.B.-reeks is $\pm 50\%$. [...] Van de nummers 52-63 heeft geen enkel het aantal ex. bereikt (1800) dat noodig is ter dekking van de drukkosten; het aantal verkochte ex. ligt tusschen 431 en 1486.

Boekjes die niet voor een of andere studie voorgeschreven zijn, gaan als regel slecht. Onder de nog in bewerking zijnde nummers zijn een aantal, waarvan vooruit te zeggen valt, dat zij een groot exploitatie tekort zullen opleveren. Van boekjes, waarop jarenlang gewacht wordt, kan wellicht op het meest ongelegen oogenblik de copij binnenkomen.

De Heer *Tadema* vindt, dat de copij van reeds in bewerking zijnde boekjes in allen gevalle geaccepteerd moet worden, maar zou gaarne zien, dat bij nieuwe contracten een beperking gemaakt wordt.

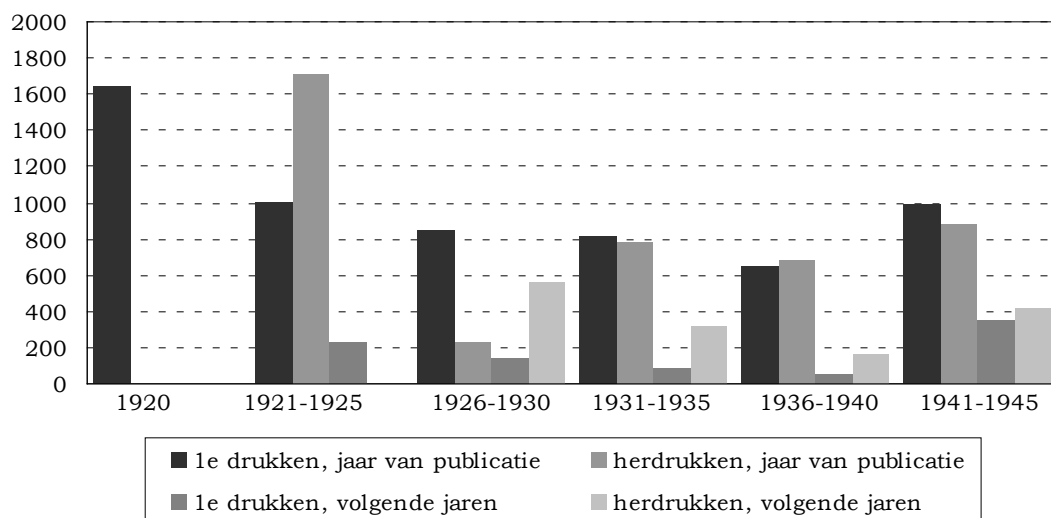
Besloten wordt dat zooveel mogelijk alleen boekjes, die bij het onderwijs gebruikt worden of over onderwerpen, die de algemeene belangstelling trekken, zullen worden opgenomen; dat getracht zal worden lang loopende contracten te verbreken, en voorts in nieuwe contracten een levertijd van ten hoogste drie jaar in te voegen, daar inmiddels wellicht van andere zijde reeds boekjes kunnen zijn verschenen over hetzelfde onderwerp, die de uitgave in onze reeks overbodig maken.²⁰⁶

De verkoopcijfers bevestigen het beeld dat Tadema hier schetst. Vanaf 1920 gaan er per jaar ten minste zo'n 7.000 V.U.B.-deeltjes over de toonbank, geregeld zelfs meer dan 10.000. In 1935 neemt de verkoop echter een duik

²⁰⁵ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 11 mei 1934.

²⁰⁶ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953. De redactie schraapt inderdaad diverse lopende projecten. (Bijlage [11].)

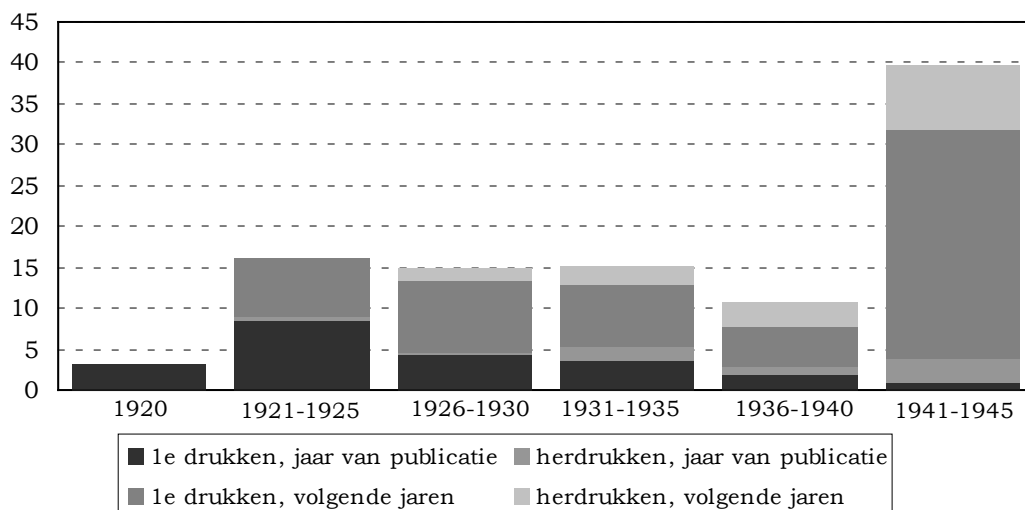
naar 5.385 exemplaren. Het is het zwartste jaar uit de boekhouding van de reeks. Dit betekent ook dat tijdens de jaren 1929-1934 de totale verkoop nog relatief stabiel blijft. Met de gegevens in de figuren 6 en 7 kunnen we deze cijfers nuanceren.

Figuur 6. Gemiddeld verkoopcijfer van alle V.U.B.-deeltjes op de markt per nummer, per jaar.²⁰⁷

Veelzeggend in Figuur 6 is in de eerste plaats het gestaag slinken van zowat elke kolom tot aan de Tweede Wereldoorlog. Minst opvallend, maar bovenal veelzeggend is het langzaam verdwijnen van de uiterst belangrijke (derde) kolom '1e drukken, volgende jaren' – van circa 236 exemplaren (1921-1925) over 145 (1926-1930) en 93 (1931-1935) tot een schamele 53 (1936-1940).

²⁰⁷ De kolom 'herdrukken, jaar van publicatie' geeft voor de periode 1921-1925 een vertekend beeld. Er verschijnt slechts één herdruk, de tweede druk van *Inleiding tot de rechtswetenschap* van Van Kan (1925), waarvan meteen 1.718 exemplaren worden verkocht.

Figuur 7. Percentages verkochte V.U.B.-deeltjes van de totale verkoop, 1920-1945.

De verkoop van de V.U.B.-nummers is met andere woorden tijdens de jaren van de depressie behoorlijk stabiel. Niet door de verkoop van oude nummers, wel door de verkoop van nieuwe deeltjes in hun jaar van publicatie en, zoals Figuur 7 toont, de verkoop van herdrukken, de *steady sellers* of fondstitels. Bovendien zijn de meeste goedlopende nummers boekjes die als handboek gebruikt worden aan universiteit of hogeschool. Nochtans niet bedoeld als een reeks met 'gecondenseerde handboeken', komt de V.U.B. de jaren dertig door zonder diepe kleerscheuren juist dankzij de boekjes die hun weg weten te vinden als inleidend studieboek voor studenten.

De depressie mag volgens de geschiedenisboeken in de periode 1936-1940 dan wel grotendeels voorbij zijn, voor de V.U.B. zijn het juist de donkerste jaren. Dit fenomeen wordt ten dele verklaard door het antwoord van Kees Tadema op de vraag van De Zwaan in 1939 of aan zijn wens voldaan is, 'dat de V.U.B. niet te hard zou lopen':

'De Heer J.C. Tadema zegt, dat er verschil is tusschen "niet te hard lopen" en "stilstaan". Dat laatste is nooit de bedoeling geweest. Om de nog aanwezige voorraad te kunnen exploiteeren, moet de V.U.B. een teken van leven geven door nieuwe nummers te laten

verschijnen.²⁰⁸ Het is dus wel degelijk de bedoeling, deze reeks aan den gang te houden. De toestand is wel niet bepaald verbeterd, maar ook niet noemenswaard slechter geworden. Sommige boekjes zijn beslist verouderd (bijv. Holst, Sluiter), maar verscheidene andere zijn nog van volle waarde (Kielstra, Salverda de Grave). Het publiek wil evenwel telkens wat anders, en boeken, die nog pas kort geleden zijn verschenen.’²⁰⁹

In 1939 verschijnt nummer 73, *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlands-Indië* van H.Th. Fischer; in 1940 en 1941 gevolgd door De Zwaans driedelige *Inleiding tot het Nieuwe Testament* (nr. 74-76). Intussen zijn de kaarten op het wereldtoneel echter dusdanig geschud dat ook voor de V.U.B. een nieuw tijdperk aanbreekt. De boekjes van De Zwaan waren de laatste in de eerste reeks en in 1948 presenteren redactie en uitgevers een tweede V.U.B.-reeks.

4. Een uitverkochte reeks

Ontelbare Nederlandse boeken die tijdens de jaren dertig ten dode opgeschreven de zolders van menig uitgevershuis doen kraken onder hun gewicht, worden tijdens de oorlogsjaren met honderden tegelijk op bestelling afgestoft en rondgestuurd. Zo ook tienduizenden exemplaren uit de V.U.B. Aan het begin van het hoofdstuk zagen we al dat in 1945 de meer dan 300.000 gedrukte deeltjes uit de reeks nagenoeg waren uitverkocht (zie ook Bijlage [12]). Figuur 7 maakt het aandeel van de oorlogsverkoop anschouwelijk: bijna 40 % van alle exemplaren wisselen van eigenaar tijdens de jaren 1941-1945. Kees Tadema:

‘Buitenlandsche boeken behalve Duitsche – en daarvan is de verkoop niet groot – zijn niet te verkrijgen, zoodat de Nederlandsche uitgaven groote afzet vinden. Sommige deeltjes der V.U.B. hebben den dubbelen verkoop van vroeger (het boekje van Tinbergen, dat voor niet wiskundig onderlegde statistici zelfs al te moeilijk is, bijv. 300 à

²⁰⁸ In 1937 verschijnt geen nieuw deeltje. In 1938 en 1939 telkens één: F. Koster, *Natuurbescherming in Nederland* (nr. 71) en J.J. van Schmid, *Het denken over staat en recht in de negentiende eeuw* (nr. 72).

²⁰⁹ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, bestuursvergadering, 13 mei 1939.

400; het verouderd boekje van Mej. Sluiter [= *De menselijke voeding* (1923)]wordt zelfs gevraagd.²¹⁰

Voor de Tadema's gaat de vaststelling van Van den Brink op dat 'diegenen die in de jaren dertig het minst alert waren bij de mogelijkheid van prijsverlaging of 'verramsing' [...] het beste af [waren] tijdens de oorlogseconomie.'²¹¹ Zo brengt de Tweede Wereldoorlog de Tadema's behalve papierschaarste, abjecte bemoeienis en censuur ook onverwachte financiële successen als gevolg van een onverminderde vraag naar ontspanning en kennis. Dat mocht verouderde of zware kost zijn.

CONCLUSIES

In een *tour d'horizon* van het Nederlandse boekenveld tijdens de twintigste eeuw memoreert Rienk Visser het feit dat De Erven F. Bohn aan het begin van de eeuw de plannen van Leo Simons voor de gezamenlijke oprichting van de Wereldbibliotheek van de hand wees uit vrees dat de uitvoering ervan alle andere werkzaamheden zou overvleugelen. Maar, voegt hij eraantoe, met de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK revancheerde de uitgeverij zich binnen haar mogelijkheden.²¹² De Tadema's slaagden inderdaad in hun minder grootschalige opzet om een serie 'sleutelboekjes' op de Nederlandse markt te brengen. Het waren boekjes die naar idee, inhoud en vorm volledig gemodelleerd waren naar Engelse voorbeelden. Op initiatief van Nederlandse academici gingen *Toynbee*-werk en de *University Extension Movement* voor, de HOME UNIVERSITY LIBRARY volgde in de gedaante van de V.U.B. Net als de Wereldbibliotheek paste de reeks in het negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse ideaal van volksontwikkeling. *Hinauflesen* als aanbevolen recept om geestelijk en maatschappelijk hogerop te komen.

Zoals Van Nouhuys voor de literatuur een belangrijke stem had, zo kreeg de redactie van de V.U.B. een hoofdrol toebedeeld bij de acquisitie van nieuwe deeltjes. Van Nouhuys fungeerde in alle stilte als adviseur, de

²¹⁰ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 2 december 1942.

²¹¹ R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1938-1985*, p. 57.

²¹² R. Visser, 'De grote sprong voorwaarts', in: *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven*, [Amsterdam] 1979, p. 84-100.

hoogleraren in de redactie daarentegen fungeerden openlijk als klankbord (en daarmee ook als uithangbord). De uitgevers formaliseerden dit netwerk van adviseurs door een heuse vereniging op te richten met als enig doel het verwerven van het auteursrecht op V.U.B.-manuscripten. Ze maakten daarbij een duidelijke scheiding tussen de twee kernactiviteiten van de uitgeverij volgens de terminologie van Bhaskar (zie Inleiding): de redactie *filterde*, de uitgevers *versterkten*. Toegegeven, in de praktijk zetelden de uitgevers ook in de redactie, waardoor ze meewogen op de selectie, en ook mocht de redactie wel eens meespreken over vormgeving en reclame van de boekjes. Toch vat de filteren-en-versterken-metafoor helder de formele verdeling van taken samen, een verdeling die tot op zekere hoogte ook al bepalend was voor de verhouding tussen de Tadema's en Van Nouthuys.

Maar ondanks de brede inzet van de Nederlandse intellectuele elite (over de zuilen heen), een groots aangepakte reclamecampagne gericht op boekhandel en publiek en een stevige prijsverlaging werd de V.U.B. nooit de verhoopte grote klapper. Wellicht was de crisis daar deels debet aan, maar dat is minder dan het halve antwoord. Bovenal zijn de uitgevers er nooit ten volle in geslaagd de boekhandel en het potentiële kooppubliek duidelijk te maken waar de reeks voor stond: wetenschappelijk verantwoorde, overzichtelijke en degelijke inleidingen op een bepaald vakgebied, geschreven door een autoriteit op het terrein en bedoeld voor geïnteresseerden die enige opleiding hadden genoten. Reputatie en fondsprofiel van het huis in combinatie met de hooggeleerde redactieleden benadrukten te sterk het wetenschappelijke karakter van het project. Daarbovenop, en daarmee het voorgaande versterkend, voldeden ondanks alle goede zorgen van de redactie sommige deeltjes niet aan het vooropgezette idee, getuige enkele minder geslaagde biografieën of het al te taaie werk van Tinbergen over statistiek. Als we de spectaculaire, maar uitzonderlijke verkoop tijdens de Tweede Wereldoorlog buiten beschouwing laten, dan heeft het er alle schijn van dat de reeks haar relatieve succes grotendeels te danken had aan het feit dat diverse deeltjes jarenlang figureerden op de literatuurlijsten van inleidende colleges aan de universiteit. Bekendste voorbeeld is de *Inleiding tot de rechtswetenschap* van Van Kan. De V.U.B. stroomde meer dan de uitgevers lief was in de academische bedding van de rest van het fonds.

Met de V.U.B. wilden de uitgevers zich op een voor De Erven F. Bohn nieuw uitgeefveld begeven: het relatief jonge uitgeefveld van de populair-wetenschappelijke lectuur. Naar de vorm slaagden ze in hun opzet. Ze *frameden* hun nieuwe, populair-wetenschappelijke segment zoals het hoorde in die tijd: een relatief klein formaat, een breed opgezette publiciteitscampagne, de serieformule als een ‘Verlag im Verlage’ (een *imprint avant-la-lettre*), etc. Inhoudelijk sloegen ze echter de plank ten dele mis. In hun streven naar een populaire reeks ‘in de goeden zin van het woord’ werd de reeks te wetenschappelijk (bevonden), waardoor ze in het schemergebied tussen populair-wetenschappelijk en wetenschappelijk belandde. De V.U.B. getuigt van het feit dat uitgeefvelden nooit scherp afgebakend zijn. De uitgevers behandelden de reeks alsof ze op het populair-wetenschappelijke uitgeefveld functioneerde, maar waarschijnlijk maakte ze evengoed of zelfs veeleer deel uit van een wetenschappelijk uitgeefveld.

Afgezien van de vraag op welk uitgeefveld de reeks nu exact functioneerde, als segment kende ze een aantal opmerkelijke strategieën van fondsvorming. De zoektocht naar nieuwe deeltjes was een verhaal van op- en weer afvoeren van titels, omdat de deskundige niet kon schrijven of de schrijver niet deskundig was en de redactieleden in eigen land niemand kenden die de twee vaardigheden wist te verenigen. De redactie streefde bewust geen auteursoeuvres na. Een nieuwe naam in de reeks kreeg expliciet de voorkeur boven een oude bekende. Een mix van jong en oud had evenmin prioriteit. Belangrijker was dat een auteur over de maturiteit beschikte om een volledig vakgebied helder samen te vatten. Het ontbreken van buitenlandse auteurs bleek dan weer geen bewuste keuze, maar een traditie die langzaam insleet. Voorts werd een werk voorgesteld als de opvolger van een eerder werk (van Eerde – Fischer) of liet men een deeltje geheel omwerken (Buytendijk) om het nieuw leven in te blazen. Kortom, de hoekstenen van de V.U.B. waren, behalve de redactie en de naam, de *titels*. Met name die titels die hun weg vonden naar de collegebanken groeiden uit tot aan Bohn én aan de V.U.B. verbonden *fondstitels*.

Conclusies

Amper enkele maanden aan het hoofd van De Erven F. Bohn vat uitgever Kees Tadema zijn visie op de Nederlandse boekenmarkt samen voor zijn letterkundig adviseur Willem Gerard van Nouhuys: 'De mensen koopen alleen boeken, welke ze noodig hebben en dan kinderwerkjes, maar overigens is het dunnetjes.'⁸²¹ Een terloops neergepend zinnetje waarvan de eerste helft kan gelden als adagium voor veertig jaar De Erven F. Bohn. Jaar na jaar sturen Kees en Jan Tadema het fonds van hun uitgeverij bij, van behoorlijk breed georiënteerd naar overheersend wetenschappelijk, voor meer dan tachtig procent bestaand uit medische, juridische en economische uitgaven van de hand van Nederlandse geleerden. Het resultaat is een fondslijst met een stevig aantal academische handboeken – verplichte stof voor studenten – en een aanzienlijke lijst wetenschappelijke reeksen en vakbladen – onontbeerlijk voor elke Nederlandstalige jurist, econoom of arts. Het artistieke en literaire schrappen ze al vroeg in de twintigste eeuw. Hoewel verplichte lectuur voor een grote groep, raken de schoolboeken uiteindelijk eveneens uit de gratie. Nochtans op het eerste gezicht een hernieuwde verbreding van het fonds, bekrachtigt de populair-wetenschappelijke VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK tijdens de zware jaren dertig de waarheid van het adagium: de goedlopende deeltjes zijn deze die zich ontpoppen tot verplichte lectuur bij inleidende colleges aan universiteit of hogeschool. Boeken welke mensen nodig hebben. Bovendien versterkt de nadruk op het academische gehalte van de reeks (onbewust) de cohesie tussen dit segment en de rest van het wetenschappelijk fonds.

DE UITGEVERS: EEN PRODUCT VAN HUN TIJD

De gebroeders Tadema zijn in meerdere opzichten exemplarisch voor een ganse generatie Nederlandse uitgevers die rond 1900 de leiding over een

⁸²¹ AB, C 41, fol. 430-431, brief van J.C. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 6 december 1899. 'Overigens' betekent hier 'voor het overige'. Overigens vergeet Tadema hier de werkelijk populaire lectuur, zoals pulpbladen en –romans.

grotere, gevestigde uitgeeffirma overnemen van hun vader. Ze maken werk van de professionalisering van het nationale boekenvak op het vlak van organisatie en opleiding en kiezen steeds nadrukkelijker voor rationalisatie van het uitgeefbedrijf, door arbeidsdeling en door specialisatie van het fonds. Zoals vele grote negentiende-eeuwse huizen die tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw naam en faam weten hoog te houden en duurzaamheid in de vorm van economische continuïteit weten te waarborgen, versmalt De Erven F. Bohn de fondslijst tot een handvol wetenschappelijke segmenten met een gegarandeerde minimale afzet. Sommige uitgevers kiezen de afslag van het kinderboek of de triviale lectuur; de Tadema's bewandelen de route van het (langlopende) niet-publieksboek. Ze kunnen dit doen omdat de markt het toestaat. De relatief kleine Nederlandstalige afzetmarkt maakt in de jaren rond de eeuwwisseling een aanzienlijke groei door. De bevolkingstoename vergroot de algehele afzetmarkt, de invoering van de schoolplicht en de expansie van het hoger onderwijs creëren een stabiele markt voor school- en handboeken. Dat zijn markten met een gegarandeerde omzet en redelijk voorspelbare opbrengsten. Markten die bovendien ook in crisistijden nog behoorlijk overeind blijven. De afzetmarkt voor belletrie en andere kunstzinnige boeken – werken die de mensen *niet* nodig hebben – blijft daarentegen beperkt. Reden voor veel ervaren uitgevers om, wanneer in diezelfde jaren het ideaal van autonoom (dat wil zeggen, niet op het publiek gericht) literair schrijverschap een vlucht neemt, de belletrie aan jonge, cultureel-idealistische of gefortuneerde uitgevers te laten.

Nieuw noch toevallig, maar niettemin opvallend is de niet aflatende belangstelling van deze generatie uitgevers voor de ontwikkelingen in het buitenland. Vooral vreemde gebruiken en nieuwigheden uit de V.S. worden in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* met grote regelmaat besproken en diverse Nederlandse noviteiten vinden hun oorsprong in een buitenlands model. De drie fondssegmenten waaraan in deze studie een apart hoofdstuk is gewijd, (prachtwerken, literaire werken en de V.U.B.) zijn alle drie in meerdere of mindere mate schatplichtig aan Engelse voorbeelden. De prachtwerken-nieuwe-stijl die aan het eind van de negentiende eeuw het licht zien en voor de Tadema's de hoofdreden vormen om colporteurs in dienst te nemen, zijn exponenten van de Nieuwe Kunst. De vormgeving van deze werken heeft dus wortels in de *Arts and Crafts*-beweging. Bij de keuze van uit

te geven literatuur verlaten de uitgevers zich jarenlang op hun stil literair adviseur Van Nouhuys, de letterkundige die in die functie verbonden wordt aan de uitgeverij in navolging van de Engelse gewoonte *readers* in dienst te hebben. En de V.U.B. wordt naar opzet, vorm en inhoud volkomen gemodelleerd naar de Engelse HOME UNIVERSITY LIBRARY-reeks. Bovendien gebruikt de V.U.B.-redactie de reeks als vehikel in hun streven om, opnieuw naar Engels voorbeeld, de biografie als genre op de Nederlandse lectuurkaart te zetten.

Deze onmiskenbare oriëntatie op het Engelse boekbedrijf verdient het om nader onderzocht te worden. Een voor de hand liggend vertrekpunt is de bestudering van opkomst en invloed van de buitenlandse leertijd van deze generatie uitgevers. Zoals we zagen in de inleiding zijn zij de eerste lichte Nederlandse uitgevers die *en masse* als ‘volontair’ aan de slag gaat in Frankrijk, Duitsland en Engeland. Welke ideeën en inzichten over organisatie van het boekbedrijf, over vakopleiding, over druk-, handels- en uitgeeftechniek brengen ze zoal mee naar huis? Welke daarvan introduceren ze, vruchteloos dan wel succesvol, in Nederland? Is de tendens tot segmentering of verkaveling van de Nederlandse uitgeefmarkt wellicht ook geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden, en niet uitsluitend een gevolg van de rationalisatietrend in combinatie met de groei van de gegarandeerde afzetmarkt van bepaalde uitgaatypen? Als dat het geval is, dan treedt ook de invloed van Duitsland en Frankrijk duidelijker op de voorgrond. Engeland heeft immers een lange geschiedenis van *general trade publishers*, maar in Duitsland en Frankrijk was zeker onder grotere uitgevers al in het midden van de negentiende eeuw een vergelijkbare tendens tot specialisering waarneembaar.⁸²² De Duitse leermeester van Jan Tadema bijvoorbeeld, Gustav Fischer, concentreert zich nadrukkelijk op de markt van natuurwetenschappelijke en medische uitgaven. Naar het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw staan overigens ook steeds meer Britse gespecialiseerde uitgevers op.⁸²³

⁸²² G. Jäger, D. Langewiesche & W. Siemann (ed.), *Geschichte des Deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. Teil 1. *Das Kaiserreich 1870-1918*. Frankfurt am Main, Buchhändler-Vereinigung GmbH, 2001, p. 406-407 en E. Parinet, *Une histoire de l'édition à l'époque contemporaine (XIXe-XXe siècle)*. [Paris], Éditions du Seuil, [2004], p. 155-156.

⁸²³ I. Stevenson, *Book makers. British Publishing in the Twentieth Century*. [London], The British Library, 2010, p. 12 en 16.

HET FONDS: EEN SOM VAN DE SEGMENTEN

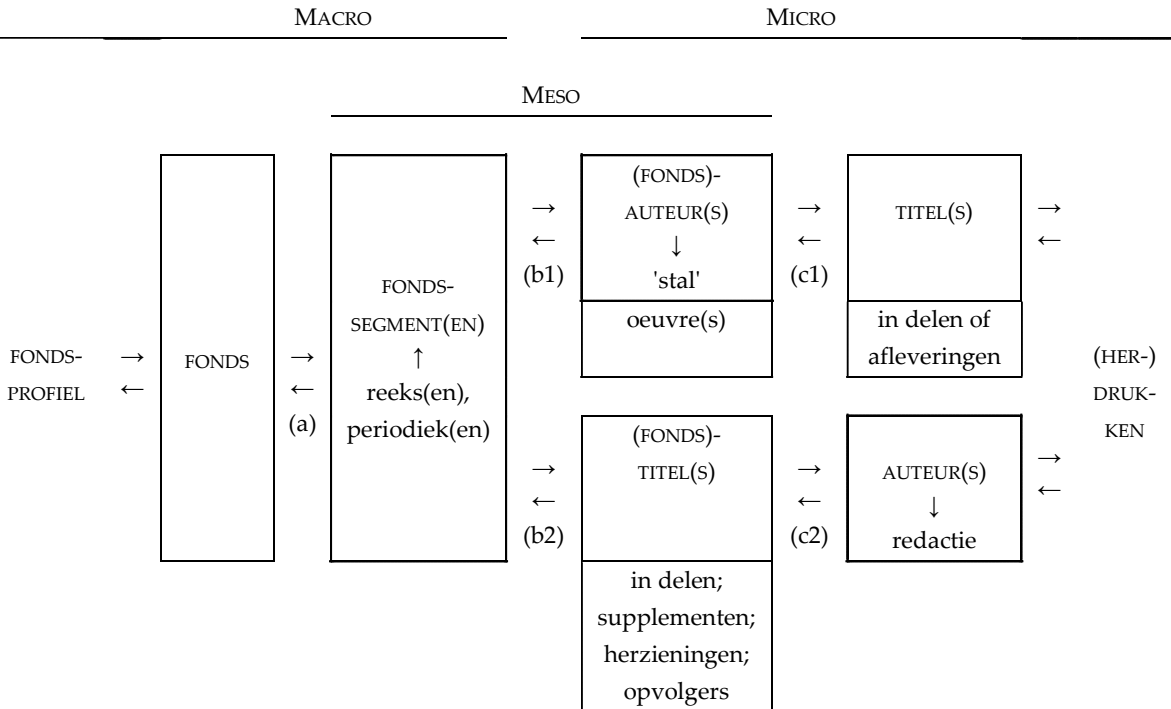
De tendens tot specialisering in de zin van het reduceren van het aantal typen uitgaven legitimeerde al deels de kapstokpositie in deze studie van het fondssegment. Zoals ik veronderstelde in de inleiding blijkt daarnaast dat de bestudeerde fondssegmenten inderdaad het resultaat zijn van segmenteigen combinaties van strategieën van fondsvorming. Fondssegmenten onderscheiden zich in teksttype, in publicatievorm, in actoren en in wijze van exploitatie en verspreiding. Ze opereren op gans andere uitgeefvelden, waar andere versterkende mechanismen (*frames*) productief zijn, andere filtertechnieken gebruikelijk zijn en andere strategieën voor de vorming van een duurzaam fonds vruchtbaar zijn. Voor uitgeverijonderzoek is de onvermijdelijke conclusie dat onderzoek naar fondsvorming bij voorkeur uitgaat van het fondssegment.

Er zijn genoeg indicaties dat ook de uitgevers hun fonds beschouwen en behandelen als de optelsom van meerdere segmenten. (Het feit dat boekhouding en fondscatalogus in de regel opgedeeld worden in categorieën, voer ik graag aan als bewijsstukken nummer één en twee.) Zowel uit de kwantitatieve analyse van het fonds als uit het onder de boekhistorische loop houden van de vele bewaard gebleven geschriften van de Tadema's over enige honderden gerealiseerde en niet-gerealiseerde uitgaven blijkt bovendien dat zij, incidenteel zelfs expliciet, bewust hun fonds vormen conform de door De Glas geformuleerde strategieën van actieve fondsvorming. Ze onderkennen de relatieve onvoorspelbaarheid van het vak, het daaruit volgend belang van interne subsidiëring ten behoeve van de economische risicospreiding, en zetten strategieën in die terug te voeren zijn op de in de inleiding beschreven beginselen van uniformiteit (de serieformule en het oeuvre) en diversiteit (de mixstrategie) – alles overigens in overeenstemming met een fondsprofiel verankerd in degelijkheid, over de zuilen heen. Met het oog op de duurzaamheid van hun bedrijf trachten ze literatoren aan zich te binden, staat een als gedegen gekend criticus heimelijk mee op de uitkijk naar jong en oud literair talent, wordt een nieuwe weg ingeslagen met behulp van een serieformule die zijn kracht in het buitenland heeft bewezen en schrappen ze zonodig volledige fondssegmenten. Met dat laatste scherpen ze ook hun fondsprofiel aan: van breed en degelijk naar in de eerste plaats wetenschappelijk verantwoord.

FONDSAUTEURS EN FONDSTITELS: EEN VERSCHIL IN STRATEGIE

Het fundament van een duurzaam literair fondssegment bestaat uit productieve, goedverkopende *fondsauteurs*. Dit in tegenstelling tot een wetenschappelijk fondssegment, dat slechts bij uitzondering werkelijke fondsauteurs herbergt. In de fondslijst van De Erven F. Bohn tijdens de onderzochte periode figureert hooguit één zo'n uitzondering: P.D. Chantepie de la Saussaye, hoogleraar in de theologie en op zijn eentje voor een groot deel (mede)verantwoordelijk voor het kleine theologische segment. De grote wetenschappelijke segmenten worden gedragen door de jarenlang goedverkopende handboeken voor het hoger (academisch) onderwijs. Het zijn die *fondstitels* eerder dan de *fondsauteurs* die deze fondssegmenten duurzaam schragen.

De as *fondsprofiel-fonds-segment-auteur-titel*, de typerende spil van een succesrijk literair segment van een uitgeverij of werkelijk literaire uitgeverij, heeft binnen een wetenschappelijk segment of uitgevershuis een andere configuratie. Titel en auteur wisselen namelijk van plaats: *fondsprofiel-fonds-segment-titel-auteur* is de centrale as. Het heeft tot gevolg dat het schema dat de opbouw van een (literair) fonds visualiseert (zie Inleiding) dient te worden aangepast om recht te doen aan meer dan de praktijk van de letterkundige uitgeverij.

figuur 1. De opbouw van een uitgeversfonds

De diverse elementen zijn elkaar wederzijds beïnvloedende bouwstenen van een uitgeverij. Op mesoniveau bestaan er echter twee variante strategieën, met consequenties voor het microniveau:

fondsauteur-variant (zie ook Inleiding):

- op mesoniveau: elk *fondssegment*, een samenhangende verzameling type uitgaven, is opgebouwd uit een afgewogen mix (b1) van *auteurs* (debuterend/gevestigd, jong/oud, klassiek/contemporain, etc.), bij voorkeur exclusief aan de uitgeverij verbonden (de *fonds auteurs*, de 'stal').
- op microniveau: elke *fonds auteur* levert meerdere (c1) *titels* (het 'oeuvre'), eventueel in afdelingen of delen en bij voorkeur in meerdere (her)drukken.

fondstitel-variant:

- op mesoniveau: elk *fondssegment*, een verzameling type uitgaven, is opgebouwd uit een afgewogen mix (b2) van *titels* (jong/oud, klassiek/contemporain), bij voorkeur exclusief aan de uitgeverij verbonden en uitgegroeid tot *steady sellers* (de *fondstitels*).
- op microniveau: elke *fondstitel* wordt met enige regelmaat bijgewerkt (c2) door een auteur (oorspronkelijk of niet) of een redactie, in de vorm van nieuwe delen, supplementen, annotaties, herzieningen of opvolgers.

In de laatste variant is de uitgever minder afhankelijk van de (trouw van de) auteur, maar des te afhankelijker van zijn netwerk van auteurs en adviseurs. Het verklaart waarom De Erven F. Bohn de drie grote wetenschappelijke segmenten ondersteunt met meerdere tijdschriften en de daaraan verbonden redacties. Dit omvangrijke netwerk is cruciaal in hun zoektocht naar geschikte schrijvers en bewerkers van nieuwe en oude titels.

Beide varianten zijn potentiële strategieën inzetbaar om duurzaamheid van een fonds na te streven. Daarbij is een literair segment meer gebaat bij de eerste variant, een wetenschappelijk segment bij de tweede. Andere segmenten kunnen baat hebben bij zowel de fondsauteur- als de fondstitelstrategie. Hoewel in deze studie weinig aandacht is besteed aan het schoolboekensegment, lijken we uit Hoofdstuk I toch voorzichtig te kunnen concluderen dat dit segment fondsauteurs (J.M. Acket) én fondstitels (*Leitfaden beim Unterricht in der Deutschen Literatur-Geschichte* van Obermüller) bevat. Maar met onze kennis van de huidige schoolboekenmarkt is het ook goed mogelijk dat we een aanzet hebben geobserveerd van een verschuiving in de tijd: de tendens om schoolboeken steeds meer als *fondstitels* op te vatten. Toekomstig onderzoek naar uitgeverijen met weer andere fondssegmenten, maar ook naar huizen uit andere tijden (vroeger én later), zal moeten uitwijzen welke strategieën wanneer en voor welk type uitgaven succesvol worden aangewend.

In de inleiding stel ik dat de geconstateerde strategieën van actieve fondsvorming terug te voeren zijn op twee beginselen: uniformiteit en diversiteit. Het gewicht van fondstitels voor bepaalde fondssegmenten legt nog een derde beginsel bloot: actualiteit. Met de publicatie van supplementen, herzieningen of opvolgers wordt een werk regelmatig geactualiseerd in de

hoop het langer voor het fonds te behouden. Dit verschijnsel is bij uitstek verbonden aan de fondstitel. Het publiceren van een (eerste of nieuwe) vertaling, een editie in een nieuwe spelling of het op de markt brengen van een geannoteerde of geïllustreerde editie van een ouder werk kunnen we eveneens beschouwen als een vorm van actualisering, getuige de vele edities van de fondstitel bij uitstek van het Bohn-huis, de *Camera obscura*. Actualisering draagt bij aan de economische duurzaamheid van een fonds door een werk vast te houden, niet door het fonds verder uit te bouwen met een nieuw werk.

VAN FILTEREN NAAR VERSTERKEN

Uitgeven is in de kern het filteren en versterken van inhoud volgens Bhaskar (zie Inleiding). Het bij de tijd houden van een titel is in de eerste plaats een vorm van versterken, niet van filteren. Die nadruk op versterken boven filteren, springt ook op een ander niveau in het oog. Zowel voor de V.U.B., als voor de belletristie leunen de Tadema's voor hun titelacquisitie sterk op het oordeel van derden: de geleerden in de redactie en W.G. van Nouhuys. Wel is er een verschil. In het geval van de V.U.B. beslist de redactie en krijgen de uitgevers ook een stem; in het geval van de letterkunde adviseert Van Nouhuys en beslissen de uitgevers. Op een onvoorspelbaar creatief uitgeefveld als het literaire, kunnen de uitgevers goede raad gebruiken. De economisch risicovolle beslissing tot publicatie geven ze daar echter niet uit handen. Daarentegen is de logica van een wetenschappelijk uitgeefveld veel voorspelbaarder. De kwaliteit van de manuscripten is er ook veel objectiever vast te stellen, in ieder geval door iemand met de juiste, actuele kennis. En dus besteden de uitgevers met een gerust gemoed een belangrijk deel van het selectiewerk uit.

Dit fenomeen treedt in de tweede helft van de twintigste eeuw nog veel uitgesprokener op de voorgrond: hoe kennisintensiever een uitgeefveld, hoe meer uitgevers het filteren in de professionele handen van experts, redacties of *peers* (*peer review*) leggen. Ze doen dit ook in alle openheid. Het academisch gewicht van deze beoordeelaars voegt immers autoriteit toe aan de publicatie. Al domineren *fondstitels* meestal dit type uitgeefveld, de naam van een auteur is daarom niet onbeduidend. De meer culturele uitgeefvelden

blijven echter complex en risicovol. Uitgevers gaan er ook prat op het filterproces in eigen handen.

TOT BESLUIT

Nog in 2002 schreef voormalig uitgever Laurens van Krevelen: 'Het vak van uitgever is vrijwel onbekend en is omgeven door romantiek en onbegrip.'⁸²⁴ Met deze studie naar veertig jaar fondsvorming bij De Erven F. Bohn hoop ik bij te dragen aan een beter begrip van dit fascinerende beroep. Veertig jaar is echter kort en het uitgeefwezen staat nooit stil. Verschillende geconstateerde 'tendensen' en 'strategieën' in deze studie zijn plaats- en tijdgebonden. De vragen die ze daarmee oproepen, zijn legio. Hoe ziet de logica van een zeventiende-eeuws internationaal uitgeefveld eruit? Wat is de invloed van de huidige digitale revolutie op de strategieën van fondsvorming? Functioneren uitgeverijen van andere media onder dezelfde voorwaarden? Vervolgonderzoek naar vroegere en latere tijden of andere plaatsen is zeer wenselijk.

Eén constante kunnen we echter al benoemen: uitgeven is mensenwerk. Het maakt dat geen theorie, model of wet altijd en overal ten volle geldig is. De praktijk is immer weerbarstiger en het toeval kan zich elk moment doen gelden.

⁸²⁴ L. van Krevelen, *De stijl van de uitgever*. Amsterdam 2002, p. 7.

Bijlage [1]: De zestig grootste Nederlandse uitgeverijen in 1938: oprichting en ontwikkeling

Onderstaande tabel gaat uit van de lijst van de 60 (naar bruto-omzet) grootste Nederlandse uitgeverijen van boeken anno 1938, zoals die door R.E.M. van den Brink is samengesteld en opgenomen in zijn dissertatie over de economische structuur van het Nederlandse uitgeefbedrijf in de tweede helft van de twintigste eeuw.⁸²⁵ De uitgeverijen zijn gerangschikt naar leeftijd, met de oudste bovenaan. Als oprichtingsjaar is gekozen voor het jaar dat de betreffende uitgeverijen in gedenkboeken en -artikelen noemen. Deze keuze mag voor sommige, met name oudere uitgeverijen, discutabel zijn, hier zijn in de eerste plaats de tendensen van belang en niet de exacte volgorde – als er al criteria op te stellen zijn voor een dergelijke ‘wie is de oudste’-toptien.

De kolommen een, twee en drie vermelden naam, vestigingsplaats en oprichtingsjaar van de firma's. De vierde kolom geeft, als daar sprake van is, het jaar waarin de uitgeverij een N.V. wordt. De kolommen vijf en zes, indien van toepassing, het jaar waarin respectievelijk de boekhandel en/of de drukkerij worden verkocht of opgedoekt. Ontwikkelingen na 1940 zijn niet opgenomen. Jaartallen tussen haakjes zijn die gevallen waarin het moederbedrijf in twee (of meer) bedrijven wordt gesplitst. Veelal blijven de bedrijven dan in handen van de familie. De zevende kolom geeft aan of de directie van het bedrijf in 1920 lid is van de Nederlandsche Uitgeversbond. De achtste kolom vertelt of de directie voorkomt op de ‘naamlijst van de leden, voor zoover uitsluitend uitgever’, zoals vastgesteld per 1 januari 1921.⁸²⁶ Tot welk van de twaalf N.U.B.-groepen de uitgeverijen toetreden in 1919/1920, is terug te vinden in de daaropvolgende kolommen. De tabel sluit af met een kolom met daarin de som van het aantal groepen waarin de uitgevers zetelen.⁸²⁷

⁸²⁵ R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1938-1985, in het bijzonder die met betrekking tot de uitgeverij*. Leiden/Antwerpen 1987 (proefschrift Amsterdam), p. 479-480 (bijlage 6).

⁸²⁶ Zie: *De Uitgever* 3 (1920) 8 (1 augustus), p. 97 & 4 (1921) 1 (1 januari), p. 1.

⁸²⁷ Zie voor de indeling in groepen: *De Uitgever* 1 (1919) 11 (1 februari), p. 175-180; 1 (1919) 12 (1 maart), p. 191-196; 2 (1919) 1 (1 april), p. 1; 3 (1920) 1 (1 januari), p. 1; 3 (1920) 2 (1 februari), p. 19 & 3 (1920) 6 (1 juni), p. 75.

De N.U.B.-groepen bij oprichting, 1919/1920:

Groep I	Schoone letteren
Groep II	Wetenschappelijke werken
Groep III	Kunstwerken
Groep IV	Populair-wetenschappelijke werken
Groep V	Schoolboeken
Groep VI	Kinderboeken
Groep VII	Tijdschriften
Groep VIII	Weekbladen
Groep IX	Dagbladen
Groep X	Stichtelijke lectuur
Groep XI	Muziek
Groep XII	Kalenders, prentbriefkaarten

			N.V.	afgestoten:		N.U.B.		N.U.B.-groepen (1919/1920)												
				boekh.	drukk.	lid	U	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Brill	Leiden	°1683	1896	-	-	•			•			•		•						3
Gouda Quint	Arnhem	°1739	?	(1921) ⁸²⁸	?	•			•											1
Bohn	Haarlem	°1752	1931	1875	1909	•	•		•			•		•	•					4
Thieme	Zutphen	°1792	1949	1876	-	•					•	•				•				3
Noorduijn	Gorinchem	°1819	?	1947	-	•						•		•						2
Romen & Zn.	Roermond	°1828	n.v.t.?	1918	(1918) ⁸²⁹															
Wolters	Groningen	°1836	1906	1906	-	•			•		•	•		•	•		•			6
Nijgh & Van Ditmar	Rotterdam	°1837	1908	1850	-	•		•	•			•	•		•					5
Tjeenk Willink, W.E.J.	Zwolle	°1838	1922	1902	-	•			•			•		•						3
van Goor	Den Haag	°1839	1906	1876	1895	•	•				•	•	•							3
van Kampen	Amsterdam	°1841	1931	?	n.v.t.	•	•	•	•		•			•						4
R.K. Jongensweeshuis	Tilburg	°1846	n.v.t.?	n.v.t.	-															
Sijthoff, A.W.	Leiden	°1851	1906	n.v.t.	-	•		•	•	•	•	•	•	•	•					8
Nijhoff	Den Haag	°1853	1917	-	n.v.t.	•			•	•	•	•		•						5
Callenbach	Nijkerk	°1854	1936	(1901) ⁸³⁰	(1890)	•		•					•				•			3
Noordhoff	Groningen	°1858	1903	1920	n.v.t.	•	•					•		•						2
Centen	Amsterdam	°1861	1923	n.v.t.	n.v.t.	•	•		•						•					2
van de Garde & Co.	Zaltbommel	°1862	1920	1906	-															
Kluitman	Alkmaar	°1864	1909	1907	-	•							•							1
Bruna	Utrecht	°1868	1917	(1909)	n.v.t.	•	•	•					•	•	•					4

⁸²⁸ S. Gouda Quint doet in 1921 zijn boekhandel over aan D. Brouwer en behoudt het antiquariaat en de uitgeverij.

⁸²⁹ H.J.M. van der Marck is behalve firmant van de firma Romen ook oprichter en directeur van de N.V. Drukkerij H. van der Marck en Zonen.

⁸³⁰ Callenbach 'nam zulk een vlucht, dat de heer G.F. Callenbach reeds [in] 1890 de drukkerij overdroeg aan zijn zoon, den heer C.C. Callenbach. In 1901 werd de uitgeverszaak overgedaan aan zijne beide zoons, de heeren C.C. Callenbach en G.F. Callenbach Jr., de debietzaak werd overgedaan aan den heer G. Hana, die haar voortzette onder de firma Callenbach's Boekhandel, G. Hana, en die in 1907 als deelgenoot in de uitgeverszaak werd opgenomen.' (Uit: 'G.F. Callenbach', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 96 (1929) 33 (26 april), p. 358-360. Citaat op p. 359.)

				⁸³¹																
Muusses	Purmerend	°1873	n.v.t.	?	-	•						•								1
Versluys	Amsterdam	°1875	1916	?	n.v.t.	•	•	•				•								2
St. Gregorius	Utrecht	°1876	n.v.t.?	n.v.t.	-															
Tjeenk Willink, H.D.	Haarlem	°1878	?	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•			•	•		•	•					5
Elsevier	Amsterdam	°1880	1880	n.v.t.	n.v.t.	•	•			•	•	•		•						4
de Lange	Amsterdam	°1880	(1922) ⁸³²	-	n.v.t.	•		•					•							2
Holdert & Co.	Amsterdam	°1881	1921	n.v.t.	-															
Samsom	Alphen a/d Rijn	°1882	1932	n.v.t.	-	•					•			•						2
Mouton	Den Haag	°1884	1923	n.v.t.	-	•				•				•	•					3
Malmberg	Den Bosch	°1885	1931	?	(n.v.t.) ⁸³³															
Kluwer	Deventer	°1889	1929	n.v.t.	(1929) ⁸³⁴	•					•	•			•					3
van Dishoeck	Bussum	°1889	1928	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•				•	•							3
van Holkema & Warendorf	Amsterdam	°1891	1921	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•		•			•	•	•		•			6
Becht	Amsterdam	°1892	?	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•				•							•	3
Daamen	Den Haag	°1893	?	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•				•	•				•			4
Kok	Kampen	°1894	1922	1907	?	•		•									•			2
Meulenhoff, J.M.	Amsterdam	°1895 ⁸³⁵	1923	n.v.t.	n.v.t.	•		•			•	•	•							4
Oosthoek	Utrecht	°1899	1924	-	n.v.t.	•				•	•	•	•							4
Hollandia	Baarn	°1899	?	n.v.t.	-															
Brusse	Rotterdam	°1903	1914	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•	•	•		•								4
De Wereldbibliotheek	Amsterdam	°1905	1905	n.v.t.	?	•		•			•									2
Meulenhoff, H.	Amsterdam	°1905	?	n.v.t.	n.v.t.	•	•				•		•							2

⁸³¹ Bruna wordt in 1909 gesplitst in uitgeverij A.W. Bruna & Zn., onder leiding van G. Bruna A.W.zn. (1870-1935), en de Spoorwegboekhandel, onder leiding van diens broer H.M. Bruna (1874-1965).

⁸³² In 1922 richt Allert de Lange samen met zoon Gerard (1896-1935) de Handelsvennootschap onder de Firma Allert de Lange op.

⁸³³ Malmberg gaat in 1919 samen met Teulings' Drukkerijen maar blijft onder de eigen naam actief.

⁸³⁴ Kluwer wordt in 1929 gesplitst. De uitgeverij wordt een zelfstandige N.V., de drukkerij onder de naam Salland eveneens. E. Kluwer wordt directeur van beide bedrijven.

⁸³⁵ Meulenhoff wordt in 1916 gesplitst in uitgeverij J.M. Meulenhoff en de importzaak Meulenhoff & Co.

Kruseman	Den Haag	°1906	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•										•	•	2
Meinema	Delft	°1910	?	1927	-															
Paul Brand	Bussum	°1911	1916	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•	•			•						•		4
Querido	Amsterdam	°1915	1927	n.v.t.	n.v.t.	•	•	•				•								2
De Arbeiderspers	Amsterdam	°1916	1916	n.v.t.	(n.v.t.) ⁸³⁶															
van Loghum Slaterus	Arnhem	°1918	1918	n.v.t.	n.v.t.	•		•	•				•							2
Holland	Amsterdam	°1922	?	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Paris	Amsterdam	°1922	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Stols	Den Haag	°1922	1935	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Kosmos	Amsterdam	°1922	1926	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Bosch & Keuning	Baarn	°1925	1937	n.v.t.	-	(•) ⁸³⁷	•				•			•		•		•		
Strengtholt	Amsterdam	°1928	?	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
De Steenuil	Amsterdam	°1928	?	n.v.t.	(n.v.t.) ⁸³⁸	n.v.t.														
Noord-Hollandsche U.M.	Amsterdam	°1931	1931	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Schuyt	Alkmaar	°1931	1938?	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Zuid-Hollandsche U.M.	Den Haag	°1932	1932	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Querido Verlag	Amsterdam	°1933	1933	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.														
Stenfert Kroese	Leiden	°1933	1933	n.v.t.	n.v.t.	(•) ⁸³⁹			•		•									

⁸³⁶ De Arbeiderspers beheert in de jaren 1919/1920 officieel geen eigen drukkerij, maar onderhoudt wel erg nauwe banden met SDAP-partijdrukkerij Vooruitgang.

⁸³⁷ Voor hij in 1925 samen met P. Keuning een drukkerij opricht, is E.J. Bosch al gevestigd als uitgever en daarmee ook lid van de N.U.B. in 1919/1920.

⁸³⁸ F. Butter is tevens oprichter en directeur van de N.V. Drukkerij West-Friesland.

⁸³⁹ H.E. Stenfert Kroese is, als directeur van de firma Van Doesburgh (voorloper van H.E. Stenfert Kroese's Uitgevers Maatschappij N.V.), lid van de N.U.B. in 1919/1920.

Bijlage [2]: De zestig grootste Nederlandse uitgeverijen in 1938: directie (en opleiding) in 1919–1920 of bij oprichting

Evenals bijlage [1] is onderstaande tabel gebaseerd op de lijst van de 60 grootste Nederlandse uitgeverijen van boeken anno 1938, door Van den Brink opgesteld en naar jaar van oprichting geordend.¹ Centraal staan de firmanten van de bedrijven in de jaren 1919-1920 of het jaar van oprichting, bij later gevestigde uitgeverijen. Behalve leefjaren en de jaren dat deze uitgevers aan het hoofd staan, is ook plaats ingeruimd voor teruggevonden gegevens over hun opleiding. Van diegene die in hun vaders voetsporen traden, is ook de opleiding van de voorgaande generatie samengevat. Tenzij anders vermeld zijn de genoemde namen in de laatste kolom, bedrijven waar de uitgevers (in de regel als volontair) het vak leerden.

		<i>hoofd:</i>		<i>opleiding in het vak, (andere achtergrond):</i>
Brill	C. Peltenburg Pzn.	1853-1934	1900-1934	Hazenberg (Leiden), Thierry & Mensing ('s-Gravenhage), G.Th. Bom (Amsterdam)
Gouda Quint	S. Gouda Quint	1872-1943	1813-1942	o.a. M. Nijhoff ('s-Gravenhage)
<i>vader:</i>	P. Gouda Quint	1835-1915		boekhandelaar D.J. Quanjer (Zierikzee), H.J. van Vloten (Alkmaar), A.E.C. van Someren (Zutphen), (in dienst bij) antiquariaat Kemink & Zoon (Utrecht)
Bohn	J.C. Tadema	1870-1961	1899-?	(neerlandicus)
	& J.L. Tadema	1874-1949	1899-1949	Scheltema & Holkema (Amsterdam), Gustav Fischer (Jena) en Fisher Unwin (Londen)
	<i>vader:</i> J.K. Tadema	1842-1899		C. Zwaardemaker (Haarlem), (in dienst bij) W. Eekhoff (Leeuwarden)

¹ R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1938-1985*, p. 479-480 (bijlage 6).

Thieme, W.J.	&	W.J. Schillemans	1871-1960	1903-1942	Blussé & van Braam's Boekhandel (Dordrecht), J.H. en G. van Heteren, J.G. Robbers en Feikema Caarelsen & Co (Amsterdam), A. Lorentz (Leipzig), G. Brogi (Florence) drukkerijen H.C.A. Thieme (Nijmegen) en C. Misset (Doetinchem), Anstalt für Photographie (Wenen)
		H.G.J. Schillemans	1881-1959	1910-1956	Misset (Doetinchem), Gustav Fischer (Jena)
	<i>vader:</i>	C. Schillemans	1840-1904		van Elk (Dordrecht), Seyffardtische Buchhandlung (Amsterdam)
Noorduijn	&	L.A.W. Noorduijn	1863-1940	1885-1933	(studie in Leiden & Delft)
		C.C.J. van Cleef	?-1933	1931-1933	
	<i>vader:</i>	A.K. Noorduijn	?-1913		?
Romen & Zn.	&	Th.J.A.M. van der Marck	1894-1963	1918-?	[vader] Henri van der Marck (boekhandelaar)
		H.J.M. van der Marck	1862-1937		?
Wolters	&	A.M.H. Schepman	1890-1959	1917-1958	(doctor in de biologie)
		B.A.G. Ubink	1870-1942	1906-1934	(in dienst bij) Laurens van Hulst (Kampen)
Nijgh & van Ditmar	&	P.L.M. Ketting	1872-1926	1908-1920	(in dienst bij) (handelskantoren), typografenbedrijf
		J.Th. Piek	?-1966	1910-1960	[schoonvader] N.M.A. van Ditmar
Tjeenk Willink, W.E.J.	&	W.E.J. Tjeenk Willink (II)	1873-1933	1897-1933	M. Nijhoff ('s-Gravenhage), Duitsland
		J.C. Tjeenk Willink	1876-1964	1899-1941	M. Nijhoff ('s-Gravenhage), Librairie Armand Colin & Co. (Parijs), Alfred Lorentz (Leipzig)
	<i>vader:</i>	J.W. Tjeenk Willink	1844-1885		?
van Goor	&	I. Noothoven van Goor	1879-1967	1903-1952	drukkerij Koch en Knuttel
		J.M. Noothoven van Goor	1848-1906		?
van Kampen	&	H.C.A. van Kampen	1881-1946	1907-1927	?
		J.W. van Kampen	1883-1968	1907-1966	?
	<i>vader:</i>	N.G. van Kampen	1849-1915		[vader] P.N. van Kampen (Amsterdam)
R.K. Jongensweeshuis		A. Ackermans	?-1924	1916-1924	(frater)
Sijthoff, A.W.	&	A.W. Frentzen	1878-1937	1902-1929	verschillende uitgevers in Leipzig, Londen en Parijs
		J. Tersteeg	1873-1953	1916-1924	(in dienst bij) Goupil (kunsthandel)
	<i>vader:</i>	C.G. Frentzen	1846-1914		(agentschap te Berlijn van verschillende fabrieken)
Nijhoff	&	W. Nijhoff	1866-1947	1891-1947	Baer (Frankfurt), Welter (Parijs), David Nutt (Londen)
		M. Nijhoff	1826-1894		[vader] I.A. Nijhoff, Frederik Muller (Amsterdam), A. Franck (Parijs)
Callenbach	&	G.F. Callenbach Jr.	1874-1949	1901-1937	?
		G.F. Callenbach Sr.	1833-1916		in dienst bij: Ten Hoet (Nijmegen), Kemink & Zoon (Utrecht)

Noordhoff		J. Noordhoff	1870-1942	1898-1936	Alfred Lorentz (Leipzig), H. Le Soudier (Parijs), Luzac & Co (Londen)
	<i>vader:</i>	P. Noordhoff	1833-1903		M. Smit (Groningen), W. van Boekeren (Groningen), A.E.C. van Someren (Zutphen)
Centen		D.B. Centen Jr.	?-1941	1896-1941	?
	<i>vader:</i>	D.B. Centen	1838-1908		?
van de Garde & Co.		H.J. van de Garde	?	1861-?	?
		J.P. Elemans	-1940		?
Kluitman	&	H.P. Kluitman	1877-1958	1904-?	drukkerij van Santen (Amsterdam), boekhandel Mensing & Visser ('s-Gravenhage)
		W.K. Kluitman	1880-1942	1904-1942	Roeloffzen en Hübner (Amsterdam), Kunstacademie te Leipzig (cliché-maken), studiereis door de V.S.
	<i>vader:</i>	P. Kluitman	1838-1913		G.B. van Goor (Gouda), G.J. Thieme (Nijmegen), Mensing & Visser ('s-Gravenhage)
Bruna		G. Bruna A.W.zn.	1870-1935	1903-1935	(in dienst bij) Boekhandel v/h J.G. Broese
	<i>vader:</i>	A.W. Bruna	1844-1902		Erven J.J. Tijl (Zwolle), Erven F. Bohn (Haarlem)
Muusses		J. Muusses	1881-1949	1907-1949	?
	<i>vader:</i>	J. Muusses	1847-1909		(onderwijzer), boekhandel J. Waltman (Delft)
Versluys		W. Versluys	1851-1937	1875-1924	(onderwijzer)
St. Gregorius		Th.P. Koenders	?-?	?-1936	?
Tjeenk Willink, H.D.		H.D. Tjeenk Willink (Jr.)	1872-1945	1917-1939	Stenfert Kroese en van der Zande (Arnhem), Martinus Nijhoff ('s-Gravenhage), Paul Ollendorff (Parijs), een Graphische Schule (Wenen)
	<i>vader:</i>	H.D. Tjeenk Willink	1843-1917		(predikant), (compagnon van) A.C. Kruseman (Haarlem)
Elsevier	&	J.G. Robbers	1838-1925	1880-1907	Krap en van Duym (Rotterdam)
		J.G. Robbers Jr.	1872-1927	1907-	?
de Lange		Allert de Lange	1855-1932	1880-1932	Tj. van Holkema (Amsterdam), Librairie Muquardt, Merzbach & Falk (Brussel), Hachette & Co (Londen)
Holdert & Co.		A.H. Holdert	1861-?	1909-?	?
		L.E. Holdert	?-?	?-?	?
	<i>vader:</i>	H.M.J. Holdert	1835-1919		(firmant) Ellerman, Harms & Co
Samsom		J.B. Samsom (t)	1874-1946	1904-1943	[vader] N. Samsom
	<i>vader:</i>	N. Samsom	1844-1917		(gemeentesecretaris, gemeenteontvanger)
Mouton		M. Mouton	1859-1933	1884-1925	?
Malmberg		L.C.G. Malmberg	1863-1919	1885-1919	boekhandel G. Mosmans Sen. ('s-Hertogenbosch), papierhandel

					Lutkie & Cranenburg ('s-Hertogenbosch)
Kluwer	&	Æ.E. Kluwer	1861-1933	1889-1929	A.A. Land (Harlingen), H. Pyttersen Tz. (Sneek)
		E. Kluwer	1892-1964	1914-1957	Hilarius (Almelo), Volckmar (Leipzig)
van Dishoeck		C.A.J. van Dishoeck	1863-1931	1889-1931	'[in] verschillende boekhandels werkzaam, o.a. anderhalf jaar te Leipzig'
van Holkema & Warendorf		A.B. van Holkema	1874-1953	1901-1952	Kreunen (Deventer), Georg Thieme (Leipzig)
	<i>vader:</i>	Tj. van Holkema	1843-1891		?
Becht		H.J.W. Becht	1862-1922	1892-1922	(in dienst bij) Elsevier, Tj. van Holkema (Amsterdam)
Daamen		D.A. Daamen	1864-1941	1893-1939	boekhandelaar van Braam, Eggers (Leiden), (in dienst bij) Höveker en Zoon (Amsterdam)
Kok		J.H. Kok	1871-1940	1894-1940	(in dienst bij) A.W. Sijthoff (Leiden), G.Ph. Zalsman (Kampen), W. Hilarius Wz. (Almelo)
Meulenhoff, J.M.	&	J.M. Meulenhoff	1869-1939	1895-1938	P. Molenaar (Zwolle) H.A. Kramer & Zn. (Rotterdam), W.P. van Stockum & Zn. ('s-Gravenhage), Alfred Lorentz (Leipzig), K.F. Koehler (Leipzig), Paul Ollendorff (Parijs)
		D. van der Sande	1864-1941	1904-1930	?
Oosthoek		A.D. Oosthoek	1876-1949	1899-1936	Rotterdam, Zürich, Parijs
Hollandia	&	L.F. Schudel	?-1947	1899-1922	?
		M. Esser	1876-1951	1904-1929	(in dienst bij) W.P. van Stockum & Zoon ('s-Gravenhage)
Brusse	&	W.L. Brusse	1879-1937	1903-1934	(in dienst bij) de Brochurenhandel & S.L. van Looy
		J.C. Brusse	1868-1949	1905-1949	(handelsondernemingen)
De Wereldbibliotheek		L. Simons	1862-1932	1905-1930	(M.O. Nederlands, journalist), (deelgenoot in) Henry & Co (Londen), (gemeenteraadslid)
Meulenhoff, H.		H. Meulenhoff	1878-1936	1905-1936	[broer] J.M. Meulenhoff, C.M. Ebell (Zürich), Flammarion (Parijs), Meulenhoff & Co
Kruseman		J.Ph. Kruseman	1887-1955	1906-1955	boekhandel van Heteren (Amsterdam), Blandkwaardt & Schoonhoven ('s-Gravenhage), drukkerij Mouton & Co.
Meinema		W.D. Meinema	1886-1964	1910-1964	o.a. Gebr. Schröder (Amsterdam)
Paul Brand		P.A.M. Brand	1885-1968	1911-?	(priesteropleiding), C.L. van Langenhuisen (Amsterdam)
Querido		Em. Querido	1871-1943	1915-1940	(in dienst bij) J.A. Sleeswijk (Amsterdam), De Bijenkorf (boekenafdeling, Amsterdam)
De Arbeiderspers		W. Ploeger	?-?	1919-1921	(onderwijzer)

van Loghum Slaterus	A.J. van Loghum Slaterus	?-1927	1918-?	
	J. Visser	?-1939	1918-1921	(in dienst bij) van Holkema & Warendorf (Amsterdam), Stenfert Kroese & v.d. Zande (Arnhem)
Holland	J.B. van Ulzen	1892-1963	1922-1962	?
Paris	H.J. Paris	1888-1944	1922-1944	?
Stols	A.A.M. Stols	1900-1973	1922-1957	(student rechten), Boosten & Stols (Maastricht)
Kosmos	J. van der Kolk Jbzn.	1887-1980	1922-1961	C.A. TERNEDEN (Rotterdam), (in dienst bij) W.J. Thieme & Cie (Zutphen), Kramers & Boymans (Rotterdam), Wed. J. Ahrend & Zoon (Amsterdam)
Bosch & Keuning	E.J. Bosch Jbzn.	1888-1971	1925-1965	?
	P. Keuning	1882-1962	1925-1939	?
Strengtholt	A.J.G. Strengtholt	1901-1973	1928-1966	(journalist)
De Steenuil	F. Butter	?-1966	1928-1966	?
Noord-Hollandsche U.M.	G.C. de Vlugt	?-?	1931-1963	?
Schuyt	J. Schuyt	?-?	1931-1939	?
Zuid-Hollandsche U.M.	Ad.M.C. Stok	1902-1975	1932-1975	?
Querido Verlag	Em. Querido	1871-1943	1933-1940	(zie: Querido)
	F.H. Landshoff	1901-1988	1933-1951	
Stenfert Kroese	H.E. Stenfert Kroese	1880-1958	1906-?	M. Nijhoff ('s-Gravenhage), Scheltema & Holkema (Amsterdam)

Bijlage [3]: De fondslijst: verantwoording van reconstructie en analyse

De fondsreconstructie van De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940 vormt het fundament van deze studie. De reconstructie is het resultaat van een cyclisch iteratief proces waarbij ik gebruikmaakte van de volgende bronnen: de onkostenboeken (AB, B 13-14 en B 16-19), de fondsboeken (AB, B 33-36), de na-ontbodboeken (AB, B 57-75)² en incidenteel de correspondentie uit het archief van de uitgeverij (AB, C), het fondsarchief in de UB Leiden³ en de catalogus van de uitgeverij uit 1931, met de supplementen uit 1933 en 1938.⁴ Alle uitgaven uit de genoemde periode zijn, voor zover een exemplaar gelokaliseerd kon worden, beschreven op grond van autopsie (van één exemplaar). Indien geen exemplaar teruggevonden werd, is een beschrijving gemaakt op basis van de genoemde bronnen. Naast de gegevens ontleend aan de werken zelf (auteur, titel, aantal pagina's en dergelijke) is getracht van elke uitgave ook de oplage, indien vermeld in de boekhouding, en de verkoopprijs, aan de hand van Brinkman, te achterhalen. Tevens is nagegaan of een uitgave overgenomen is van of overgegaan naar een andere uitgeverij.

Binnen een studie naar het functioneren van een uitgeverij en haar strategieën van fondsvorming is de fondsreconstructie geen doel, maar een middel.⁵ De belangrijkste eisen gesteld aan een fondslijst zijn (het betrachten van) volledigheid, accuraatheid en consequentheid, niet van uitvoerigheid of tijdrovendheid – hoewel het laatste onvermijdelijk blijkt. De fondslijst in deze studie is bijgevolg geen descriptieve bibliografie op analytisch-bibliografische

² De *onkostenboeken* bevatten 'alle kosten van de fondsartikelen tot aan de uitgave', de *fondsboeken* de 'winst- en verliesrekeningen per fondsartikel' en de *na-ontbodboeken* 'een overzicht van de jaarlijkse verkoop van alle (nog) lopende uitgaven'. (K. Thomassen, *Voorlopige inventaris van het archief der Haarlemse uitgeverij De Erven F. Bohn N.V.* Leiden 1977.)

³ Behalve het archief berust in de bibliotheek van de Universiteit Leiden ook het omvangrijke (maar niet volledige) fondsarchief van de uitgeverij (signatuur beginnend met BOHN).

⁴ *De Erven F. Bohn N.V. Uitgevers Haarlem. Catalogus 1931.* [Haarlem 1931], *De Erven F. Bohn N.V. Uitgevers Haarlem. Eerste supplement catalogus 1931.* [Haarlem 1933] en *De Erven F. Bohn N.V. Uitgevers Haarlem. Tweede supplement catalogus 1931.* [Haarlem 1938].

⁵ Zie ook: B. van Selm, 'Mogelijkheden en beperkingen van fondsreconstructie', in: B. van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Bewerkt en van noten voorzien.* Amsterdam 1992, p. 12-31.

basis, maar een zo betrouwbaar en exhaustief mogelijk overzicht van alle uitgaven van De Erven F. Bohn tijdens de jaren 1900-1940, zonder gebruikmaking van formaataanduidingen, collatieformules, vingerafdrukken en wat dies meer zij. Het instrumentarium van de analytische bibliografie, ontwikkeld om de verschillende drukken, oplagen en/of uitgaven van een tekst van elkaar te onderscheiden, verruilde ik voor een – in dit geval – even betrouwbaar (of even onbetrouwbaar) instrument: de omvangrijke, nauwgezet bijgehouden en voor het grootste gedeelte bewaard gebleven boekhouding van de uitgeverij.

Drukken, herdrukken & oplagen

Ook op een ander punt volg ik de uitgevers, in strijd met het analytisch-bibliografisch gebruik: in de fondslijst en in de analyse van het fonds (zie hoofdstuk 1) hanteer ik de begrippen *druk* en *herdruk* niet helemaal op de geëigende manier. Algemeen geldt dat met een *druk* of *herdruk* bedoeld wordt 'alle edities (alle exemplaren) die direct of indirect van hetzelfde zetsel komen'.⁶ In de fonds- en onkostenboeken is echter incidenteel sprake van het 'bijdrukken' van een werk. Een dergelijke *bijdruk*, soms jaren na het verschijnen van de betreffende (her)druk, moet volgens bovenstaande regel geïnterpreteerd worden als een nieuwe druk. Het is ook een nieuwe druk, zij het zonder nieuwe drukaanduiding. Niettemin zijn deze *bijdrukken* in de fondslijst opgeteld bij de bewuste (her)druk, weliswaar met toevoeging van een annotatie.

In navolging van Dongelmans maak ik in de fondsanalyse een onderscheid tussen *drukoplage* en *titeloplage*. Een drukoplage omvat 'alle exemplaren van een werk die binnen een tijdsgeheel van hetzelfde zetsel gedrukt zijn', de titeloplage is 'het aantal exemplaren dat in de loop van de tijd in totaal van een werk is verschenen'.⁷ Ook hierbij geldt, in afwijking op de regel, dat de oplagecijfers van de *bijdrukken* opgeteld zijn bij de bedoelde (her)druk. Bij uitbreiding wordt in deze studie ook gewag gemaakt van de

⁶ F.A. Janssen, 'Notities bij de aanduiding van herdrukken, in het bijzonder betrekking hebbend op de bibliografie van de afzonderlijk verschenen werken van W.F. Hermans', in: *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek* 4 (1974-1975), p. 275-283. Citaat op p. 277.

⁷ B.P.M. Dongelmans, 'De betekenis van oplage', in: *Jaarboek voor Nederlands boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 181-201. Citaten op p.183 & 184.

titeloplage in de onderzochte periode, dat wil zeggen: het aantal exemplaren dat in de loop van onderzochte periode in totaal van een werk is verschenen.

Categorieën

Elke druk in de fondslijst bracht ik onder in één of meer categorieën, op basis van een ordeningssysteem bestaande uit vier decimalen van de hand van Joost Kloek (zie bijlage [4]).⁸ Ter verfijning en als hulpmiddel voor de fondsanalyse voegde ik in de fondslijst enige aanvullende, andersoortige categorieën toe. Apart wordt bijvoorbeeld vermeld of een uitgave een proefschrift is, een rede, openbare les of toespraak is, of een overdruk. Tevens wordt aangegeven in welke categorie een werk is opgenomen in de Catalogus van 1931 en/of de beide supplementen.

Publicaties

De fondslijst bestaat uit *drukken*, volgens de hierboven aangegeven definitie, en telt in de eerste plaats *publicaties*. Met een *publicatie* wordt bedoeld: een bibliografische eenheid, gekenmerkt door een eigen titelpagina, een aparte paginering en door de uitgeverij gepresenteerd als een zelfstandig geheel. Een onafhankelijke eenheid, de klassieke monografie, is gelabeld als *publicatie*; een afhankelijke eenheid, zoals een deel van een meerdelig werk of een supplement, als *deelpublicatie* en een overkoepelende eenheid, een werk bestaande uit meerdere deelpublicaties, als *hoofdpublikatie*.⁹ Daarnaast zijn drukken die uitgegeven zijn in een reeks, gemerkt als *deel in een reeks*.

Publicaties tellen

In de globale fondsanalyse in hoofdstuk I tel ik de drukken uit de fondslijst op vier verschillende manieren. Ik steun daarbij op de hierboven beschreven

⁸ Het classificatiesysteem werd eerder al door anderen gebruikt. (zie H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden 1995.)

⁹ Semi-afhankelijke eenheden, dat wil zeggen werken die in bibliografische zin een eenheid vormen (eigen titelpagina, eigen paginering, etc.), maar onlosmakelijk verbonden zijn met een andere publicatie, komen in het Bohn-fonds in de onderzochte periode niet voor.

categorieën en labels. Hieronder een overzicht van de getelde categorieën binnen de vier methoden.

	methode A	methode B	methode C	methode D
1 ^e druk	x	x	x	
herdruk	x	x		x
publicatie	x	x	x	x
hoofdpublikatie			x	x
deelpublikatie	x	x		
reeks				
deel in reeks	x			
periodiek				
register				
overdruk (in boekhouding)	x			
overdruk (niet in boekhouding) ¹⁰				
proefschrift	x			
rede, openbare les, etc.	x			
Bohn als drukker ¹¹				
‘voor de Vereen. Haerlem’	x			

Van belang is dat methode A (eerste drukken en herdrukken) de delen uit de diverse reeksen telt en niet de hoofdpublikaties maar de deelpublikaties. Methode B (eerste drukken en herdrukken) telt eveneens de deelpublikaties, maar niet de delen uit reeksen. Methoden C (eerste drukken) en D (herdrukken) daarentegen tellen niet de deelpublikaties, maar juist de hoofdpublikaties.

¹⁰ Naar overdrukken die niet in de boekhouding vermeld staan en dus niet in een aparte druk of oplage op de markt zijn gebracht, is niet systematisch gezocht.

¹¹ Er werd een handvol uitgaven teruggevonden waarvan het impressum vermeldt dat ze gedrukt zijn door of bij De Erven F. Bohn. Deze werken figureren niet in de boekhouding en horen eigenlijk niet thuis in het fonds van de firma als uitgeverij. Volledigheidshalve zijn ze, met een annotatie, wel opgenomen in de fondsl lijst.

Bijlage [4]: De fondslijst: bibliografische categorisering

Alle drukken in de fondslijst werden ingedeeld aan de hand van het hieronder weergegeven vier-decimalig ordeningssysteem. De eerste decimaal (de vormdescriptor) en de tweede decimaal (het hoofdtrefwoord) vormen samen een hoofdcategorie. Trefwoorden met een sterretje zijn ten behoeve van dit onderzoek toegevoegd.

Eerste decimaal:

1. Boek/pamflet
2. Tijdschrift
3. Krant
4. Prent/plaat
5. Reeks*

Tweede decimaal:

0. Algemeen
1. Theologie/stichtelijke lectuur
2. Filosofie/menswetenschappen
3. Rechten/politiek/bestuur
4. Geschiedenis/geografie
5. Literatuur/filologie/muziek/overige kunsten
6. Natuurwetenschappen
7. Toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen
8. Schoolboeken/elementaire leerboeken
9. Kinderboeken

Derde decimaal:

- 0.1 Algemene encyclopedieën/woordenboeken/naslagwerken
- 0.3 Algemene en diverse praktische informatie
- 0.4 Praktische zedenkunde
- 0.6 Huis, tuin en keuken/hobby
- 0.7 Almanakken
- 0.8 Liedboekjes/zangbundels
- 0.9 Mengelwerk/diversen

- 1.1 Bijbel/psalmen/gezangen
- 1.3 Prekenbundels
- 1.4 Praktische zedenkunde/devotionalia
- 1.6 Wetenschappelijk en leerstellig
- 1.9 Mengelwerk/diversen/religieuze polemieken

- 2.1 Filosofie/'popularphilosophie'
- 2.2 Psychologie
- 2.3 Antropologie
- 2.4 Onderwijs en opvoeding
- 2.5 Sociologie*

- 3.1 Rechtsgeleerdheid
- 3.2 Politieke theorie
- 3.3 Staathuishoudkunde, politieke economie
- 3.4 Politieke pamfletten/brochures
- 3.5 Bestuur en administratie/wetboeken

- 4.1 Geschiedenis/kerkgeschiedenis/biografie.
- 4.2 Geografie en reisbeschrijving (inclusief literatuur)
- 4.3 Atlassen en kaarten

- 5.1 Literaire verhandelingen en handboeken
- 5.2 Taalkundige verhandelingen en handboeken
- 5.3 Poëzie
- 5.4 Toneel
- 5.5 Romans en verhalen
- 5.6 Literair mengelwerk/verzameld werk
- 5.7 Klassieken
- 5.8 Muziek
- 5.9 Overige kunsten

- 6.0 Natuurwetenschappen (algemeen)
- 6.1 Natuurkunde
- 6.2 Scheikunde
- 6.3 Geologie en paleontologie
- 6.4 Biologie
- 6.5 Medicijnen
- 6.6 Farmacie

6.7 Technische wetenschappen

6.8 Landbouwwetenschappen/diergeneeskunde

6.9 Wiskunde/Sterrenkunde/Zeevaartkunde

7.1 Commercie en negotie

7.2 Militaria, nautica en ijking

7.3 Ambachten en dienstverlening

8.0 Algemeen (ABC en schrijfcultuur)

8.1 Godsdienst en zedenkunde (inclusief catechismus onderwijs)

8.2 Biologie*

8.3 Aardrijkskunde

8.4 Geschiedenis

8.5 Taal- en letterkunde

8.6 Natuurkunde

8.7 Wiskunde*

8.8 Muziek/zang

8.9 Dubbele titels

9.0 Algemeen

9.1 Godsdienst/zedenkunde

9.4 Geschiedenis/aardrijkskunde

9.5 Romans/verhalen

9.6 Natuurwetenschappen

9.8 Muziek/zang/kunst

Vierde decimaal:

0. Nederlands

1. Latijn

2. Grieks

3. Frans

4. Duits

5. Engels

6. Overige talen

7. Meerdere talen*

Bijlage [5]: Twaalf meest gedrukte titels van De Erven F. Bohn, 1900-1940

Onderstaande tabel geeft voor de twaalf titels waarvan door De Erven F. Bohn in de jaren 1900-1910 meer dan 12.000 exemplaren zijn uitgegeven:

- het jaar van verschijnen van elke druk;
- de omvang (in pagina's) van het hoofdwerk;
- de drukoplage volgens de onkostenboeken;¹²
- het honorarium van de auteur of bewerker(s) volgens het onkostenboek;¹³
- de verkoopprijs (ongebonden en gebonden) volgens *Brinkman's cumulatieve catalogus* in het jaar van publicatie;
- (indien vermeld in de fondsboeken) het jaar waarin het laatste exemplaar van de betreffende druk is verkocht en hoeveel exemplaren er toen in totaal verhandeld waren;¹⁴
- de totale winst in dat jaar volgens de fondsboeken;¹⁵
- de titeloplage in de onderzochte periode en de bijbehorende winst.

De tabel is alfabetisch geordend op auteursnaam. Getallen tussen vierkante haakjes zijn niet letterlijk overgenomen uit de boekhouding, maar het resultaat van een eigen berekening. De tabel telt in totaal 469.167 exemplaren en een winst voor De Erven F. Bohn van f 590.027,44, waarvan f 247.507,76 op rekening van de *Camera obscura*.

J.M. Acket, <i>Stijlstudie en stijlloefening</i>						
1918-1	156 p.	3.500 ex.	f 700,-	f 1,75 –	1919	f 2.081,28
1919-2	165 p.	3.500 ex.	f 700,-	f 2,25 –	1921	f 3.307,20
1921-3	165 p.	3.500 ex.	f 700,-	f 2,25 –	1922	f 2.922,13
1922-4	165 p.	5.500 ex.	f 1.165,-	f 2,25 –	1925	f 5.300,23
1925-5	165 p.	5.500 ex.	f 1.165,-	f 2,25 –	1928	f 6.246,98
1928-6	165 p.	5.500 ex.	f 1.165,-	f 2,25 –	1933	(1-6: f 26.813,19)

¹² AB B 13 (1900-1914) en B 14 (1915-1952).

¹³ AB B 13 (1900-1914) en B 14 (1915-1952).

¹⁴ AB B 33 (Uitgaven 1900-1905 (100% Tadema)) en B 35 en 36 (Uitgaven 1906-1966)..

¹⁵ AB B 35, fol. 258-294 en B 36, fol. 363-400.

1933-7	165 p.	5.500 ex.	f 1.165,-	f 2,25 –	1944	[f 4.189,75]
		[32.500]				[f 31.002,94]

J.M. Acket, *Ouwe getrouwen*

1916-1	448 p.	2.300 ex.	f 500,-	– f 2,50	1917	f 930,77
1917-2	450 p.	2.300 ex.	f 500,-	– f 2,50	1919	f 2.127,31
1919-3	463 p.	3.300 ex.	f 750,-	f 2,85 f 3,85	1921	f 3.991,03
1922-4	463 p.	4.300 ex.	f 1.000,-	f 3,50 f 4,50	1926	f 4.598,08
1925-5	463 p.	4.300 ex.	f 1.000,-	f 3,50 f 4,50	1950	f 7.184,97
		[16.500]			1950	f 18.832,16

T.M.C. Asser, *Schets van het Nederlandsche handelsrecht*

1901-9	298 p.	3.000 ex.	f 186,25	f 2,25 f 2,60	1903	(f 5.760,065) ¹⁶
1904-10	301 p.	3.000 ex.	f 190,-	f 2,25 f 2,60	1907	f 3.796,965
1908-11	301 p.	3.000 ex.	f 200,-	f 2,25 f 2,60	1911	f 3.779,665
1911-12	304 p.	6.000 ex. ¹⁷	f 200,-	f 2,25 f 2,60	1917	f 6.401,295
1917-13	295 p.	5.000 ex. ¹⁸	f 525,-	f 2,80 f 3,25	1924	f 6.267,21
		[20.000]				f 20.810,40 ¹⁹

P.H. van Eden, *Verbandleer* (in 1906 gekocht op veiling De Vries)

1907-3	185 p.	1.000 ex.	f 500,-	f 4,50 f 4,90	1911	f 943,235
1911-4	188 p.	1.000 ex.	f 500,-	f 4,50 f 4,90	1914	f 1.623,255
1913-5	188 p.	1.000 ex.	f 500,-	f 4,50 f 4,90	1916	f 1.826,50
1916-6	202 p.	1.000 ex.	f 500,-	– f 4,90	1918	f 1.424,60
1918-7	202 p.	1.000 ex.	f 500,-	f 5,- f 6,-	1920	f 2.013,37
1921-8	216 p.	2.000 ex.	f 1.000,-	f 5,- f 6,-	1926	f 4.580,28
1926-9	220 p.	2.000 ex.	f 1.200,-	– f 6,50	1929	f 4.432,62
1930-10	224 p.	2.000 ex.	f 1.200,-	– f 6,50	1935	f 3.615,37
1936-11	230 p.	2.000 ex.	f 1.000,- ²⁰	– f 6,50	1947	[f 4.761,05]

¹⁶ Dit is de winst van de negende druk en deel van de achtste druk (AB B, fol. 3 en 77).

¹⁷ In 1911 worden 3.000 exemplaren gedrukt. In 1914 worden 1.000 exemplaren “bijgedrukt” en in 1915 nog eens 1.000.

¹⁸ In 1917 worden 3.000 exemplaren gedrukt. In 1920 2.000 exemplaren ‘bijgedrukt’.

¹⁹ Van de winst tot 1905 is de helft voor François Bohn en de helft voor de Tadema’s. Dit verklaart waarom de totale winst van f 20.810,40 lager is dan de som van de winstcijfers van de vijf drukken.

²⁰ Een kwart van het honorarium (f 250,-) is voor de weduwe van Van Eden en driekwart (f 750,-) is voor de bewerker, M.N. Roegholt.

[13.000]				f 25.716,28		
M. van den Ende, <i>Vraagstukken ter oefening in de grondbeginselen der werktuigkunde ten dienste der Hoogere Burgerscholen</i>						
1902-2	124 p.	1.250 ex.	f 210,—	f 1,25 —	1904	f 522,32
1905-3	148 p.	2.500 ex.	f 210,—	[niet in B.]	1912	
1912-4	187 p.	2.500 ex.	f 300,—	[niet in B.]	1917	f 4.147,52
1917-5	206 p.	2.500 ex.	f 300,—	f 1,75 f 2,15	1920	f 2.325,67
1920-6	206 p.	3.000 ex.	f 450,—	f 2,70 —	1925	f 3.394,16
1925-7 ²¹	[208] p.	4.000 ex.	f 450,—	f 2,70 —	1958	
M. van den Ende, <i>Antwoorden op de vraagstukken ter oefening in de grondbeginselen der werktuigkunde ten dienste der Hoogere Burgerscholen</i>						
1904	43 p.	1.100 ex.	f 100,—	f 0,50 —		
[16.850]					1954	f 11.000,96
P.M. Heringa, <i>Verzameling van vraagstukken ten gebruike bij het onderwijs in de natuurkunde</i>						
1904-1	266 p.	2.000 ex.	f 425,—	f 1,90 —	1910	f 1.621,88
1911-2	272 p.	2.000 ex.	f 212,50	[niet in B.]	1916	f 1.996,26
1917-3	268 p.	2.000 ex.	f 300,— ²²	f 2,25 f 2,65	1919	f 2.716,13
1920-4	270 p.	3.000 ex.	f 400,—	f 3,60 —	1924	f 3.871,37
1925-5	270 p.	3.000 ex.	f 400,—	f 3,60 —	1955	
[12.000]					1953	f 16.431,36
P.M. Heringa, <i>Antwoorden op de vraagstukken ten gebruike bij het onderwijs in de natuurkunde</i>						
1905-1	27 p.	2.000 ex.	f 67,50	f 0,50 —		f 214,69
1917-2	28 p.	1.500 ex.	f 50,—	[niet in B.]		f 184,10
[15.500]						[f 398,79]
Hildebrand, <i>Camera obscura</i> (volksuitgaaf)						
1900-20	360 p.	10.000 ex.	f 100,—	f 1,50 f 1,80 ²³		(f 59.583,20)
1903-22	360 p.	5.000 ex.	—	f 1,50 f 1,80 ²⁴		
1904-23	360 p.	10.000 ex.	—	f 1,50 f 1,80 ²⁵	1906	

²¹ Ik heb geen exemplaar van de zevende druk getraceerd.

²² Vanaf de derde druk (en tweede druk van de *Antwoorden*) is het honorarium voor de nieuwe bewerkers, N. Bakker en J.J. Haak.

²³ In prachtband: f 2,75.

²⁴ In prachtband: f 2,75.

²⁵ In prachtband: f 2,75.

1907-24	360 p.	10.000 ex.	–	f 1,50 f 1,80 ²⁶	1910	
1911-26	360 p.	10.000 ex.	–	f 1,50 f 1,80 ²⁷	1913	
1915-28	360 p.	10.000 ex.	–	f 1,50 f 1,80 ²⁸	1917	
1917-29	360 p.	10.000 ex.	–	f 1,60 f 2,- ²⁹	1919	
1919-30	360 p.	10.000 ex.	–	f 2,- f 2,80	1921	
1921-32	360 p.	10.021 ex.	–	f 2,- f 2,80	1924	
1924-35	360 p.	10.021 ex.	–	– f 1,90 ³⁰	1930	f 11.037,85
1930-37	360 p.	10.750 ex.	–	f 1,90 f 2,50 ³¹	1947	(1936: f 2.565,49)
		(105.792)			(1947)	(f 82.767,46)
1939-39	438 p.	20.000 ex.	–	f 1,50 f 1,90	1942	f 14.616,01
1940-41	476 p.	17.055 ex. ³²	f 1.000,- ³³	– f 6,-	1946	[f 39.503,10]
		[142.847]				[f 136.886,57]
Hildebrand, <i>Camera obscura</i>						
1901-21	536 p.	3.000 ex.	f 200,-	– f 5,90	1912	[f 5.563,46]
Hildebrand, <i>Camera obscura</i> (jubileumuitgaaf)						
1909-25	528 p.	3.400 ex.	–	f 2,50 f 3,25	1920	[f 4.089,935]
1939-40	464 p.	3.200 ex.	f 5.000,- ³⁴	– f 17,50 ³⁵	1941	f 13.058,66
		[6.600]				[f 17.148,595]
Hildebrand, <i>Camera obscura</i> (kleine volksuitgaaf)						
1914-27	360 p.	14.000 ex.	–	– f 0,90 ³⁶	1917	f 4.497,285
Hildebrand, <i>Camera obscura</i> (schooluitgaaf)						
1920-31	396 p.	10.000 ex.	f 750,- ³⁷	– f 2,80	1923	f 10.221,27
1923-34	400 p.	15.500 ex.	f 750,-	– f 2,80	1928	f 24.365,35

²⁶ In prachtband: f 2,75.

²⁷ In prachtband: f 2,75.

²⁸ In prachtband: f 2,75.

²⁹ Met 23 platen gebonden: f 2,50.

³⁰ In halfleren band: f 3,60.

³¹ In halfleren band: f 3,60.

³² In 1940 zijn 5.519 exemplaren gedrukt. In hetzelfde jaar zijn 6.506 exemplaren ‘bijgedrukt’ en in 1942 nog eens 5.030 exemplaren.

³³ Het honorarium is voor illustrator Jo Spier.

³⁴ Het honorarium is voor illustrator Jo Spier.

³⁵ In leren band: 40,-.

³⁶ In halfleren band: f 1,50; effleuré-leren band in etui: f 2,-.

³⁷ De schooluitgave bevat noten van de hand van J.M. Acket. Het honorarium is voor hem.

1928-36	400 p.	16.500 ex.	f 750,-	– f 2,80	1935	f 26.915,97
1935-38	400 p.	10.000 ex.	–	– f 2,80	1941	[f 19.435,24]
		[52.000]				[f 80.937,83]

Hildebrand, *Camera obscura* (prachttuitgaaf)

1921-33	528 p.	2.000 ex.	–	f 6,- f 8,-		[f 2.474,02]
titeloplage '00-'40		[220.447]				f 247.507,76

W.L.P.A. Molengraaff, *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht*

1922-1	342 p.	3.000 ex.	f 1.000,-	f 3,50 f 4,50	1924	f 4.867,86
1925-2	343 p.	3.000 ex.	f 1.200,-	f 3,50 f 4,50	1929	f 5.157,77
1930-3	382 p.	3.000 ex.	f 1.350,-	f 3,75 f 4,50	1935	f 3.954,97
1935-4	335 p.	3.000 ex.	f 1.000,- ³⁸	f 3,75 f 4,50	1940	[f 6.888,11]
1940-5	376 p.	3.000 ex.	f 1.000,-	f 3,75 f 4,50	1942	[f 5.007,37]

W.L.P.A. Molengraaff, *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht. Supplement. (2e bijgew. dr.)*

1926	n.v.t. ³⁹	2.350 ex. ⁴⁰	f 310,-	[niet in B.]		
		[17.350]				[f 25.876,08]

N.J. Polak, *E(e)nige grondslagen voor de financiering der onderneming*

1923-2 ⁴¹	200 p.	1.050 ex.	f 500,-	f 4,50 f 5,50	1923	f 1.495,71
1923-3	200 p.	2.050 ex.	f 1.000,-	f 4,- f 5,-	1929	f 4.799,84
1930-4	215 p.	1.050 ex.	f 700,-	f 4,- f 5,-	1932	f 6.121,61
1932-5	219 p.	2.050 ex.	f 1.000,-	f 4,- f 5,-	1936	(2-5: f 16.236,20)
1937-6	208 p.	2.050 ex.	f 1.000,-	f 4,- f 5,-	1940	f 3.924,12
1940-7	201 p.	4.050 ex.	f 2.000,- ⁴²	f 4,- f 5,-	1949	f 9.346,96
		[12.300]				f 29.507,28

J.E. Stumpff, *Voorlezingen over ziekenverpleging* (eerste druk in twee delen)

1906-1	432+?	1.250 ex.	f 500,-	f 10,- 11,25	1908	f 4.435
1907-1	p.	1.350 ex.	f 500,-			
1908-2	727 p.	1.250 ex.	f 1.000,-	– f 10,- ⁴³	1910	f 5.178
1911-3	752 p.	1.250 ex.	f 1.000,-	– f 10,- ⁴⁴	1912	f 4.254

³⁸ Vanaf de vierde druk is het honorarium voor de nieuwe bewerker, T.J. Dorhout Mees.

³⁹ Het supplement is niet doorlopend gepagineerd.

⁴⁰ In 1926 worden 1.500 exemplaren gedrukt. In 1927 worden 850 exemplaren 'bijgedrukt'.

⁴¹ De eerste druk (1921) verschijnt als proefschrift te Rotterdam bij Drukkerij J. de Jong.

⁴² In 1940 worden 2.050 exemplaren gedrukt. In 1942 worden 2.000 exemplaren 'bijgedrukt'.

Polak krijgt daarvoor twee keer f 1.000,- honorarium.

⁴³ Gebonden in linnen: f 10,-; gebonden in halfperkament: f 11,-.

1913-4	769 p.	1.750 ex.	f 1.500,-	– f 10,- ⁴⁵	1914	f 7.455
1915-5	788 p.	1.750 ex.	f 1.500,-	– f 10,- ⁴⁶	1916	f 6.066
1916-6	804 p.	1.750 ex.	f 1.500,-	f 10,- f 11,- ⁴⁷	1918	f 6.475
1919-7	691 p.	1.750 ex.	f 1.750,-	f 10,- f 11,- ⁴⁸	1920	f 9.319
1920-8	693 p.	3.000 ex.	f 3.200,-	f 15,- f 17,25	1922	f 17.718
1923-9	698 p.	3.000 ex.	f 3.200,-	f 13,- f 15,- ⁴⁹	1925	f 17.472
1926-10	728 p.	3.150 ex.	f 3.200,-	– f 15,-	1929	f 18.363
1929-11	740 p.	2.970 ex.	f 3.200,-	– f 15,-	1932	f 18.227
1932-12	775 p.	3.500 ex.	f 3.200,-	f 13,- f 15,-	1939	(1-12: f 137.948,78)
1939-13	789 p.	3.000 ex.	f 3.200,-	– f 15,-	1944	f 21.065,29
[30.720]						f 159.014,07

T.G.G. Valette, *Schoonschrift voor het Duitsch. No 1*

1901-7	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		f 3.929,36
1903-8	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1905-9	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1907-10	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1908-11	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1910-12	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1912-13	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1913-14	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1915-15	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1916-16	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1917-17	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1918-18	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]		
1922-19	[16 p.]	3.000 ex.	–	[niet in B.]		
1926-20	[16 p.]	5.000 ex. ⁵⁰	–	[niet in B.]		
[44.000]						

⁴⁴ Gebonden in linnen: f 10,-; gebonden in halfperkament: f 11,-.

⁴⁵ Gebonden in linnen: f 10,-; gebonden in halfperkament: f 11,-.

⁴⁶ Gebonden in linnen: f 10,-; gebonden in halfperkament: f 11,-.

⁴⁷ Gebonden in halfperkament: f 12,50.

⁴⁸ Gebonden in halfperkament: f 12,50.

⁴⁹ Gebonden in linnen: f 15,-; gebonden in halfperkament: f 16,-.

⁵⁰ In 1926 worden 3.000 exemplaren gedrukt. In 1935 worden 2.000 exemplaren 'bijgedrukt'.

T.G.G. Valette, *Schoonschrift voor het Duitsch. No 2*

1900-5	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1903-6	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1905-7	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1908-8	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1910-9	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1912-10	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1915-11	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1916-12	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1919-13	[16 p.]	3.000 ex.	f 25,-	[niet in B.]	
1922-14	[16 p.]	3.000 ex.	–	[niet in B.]	
		[30.000]			

Bijlage [6]: Uitgaven van De Erven F. Bohn (aanvankelijk) uitsluitend door colporteurs verkocht, 1892–1910

Onderstaand overzicht geeft voor alle ‘puur’ gecolporteerde uitgaven van De Erven F. Bohn in de jaren 1892-1900:

- het jaar van verschijnen;
- de omvang van het hoofdwerk;
- de drukoplage volgens het onkostenboeken;⁵¹
- het honorarium van de belangrijkste medewerker volgens het onkostenboek;⁵²
- de verkoopprijs (ongebonden en gebonden) volgens *Brinkman's cumulatieve catalogus* in het jaar van publicatie;
- (indien vermeld in de fondsboeken) het jaar waarin het laatste exemplaar van de betreffende druk is verkocht en hoeveel exemplaren er toen in totaal verhandeld waren;⁵³
- (indien van toepassing) aan wie, voor welk bedrag en wanneer het restant is verkocht;
- de totale winst in dat jaar volgens de fondsboeken.

De tabel is alfabetisch geordend op auteursnaam.

Henricus, <i>Dat liedekin van here Halewine</i>						
1900	27 platen	316 ex. ⁵⁴	f 1.200,-	f 75,- f 175,-	1946 (= 37 ex.)	– f 1.384,49

F. Leviticus, <i>Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid</i>						
1908	526 p.	2.500 ex.	f 300, ^{–55}	– f 12,50	1919 (= 836 ex.)	– f 65,44
verkocht aan L.S. Snijders in 1919: 1.609 exemplaren voor f 1.000,–						

⁵¹ AB B 12 (1886-1899) en B 13 (1900-1914).

⁵² AB B 12 (1886-1899) en B 13 (1900-1914).

⁵³ AB B 33 (Uitgaven 1900-1905 (100% Tadema)) en B 35 en 36 (Uitgaven 1906-1966)..

⁵⁴ AB C 160, brief van Henricus aan de Erven F. Bohn, 26 januari 1905.

⁵⁵ Volgens afspraak ontvangt Leviticus f 1,- per verkocht exemplaar, maar de fondsboeken maken enkel melding van deze f 300,-. Daarnaast ontvangt Henri Polak f 120,- voor zijn inleiding.

E.A. von Saher, <i>De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië. Eenige hindoemonumenten op Midden-Java</i>						
1900	94 p.	500 ex.	[?]	f 20,- f 25,-	1928	f 1.123,88
J. van den Vondel, <i>Gijsbrecht van Aemstel. D'ondergang van syn stad en syn ballingschap. Treurspel</i>						
1893-1901	88+122 p.	[563 ex.] ⁵⁶	[?]	f 60,- f 120,-	1950	f 8.456,-

⁵⁶ Zie hoofdstuk II, noot 33.

Bijlage [7]: Uitgevers van veelbesproken Nederlandstalige romans in de jaren 1885-1900

Geordend naar uitgeeffirma staan hieronder opgesomd de Nederlandstalige prozawerken uitvoerig besproken door Jacqueline Bel in haar proefschrift over de Nederlandse literatuur aan het einde van de negentiende eeuw. Het zijn de werken die door de contemporaine literaire kritiek de meeste aandacht krijgen, daarom niet de beste pers.⁵⁷ Verschillende van de genoemde romans verschenen eerst (geheel of gedeeltelijk) in aflevering of als feuilleton in bladen als *De Amsterdammer*, *De Gids*, *De Nieuwe Gids*, *Het Nieuws van den Dag* of *Het Vaderland* alvorens ze in boekvorm werden gepubliceerd.⁵⁸ Omdat in dit overzicht de Nederlandse (en Vlaamse) uitgeverijen op de eerste plaats komen, is dit gegeven verwaarloosd.

BECHT (Amsterdam)

H. Heijermans, *Trinette. Schets*. 1893

J. Hora Adema, *Wormstekigen*. 1896

M. Wagenvoort, *De droomers*. 1900

BEIJERS (Utrecht)

Mario [= M.A. Lamping-van Bosse], *Levensstrijd*. 1886

BLOM & OLIVIERSE (Culemborg)

W.A. Terwogt, *Corrie's Tjisai of Tafereelen uit het leven van een Indischen planter*. (2 delen)
[1893]

BOHN (Haarlem)

E.S. [= K.C. Boxman-Winkler], *Stille wegen*. 1898

M. Antink, *Catherine*. 1899.

S. G. van der Vijgh Jr., *Werkers*. 1900

BRINKMAN (Amsterdam)

⁵⁷ J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptiehistorisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam 1993. Over Bels selectiecriteria en werkwijze, zie: p. 17-21.

⁵⁸ Over dit fenomeen, zie: N. Maas, '1 Juli 1869: De afschaffing van het dagbladzegel. De krant en de literatuur', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.

L. van Deyssel [= K.J.L. Alberdingk Thijm], *Een liefde*. 1887⁵⁹

BUYS (Amsterdam)

Vosmeer de Spie [= M. Wagenvoort], *Een passie. Analyse van een gemoedstoestand*. 1891

CREMER ('s-Gravenhage)

J. Huf van Buren [= J.A. Heuff Az.], *Hertog Adolf. Historische roman*. 1887

Nessuno [= E.G.H. Emants], *Jonkheer Beemsen. Eene studie*. 1887

M. Emants, *Juffrouw Lina. Een portret*. 1888

J. Giese, *Gevloekt. Oorspronkelijke roman*. 1890

DE LILLE (Maldegem, België)

S. Streuvels [= F. Lateur], *Lenteleven*. 1899⁶⁰

VAN DISHOECK (Amsterdam)

M. Marx-Koning, *Van 't viooltje dat weten wilde*. 1900

VAN DOESBURGH (Leiden)

F. Lapidoth, *Goëtia*. (2 delen) 1893

ELSEVIER (Amsterdam/Rotterdam)

L. Couperus, *Noodlot*. 1891 [=1890]⁶¹

M.T.H. Perelaer, *Baboe Dalima. Opium roman*. 1886

Cosinus [= J.A. Heuff Az.], *Kippeveer of het geschaakte meisje*. 1888

GOSLER (Haarlem)

M. Emants, *Goudakkers illusien. Een verhaal*. 1885

DE HAAGSCHE BOEKHANDEL- EN UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ ('s-Gravenhage)

M. Emants, *Op zee*. 1899

VAN HETEREN (Amsterdam)

J.P. Reynvaan, *Zuster Clara. Schetsen uit het leven eener verpleegster in een stedelijk gasthuis*. 1892

VAN HOLKEMA & WARENDORF (Amsterdam)

⁵⁹ Over het jaar van uitgave van *Een liefde*, zie: A.L. Sötemann, 'Achter het boek'; H.G.M. Prick, 'Van Deyssels "Een liefde" in 1888 verschenen' en A.L. Sötemann 'Naschrift' in: *De nieuwe taalids* 62 (1969), p. 72-73 en 294-295.

⁶⁰ In 1900 bracht Veen een titeluitgave van deze editie op de markt. Zie: P. Thiers, 'Bibliografie van *Lenteleven*', in: *'Ik was een versnoekte kwâjongen in mijn tijd...'* Jaarboek van het Stijn Streuvelsgenootschap 7 (2001), p. 105-118.

⁶¹ H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk [1884-1925]*. Amsterdam/Antwerpen 2000, p.123.

- M. Boddaert, *Sturmfels*. 1889
 M. Emants, *Een nagelaten bekentenis*. 1894

VAN KAMPEN (Amsterdam)

- J. van Woude [= S.M.C. van Wermeskerken-Junius], *Zijn ideaal*. (2 delen) 1885
 V. Loveling, *Sophie*. 1885
 L. Couperus, *Eline Vere. Een Haagsche roman*. 1889
 J. Giese, *Sphinx*. 1890
 J. ten Brink, *Jan Starter en zijn wijf. Eene novelle uit de geschiedenis der Nederlandsche letteren*. 1890
 W. de Vletter, *Oom Dolf en zijn nichtje*. 1891
 C.L. Huygens, *Hoogenoord*. (2 delen) 1892
 A. de Savornin Lohman, *Miserere*. 1895
 A. de Savornin Lohman, *Vragensmoede*. 1896
 C.L. Huygens, *Barthold Meryan*. 1897
 A. de Savornin Lohman, *Het ééne noodige*. 1897
 H. Borel, *Het jongetje*. 1898
 A. Kaulbach, *Levensdoel*. 1899
 A. de Wit, *Verborgen bronnen*. 1899
 G.F. Haspels, *Vreugden van Holland*. 1900

VAN KLAVEREN (Amsterdam)

- A. van Gelder, *Slachtoffers onzer huwelijkswetten. Realistische roman*. 1892

LEENDERTZ (Amsterdam)

- F. Coenen Jr., *Verveling*. 1892

LOMAN & FUNKE ('s-Gravenhage)

- Maurits [= P.A. Daum], *Aboe Bakar. Indische roman*. 1894⁶²
 S. la Chapelle-Roobol, *De familie De Regt*. 1899

VAN LOOY (& GERLINGS) (Amsterdam)

- J. van Looy, *Proza*. 1889
 Vosmeer de Spie [= M. Wagenvoort], *Felicia Beveridge. Analyse van een gemoedstoestand*. 1895
 F. Roosdorp, *Kinderen*. 1898
 J. de Meester, *Zeven vertellingen*. 1899

VAN DER MEER (Deventer)

- D.M. Maaldrink, *Uit het graafschap. Schetsen uit het Geldersche dorpsleven*. 1887

⁶² *Aboe Bakar* verscheen in 1894 tegelijk bij Loman & Funke en bij Kolff & Co (Batavia). (O. Praamtstra, 'De uitgevers van Maurits', in: G. Termorshuizen (red.), *Rondom Daum*. Amsterdam, Nijgh & van Ditmar, 1997, p. 57-72.)

MOREL ('s-Gravenhage)

F. Netscher, *Menschen om ons. Bundel novellen*. 1888

MOUTON ('s-Gravenhage)

A. Cooplandt [= A. Prins], *Uit het leven*. 1885

F. Netscher, *Studies naar het naakt model*. 1886

VAN DER POST (Utrecht)

W.G.F.A. van Sorgen, *Porcelain*. 1890

REVERS (Dordrecht)

vrouwe [J.D.] Courtmans-Berchmans, *Roza van den Boschkant*. 1885

ROBBERS (Amsterdam)

H. Robbers, *De roman van Bernard Bandt*. 1897

ROELANTS (Schiedam)

Melati van Java [= N.M.C. Sloot], *Verdwenen*. 1889

RÖSSING (Amsterdam)

A.P. van Groeningen, *Martha de Bruin*. 1890 [=1889]⁶³

SCHELTEMA & HOLKEMA (Amsterdam)

A. Prins, *Een koning*. 1897

C. Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*. 1897

SIJTHOFF (Leiden)

J. Gram, *Maurits van Moreelen*. 1886

Maurits [= P.A. Daum], *Goena goena. Oorspronkelijke roman*. 1889

Rana Neida [= J.E. Sachse], *Een verloving. Roman*. 1890

SLOTHOUWER (Amersfoort)

J. Dermoût, *In de koffie. Oorspronkelijke Indische roman*. (2 delen) 1893

J. Dermoût, *Piong Pan Ho. Oorspronkelijke Indische roman*. 1894

TENGELER ('s-Gravenhage)

Plox [= W.C. Tengeler], *Grepen en vonden*. 1887

THIEME (Nijmegen)

P.H. van der Hoog [= P. Heyting], *Wonosari*. 1886

J.B. Meerkerk, *Helena Bixs*. 1891

⁶³ E. Francken, 'De roman van August van Groeningen', in: *Tirade*, 22 (1978) 237 (juni), p. 380-392.

THIEME (*Zutphen*)

J. de Meester, *Een huwelijk*. 1890

TJEENK WILLINK (*Haarlem*)

M. Emants, *Dood. Een tweetal novellen*. 1892

Esjee [= S.J. Modderman–Gratama], *Levenswijding*. 1897

VALKHOFF & VAN DEN DRIES (*Amersfoort*)

F. Lapidoth, *Vrij? Roman*. 1897

G. van Hulzen, *Zwerfers*. (deel 1) 1899, (deel 2)1907

VEEN (*Amsterdam*)

C. Terburch [= I. Esser Jr.], *Willem Norél*. 1889

L. Couperus, *Extaze. Een boek van geluk*. 1892

L. Couperus, *Majesteit*. 1893

A.J. [= K.J.L. Alberdingk Thijm], *Blank en geel*. 1894

L. Couperus, *Wereldvrede*. 1895

L. Couperus, *Metamorfoze*. 1897

L. Couperus, *Psyche*. 1898

L. Couperus, *Fidessa*. 1899

J. Giese, *Van een droom*. 1900

L. Couperus, *Langs lijnen van geleidelijkheid*. 1900

L. Couperus, *De stille kracht*. 1900

VEENSTRA (*'s-Gravenhage*)

J. Reyneke van Stuwe, *Hartstocht. Haagsche roman*. 1899

VERSLUYS (*Amsterdam*)

A. Aletrino, *Zuster Bertha*. 1891

F. van Eeden, *Johannes Viator. Het boek van de liefde*. 1892

J. Hora Adema, *Thea*. 1893

F. Erens, *Dansen en rhythmten*. 1893

C. Buysse, *Het recht van de sterkste*. 1893

A. van Schendel, *Drogon*. 1896

A. van Oordt, *Irmenlo*. 1896

W. Paap, *Jeanne Collette*. 1896

W. Paap, *Vincent Haman*. 1898

F. van Eeden, *Van de koele meren des doods. Een verhaal*. 1900

Bijlage [8]: Nederlandstalige werken waarover W.G. van Nouhuys adviseert, 1900-1906

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de verschillende Nederlandstalige teksten (en auteurs) waarover geheim adviseur W.G. van Nouhuys zich uitspreekt in zijn brieven aan Kees Tadema in de jaren 1900-1906. De 'voorstel'-kolom geeft aan van wie het voorstel kwam: A = auteur, N = Van Nouhuys, U = uitgevers, O = Overige. De combinatie A-U geeft aan dat de auteur (A) de uitgevers (U) benaderde, etc. De 'v.N.'-kolom geeft uiterst summier het advies van de letterkundige weer (+, – of ±). De laatste kolom vermeldt of een werk tot een uitgave leidde bij Bohn (een jaartal) of elders (*). Een alfabetische lijst van werken uit die laatste categorie volgt onder de tabel.

	AUTEUR		TITEL	VOORSTEL	v.N.	BOHN
1900						
00-1	Jan de Kijker (Samuel G. van der Vijgh jr.)	1876-1899	schetsen uit <i>Eigen Haard</i>	O-U	±	
00-2	Arie van Veen	1871-	roman - <i>Een dominees-vrouw</i>	A-N	-	*
00-3	Jan P.H. Apol	1874-1945	roman - <i>Phaëton en de dwaas</i>	A-N	±	*
00-4	Frans Coenen jr.	1866-1936		U	+	
00-5	?		drama in verzen	?-U		
00-6	Jan ten Brink	1834-1901	studies - <i>Erotische en feministische romans. Uit de drie laatste jaren der Fransche Letteren</i>	A-U	-	*
00-7	C.A. Ikkink	-1923	roman - <i>Een nacht vol dwaasheden in het land van De Nieuwe Gids</i>	O-U	-	*
00-8	Margo S.E. Antink	1869-1957	novellen - <i>Van scheiding en dood</i>	A-U	+	1901
00-9	E.G.F.H. Smit Kleine	1845-1931	120 vlinders (uit <i>Nieuws van de Dag</i>)	A-U	-	
00-10	Johannes Everts jr.	1878-1945	roman - <i>Een levenslente</i>	A & O-U	-	
00-11	G.H. Betz	1850-1900	verspreide en nagelaten schetsen	O-N	±	
00-12	J.K. Rensburg	1870-1943	<i>Japanse verzen</i>	A-U	-	*
00-13	Frans van Hoogstede (Frans M. Jaeger)	1877-1945	roman - <i>Vrouwenwerk</i>	A-U	+	1901
00-14	Johannes Everts jr.	1878-1945	schetsen - <i>Eerste werk</i>	A-U	+	1901
00-15	J. Eysten	1869-	militaire schetsen	A-U	-	
00-16	Jo Goudsmit	?	sprookjes	A & O-U	-	
00-17	Carel T. Scharten	1878-1950	<i>Voor-hal. Verzen</i>	A-N	±	1901
1901						
01-1	Henri M. Dekking	1871-1939	blijspel - <i>Groote dagen</i>	A-U	+	*
01-2	H.C. Muller	1855-1927	literaire lezingen	A-U	-	
01-3	J.B. Meerkkerk	1856-1926	opstellen - <i>Summa Summarum / Moderne vertoogen</i>	A-U	-	

01-4	Johan W. Broedelet	1877-1946	roman - <i>Gekhuizen</i>	A-U	-	
01-5	Parvus (A.M.F. Smit Kleine - Fastré)	1856-1924	roman - <i>Waldi Waaksch en Mieke Saar. Voor groote en kleine mensen</i>	A-U	-	
01-6	Marcus (E.G.F.H. Smit Kleine)	1845-1931	novelle - <i>Een weduwenaar</i>	A-U	-	1902 ⁶⁴
01-7	Ida Haakman	?	<i>Dolores</i> en andere novellen	A-U	+	
01-8	E.B. Koster	1861-1937	bundel schetsen en kritieken	A-U	-	
01-9	Israël Querido	1872-1932		A-U	+	
01-10	Israël Querido	1872-1932	bundel kritieken	A-U	+	1904
01-11	C.A. Wienecke	1874-1948	bundel 'opstellen van juridischen-socialen en letterkundigen aard'	A-U	±	
01-12	Frans M. Jaeger	1877-1945	roman - <i>De zoekers</i>	A-U		*
1902						
02-1	G. Schrijver (G.G. van As)	1876-1927	roman: <i>Ontwapend</i>	A-U	-	*
02-2	Gustaaf J. Segers	1848-1930	verhaal	A-U	-	
02-3	Johannes Everts jr.	1878-1945	schetsen - <i>Klein-leven</i>	A-U	±	1903
02-4	Jeanne Vôtel (Jeanette D.B. Voorbeytel)	1864-1902	verhalen	O-N		
02-5	Hans Steengracht (A.D. van der Gon Netscher)	?	roman - <i>De Berg der Pagoden</i> (uit <i>Het Vaderland</i>)	A-N	+	1902
02-6	?		novelle	A-U		
02-7	Hans Steengracht (A.D. van der Gon Netscher)	?	novelle - <i>Het eerste principe</i>	A-U	±	*
02-8	Nico van Suchtelen	1878-1949	tragedie - <i>Primavera. Dramatisch gedicht</i>	A-U	±	1903
02-9	Marie Ramondt	1878-1963		N		
02-10	Gerrit J.M. Simons	1876-	schetsen en novellen - <i>Versmaad</i>	A-N	+	1903
02-11	Johannes Everts jr.	1878-1945	roman/novelle - <i>Reactie</i>	A-U	+	1903
02-12	Frans M. Jaeger	1877-1945	roman - <i>Poedel-wijsheid. Een hondenroman</i>	A-U	-	
1903						
03-1	Johan W. Broedelet	1877-1946	proza-stuk - <i>De dichter en het meisje</i>	A-U	-	*
03-2	Johan W. Broedelet	1877-1946	gedicht - <i>Paradijspoort</i>	A-U	-	
03-3	Israël Querido	1872-1932	roman - <i>Menschenwee. Roman van het land</i>	A-U	+	1903
03-4	Trabadoelie (? Beekman)	?		N	+	
03-5	Henri A.C. van Booven	1877-1964	<i>Tropenwee</i> en twee 'Spaansche schetsen'	A-U	+	*
03-6	Anna (Antoinette Canisius)	?	roman - <i>Veritas</i>	A-U	-	
1904						
04-1	Cyriel Buysse	1859-1932		N	+	
04-2	Johan W. Broedelet	1877-1946	'middeleeuwse' roman	A-U	-	
04-3	?		novelle	O-U	-	
04-4	J.B. Meerkerk	1856-1926	roman - <i>Eén levensdag / Levensmomenten</i>	A-U	±	*
04-5	Gerrit J.M. Simons	1876-	roman - <i>Tot het uiterste</i>	A-U	±	1905
04-6	E.S. (K.C. Boxman - Winkler)	1857-1924	roman - <i>Gebroken licht</i>	O-U	-	1905

⁶⁴ *Een weduwenaar* is opgenomen in de bundel *Drie verhalen*.

04-7	Pieter M.B.A. van der Meer de Walcheren	1880-1970	roman - <i>Van licht en duisternis</i>	A-U	-	1904
04-8	Israël Querido	1872-1932	roman - <i>Zegepraal</i>	A-U	±	
04-9	J.B. Meerkerk	1856-1926	roman - <i>De zoon</i>	A-U	-	
04-10	Jacqueline M.E. Issels	1882-1950	novelle - <i>Verwante zielen</i>	A-U	-	
1905						
05-1	W.G.C. Byvanck	1848-1925	bundel studiën	N	+	*
05-2	Samuel Goudsmit	1884-1954	roman - <i>Van een doode liefde</i>	A-U	-	
05-3	J.N.J. Steynen	1876-1950	bundel schetsen en impressies	A-U	-	
05-4	E.F.M.F.J. Overduijn - Heyligers	1866-1944	roman - <i>Peccari</i>	A-U	±	
05-5	Beekman	?	novellen	N?	+	
1906						
06-1	Cornelia Kikkert	?	novelle	A-U	-	(1906)
06-2	Ria Gelmi (C.R.C. Herckenrath)	1867-1935	roman - <i>Reis naar Hedonië</i> (titeluitgave, gekocht Van Looy)	A-U	-	
06-3	Marie C. Metz - Koning	1864-1926		A-N	+	
06-4	mevr. A. Storm van Leeuwen	?	roman - <i>Laura van Weelenburg</i>	A-U	-	

- J. Apol, *Phaëton en de dwaas*. Amersfoort, Valkhoff & Co, 1901.
- H. van Booven, *Tropenwee*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1904.
- J. ten Brink, *De voornaamste Fransche romans der vijf laatste jaren*. Amsterdam, N.J. Boon, 1901.
- Joh. W. Broedelet, *De grijsaard en het meisje*. Amsterdam, Scheltens & Giltay, 1905.
- H. Dekking, *Groote dagen*. Haarlem, De Erven Loosjes, 1901.
- C.A. Ikkink, *Een nacht vol dwaasheden in het land van De Nieuwe Gids*. Breda, Marius J. Janssen, 1905.⁶⁵
- F.M. Jaeger, *De zoekers*. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1902.
- J.B. Meerkkerk, *Eén levensdag. Een verhaal*. Sneek, J.F. van Druten, 1904.
- J.K. Rensburg, *Japanse verzen*. Rotterdam, Johan Pieterse, 1903.
- G. Schrijver, *Ontwapend*. Rotterdam, D.A. Daamen, 1904.
- H. Steengracht, *Het eerste principe*. Amsterdam, W. Versluys, 1903.
- A. van Veen, *Een dominees-vrouw*. Haarlem, Vincent Loosjes, 1902.

⁶⁵ In 1964 voeren G. Colmjon en C.F.P. Stutterheim een verhitte pennenstrijd over *Een nacht vol dwaasheden in het land van De Nieuwe Gids*. De eerste stelt dat niet Ikkink maar J.M. Acket de werkelijke auteur van het werk is. De tweede, schoonzoon van Acket, reageert fel op deze 'belediging' aan het adres van zijn schoonvader. De kwestie is nooit beslecht en ook het Bohn-archief geeft geen uitsluitsel. Het manuscript wordt weliswaar aangeboden aan de Tadema's door fondsauteur Acket, maar hij noemt als auteur zijn vriend Ikkink. (G. Colmjon, 'Acket en Ikkink (Een proeve van litterairhistorische en psychologische bewijsvoering)', in: *Levende Talen* 226 (oktober 1964), p. 497-503; C.F.P. Stutterheim, 'Acket en Ikkink (Proeven van hedendaagse literairhistorische bewijsvoering)' & 'Ikkink en niet Acket', in: *Levende talen* 223 (februari 1964), p. 64-70 & 227 (december 1964.), p. 692-706; AB, C 129, [1a & b] & [2], brieven van J.M. Acket aan De Erven F. Bohn, 7 & 9 juli 1900; AB, C 43, fol. 255, 264 & 273, brieven van J.C. Tadema aan J.M. Acket, 9, 11 & 16 juli 1900.)

Bijlage [9]: Niet-Nederlandstalige werken waarover W.G. van Nouhuys adviseert, 1900-1906

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de verschillende niet-Nederlandstalige teksten (en auteurs) waarover W.G. van Nouhuys zich uitspreekt in zijn brieven aan Kees Tadema in de jaren 1900-1906. De 'voorstel'-kolom geeft aan van wie het voorstel kwam: V = vertaler, N = Van Nouhuys, U = uitgevers, O = Overige. De combinatie V-U geeft aan dat de vertaler (V) de uitgevers (U) benaderde, etc. De 'v.N.'-kolom geeft uiterst summier het advies van de letterkundige weer (+, – of ±). De laatste kolom vermeldt of een werk tot een uitgave leidde bij Bohn (een jaartal) of elders in die jaren (*). Een alfabetische lijst van werken uit die laatste categorie volgt onder de tabel.

	TAALGEBIED - AUTEUR		GENRE - TITEL	VERTAALD DOOR		VOORSTEL	V.N.	BOHN
1900								
00-1	E. - Ellen T. Fowler	1860-1929	roman - <i>Concerning Isabel Carnaby</i> (1898)	Guillette Willeumier	1851-1931	V-U		
00-2	S. - Ola Hanson	1860-1925	Eyerton (Duitse vertaling)	mevr. B. de Graaff - van Capelle	?	V-U	-	
00-3	R. - Anton P. Tsjechov	1860-1904	schetsen en vertellingen	J. Brandt	?	V-U	-	
00-4	S. - Henrik J. Ibsen	1828-1906	verzamelde werken	Jacob B. Meerkerk	1856-1926	V-N	+	
00-5	D. - Hermann Sudermann	1857-1928	drama in verzen - <i>Johannes</i> (1898)	?		?-U	-	
00-6	E. - Anthoy Hope (A. Hope Hawkins)	1863-1933	roman - <i>The king's mirror</i> (1899)	mevr. B. de Graaff - van Capelle	?	V-U	-	
00-7	E. - John Ruskin	1819-1900	essay - <i>Unto this last</i> (1860)	Petrus P. Horrix	-1929	V-U	-	*
00-8	R. - Grigori P. Danilevski	1829-1890	roman - <i>Mirowitsj</i>	J. Brandt	?	V-U	-	
1901								
01-1	D. - Arthur Schnitzler	1862-1931	toneelstuk - <i>Liebelei. Schauspiel</i> (1896)	Joh. Haus	?	V-U	-	*
01-2	E. - Robert L. Stevenson	1850-1894	verhalen	Johanna D.B. Voorbeytel	1864-1902	V-U	-	
01-3	E. - Robert L. Stevenson	1850-1894	roman - <i>Weir of Hermiston. An unfinished romance</i> (1896)	Johanna D.B. Voorbeytel	1864-1902	N	+	
01-4	S. - Gustaf af Geijerstam	1858-1909	roman - <i>Boken om lille-bror. Ett äktenskaps roman</i> (1900)	[mevr.] T. Jespersen - Stok	?	V-N		*
1902								
02-1	E. - F.F. Montrésor	1843-1934	roman - <i>False coin or true?</i> (1896)	Ida Haakman	?	?		*

02-2	S. - Otto M. Møller	1860-1898	roman - <i>Guld og ære. Roman</i> (1895)	mevr. H. van der Stempel - de Boer	?	V-U	±	
02-3	D. - Clara Viebig	1860-1952	roman - <i>Es lebe die Kunst!</i> (1899) (uit <i>Nieuws van de Dag</i>)	Anna M. (van Gogh -) Kaulbach	1869-1960	V-U	±	
02-4	E. - Hamlin Garland	1860-1952	'nieuwste' roman - <i>Her mountain lover</i> . (1901) of <i>The captain of the Gray-Horse troop. A novel</i> (1902)	Ida Haakman	?	V-N	-	
02-5	I. - Matilde C. Serao	1856-1927	novellen	C. Elink Sterk	[1844-1932]	V-U	-	
02-6	S. - Bjørnsterne M. Bjørnson	1832-1910	toneelstuk - <i>På Storhove</i> (1902)	Dina S. Logeman - van der Willigen	1864-1925	V-U		1903
02-7	S.		<i>Bjørnsterne Bjørnson. Festskrift i anledning af hans 70 aars fødselsdag</i> (1902)	Dina S. Logeman - van der Willigen	1864-1925	V-U		
02-8	S. - Laurids V. Bruun	1864-1935	roman - <i>Kronen. En historie i tre dele</i> (1902)	[mevr.] T. Jespersen - Stok	?	A-N		*
1904								
04-1	E. - George R. Gissing	1857-1903	roman - <i>Eve's ransom</i> (1895)	Johanna F.J. Buytendijk	?	V-U	+	1904
04-2	E. - George R. Gissing	1857-1903	roman - <i>The unclassed</i> (1884)	Johanna F.J. Buytendijk	?	V-U	±	
04-3	E. - George R. Gissing	1857-1903	roman - <i>Demos</i> (1886)	Johanna F.J. Buytendijk	?	V-U	+	
04-4	E. - George Griffith	1857-1906	roman - <i>A criminal Croesus</i> (1904)			U	-	
04-5	E. - Robert L. Stevenson	1850-1894	roman - <i>Treasure island</i> (1883)			N	+	
04-6	E. - Edgar A. Poe	1809-1849	novellen			N	+	
04-7	F. - Michel Sage	1863-1931	roman - <i>Madame piper et la société anglo-américaine pour les recherches psychiques</i> , (1902)	A.J. Riko	-1907	V-U		
04-8	E. - Beatrice Harraden	1864-1936	novellen - <i>In varying moods. Short stories</i> (1894)	?		V-U	-	
04-9	E. - F. Dickberry (Fernande Blaze de Bury)	?	roman - <i>The storm of London. A social rhapsody</i>	[mevr.] C. Versfelt - Fles	-1933	V-U	-	
1905								
05-1	E. - Edgar E. Saltus	1855-1921	roman - <i>A transaction in hearts. An episode</i> (1889)			N		
05-2	E. - Tristram Vreck		roman - <i>When dreams come true</i>			N		
05-3	E. - Walter H. Pater	1839-1894	essays - <i>Imaginary portraits</i> (1887)	Nicolaas J. Beversen	1860-1932	V-U		
05-4	I. - Giovanni Cena	1870-1917	roman - <i>Gli ammonitori</i> (1904)			N	±	*
05-5	E. - Elinor Glyn	1864-1943	roman - <i>The visits of Elisabeth</i> (1900)			N	+	
1906								
06-1	E. - George R. Gissing	1857-1903	roman - <i>The unclassed</i> (1884)	v.d. Schroeff of Buytendijk		V-U	±	
06-2	E. - Gilbert K. Chesterton	1874-1936	essays - <i>Heretics</i> (1905)			?-U	+	

06-3	E. - Octave Thanet (Alice French)	1850-1934	roman - <i>The man of the hour</i> (1905)			N	+	
06-4	F. - Marcelle Tinayre – Chasteau	1872-1948	roman - <i>La rebelle</i> (1905)			N	+	
06-5	I. - Guglielmo Ferrero	1871-1942	<i>Grandezza e decadenza di Roma.</i> (1902-1904)			N	+	*

- L.V. Bruun, *De kroon*. (vertaling M. Stok) Amsterdam, H.J.W. Becht, 1906.

- G. Cena, *De waarschuwers*. (vertaling J. Clant van der Mijl - Piepers, met een inleiding door W.G. Van Nouhuys) Utrecht, H. Honig, 1908.

- G. Ferrero, *Rome's grootheid en verval*. (vertaling M. ten Bouhuys) Amsterdam, S.L. van Looy, 1909.

- G. af Geijerstam, *Het boek van klein-broertje. Roman uit het huwelijksleven*. (vertaling Ed. Thorn Prikker)

Bussum, C.A.J. van Dishoeck, 1901, BIBLIOTHEEK VAN SKANDINAVISCH LITERATUUR (nr. 7).

- F.F. Montrésor, *In de wegen en heggen*. (vertaling C. Versfelt - Fles) Utrecht, W. de Haan, 1903.

- J. Ruskin, *Dezen laatsten ook. Vier schetsen over de beginselen der staathuishoudkunde*. (vertaling P. Horrix)

Groningen, G.E. Evers, 1901.

- A. Schnitzler, *Zijn speelgoed. Tooneelspel in 3 bedrijven*. (vertaling Joh. Haus) Zaandijk, J. Heynis Tsz., 1908.

Bijlage [10]: Literaire uitgaven van De Erven F. Bohn, 1900–1910

Onderstaande tabel geeft voor alle literaire werken (behalve de *Camera obscura*)⁶⁶ uitgegeven door De Erven F. Bohn in de jaren 1900-1910:

- het jaar van verschijnen van elke druk;
- de omvang (in pagina's) van het hoofdwerk;
- de drukoplage volgens het onkostenboek;⁶⁷
- het honorarium van de auteur of vertaler volgens het onkostenboek;⁶⁸
- de verkoopprijs (ongebonden en gebonden) volgens *Brinkman's cumulatieve catalogus* in het jaar van publicatie;
- (indien vermeld in de fondsboeken) het jaar waarin het laatste exemplaar van de betreffende druk is verkocht en hoeveel exemplaren er toen in totaal verhandeld waren;⁶⁹
- (indien van toepassing) aan wie, voor welk bedrag en wanneer het restant is verkocht;
- de totale winst in dat jaar volgens de fondsboeken.⁷⁰

De tabel is alfabetisch geordend op auteursnaam.

M. Antink, <i>Van scheiding en dood</i>						
1901	240 p.	750 ex.	f 350,-	f 2,50 f 2,90	1910 (= 480 ex.)	f 142,685
verkocht aan de Wereldbibliotheek in 1911: 222 exemplaren voor f 104,32						
Bj. Björnson, <i>Op Storhove. Drama in drie bedrijven</i>						
1903	123 p.	500 ex.	f 75,-	f 2,- -	1918 (= 67 ex.)	- f 76,42
verkocht aan L.S. Snijders in 1919: 286 exemplaren voor f 34,28						
E.S., <i>Gebroken licht</i>						
1905	268 p.	750 ex.	f 250,-	f 2,90 f 3,50	1945 (= 318 ex.)	- f 21,49

⁶⁶ Voor Hildebrands *Camera obscura*, zie bijlage [5].

⁶⁷ AB B 13 (1900-1914).

⁶⁸ AB B 13 (1900-1914).

⁶⁹ AB B 33 (Uitgaven 1900-1905 (100% Tadema)) en B 35 en 36 (Uitgaven 1906-1966)..

⁷⁰ AB B 35, fol. 258-294 en B 36, fol. 363-400.

J. Everts jr., <i>Eerste werk</i>						
1901	182 p.	750 ex.	f 150,—	f 1,90 f 2,40	1915 (= 271 ex.)	– f 119,23
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 445 exemplaren voor f 58,98						
J. Everts jr., <i>Klein-leven</i>						
1903	250 p.	750 ex.	f 100,—	f 2,50 f 2,90	1915 (= 263 ex.)	f 56,67
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 455 exemplaren voor f 61,08						
J. Everts jr., <i>Reactie</i>						
1903	160 p.	750 ex.	f 300,—	f 1,40 f 1,90	1915 (= 317 ex.)	f 7,185
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 430 exemplaren voor f 60,45						
Ria Gelmi, <i>Reis naar Hedonië</i> (titeluitgave, 760 ex. gekocht van Van Looy)						
1906	323	760 ex.	f 42,62 ⁷¹	f 1,90 f 2,50	1924 (= 37 ex.)	f 6,44
G. Gissing, <i>Eve's losprijs</i>						
1904	269 p.	600 ex.	f 100,— ⁷²	f 2,25 f 2,90	1915 (= 211 ex.)	– f 148,73
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 345 exemplaren voor f 43,73						
G.F. Haspels, <i>Boete</i> . (2 delen)						
1907	252+228 p.	1.000 ex.	f 750,—	f 3,90 f 4,50	1915 (= 703 ex.)	f 699,50
verkocht aan P.N. van Kampen & Zn. in 1916: 246 exemplaren voor f 203,60						
F. van Hoogstede, <i>Vrouwenwerk</i>						
1901	354 p.	1.000 ex.	f 500,—	f 3,90 f 4,50	1904 (= 559 ex.)	f 171,66
verkocht in 1905: 403 exemplaren voor f 64,30						
Marcus, <i>Drie verhalen</i>						
1902	152 p.	500 ex.	–	f 1,50 f 1,90	1917 (= 187 ex.)	f 38,27
verkocht aan M. Lobo in 1918: 287 exemplaren voor f 25,—						
Is. Querido, <i>Menschenwee. Roman van het land</i> .						
1903-1	341+447 p.	1.500 ex.	f 1.800,—	f 6,50 f 7,75	1907 (= 1.174 ex.)	f 1.396,18
1907-2	544 p.	3.000 ex.	–	f 2,90 f 3,50	1917 (= 1.013 ex.)	
restant verkocht aan de Wereldbibliotheek in 1917 ⁷³						

⁷¹ honorarium: f 42,62 (= f 1,26 per verkocht exemplaar)

⁷² Naast de f 100,- honorarium voor de vertaling, betalen de uitgevers ook f 25,- aan W.G. van Nouhuys voor de inleiding van zijn hand.

⁷³ De Erven F. Bohn ontvangt van de Wereldbibliotheek f 2.962,50 voor het auteursrecht en alle restanten van de werken van Is. Querido. Daarmee is de totale winst van zijn publicaties voor de uitgeverij f 2.081,735 (AB B 35, fol. 216).

Is. Querido, <i>Zegepraal</i>						
1904	480 p.	1.500 ex. ⁷⁴	f 1.100,—	f 3,90 f 4,50	1917 (= 1.138 ex.)	f 746,065
restant verkocht aan de Wereldbibliotheek in 1917						
Is. Querido, <i>Kunstenaarsleven</i>						
1906	276+284 p.	1.300 ex.	f 960,—	f 5,90 f 6,75	1917 (= 546 ex.)	f 109,655
restant verkocht aan de Wereldbibliotheek in 1917						
A.W.G. van Riemsdijk & C. Buysse, <i>Se non è vero... Tooneelspel in vier bedrijven</i>						
1905	135 p.	500 ex.	—	f 1,50 —	1925 (= 323 ex.)	f 36,—
C. Scharten, <i>Voor-hal. Verzen</i>						
1901	153 p.	300 ex.	—	f 2,50 —	1917 (= 77 ex.)	— f 19,165
G.J.M. Simons, <i>Versmaad</i>						
1903	188 p.	750 ex.	f 200,—	f 2,25 f 2,75	1915 (= 199 ex.)	— f 95,625
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 510 exemplaren voor f 53,62 ⁵						
G.J.M. Simons, <i>Op den zoom</i>						
1904	144 p.	750 ex.	f 200,—	f 1,75 f 2,25	1915 (= 128 ex.)	— f 207,20
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 575 exemplaren voor f 64,64						
G.J.M. Simons, <i>Tot het uiterste</i>						
1905	488 p.	750 ex.	f 400,—	f 3,90 f 4,50	1915 (= 283 ex.)	— f 146,93
verkocht aan B.H. Smit in 1916: 415 exemplaren voor f 93,67						
H. Steengracht, <i>De berg der Pagoden</i>						
1902	232 p.	750 ex.	f 100,—	f 1,90 f 2,40	1915 (= 359 ex.)	f 94,465
verkocht in 1916: 362 exemplaren voor f 42,75						
N. van Suchtelen, <i>Primavera. Dramatisch gedicht</i>						
1903	64 p.	300 ex.	—	f 0,90 —	1906 (= 35 ex.)	f 0,—
verkocht aan Maas & Van Suchtelen in 1906: (restant) voor f 46,92						
N. van Suchtelen, <i>Verzen</i>						
1905	151 p.	300 ex.	—	f 1,50 f 2,50	1906 (= 49 ex.)	f 0,—
verkocht aan Maas & Van Suchtelen in 1906: (restant) voor f 83,37 ⁵						

⁷⁴ Van de 1.500 exemplaren zijn er 50 op 'Hollandsch' papier gedrukt en te koop in een perkamenten band voor f 15,-.

U.e.V., <i>Verzen</i>						
1900	80 p.	500 ex.	f 25,—	f 1,25 f 1,75	1945 (= 311 ex.)	f 148,62
S. van der Vijgh jr., <i>Werkers</i>						
1900	135 p.	750 ex.	f 151,25	f 1,50 f 1,90	1915 (= 572 ex.)	f 269,31
verkocht in 1916: 120 exemplaren voor f 23,40						
J.E. van der Waals, <i>Noortje Velt</i>						
1907	316 p.	500 ex.	f 100,—	f 1,90 f 2,40	1919 uitverkocht	f 179,58
Mrs. Humphry Ward, <i>Eleonore</i>						
1901	324+226 p.	500 ex.	f 207,— ⁷⁵	f 5,75 —	1908 (= 342 ex.)	f 592,265
restant verkocht aan Blankwaardt & Schoonhoven in 1908 voor f 250,—						
Mrs. Humphry Ward, <i>Lady Rosa's dochter</i>						
1903	325 p.	750 ex.	f 183,—	f 2,90 f 3,50	1908 (= 457 ex.)	f 652,18
restant verkocht aan Blankwaardt & Schoonhoven in 1908 voor f 250,—						
Mrs. Humphry Ward, <i>Het huwelijk van William Ashe</i>						
1905	388 p.	750 ex.	f 200,—	f 2,90 f 3,50	1908 (= 343 ex.)	f 237,335
restant vekocht aan Blankwaardt & Schoonhoven in 1908 voor f 250,—						
Mrs. Humphry Ward, <i>John Fenwick</i>						
1906	303 p.	750 ex.	f 128,—	f 2,90 f 3,50	1908 (= 319 ex.)	f 176,045
restant verkocht aan Blankwaardt & Schoonhoven in 1908 voor f 250,—						

⁷⁵ De Erven F. Bohn betaalt behalve de f 207,-, aan Guillette Willeumier voor de vertaling, ook f 181,10 aan Smith, Elder & Co voor het recht van uitgave.

Bijlage [11]: Auteurs en onderwerpen overwogen in de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereniging V.U.B., 1918-1939

Deze tabel geeft een chronologisch overzicht van alle namen en onderwerpen die volgens de notulen tijdens de bijeenkomsten van de V.U.B.-vereniging besproken zijn in de jaren 1918-1939.⁷⁶ De eerste en laatste kolom bevatten verwijzingen naar eerdere of latere voorstellen in de tabel. Het zijn voorstellen die aanleiding gaven tot een nieuw idee of voorstellen die uit een voorafgaand idee ontstonden. De 'voorstel'-kolom geeft aan wie de geestelijke vader was van een plan (A = auteur, R = redactie, U = uitgevers en O = overige). De 'verdict'-kolom geeft met een grijstint aan hoe het oordeel luidde: lichtgrijs is positief, donkergrijs is negatief, wit is onbekend. Als de argumentatie voor een afwijzing genotuleerd is, dan geeft de 'verdict'-kolom ook aan waarom de redactie tot haar besluit kwam (R-A = redactie verwerpt (alsnog) auteur, R-Ond. = redactie verwerpt (alsnog) onderwerp en R-O = redactie verwerpt (alsnog) om andere reden). Indien auteur (A), de redactie (R) of de uitgever (U) een aanvankelijk goedgekeurd plan in een later stadium toch nog schrapten, dan staat dat ook in die kolom aangegeven. Waar mogelijk wordt ook het jaar vermeld. De voorlaatste kolom vermeldt tot welk V.U.B.-nummer een en ander leidde.

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	1918						
	18-1	Henri J.F.W. Brugmans	1884-1961	psychologische methoden en begrippen			17
	18-2	Theodoor J. Stomps	1885-1973	erfelijkheid en chromosomen			14
	18-3	Johan C. van Eerde	1871-1936	inleiding tot de volkenkunde Nederlandsch-Indië			1
	18-4	Gerard J. Thierry	1880-1962	Voor-Azië in de oudheid	A (1927)		32-8
	18-5	Nicolaas Wing Easton	1859-1937	geologie van de Indische archipel	A (1919)		19-2
	18-6	Adam H.M.J. van Kan	1877-1944	inleiding tot de rechtsstudie			6
	18-7	Gilles Holst	1886-1968	verlichtingstechniek en natuurwetenschap			3
	18-8	Jean J. Salverda de Grave	1863-1947	Italië's letterkunde			2
	18-9	Karel H.E. de Jong	1872-1960	magie in de Grieksch-Romeinse oudheid			7
	18-10	Tatiana A. Ehrenfest-	1876-1964				19-17,

⁷⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934 en I 4, notulenboek 1934-1954.

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
		Afanassjew a of Johannes D. van der Waals Jr.	1873-1974				19-16
	18-11	Marie W.F. Treub	1858-1931	coöperatie (of verwant onderwerp)			
	18-12	Herman T. Colenbrander	1871-1945	groote mannen uit de koloniale geschiedenis			22-6
	18-13	Egbert B. Kielstra	1844-1920	nieuwste geschiedenis van Nederlandsch-Indië			5
	1919						
	19-1	Eduard C.G. Brünner	1883-?	(op het gebied van) geschiedenis	A		
18-5	19-2	Nicolaas Wing Easton	1859-1937	algemeene inleiding tot de geologie	R		
	19-3	Hugo R. Kruijt	1882-1959	kolloïdchemie	R	A (1924)	24-20
	19-4			enzymen	R		
	19-5	Theodorus van der Waerden	1876-1940	electrificatie van Nederland	A		
	19-6	A. Finkelstein	?	Russische letterkunde, danskunst, enz.	A		
	19-7			anatomie en ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch	O		19-12
	19-8	Gustaaf de Clercq	1888-1953	bedrijfseconomie	A	R-O	
	19-9	Jacobus J.A. van Ginneken	1877-1945	de wording der Nederlandsche taal	R		
	19-10	Juda L. Palache	1886-1944	inleiding in den Talmud	R		15
	19-11	Willem J. Havelaar	1880-1930	Nederlandsche kunst	R	A	21-1
19-7	19-12	Arnoldus J.P. van den Broek	1877-1961	ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch	R		8
	19-13	Jan S. Bartstra	1887-1962	nieuwste geschiedenis	R		32
	19-14	Jan van den Tempel	1877-1955	de moderne vakbeweging	R	A (1921)	
	19-15	Pieter J. Troelstra	1860-1930	het politieke systeem der S.D.A.P.	R		
18-10	19-16	Johannes D. van der Waals Jr.	1873-1974	(op het gebied van) natuurkunde	R		12, 21
18-10	19-17	Tatiana A. Ehrenfest- Afanassjew a	1876-1964	(op het gebied van) wiskunde	R		
	19-18	Emilie C. Knappert	1860-1952	jeugdwerk	R		
	19-19	Tjitze J. de Boer	1866-1942	wijsbegeerte der Mohammedanen	R		11
	19-20			sociale hygiëne	R		
	19-21			burgerschapsleer (de mensch in de maatschappij)	R	R-A	
	19-22	Leendert Bouman	1869-1936	juridische psychologie	R		
	19-23	Frederik J.J. Buijtendijk	1887-1974	voeding en voedingstoffen, kindervoeding, enz.	A		
	19-24	Ernst Laqueur	1880-1947	vergiften en tegengiften	R	R-A	
	19-25	Gerard C. Heringa	1890-1972	inwendige secretie	R	R-Ond.	
	19-26	Jan Boeke	1874-1956	experimenteele ontwikkelingsgeschiedenis	A		
	19-27	Willem A. Bongers	1876-1940	criminologische theorieën	R		55
	19-28	Julius H. Boeke	1884-1956	koloniale economie	R	A (1922)	21-20
	19-29	Hendrik Bolkestein	1877-1942	economische geschiedenis van de	R		25

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
			oudheid				
	19-30	Johan Huizinga	1872-1945	opkomst van Amerika als wereldmacht	R	A (1921)	
	19-31	Pieter L. Kleyburg	1882-1965	Nederlandsche agrarische economie	R		
	19-32			het alcoholvraagstuk	R	R-Ond.	
	19-33	William B. Kristensen	1867-1953	egyptologie	U	A (1925)	25-1
	19-34	Johannes D. Bierens de Haan	1866-1943	(op het gebied van) filosofie	U		9, 46
	19-35			geologie	U	R-O	
	19-36	Karel H. Roessingh of Johannes Lindeboom	1886-1925 1882-1958	het modern réveil	U		18
	1921						
19-11	21-1	Willem J. Havelaar	1880-1930	het sociaal conflict in de beeldende kunst	A		13
	21-2	Johannes H. Gunning Wzn.	1859-1951	paedagogiek		A (1935)	34-1
	21-3	Johannes Droste	1886-1963	mathesis			
	21-4	Jan J. Thomson	1882-1961	Russische letterkunde			
	21-5	Henri Ch.G.J. van der Mandere	1883-1959	de coöperatieve beweging in Nederland	A	R-A	
	21-6	Foeke (Buitenrust) Hetteema	1862-1922	overzicht van de Friesche letterkunde	A	R-A	
	21-7	Hendrik C. Muller	1855-1927	wereldletterkunde	A	R-Ond.	
	21-8	François M.G. de Feyfer	1873-1950	de ontdekking van de bloedsomloop	A	R-Ond.	
	21-9	Constant van Wessem	1891-1954	de sociale ontwikkeling der muziek	A		
	21-10	Eduard Veterman	1901-1946	het tooneel	A	R-A	21-11
21-10	21-11	Gerrit Kalff	1856-1923	geschiedenis van het tooneel in Nederland	R		
	21-12	Alexander Vosmaer	1866-1944	metalen en alliages	A		
	21-13	F. Treffers	?	inleiding tot de militaire wetenschappen	A	R-Ond.	
	21-14	Christine Doorman	1858-1941	de innerlijke beteekenis der sprookjes	A	R-A	
	21-15	Gerlof Kalma	1887-1936	motoren, stoommachines, mechanica, enz.	A		
	21-16	Wouter Hutschenruyter Jr.	1859-1943	muziekinstrumenten en hunne toepassing	A	R-Ond.	
	21-17	Jacob van der Valk	1865-1925	de ontwikkeling van het denken der oude Grieken (derde bundel)	O		
	21-18	Karel H. Corporaal	1886-1922	Indisch staatsrecht	R		
	21-19	Emanuel Moresco	1869-1945	koloniale stelsels	R		22-5
19-28	21-20	George L. Gonggrijp	1885-1969	koloniale economie	R		23-3
	21-21			Javaansche taal en letterkunde	R	R-Ond.	
	21-22	Nicolaas J. Krom	1883-1945	(op het gebied van) archeologie	R		23
	21-23			Indische flora en fauna	R		22-21
	21-24	Otto van Tussenbroek	1882-1957	woning en woninginrichting	U	R-O (1924)	
	21-25	Johannes G.C. Volmer	1865-1935	bedrijfsleer	U	A	22-8

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	21-26	Isaäk van Dijk	1847-1922	Socrates	U		19
	21-27			de beurs en hare economische beteekenis, geschiedenis en ontwikkeling	U		22-20
	21-28			Noorsche letterkunde	U		
	21-29			geschiedenis van de Nederlandsche bouwkunst	U		22-30
	21-30	Lambertus J. Plemp van Duiveland	1868-1940	de courant in Nederland	U	R-O (1922)	27-11
	21-31	Herman Wolf	1893-1942	romantiek	R	R-Ond. (1924)	
	21-32			renaissance	R	R-O	
	21-33	Joseph Ch.F.H. Schrijnen	1869-1938	dialecten	R		
	21-34	Cornelis G.N. de Vooy	1873-1955	geschiedenis van de hedendaagsche taal	R		
	21-35	Jacob Prinsen	1866-1935	geestelijke stroomingen in de letterkunde	R		
	21-36			vaderlandsche cultuurgeschiedenis	R	R-Ond.	24-16
	21-37	Albertus A. Nijland	1868-1936	(op het gebied van) astronomie	R		28
	21-38	Gerard van Hoorn	1881-1969	antieke kunstgeschiedenis, bij voorkeur Kretensische of Myceensche kunst	R		31
	21-39	Stephanus F.N. Gie	1884-1945	de oudste geschiedenis van Zuid-Afrika	R		
	21-40			(op het gebied van) R.K. cultuurgeschiedenis	R		25-5
	21-41	Adrianus H.M.J. van Rooy	1880-1937	de sexueele hygiëne der Vrouw	A	R-Ond. (1935)	
	21-42	Theodoor M. van Leeuwen	1876-1952	de sexueele hygiëne van den man	R	A	
1922							
	22-1			de Volkenbond	O	R-O	22-15
	22-2	Dirk H.Th. Vollenhoven	1892-1978	moderne stroomingen in de Fransche wijsbegeerte	R		
	22-3	Gerardus van der Leeuw	1890-1950	de wereld der religieuze verschijnselen	R		26
	22-4	Isaac B. Cohen	1867-1954	agrarisch recht	R		38
21-19	22-5	David G. Stibbe	1874-1945	koloniale stelsels	R		30
18-12	22-6			een koloniaal-historisch boekje	R		22-22
	22-7	S. Smeding [?]	?	zeevaartkunde			
21-25	22-8	Nico J. Polak	1887-1948	bedrijfsleer		R-O	29-11
	22-9	Barend Faddeggon	1874-1955	oud-Indische litteratuur	R		
	22-10	Karel H.E. de Jong	1872-1960	mysteriegodsdiensten	A		
	22-11	Johannes De Zwaan	1883-1957	Inleiding tot het Nieuwe Testament			74-76
	22-12	Rudolph K.H. Kuyper of Pieter A. Diepenhorst	1874-1934 1879-1953	socialisme			
	22-13	Adriaan A. [?] Oosting	1874-1951	radiotelegrafie	A		

ZIE		AUTEUR(S)		ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	22-14	Fourie [?]	?	kaffers	R	R-Ond. (1924)		24-22, 24-23
22-1	22-15	Cornelis van Vollenhoven	1874-1933	aan Volkenbond verwant onderwerp	R			
	22-16	Hermann F. Wirth	1885-1981	Nederlandsche muziekgeschiedenis	A	R-O		22-17
22-16	22-17			saillante punten uit de Nederlandsche muziekgeschiedenis	R			
	22-18	Frederik Schmidt Degener	1881-1941	inleiding tot aesthetische waardeering van muziek		A		22-19
22-18	22-19	Bernard J.H. [?] Ovink	1862-1944	inleiding tot aesthetische waardeering van muziek	R			
21-27	22-20	Nico J. Polak	1887-1948	de beurs	R	A		24-9
21-23	22-21	Victor J. Koningsberger	1895-1966	de fauna van Ned.-Indië	R			
22-6	22-22	Jan E. Heeres	1858-1932	groote mannen op het gebied der koloniale geschiedenis	R	A		23-3, 23-4
	22-23	Gerardus J. Geers	1891-1965	Spaansche letterkunde	R	R-Ond. (1928)		
	22-24	Siegfried van Praag	1888-1958	Japan	A			27-13
	22-25	Durk van Blom	1877-1938	sociale stroomingen en theorieën in den nieuwen tijd	R			
	22-26	Nicolaas W. Posthumus	1880-1960	geschiedenis van de handelspolitieke stroomingen in de 19 ^e eeuw	R			
	22-27	Balthazar Verhagen	1881-1950	voordrachtskunst	A	R-Ond.		
	22-28	Salomon Koenen	1871-1922	landbouweconomie	R		29	
	22-29	Hugo W.C. Bordewijk of François de Vries	1879-1939 1884-1958	economische grondbegrippen	R			
21-29	22-30	Johan A.G. van der Steur	1865-1945	Nederlandsche bouwkunst	R			
	22-31	Emma Sluiter	1890-1978	de menschelijke voeding	A		24	
	1922							
	23-1	Robert H. Woltjer	1878-1955	hellenisme	O			
	23-2	Géza Révész	1878-1955	opvoedkundige problemen	A	A (1924)		
21-20, 22-22	23-3	George L. Gonggrijp	1885-1969	economische geschiedenis van Ned.- Indië	R		41	
22-22	23-4			geestelijke ontwikkeling van Ned.- Indië	R			
	23-5	Gerard A. van Rijnberk	1875-1953	physiologische fragmenten			27	
	23-6	Marcus van Blanckestein	1880-1964	Onze West	U	A		23-7
23-6	23-7	Herman D. Benjamins	1850-1933	Onze West	R			
	1924							
	24-1	Henricus C. Rümke	1893-1967	karakterologie	R		45	
	24-2	Maarten van Rhijn	1888-1966	de ethische richting (tegenhanger van Roessingh, nr. 18)	R	A		24-5
	24-3	Nicolaus Adriani	1865-1926	taal en letterkunde van een Animistisch volk	A			24-27
	24-4	R. van Genechten	1895-1945	de Vlaamsche beweging	A			
24-2	24-5	Frederik W.A. Korff	1887-1942	de ethische richting	R	A (1927)		
	24-6	Gerrit J. Nieuwenhuis	1877-1931	de opvoeding van het Indische volk	A			
	24-7			het wereldverkeer	R			

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	24-8	Jan L. [?] Pierson Jr.	1893-1979	Rembrandt als kunstenaar van het Protestantisme	R		
22-20	24-9	Isaïc Keesing Jr.	1886-1966	de beurs	R		32-32
	24-10	Leonard J. Schutte	1878-1930	A. Schopenhauer	O	R-Ond.	25-8
	24-11	Franz M.Th. Böhl	1882-1976	Babylonische cultuur en het Oude Testament	A		32-8
	24-12			economische ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw	R	R-O	
	24-13			geschiedenis van het czaristisch Rusland	R	R-A	
	24-14			geschiedenis der Vereenigde Staten	R	R-O	
	24-15	Johannes Th. van der Hoeven	1872-1955	J.R. Thorbecke	U		27-4
21-36	24-16	Johan Huizinga	1872-1945	cultuurgeschiedenis van Nederland	U	A	39-6
	24-17			overzicht van de Schoolstrijd	R		25-9
	24-18	Hendrik R. Ribbius	1881-1934	inleiding tot het Nederlandsch Burgerlijk Recht	R		
	24-19	Philip Kleintjes	1867-1938	inleiding tot het volkenrecht			67
19-3	24-20			kolloïdchemie	R	R-O	
	24-21			betrekkingen tusschen Zuid-Afrika en Nederland	R	R-O	
22-14	24-22			een Z.A.-figuur, of:	R	R-Ond. (1929)	
22-14	24-23			bloemlezing Z.A.-gedichten, in eene omlijsting over de nationale beweging	R		25-11
	24-24	Jan Slingenberg	1870-1929	koloniale medezeggenschap van Indonesiërs	R		
	24-25	Bertram J.O. Schrieke	1890-1945	de Indische beweging	R	R-O	
	24-26	Bertram J.O. Schrieke	1890-1945	de Sarikat Islam	R	R-O	
24-3	24-27	Nicolaus Adriani	1865-1926	de talen van Indonesië	R		
	24-28	Limpurg (?)	?		R		
	24-29	Van den Acker	?	inleiding tot het Engelsche rechtssysteem	A	R-Ond.	
	24-30	[J.H. of W.] Schuurmans Stekhoven	?		A		
	24-31	W.W. Osinga	?	onze belastingen	A		
	24-32			zoals: E.B. Osborn, <i>Our debt to Greece and Rome</i>	R		
1925							
19-33	25-1	William B. Kristensen	1867-1953	vertaling van <i>Livet fra døden. Studier over Ægyptisk og gammel Græsk religion</i>	A	A	
	25-2	Gerardus van der Leeuw	1890-1950	Grieksche goden en het menscheijk leven	R		39
	25-3	Evert D. Baumann	1883-1966	Hippocrates	A	R-Ond.	
	25-4	Hendrik J. Pos	1898-1955	uit de wereld der talen	A		36
21-40	25-5	Franciscus J. (Bonaventura)	1874-1954	Roomsche-Katholicisme in Nederland/de Nederlandsche	R		

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
		Kruitwagen	gewesten				
	25-6	Frederik C. Gerretson	1884-1958	G. Groen van Prinsterer			
	25-7	C. Nobel	?	landbouweconomie		R-O	
24-10	25-8	Leonard J. Schutte	1878-1930	Fransche wijsbegeerte	R	A (1930)	32-3
24-17	25-9	Johannes T. de Visser	1857-1932	den schoolstrijd	R	A	25-10
25-9	25-10	Pieter Oosterlee	1863-1930	de opkomst van het christelijk onderwijs in Nederland	O		42
24-23	25-11	Smith [?]	?	de geest van Afrika in zijn literatuur	R		
	25-12	Johannes de Zwaan	1883-1957	Heeft Jezus geleefd?	A		
	25-13	Abraham Wolf	1876-1948	vertaling van <i>Essentials of Scientific Method</i>		R-O	
	25-14	Gerard A. van Rijnberk	1875-1953	tweede deeltje Physiologische brieven	A		33
	25-15	Anton A. Grünbaum	1885-1932	nieuwere richtingen in de psychologie			
1927							
	27-1	Johannes D. Bierens de Haan	1866-1943	Plato	R		64
	27-2	Gerardus Heijmans	1857-1930	psychisch monisme	R	A	27-18
	27-3	Herman Dooijeweerd	1894-1977	A. Kuyper (als politicus)	R		30-2
24-15	27-4	Combertus W. van der Pot	1880-1960	J.R. Thorbecke	R	A	27-20
	27-5			Hugo de Groot	R		28-5
	27-6	Frederik J. Hopman	1877-1932	Engelsche letterkunde	U		
	27-7	Dirk Coster of Herman Poort	1887-1956 1886-1933	Nederlandsche letterkunde	U		39-4
	27-8			Duitsche letterkunde	U		
	27-9			Fransche letterkunde	U		
	27-10	Hendrik Kraemer	1888-1965	jong Indië / de Indische beweging	R	R-Ond. (1935)	
21-30	27-11	Marie J. Brusse of Gerhard [?] Bruna	1873-1941 1870-1935	de courant	R		
	27-12	Louise Kaiser	1891-1973	stem en spraak	A	(1929)	
22-24	27-13	Siegfried van Praag	1888-1958	het moderne en het antieke Japan	A	R-Ond.	27-20
	27-14	H.C. Funke	?	philosophie der biologie / de evolutiegedachte sedert Darwin	R		
	27-15	Johannes L. Walch	1879-1946	Molière	A	R-Ond.	
	27-16	J. Roorda Jr.	?	radiotechniek	A	R-Ond.	
	27-17	Paul L. [?] Lohr	1885-	de cultuur van het suikerriet	A	R-O	
27-2	27-18	Gerardus Heijmans	1857-1930	speciale psychologie			43-44
27-13	27-19			de positie van Japan, van het Nederlandsch Indisch standpunt bezien	R		
27-4	27-20	Johannes A. Eigeman	1876-1958	J.R. Thorbecke	R		30-3
	27-21	Nicolas Japikse	1872-1944	koning-stadhouder Willem III	R	R-Ond. (1936)	
	27-22	Henri T. Damsté	1874-1955	de periode-Van Heutz	R	R-Ond. (1935)	

ZIE		AUTEUR(S)	ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	27-2	Albert E. van Giffen	1884-1973	de praehistorie van Nederland	R	A (1935)	
	27-25			inleiding tot de geschiedswetenschap	R	R-Ond.	27-26
27-25	27-26			zoals Flint, <i>The History of the Philosophy of History</i>	R	R-A	
	27-27	Cornelis van Vollenhoven	1874-1933	het Adat-recht	R	R-O	
	27-28	Nicolaas J. Krom	1883-1945	de oude geschiedenis van Indië	R	R-O	
	27-29			muziek, dans en tooneel in Indië	R	R-Ond.	
	27-30	Philipp A. Kohnstamm	1875-1951	(inleiding op) <i>Schepper en schepping</i>	R	A	
1928							
	28-1	Arthur J. de Sopper	1875-1960	I. Kant (1724-1804)		R-Ond. (1935)	
	28-2	Johan Lammerts van Bueren (red.)	1872-1961	huwelijksmoraal en Christendom	R	A (1932)	32-1
	28-3	Johannes D. van der Waals Jr.	1873-1974	quantumleer	O	A	
	28-4	Verwey [?]	?	inleiding tot de sociologie	A	R-A	29-1
27-5	28-5	Cornelis van Vollenhoven	1874-1933	Hugo de Groot (1583-1645)	R	A	28-6
28-5	28-6	Willem J.M. van Eysinga	1878-1961	Hugo de Groot (1583-1645)	R	A	
	28-7	Adriaan D. Fokker (red.)	1887-1972	H.A. Lorentz (1853-1928)	R	A (1932)	
	28-9	G.H. Waage	?	de voortplanting / de puberteitskwestie	R	R-Ond.	
	28-10	Jacob Claij	1882-1955	techniek en wereldbeschouwing	R	R-A (1930)	30-1
1929							
28-4	29-1	Sebald R. Steinmetz	1862-1940	inleiding tot de sociologie	R		49
	29-2	Hugo W.C. Bordewijk	1879-1939	een historische inleiding tot de economie	R		
	29-3	Gerardus B. Brom	1882-1959	H.J.A.M. Schaepman	R	R-Ond.	33-8
	29-4	Gerardus B. Brom	1882-1959	J.T. Toorop	R	R-A (1930)	
	29-5	Hendrik van Malsen	[1884-147?]	A.F. de Savornin Lohman	R		52
	29-6	Boerema [?] of Andrew de Graaf	? 1867-1945	A., H. en N.G. Pierson	R		30-4
	29-7	Hendrik C. Prinsen Geerligs	1864-1953	Coen, Van Imhoff, Daendels; of: de ontwikkeling van de Java-suikerindustrie	R		
	29-8			F.C. Donders	R		
	29-9	Jan A.A.H. de Beaufort	1876-1947	W.H. de Beaufort	R	R-Ond. (1932)	
	29-10			P.J. Troelstra	R	R-Ond. (1932)	33-20
22-8	29-11	Théodore Limperg Jr.	1879-1961	bedrijfseconomie	O	A	33-12
	29-12	Eduard Gerzon	1862-1935	de beteekenis van den middenstand	R	R-Ond. (1930)	
	29-13	Johan A. Beijers	1885-1971	het verband tusschen de ziekten van mensch en dier	O		51
	29-14			kritisch overzicht van de verschillende onderwijssystemen	R	R-O	

ZIE		AUTEUR(S)		ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	29-15	Hendrik M.R. Leopold	1877-1950	geschiedenis van het oude Rome uit economisch en cultureel oogpunt	O	R-O (1932)		
	29-16	Johannes A.F. Orbaan	1874-1933	het Pauselijke Rome	R			
	29-17	Franz V.M. Cumont	1868-1947	de religieuze stroomingen in het Romeinsche Keizerrijk	R	A		
	29-18	Hendrik P. Berlage	1856-1934	moderne bouwkunst	R		62	
	29-19	Willem A. Visser 't Hooft	1900-1985	de Grieksch-Orthodoxe Kerk in Rusland	R	R-Ond.		
	29-20	Jacob van Hinte	1889-1948	Nederlanders in Amerika	R			30-6
	1930							
28-10	30-1	Willem Schermerhorn	1894-1977	techniek en wereldbeschouwing	R	A		32-6
27-3	30-2	Pieter A. Diepenhorst	1879-1953	A. Kuyper (1837-1920)	R		50	
27-20	30-3	Izaak J. Brugmans	1896-1992	J.R. Thorbecke (1798-1872)	R		56	
29-6	30-4	Jan L. Pierson Jr.	1893-1979	A., H. en N.G. Pierson	R	R-A (1932)		
	30-5	Oepke Noordmans	1871-1956	A. Augustinus			57	
29-19	30-6	Jacob van Hinte	1889-1948	het moderne wereldverkeer		A		
	30-7	Gerardus van der Leeuw	1890-1950	Ned. theologen zeiden reeds wat nu in Duitsland aan de orde is		A		32-2
	1932							
28-2	32-1	Jan C. Roose	1887-1955	Christendom en huwelijk	R	R-Ond. (1935)		
30-7	32-2	Maarten van Rhijn	1888-1966	de ethische beweging en de confessionele beweging	R	A (1935)		
25-8	32-3	Cornelis A. Steenbergen	1879-1944	Fransche filosofie	R			34-13
	32-4	Johannes B. van Loghem	1881-1940	ideeën over bouwkunst	R			
	32-5	Gerard A. van Rijnberk	1875-1953	inleiding in de geneeskundige wetenschap	R	A (1934)		34-3
30-1	32-6	Arie Korevaar	1886-1964	techniek en wereldbeschouwing	R		59	
	32-7	Martinus J. Langeveld	1905-1989	inleiding tot het wijsgerig denken			58	
18-4	32-8	Jan Nat	1895-1942	de geschiedenis van het Oude Oosten	A	R-A		
	32-9	Maximiliaan V. Polak	1899-	inleiding in de economie	A	R-O		
	32-10	François de Vries	1884-1958	inleiding tot de nieuwste economie	R			
	32-11	Robert van Genechten	1895-1945	de wet der verminderde meeropbrengsten	A	R-Ond.		
	32-12	R.J. [?] Limburg	?	de geschiedenis van Latijnsch-Amerika	A	R-Ond.		
	32-13	Boris N. Rapčinskij	1887-1983	(op het gebied van) Rusland	A			
	32-14	Herman Frijda	1887-1944	Russische economie	R	A (1935)		
	32-15	Victor Leemans	1901-1971	vertaling van <i>La Presse et les Universités en Allemagne</i>	A			
	32-16	Taeke S. van der Bij	-1951	Wording der cultuur	A	R-A		32-17
32-16	32-17			anthropologische werkhypothesen	R	R-A		
	32-18	J. Verkerk [?]	?	de staatsinrichting van de voornaamste cultuurlanden in Europa en daarbuiten	A	R-Ond.		
	32-19	Tobie Goedewaagen	1895-1980	Engelsche filosofen	R	R-A		

ZIE		AUTEUR(S)		ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
	32-20	Tjitze J. de Boer	1866-1942	Amerikaansche filosofen	R		61	
	32-21	Petrus J. [?] Idenburg	1898-1989	de staatsgedachte in Nederland in de 17 ^e eeuw	R			33-9
	32-22	Henri E. Enthoven	1903-1950	het 3 ^e Duitsche Keizerrijk en de 3 ^e Fransche Republiek tot aan het uitbreken van den Wereldoorlog	A	(1933)		
	32-23	Nico Stufkens	1890-1964	John R. Mott	A	R-Ond. (1933)		33-21
	32-24	Nico Stufkens	1890-1964	W.E. Gladstone	A			33-21
	32-25	Willem A. Visser 't Hooft	1900-1985	internationale krachten in het Christendom	A			34-2
	32-26	Pieter van der Meulen	1866-	geschiedenis der drankbestrijding	A	R-Ond.		
	32-27	Hendrik A. Leenmans	1876-1954	geschiedenisfilosofie	R	R-O		
	32-28	Willem Th. Clous	1881-1937	inleiding tot de chemie der explosieve stoffen	A	R-Ond.		
	32-29	Jacques [?] Wolf	?	glas en glasbewerking	A	R-Ond.		
	32-30	Philipp A. Kohnstamm	1875-1951	anthropologie	U	A		
	32-31	Hermanus J. Lovink	1866-1938	de Nederlandsche landbouw gezien in wereldverband	U	A		33-5
24-9	32-32	Hugo W.C. Bordewijk	1879-1939	de wording van het Europeesche beurswezen	U	R-A (1933)		33-6, 33-10
1933								
	33-1	Gerard M. Verrijn Stuart	1893-1969	crisis en conjunctuur	A		65	
	33-2	G. Rigler	?	muziekgeschiedenis	A	R-Ond.		
	33-3	Johan J. von Schmid	1895-1977	grooten denkers over staat en recht	A		60	
	33-4	Hendrik A.M. van Hoften	1881-1940	de moderne industrieel	R			33-16
32-31	33-5	Stephanus L. Louwes of Willem H.C. Knapp	1889-1953 1897-1962	de Nederlandsche landbouw in wereldverband	R			
32-32	33-6	Hendrik A. Hartogh	1877-1957	de beurs	R	A		
	33-7	Jan J.L. Duyvendak	1889-1954	de ontwikkeling van het confusianisme	A	R-Ond.		33-18, 33-19
29-3	33-8	Petrus J.M. Aalberse	1871-1948	H.J.A.M. Schaepman	O			34-18
32-21	33-9	Petrus J. [?] Idenburg	1898-1989	de wording van de Nederlandsche staatsgedachte, tot dezen tijd	R			
32-32	33-10	Hugo W.C. Bordewijk	1879-1939	geld en credietwezen	A	R-O		
	33-11	Geert Minderhoud	1889-1987	landbouweconomie	R		63	
29-11	33-12			bedrijfseconomie	R	R-A		
	33-13	Jan Tinbergen	1903-1994	statistische methoden	R		66	
	33-14			de staatsleer van het fascisme	R	R-A		
	33-15			nieuwe Amerikaansche economische theorieën	R	R-A		
33-4	33-16	Jan Goudriaan Jr.	1893-1974	de moderne bedrijfsleider	R	A (1935)		35-11
	33-17	Gustaaf A. Dunlop	1887-1967	den wereldhandel	R			
33-7	33-18	Jan J.L. Duyvendak	1889-1954	de politiek om den Stillen Oceaan	R	R-Ond.		
33-7	33-19	Jan J.L. Duyvendak	1889-1954	bundel essays over groote chinesche figuren	R	A		34-10
29-10	33-20	Herman B. Wiardi	1904-1945	P.J. Troelstra	R			

ZIE		AUTEUR(S)		ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
		Beckman						
32-23	33-21	Nico Stufkens	1890-1964	dialectische theologie	R	R-A		34-9
32-24								
	1934							
21-2	34-1	M. Martinus J. Langeveld	1905-1989	paedagogie	R	R-O		36-3
32-25	34-2	Willem A. Visser 't Hooft	1900-1985	oecumenisch Christendom				
32-5	34-3	Jan van der Hoeve	1878-1952	inleiding tot de medische wetenschap	R			
	34-4	E.[?] Diaconide	?		A			
	34-5	Leendert P. van der Does	?	film	A	R-Ond.		
	34-6	Sprey	?		A			
	34-7	Th.M. [?] Metz	?		A			
	34-8	Meeussen	?		A			
33-21	34-9	Oepke Noordmans	1871-1956	dialectische theologie (nieuwe stromingen in de theologie)	R	R-A		34-19
33-19	34-10	Jan J.L. Duyvendak	1889-1954	inleiding tot de Chineesche cultuur	A	R-Ond. (1935)		
	34-11	Willem van der Woude	1876-1974	inleiding tot de wiskundige wetenschap	R	A		
	34-12	Paulus Scholten	1875-1946	de Nederlandsche staatsgedachte	R	A		
32-3	34-13	Hendrik J. Pos	1898-1955	Fransche wijsbegeerte	R			
	34-14	van Randwij[c]k [?]	?	overheid en Christendom in Indië van 1500 tot heden	A			
	34-15	Karel H.E. de Jong	1872-1960	parapsychologie			68	
	34-16	Klaas A.H. Hidding	1902-1986	de inlandsche ziel	R			
	34-17	Kornelis H. Miskotte	1894-1976	Israël als geestelijk probleem	R			
33-8	34-18	Gerardus B. Brom	1882-1959	H.J.A.M. Schaepman	R		69	
34-10	34-19	Johannes C. Franken	1891-1941	dialectische theologie	R			
	34-20	Anne Anema	1872-1966	inleiding tot het Nederlandsch staatsrecht	R			
	34-21	Engelbert van Hinte	1894-1945	economische geografie	A	R-Ond.		
	34-22	Gerardus van der Leeuw	1890-1950	de ziel der Soendaneezen	A	R-Ond.		
	34-23	Adrianus C.J. de Vrankrijker	1907-1995	het gildewezen	A	R-Ond.		
	34-24	Hendrik B. Dorgelo	1894-1961	atoomphysica	R			
	1935							
	35-1	Jacob van Dael	?	inleiding tot de psychologie	A	R-O		
	35-2	Théodore Limperg Jr.	1879-1961	bedrijfseconomie	R	A		
	35-3	P. de Gruyter [?]	?	sport	A	R-Ond.		
	35-4	Hendrik van Oyen	1898-1980	existentie-philosophie	A	R-Ond.		
	35-5	[Mevr.] P.H. Scheffer-Hesseling [?]	?	muziekgeschiedenis	A	R-A		35-6
35-5	35-6	Willem F.J. Pijper	1894-1947	muziekgeschiedenis	R			
	35-7	Hendrik A. Stheeman	1864-1941	algemeene ziektekunde	A		70	
	35-8	Jacob M. van Bemmelen	1898-1982	strafrecht	R			
	35-9	Magda Révész-Alexander	1885-1972	Italiaansche kunst	A			
	35-10	Fritz E.[C.A.] Schmey	1904-1942	trustvorming en trustbestrijding in de V.S.	A	R-Ond.		35-11

ZIE		AUTEUR(S)		ONDERWERP (op het gebied van)	VOORSTEL	VERDICT	V.U.B.	ZIE
33-16, 35-11 35-10		Fritz E.[C.A.] Schmey	1904-1942	moderne bedrijfseconomie	R	R-A (1936)		36-7
	1936							
	36-1	Philipp A. Kohnstamm	1875-1951	moderne psychologie	R	A		36-2
36-1	36-2	Lewis W. Stern of Jacob van Dael	1871-1938 ?	moderne psychologie	R			
34-1	36-3	Johannes H. Gunning Wzn.	1859-1951	paedagogiek	A			
	36-4	Hubert M. Luns	1881-1942	<i>Met wijden wiekslag</i> (kunstgeschiedenis)	A	R-Ond.		36-5
	36-5	Hubert M. Luns	1881-1942	de kunst van de Middeleeuwen en van de renaissance in en buiten Italië	R			
	36-6	Willem N. van der Hout	1883-1963	publiciteitsleer	A	R-A		
35-11	36-7	Schmalenburg	?	bedrijfseconomie	R	R-A		
	1939							
	39-1	Johann C. Lamster	1872-1954	opvolger van Van Eerde (nr. 1)	R			39-12
	39-2	Philippus J. Idenburg	1901-1995	idealen van volksonderwijs	R			
	39-3	Bernhard A. van Groningen	1894-1987	de klassieken en wij	R			
27-7	39-4	Nicolaas A. Donkersloot	1902-1965	Nederlandsche literatuurgeschiedenis	U	A		39-8
	39-5	Willem A. Bongers	1876-1940	sociale pathologie	A	R-Ond.		
24-16	39-6	van Herwaarden [?]	?	vaderlandsche beschavingsgeschiedenis	U			
	39-7	Joël M. de Casseres	1902-1990	grondslagen der planologie	A	R-Ond.		
39-4	39-8	Wisse A.P. Smit	1903-1986	Nederlandsche literatuurgeschiedenis	O	A		39-9
39-8	39-9	Klaas H. Heeroma	1909-1972	Nederlandsche literatuurgeschiedenis	O	R-A		39-10
39-9	39-10	Anna H.M. Romein- Verschoor	1895-1978	Nederlandsche literatuurgeschiedenis (cultuurhistorisch)	R	R-O		
	39-11			muziekinstrumenten	R	R-Ond.		
39-1	39-12	Henri Th. Fischer	1901-1976	opvolger van Van Eerde (nr. 1)	R		73	
	39-13	Marcel G.J. Minnaert	1893-1970	opvolger van Nijland (nr. 28)	R			
	39-14			zaalacoustiek	R	R-Ond.		
	39-15			airconditioning	R	R-Ond.		
	39-16			verwarmingstechniek	R	R-Ond.		
	39-17	Arnold J. Schneiders	1894-1984	literatuur-kunst	A	R-O		
	39-18	Frederik H. Fischer	1876-1945	buitenlandsche verhalende literatuur sedert 1700	A	R-O		
	39-19	Jan Goudriaan Jr.	1893-1974	de industriele ontwikkeling van Nederland	R			

Bijlage [12]: De Volks-Universiteits-Bibliotheek, 1920-1943

Onderstaande tabel geeft van alle 76 nummers die verschenen in de eerste V.U.B.-reeks (1920-1943):

- het jaar van verschijnen van elke druk;
- de omvang (in pagina's) van het hoofdwerk;
- de drukoplage volgens de onkostenboeken;⁷⁷
- het honorarium van de auteur en, tussen haakjes, van de redactie volgens de onkostenboeken;⁷⁸
- (indien vermeld in de fondsboeken) het jaar waarin het laatste exemplaar van de betreffende druk is geboekt en hoeveel exemplaren er toen in totaal verkocht waren;⁷⁹
- de totale winst in dat jaar volgens de fondsboeken;⁸⁰
- de titeloplage van elk deeltje en de bijbehorende winst.

Bij elkaar opgeteld bedraat de totale winst van de volledige reeks f 165.051,93.

1. J.C. van Eerde, <i>Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië</i>					
1920	232 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1938 (= 4.950 ex.)	f 2.710,50
2. J.J. Salverda de Grave, <i>Italië's letterkunde</i>					
1920	242 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1945 (= 4.845 ex.)	f 2.983,23
3. F.J.J. Buytendijk, <i>Psychologie der dieren</i>					
1920	254 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1932	f 2.434,60
4. G. Holst, <i>Electrische lichtbronnen en hare eigenschappen</i>					
1920	155 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1947 (= 3.749 ex.)	f 893,39
5. E.B. Kielstra, <i>De vestiging van het Nederlandsche gezag in den Indischen archipel</i>					
1920	246 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1947 (= 4.921 ex.)	f 2.413,50

⁷⁷ AB B 13 (1900-1914) en B 14 (1915-1952).

⁷⁸ AB B 13 (1900-1914) en B 14 (1915-1952).

⁷⁹ AB B 35 en 36 (Uitgaven 1906-1966), B 35, fol. 258-294 en B 36, fol. 363-400.

⁸⁰ AB B 35 en 36 (Uitgaven 1906-1966), B 35, fol. 258-294 en B 36, fol. 363-400.

6. J. van Kan, <i>Inleiding tot de rechtswetenschap</i>					
1920-1	251 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1924	f 3.165,85
1925-2	259 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1927 (= 2.866 ex.)	f 1.026,44
1927-3	259 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1930 (= 2.957 ex.)	f 1.455,64
1931-4	282 p.	4.000 ex.	f 500,- (+ f 160,-)		
1936-5	286 p.	4.000 ex.	f 500,- (+ f 160,-)		
1941-6	236 p.	4.000 ex.	f 500,- (+ f 160,-)		
		23.000 ex.		1943 (= 23.042 ex.)	f 13.348,38
7. K.H.E. de Jong, <i>De magie bij de Grieken en Romeinen</i>					
1921	246 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1946 (= 4.885 ex.)	f 2.637,52
8. A.J.P. van den Broek, <i>Ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch</i>					
1921	206 p.	5.000 ex.	f 600,- (+ f 200,-)	1944 (= 4.796 ex.)	f 1.994,37
9. J.D. Bierens de Haan, <i>Hoofdfiguren der geschiedenis van het wijsgeerig denken. (Tijdperk van Cartesius tot Kant)</i>					
1921-1	244 p.	3.000 ex.	f 300,- (+ f 120,-)	1927	f 1.180,-
1927-2	211 p.	5.000 ex. ⁸¹	f 800,- (+ f 240,-)		
		8.000 ex.		1946 (= 7.740 ex.)	f 4.224,36
10. D.C. Hesseling, <i>Geschiedenis der Nieuwgriekse letterkunde</i>					
1921	236 p.	3.000 ex.	f 300,- (+ f 120,-)	1945 (= 2.998 ex.)	f 1.087,52
11. Tj. de Boer, <i>De wijsbegeerte in den Islam</i>					
1921	239 p.	3.000 ex.	f 300,- (+ f 120,-)	1943 (= 2.811 ex.)	f 1.014,68
12. J.D. van der Waals jr., <i>Over den wereldaether</i>					
1921-1	263 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1928	f 1.117,81
1929-2	[?] p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)		
		6.000 ex.		1947 (= 5.890 ex.)	f 2.664,14
13. J. Havelaar, <i>Het sociaal conflict in de beeldende kunst</i>					
1922	235 p.	5.000 ex.	f 600,- (+ f 200,-)	1946 (= 4.849 ex.)	f 3.118,78
14. Th.J. Stomps, <i>De stoffelijke basis der erfelijkheid bij planten en dieren</i>					
1922	270 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1946 (= 4.849 ex.)	f 2.728,69

⁸¹ In 1927 worden 3.000 exemplaren gedrukt. In 1943 worden 2.000 exemplaren 'bijgedrukt'. Daarvoor betaalt de uitgeverij tweemaal f 400,- (+ f 120,-) honorarium.

15. J.L. Palache, <i>Inleiding in den Talmoad</i>					
1922	228 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.897 ex.)	f 1.400,47
16. H. Wolf, <i>Ideeën en problemen in Goethe's Faust</i>					
1922	207 p.	5.000 ex.	f 600,- (+ f 200,-)	1947 (= 4.899 ex.)	f 2.983,34
17. H.J.F.W. Brugmans, <i>Psychologische methode en begrippen</i>					
1922-1	315 p.	5.000 ex.	f 500,- (+ f 200,-)	1936	
1937-2	315 p.	1.472 ex.			
		6.472 ex.		1946 (= 6.286 ex.)	f 2.876,62
18. K.H. Roessingh, <i>Het modernisme in Nederland</i>					
1922	256 p.	5.000 ex.	f 600,- (+ f 200,-)	1945 (= 4.901 ex.)	f 3.111,46
19. Is. van Dijk, <i>Socrates</i>					
1922-1	260 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1941	
1942-2	260 p.	1.020 ex.			
		4.020 ex.		1944 (= 3.989 ex.)	f 2.144,66
20. R.C. Boer, <i>Noorwegens letterkunde in de negentiende eeuw</i>					
1922	246 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.766 ex.)	f 1208,23
21. J.D. van der Waals jr., <i>De relativiteitstheorie</i>					
1923	231 p.	4.750 ex. ⁸²	f 575,- (+ f 190,-)	1944 (= 4.657 ex.)	f 2.787,90
22. Ph. Kohnstamm, <i>Bijbel en jeugd</i>					
1923	251 p.	4.000 ex.	f 400,- (+ f 160,-)	1945 (= 3.864 ex.)	f 2.236,79
23. N.J. Krom, <i>Het oude Java en zijn kunst</i>					
1923-1	218 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1942	
1943-2	215 p.	3.000 ex.			
		6.000 ex.		1946 (= 5.712 ex.)	f 3.041,15
24. E. Sluiter, <i>De menselijke voeding</i>					
1923	256 p.	5.000 ex.	f 600,- (+ f 200,-)	1946 (= 4.274 ex.)	f 1.762,34
25. H. Bolkestein, <i>Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd</i>					
1923	253 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.920 ex.)	f 1.680,47

⁸² In 1923 worden 4.000 exemplaren gedrukt. In 1941 worden 750 exemplaren 'bijgedrukt'. Daarvoor betaalt de uitgeverij f 400,- (+ f 120,-) en f 75,- (+ f 30,-) honorarium.

26. G. van der Leeuw, <i>Inleiding tot de godsdienstgeschiedenis</i>					
1924	221 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.897 ex.)	f 1.759,05
27. G. van Rijnberk, <i>Physiologische brieven</i>					
1924-1	211 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1931	
1932-2	220 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)		
		6.000 ex.		1945 (= 6.082 ex.)	f 3.907,52
28. A.A. Nijland, <i>De bouw van het heelal</i>					
1924-1	182 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1941	
1942-2	182 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)		
		6.000 ex.		1946 (= 5.851 ex.)	f 3.371,10
29. S. Koenen, <i>Inleiding tot de landhuishoudkunde. (Wat ieder Nederlander omtrent den vaderlandschen landbouw dient te weten)</i>					
1924	239 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.908 ex.)	f 1.609,02
30. D.G. Stibbe, <i>Inleiding tot de kennis der bestuursinstellingen in vreemde koloniën</i>					
1924	236 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.898 ex.)	f 1.585,56
31. G. van Hoorn, <i>De Kretische kunst</i>					
1925	213 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.936 ex.)	f 1.174,22
32. J.S. Bartstra, <i>Geschiedenis van het moderne imperialisme. (Tijdvak ± 1880 - ± 1906)</i>					
1925	248 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.967 ex.)	f 1.146,67
33. G. van Rijnberk, <i>Physiologische brieven II</i>					
1926-1	266 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1937	
1938-2	266 p.	1.065 ex.	f 133,33 (+ f 40,-)		
		4.065 ex.		1944 (= 3.978 ex.)	f 2.106,44
34. J.F.M. Sterck, <i>Het leven van Joost van den Vondel</i>					
1926	270 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.882 ex.)	f 969,67
35. L.F. de Beaufort, <i>Zoögeographie van de Indischen Archipel</i>					
1926	202 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.911 ex.)	f 1.779,21
36. H.J. Pos, <i>Inleiding tot de taalwetenschap</i>					
1926	238 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.934 ex.)	f 1.416,47
37. G. van Rijnberk, <i>Physiologische brieven III (Zintuigen en zenuwstelsel)</i>					
1927	253 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.917 ex.)	f 1.339,05

38. I.B. Cohen, <i>Inleiding tot het agrarisch recht</i>					
1927	245 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.799 ex.)	f 1.293,81
39. G. van der Leeuw, <i>Goden en mensen in Hellas</i>					
1927	218 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.916 ex.)	f 1.316,58
40. H. Brugmans, <i>Schets eener beschavingsgeschiedenis van Nederland</i>					
1928	215 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.904 ex.)	f 1.524,21
41. G. Gonggrijp, <i>Schets eener economische geschiedenis van Nederlandsch-Indië</i>					
1928-1	251 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1938	
1938-2	244 p.	2.000 ex.	f 400,- (+ f 80,-)		
		5.000 ex.		1946 (= 5.842 ex.)	f 3.496,38
42. P. Oosterlee, <i>Geschiedenis van het christelijk onderwijs</i>					
1929	294 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1945 (= 2.878 ex.)	f 1.374,47
43. G. Heymans, <i>Inleiding tot de speciale psychologie. Eerste deel</i>					
1-1929	242 p.	3.000 ex.	f 600,- (+ f 120,-)	1931	
2-1932	242 p.	4.075 ex. ⁸³	f 500,- (+ f 160,-)		
		7.075 ex.		[zie 44]	[zie 44]
44. G. Heymans, <i>Inleiding tot de speciale psychologie. Tweede deel</i>					
1929-1	260 p.	3.000 ex.	f 600,- (+ f 120,-)	1931	
1932-2	260 p.	4.075 ex. ⁸⁴	f 500,- (+ f 160,-)		
		7.075 ex.		1946 (= 13.858 ex.)	f 7.117,88
45. H.C. Rümke, <i>Inleiding in de karakterkunde</i>					
1929-1	248 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1936	
1937-2	253 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)		
		6.000 ex.		1946 (= 5.857 ex.)	f 3.142,78
46. J.D. Bierens de Haan, <i>Hoofdfiguren der geschiedenis van het wijsgerig denken II (De strijd tusschen idealisme en naturalisme in de negentiende eeuw)</i>					
1929	224 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946: 2.924 ex.)	f 1.467,58

⁸³ In 1932 worden 3.075 exemplaren gedrukt. In 1943 worden 1.000 exemplaren 'bijgedrukt'. Daarvoor betaalt de uitgeverij f 400,- (+ f 120,-) en f 100,- (+ f 40,-) honorarium.

⁸⁴ In 1932 worden 3.075 exemplaren gedrukt. In 1943 worden 1.000 exemplaren 'bijgedrukt'. Daarvoor betaalt de uitgeverij f 400,- (+ f 120,-) en f 100,- (+ f 40,-) honorarium.

47. F.W.A. Korff, <i>Levensproblemen bij Shakespeare (King Lear, Hamlet, Julius Caesar, Macbeth)</i>					
1929	227 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.888 ex.)	f 1.653,47
48. H.A. van Nierop, <i>Schets van het bankwezen</i>					
1930-1	195 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1933	
1933-2	211 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)		
		6.000 ex.		1946 (= 5.970 ex.)	f 3.645,98
49. S.R. Steinmetz, <i>Inleiding tot de sociologie</i>					
1931-1	256 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1941	
1942-2	259 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)		
		6.000 ex.		1946 (= 5.854 ex.)	f 3.074,36
50. P.A. Diepenhorst, <i>Dr. A. Kuyper</i>					
1931	240 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1945 (= 2.667 ex.)	f 948,92
51. J.A. Beijers, <i>Het verband tusschen de ziekten van den mensch en die van onze huisdieren</i>					
1931	203 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.751 ex.)	f 1.434,59
52. H. van Malsen, <i>Alexander Frederik de Savornin Lohman: ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen</i>					
1931	224 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.731 ex.)	f 1.346,36
53. F.J.J. Buytendijk, <i>Psychologie der dieren I</i>					
1932	273 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	[zie 54]	[zie 54]
54. F.J.J. Buytendijk, <i>Psychologie der dieren II</i>					
1932	253 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1945 (= 9.798 ex.) ⁸⁵	f 4.510,18
55. W.A. Bongers, <i>Inleiding tot de criminologie</i>					
1932	236 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.884 ex.)	f 1.376,41
56. I.J. Brugmans, <i>Thorbecke</i>					
1932	273 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.908 ex.)	f 1.712,82
57. O. Noordmans, <i>Augustinus</i>					

⁸⁵ Zowel het aantal verkochte exemplaren (9.798) als de winst (f 4.510,18) is de totale som van de eerste versie van *Psychologie der dieren* (nr. 3) en de tweede, tweedelige versie (nr. 53 en nr. 54).

1933	265 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.903 ex.)	f 1.486,73
58. M.J. Langeveld, <i>Op weg naar wijsgerig denken</i>					
1933	265 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.959 ex.)	f 1.862,31
59. A. Korevaar, <i>Techniek en wereldbeschouwing</i>					
1934	267 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.926 ex.)	f 1.746,17
60. J.J. von Schmid, <i>Groote denkers over staat en recht (van Plato tot Kant)</i>					
1934	248 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.924 ex.)	f 1.878,31
61. Tj. de Boer, <i>Amerikaansche denkers</i>					
1934	225 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.746 ex.)	f 1.901,50
62. H.P. Berlage, <i>Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis (aesthetische beschouwingen)</i>					
1934	228 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.915 ex.)	f 730,08
63. G. Minderhoud, <i>De Nederlandsche landbouw</i>					
1935	257 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.867 ex.)	f 1.844,23
64. J.D. Bierens de Haan, <i>Plato's levensleer: logos, ethos, pathos</i>					
1935	213 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.941 ex.)	f 2.044,99
65. G.M. Verrijn Stuart, <i>De conjunctuur en het economisch leven</i>					
1936	245 p.	3.775 ex. ⁸⁶	f 475,- (+ f 150,-)	1943 (= 3.727 ex.)	f 2.406,28
66. J. Tinbergen, <i>Grondproblemen der theoretische statistiek</i>					
1936	179 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1945 (= 2.950 ex.)	f 1.885,04
67. Ph. Kleintjes, <i>Inleiding tot het volkenrecht</i>					
1936	216 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.934 ex.)	f 1.864,43
68. K.H.E. de Jong, <i>De parapsychologie</i>					
1936	226 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.930 ex.)	f 1.795,65
69. G. Brom, <i>Schaepman</i>					
1936	215 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.918 ex.)	f 1.695,52
70. H.A. Stheeman, <i>Inleiding tot de algemeene ziekteleer</i>					
1936	234 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1945 (= 2.932 ex.)	f 1.957,07

⁸⁶ In 1936 worden 3.000 exemplaren gedrukt. In 1942 worden 775 exemplaren 'bijgedrukt'. Daarvoor betaalt de uitgeverij f 400,- (+ f 120,-) en f 75,- (+ f 30,-) honorarium.

71. F. Koster, <i>Natuurbescherming in Nederland</i>					
1938	245 p.	2.000 ex.	f 400,- (+ f 80,-)	1946 (= 1.834 ex.)	f 969,02
72. J.J. von Schmid, <i>Het denken over staat en recht in de negentiende eeuw</i>					
1939	230 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.950 ex.)	f 1.935,85
73. H.Th. Fischer, <i>Inleiding tot de volkenkunde van Nederlands-Indië</i>					
1940	230 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.940 ex.)	f 1.803,41
74. J. de Zwaan, <i>Inleiding tot het Nieuwe Testament. Deel I. Evangeliën en Handelingen</i>					
1941	237 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.932 ex.)	f 1.947,95
75. J. de Zwaan, <i>Inleiding tot het Nieuwe Testament. Deel II. Brieven van Paulus en Hebreëën</i>					
1941	218 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1946 (= 2.961 ex.)	f 1.931,99
76. J. de Zwaan, <i>Inleiding tot het Nieuwe Testament. Deel III. Algemeene Zendbrieven, Openbaring, Text en Canon</i>					
1942	220 p.	3.000 ex.	f 400,- (+ f 120,-)	1944 (= 2.969 ex.)	f 1.712,15

Bibliografie

1. BETREFFENDE NEDERLANDSE UITGEVERS, HUN LEVENSLLOOP EN HUN LOOPBAAN (BIJ BIJLAGEN 1 & 2)

ALGEMEEN

- P.G.M. Coebergh, M.D. Frank & E. Lefebvre, 'De leden van De Langste Dag', in: D. van der Stoep (red.), *Het lam voor de glazen. Opstellen over een eeuw boekbedrijf 1877-1977 ter gelegenheid van het honderjarig bestaan van het veteranengezelschap De Langste Dag*. Baarn, Amboboeken, 1977, p. 190-221.
- K. Gnirrep & N. Kool (red.), *Personalia en prospectussen. Documentatie over Nederlandse uitgevers, drukkers en boekhandelaren. 18e-20e eeuw*. (Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Bibliotheek van de KVB), Zutphen, Walburg Pers, 2003 (cd-rom).
- A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. (2 delen) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1886-1887.
- Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1938.
- D. Smit, 'De voornaamste uitgevers der negentiende eeuw. Lezing', in: *Kerst-uitgaaf der Amsterdamsche Grafische School*. Amsterdam, Amsterdamsche Grafische School, 1925, p. 1-42.
- J. Visser, M. Dicke e.a., *Nederlandse ondernemers 1850-1950*. (3 delen) [Rotterdam], Stad en Bedrijf, [Zutphen] Walburg Pers, [2009-2011]

DE ARBEIDERSPERS

- F. de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling'/De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1989 (proefschrift Tilburg).

BECHT

- 'H.J.W. Becht †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 89 (1922) 17 (28 februari), p.169-171.

BOHN

- [M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij I, II & III', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 83 (1926) 326 (woensdag 24 november, avondblad), D1; 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1 & 83 (1926) 333 (woensdag 1 december, avondblad), D1.
- P. Gijsbers & A. van Kempen (red.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten, Bohn Stafleu van Loghum, 2002.
- P.A. Dijkema, 'J.L. Tadema, de werkzame', in: *Haerlem jaarboek 1949*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1949, p. 3-6.
- J.W. van Kampen, 'In memoriam J.C. Tadema', in: *De Uitgever*, 41 (1961) 7/8 (juli/augustus), p. 269.
- A.M.H. Schepman, 'Johannes Leendert Tadema †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel, zomede [...]*, 90 (1949/1950), p. XXV-XXVIII.
- [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers. 1752-1952*. Haarlem, De Erven F. Bohn N.V., 1952.
- 'J.C. Tadema 1870-1961', in: *Sijthoff's adresboek voor de boekhandel en uitgeverij, [...]*, 97 (1962), p. x.
- 'J.C. Tadema', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 128 (1961) 36 (7 september), p. 1525.
- J.K. Tadema, 'Jan Cornelis Tadema 5 september 1870 – 29 augustus 1961', in: *Haerlem jaarboek 1962*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1962, p. 39-41.

'Jan Tadema †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 116 (1949) 22 (2 juni), p. 375.

'J.L. Tadema †', in: *De uitgever. Maandblad van den Nederlandsche-Uitgeversbond*, 24 (1949) 6 (juni), p. 90-91.

P.G. van Tienhoven, 'Johannes Leendert Tadema 21 Maart 1874 – 29 Mei 1949', in: *Haerlem jaarboek 1949*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1949, p. 1-2.

BOSCH & KEUNING

'E.J. Bosch overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 138 (1971) 41 (14 oktober), p. 1998.

PAUL BRAND

A. van Duinkerken, *Veertig jaar katholieke uitgeverij*. Bussum, Uitgeverij Paul Brand N.V., 1951.

'Paul Brand sr. overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 135 (1968) 24 (20 juni), p. 1270.

'Vijftig jaar Uitgeverij Paul Brand', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 128 (1961) 38 (21 september), p. 1611-1613.

BRILL

[M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij x, xi & xii', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 84 (1927) 4 (woensdag 5 januari, avondblad), A1; 84 (1927) 8 (zondag 9 januari, ochtendblad), B1 & 84 (1927) 11 (woensdag 12 januari, avondblad), C1.

J.B.J. Kerling, 'C. Peltenburg Pzn.', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 99 (1932) 97 (23 december), p. 980-981.

Luchtmans & Brill. Driehonderd jaar uitgevers en drukkers in Leiden. 1683-1983. Catalogus van de tentoonstelling gehouden van 1 september tot 1 oktober 1983 in het gemeente-archief te Leiden. Leiden, E.J. Brill, 1983.

'C. Peltenburg Pzn. †', in: *Het Vaderland*, 66 (1934) (dinsdag 9 oktober, ochtendblad) A.

F.C. Wieder, 'C. Peltenburg Pzn.', in: [Jaarboek 34-35], p. 174-178.

BRUNA

P. Gelauff, *140 jaar lezen met Bruna*. [Utrecht, A.W. Bruna Uitgevers B.V., 2008]

'G. Bruna A.W.zn. †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 102 (1935) 39 (21 mei), p. 341-342.

J. den Haan, *De buste van Beets wordt u persoonlijk aangeboden (langs de hoofdlijnen). 1868 Bruna 1968*. Utrecht/Antwerpen, A.W. Bruna & Zoon, 1968.

A. Oosthoek, 'G. Bruna A.W.zn. †', in: *Sijthoff's adresboek voor den Nederlandschen boekhandel en Aanverwante Vakken*, 82 (1936), p. [v-vi].

BRUSSE

'W.L. Brusse †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 104 (1937) 17 (28 april), p. 231-233.

E. Elias, 'Een uitgever-in-ruste praat over het uitgeven van boeken, en over andere dingen...', in: E. Elias (red.), *Rondom het boek. Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 1 tot 8 mei 1937*. [Amsterdam], Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, 1937.

S. van Faassen, H. Oldewarris & K. Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Rotterdam, Uitgeverij 010, 1993.

I. Noothoven van Goor, 'Johan C. Brusse †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel, zomede [...]*, 90 (1949-1950), p. ix-xiii.

CALLENBACH

'G.F. Callenbach', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 83 (1916) 45 (6 juni), p. 791-792.

'G.F. Callenbach', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 96 (1929) 33 (26 april), p. 358-360.

'G.F. Callenbach N.V.', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 121 (1954) 16 (22 april), p. 347-348.

- G.F. Callenbach, *Uitgeverij-binderij G.F. Callenbach 1854-1975. Geschiedenis van een familiebedrijf*. Nijkerk, Stichting Callenbach-Meerburg, 2009.
- F., 'G.F. Callenbach sr.', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 83 (1916) 34 (28 april), p. 612.
- J. Dane, 'De machtigste uitgeefster.' Bedrijfsvoering bij uitgeverij Callenbach 1880-1936', in: *Jaarboek voor de Nederlandse boekgeschiedenis*. 9 (2002), p. 159-173.
- A. Knottnerus, 'George Frans Callenbach †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel, zomede [...]*, 91 (1951/1952), p. IX-X.

CENTEN

- 'D.B. Centen †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 108 (1941) 12 (26 maart), p. 217.
- R.W.P. de Vries, 'D.B. Centen †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 75 (1908) 56 (14 juli), p. 790.

DAAMEN

- 'D.A. Daamen †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 108 (1941) 44 (6 november), p. 729.
- W. ten Have, 'D.A. Daamen †', in: *Sijthoff's adresboek voor de Nederlandschen boekhandel en Aanverwante Vakken*, 88 (1943), p. XI-XII.
- A. Sybrant, 'D.A. Daamen 1893-1918', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 85 (1918) 69 (13 september), p. 1072.

VAN DISHOECK

- [M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De dagtaak van den uitgever C.A.J. van Dishoeck. Veertig jaar uitgever', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 85 (1928) 363 (maandag 31 december, avondblad), 2.
- 'C.A.J. van Dishoeck †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 98 (1931) 89 (20 november), p. 932-933.
- F. Mijnsen, 'C.A.J. van Dishoeck', in: *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1931-1931*, p. 173-176.

ELSEVIER

- J.P. Elemans, 'Jacobus George Robbers 1838-1925', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 93 (1926) 43 (1 juni), p. 502-503.

VAN DE GARDE & CO

- 'J.P. Elemans †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 107 (1940) 47 (22 november), p. 771.

VAN GOOR

- Boek-werk 1839-1964*. Den Haag, Van Goor Zonen, [1964].
- J. van Loo, 'G.B. van Goor Zonen. Ruim een eeuw uitgeversarchief te Gouda', in: *Dokumentaal. Informatie- en communicatiebulletin voor neerlandici*, 20 (1991) 1 (maart) p. 19-24.
- 'I. Noothoven van Goor overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 134 (1967) 30 (3 augustus), p. 1510.
- P.A.F. van Veen, *Drie generaties van Goor 1839-1951*. Dordrecht, Geuze & co, 1951.

GOUDA QUINT

- W. Coster & H.D. van der Staak, *De lezer tot gemak en mij tot voordeel. Een Arnhems uitgevershuis 1739-1989*. Arnhem, Gouda Quint bv, 1989.
- J.S. van Veen, 'Levensbericht van P. Gouda Quint', in: [Jaarboek mij, 1915], p. 203-211.
- R.W.P. de Vries, 'P. Gouda Quint †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 82 (1915) 69 (17 april), p. 1168-1169.

HOLDERT & CO

H.J. Scheffer, 'Holdert, Hendrikus Marinus Cornelis ('Hak')', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1) 1979, p. 249-250.

VAN HOLKEMA & WARENDORF

E.H. Halbertsma, *VolHardt & Waeckt. 100 jaar Van Holkema & Warendorf*. Houten, van Holkema & Warendorf (Unieboek B.V.), 1992.

'A.B. van Holkema †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 120 (1953) 10 (5 maart), p. 219.

H. Mayer, 'Arjan Buwalda van Holkema', in: *[Jaarboek]*, p. 73-75.

HOLLAND

'J.B. van Ulzen overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 130 (1963) 1 (3 januari), p. 10.

Ad. den Besten, 'In memoriam J.B. van Ulzen', in: *De Uitgever*, 43 (1963) 2 (februari), p. 45-48.

Hollandia

'Maurits Esser †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 119 (1951) 43 (25 oktober), p. 869.

VAN KAMPEN

[M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij VIII & IX', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 354 (woensdag 22 december, avondblad), C1 & 83 (1926) 360 (woensdag 29 december, avondblad), C1.

'J.W. van Kampen', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 130 (1963) 35 (15 augustus), p. 1425-1426.

'J.W. van Kampen overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 135 (1968) 34 (29 augustus), p. 1708.

[D.] v[an] d[er] S[toep], 'J.W. van Kampen tachtig jaar', in: *De Uitgever*, 43 (1963) 8 (augustus), p. 330-334.

R.W.P. de Vries, 'Ter herinnering aan Nicolaas Godfried van Kampen', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 82 (1915) 23 (23 maart), p. 364-365.

KLUWER

W. Coster, 'Kluwer, Æbele [Everts]', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (4) 1994, p. 251-253.

Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 1 juli 1939. Deventer, N.V. Uitgevers-maatschappij Æ.E. Kluwer, 1939.

'Evert Kluwer', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 125 (1958) 1 (2 januari), p. 1.

'E. kluwer overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 131 (1964) 12 (19 maart), p. 594.

J. de Vries, *Four windows of opportunity. A study in publishing*. Amsterdam, Wolters Kluwer, 1995.

KLUITMAN

[M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij VI & VII', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 347 (woensdag 15 december, avondblad), C1 & 83 (1926) 351 (zondag 19 december, ochtendblad), B1.

M. Croes, B. Dongelmans & P. Stanco (red.), *Het geheim van Kluitman. 150 jaar geschiedenis van een uitgeverij 1864-2014*. [Alkmaar, Uitgeverij Kluitman, 2014].

'H.P. Kluitman †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 125 (1958) 5 (30 januari), p. 81.

'P. Kluitman †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 80 (1913) 41 (23 mei), p. 698-699.

'Willem Karel Kluitman †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 109 (1942) 9 (5 maart), p. 96.

KOK

[M.J. Brussel], 'Onder de mensen. De uitgeverij xvi, xvii & xviii', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 84 (1927) 29 (zondag 30 januari, ochtendblad), C1; 84 (1927) 32 (woensdag 2 februari, avondblad), C1 & 84 (1927) 35 (zaterdag 5 februari, avondblad), C1.

C.F. Callenbach, 'J.H. Kok - Kampen', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 86 (1919) 82 (28 oktober), p. 1127.

W. ten Have, 'J.H. Kok †', in: *Sijthoff's adresboek voor de Nederlandschen boekhandel en Aanverwante Vakken*, 87 (1941), p. [I-III].

'J.H. Kok †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 107 (1940) 42 (16 oktober), p. 632-633.

D. Zoutman, *100 jaar Kok. Kok Kampen. Een begrip in boeken*. Kampen, Uitgeverij Kok, 1994.

KOSMOS

H. Furstner, 'Jac. van der Kolk Jbzn.', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 147 (1980) 34 (21 augustus), p. 1737-1738.

'Jac. van der Kolk Jbzn.', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 124 (1957) 24 (13 juni), p. 490.

v.d. V., 'Jac. van der Kolk Jbzn.', in: *De Uitgever*, 43 (1963) 6/7 (juni/juli), p. 273-275.

KRUSEMAN

'J. Philip Kruseman †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 122, (1955) 6 (10 februari), p. 105.

M.C. Loot, 'J. Philip Kruseman †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel, zomede [...]*, 93 (1958), p. xxvii-xxviii.

DE LANGE

T. van Helmond, *100 Jaar Allert de Lange*. Amsterdam, Uitgeverij Allert de Lange, 1980.

'Allert de Lange †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 99 (1932) 40 (20 mei), p. 384-385.

VAN LOGHUM SLATERUS

R. Boltendal, 'Van Loghum Slaterus. Een vrouw na twee dominees', in: R. Boltendal, *Boekmakers. Portretten van uitgevers*. Amsterdam, Moussault's uitgeverij N.V., 1965, p. 45-56.

'J.L. van Tricht tachtig jaar', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 131 (1964) 1 (2 januari), p. 6.

'J.L. van Tricht overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 131 (1964) 4 (23 januari), p. 159-160.

'Jan Visser †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 106 (1939) 5 (1 februari), p. 79-80.

MALMBERG

K. Ghonem-Woets & P. Mooren, 'Van een 'Roomsche' naar een 'nieuwe kleur in 't werk'. Over de veranderingen in het jeugdboekenfonds van Zwijsen en Malmberg na 1945', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 10 (2003), p. 85-102.

F. de Glas, 'Een jeugdboekenfonds verschieft van kleur. De ontzuiling van uitgeverij Malmberg in de periode 1945-1965', in: *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag, Biblion uitgeverij, 2000, p. 113-132.

v. M., 'Uitgevers-jubilee L.C.G. Malmberg', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 77 (1910) 44 (3 juni), p. 648-649.

MEINEMA

'Willem Date Meinema', in: *De Uitgever*, 44 (1964) 2 (februari), p. 52.

'W.D. Meinema overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 131 (1964) 4 (23 januari), p. 160.

MEULENHOF, H.

'H. Meulenhoff †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 103 (1936) 63 (3 november), p. 684.

MEULENHOF, J.M.

V. Funke, *Immer met moed. Een portret van de uitgever J.M. Meulenhoff [1869-1939]*. Amsterdam, Meulenhoff, 1995.

F. de Glas, *De regiekamer van de literatuur. Een eeuw Meulenhoff 1895-2000*. [Zutphen], Walburg Pers, [2012]

H. Mayer, 'J.M. Meulenhoff 17 april 1869-19 augustus 1939', in: [jaarboek]

'J.M. Meulenhoff †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 106 (1939) 34 (23 augustus), p. 546-548.

MOUTON

De herdersfluit. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het bedrijf. 1884-1959. 's-Gravenhage, N.V. Boek- en Kunstdrukkerij v/h Mouton & Co., 1959. (Samengevoegde maart-april aflevering, nrs. 18 & 19, van *De Herdersfluit, personeelsblad van de N.V. Boek- en Kunstdrukkerij v/h Mouton & Co.*)

MUISSSES

'J. Muusses †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 76 (1909) 84 (19 oktober), p. 1225-1226.

'J. Muusses †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 116 (1949) 36 (8 september), p. 618.

NIJGH & VAN DITMAR

E. Grapperhaus, '150 jaar Nijgh & Van Ditmar', in: *Boekblad*, 154 (1987) 18 (1 mei), p. 6-8.

'P.L.M. Ketting †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 93 (1926) 65 (3 september), p. 782.

H. Knuttel, 'P.L.M. Ketting 1872-1926', in: *Sijthoff's adresboek voor den boekhandel en Aanverwante Vakken. Nieuw serie*. 73 (1927), p. [VII-X].

'Nijgh & van Ditmar N.V.', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 104 (1937) 11 (17 maart), p. 143-144.

'J.Th. Piek', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 102 (1935) 1 (4 januari), p. 2.

'J.Th. Piek overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 133 (1966) 46 (17 november), p. 2421.

NIJHOFF

[M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij IV & V', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 337 (zondag 5 december, ochtendblad), C1 & 83 (1926) 340 (woensdag 8 december, avondblad), B1.

M.E. Kronenberg, 'Wouter Nijhoff', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1946-1947*, [...], p. 103-113.

D. S[mit], 'Onze uitgevers IV. Martinus Nijhoff', in: *Den gulden winckel*, 4 (1905) 8 (15 augustus), p. 113-117.

W.J. Schillemans, 'Wouter Nijhoff †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel en Aanverwante Vakken*, 89 (1947), p. XIII-XIV.

M.J. Visser, *De Haagse boekhandel 1900-1961. Overdruk uit het Jaarboek 1962 van de vereniging "Die Haghe" voor de leden van de 's-Gravenhaagsche Boekhandelaars Vereeniging*. Tweede druk. Den Haag, Selecta N.V., [1962].

NOORDHOFF

[M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij XIX, XX & XXI', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 84 (1927) 39 (woensdag 9 februari, avondblad), C1; 84 (1927) 43 (zondag 13 februari, ochtendblad), A1 & 84 (1927) 46 (woensdag 16 februari, avondblad), C1.

J.G.M. Moorman, 'Perutile Negotium Gero', in: *Valcooch*, 56 (september 1958), p. 1-9. (Speciaal jubileumnummer N.V. Erven P. Noordhoff 1858-1958).

'Jakob Noordhoff Sr. †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 109 (1942) 10 (12 maart), p. 107-108.

- 'Noordhoff 100 jaar', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 125 (1958) 39 (25 september), p. 737-738.
- W.J. S[chillemans], 'J. Noordhoff Sr. †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel en Aanverwante Vakken*, 88 (1943), p. XIV-XV.
- F. Smit, *Boekjaar. Hondervijftig jaar uitgeven voor het onderwijs. Wolters & Noordhoff 1836-1986*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1986.

NOORD-HOLLANDSCHE U.M.

- E. van Tongeren, 'Menkes Daniel Frank. Haarlem 4 maart 1913 – Heemstede 9 november 1995', in: *[jaarboek, '96-'97]*, p. 107-110.

NOORDUIJN

- 'C.C.J. van Cleef †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 100 (1933) 51 (27 juni), p. 405.
- [C.D. Grijns], 'L.A.W. Noordduyn †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 107 (1940) 50 (11 december), p. 829.
- Anderhalve eeuw Noorduijn. Weinig woorden over vele jaren uitgeven. 150 jaar boeken*. Gorinchem, J. Noorduijn en Zoon N.V., 1969.

OOSTHOEK

- R.J. Krietmeyer, 'Arie Oosthoek †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel, zomede [...]*, 91 (1951-1952), p. XVIII-XX.
- 'Arie Oosthoek', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 113 (1946) 36 (5 september), p. 344.
- 'A. Oosthoek †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 116 (1949) 49 (8 december), p. 917.

PARIS

- 'H.J. Paris †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 111 (1944) 14 (6 april), p. 70.

QUERIDO

- A.L. Sötemann, *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*. Amsterdam, Em. Querido's uitgeverij B.V., 1990.
- H.-A. Walter, *Fritz H. Landshoff und der Querido Verlag 1933-1950*, Marbach am Neckar, Deutsche Schillergesellschaft, 1997, (MARBACHER MAGAZIN, 78).
- Th. Wink, 'E.M. Querido †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel en Aanverwante Vakken*, 89 (1947), p. XV-XVII.

R.K. JONGENSWEESHUIS

- C. Mommers, G. Janssen, *Zwijzen een passie voor uitgeven. Geschiedenis van een educatieve uitgeverij*. Tilburg, Uitgeverij Zwijzen B.V., 1997.
- H. Petermeijer, 'De drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis Tilburg', in: *Boekenpost*, 4 (1996) 1 (januari-februari), p. 27-29.
- J.P.A. van Vugt, 'Roomsche Kleur In 't Werk. Een korte geschiedenis van de Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis (RKJW)', in: *Kennis en deugd. Teksten en catalogus bij een tentoonstelling over de geschiedenis van het R.K. Jongensweeshuis te Tilburg ter gelegenheid van de openingsdag van het Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland op 7 december 1990*. Nijmegen, Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland, 1991, p. 35-53.

ROMEN & ZN.

- 'H.J.M. van der Marck †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 104 (1937) 22 (2 juni), p. 319.
- 'Th. van der Marck veertig jaar uitgever', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 125 (1958) 6 (6 februari), p. 104.

K.W.J. van Rossum, 'Th.J.A.M. van der Marck 70 jaar', in: *De Uitgever*, 43 (1963) 10 (oktober), p. 413-415.

SAMSOM

W. Coster, 'Samsom, Nicolaas', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (5) 2001, p. 451-453.

J. Hemels & H. Demoet (red.), *Loodvrij en digitaal. Visies op innovatie in grafische media*. Leiden, Uitgeverij Compres B.v., 2001.

SCHUYT

-

SIJTHOFF, A.W.

G. Colmjon, 'J. Tersteeg', in: [jaarboek]

'A.W. Frentzen 1902-1 januari-1927', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 93 (1926) 98 (28 december), p. 1197-1198.

'A.W. Frentzen †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 104 (1937) 15 (14 april), p. 204.

'C.G. Frentzen', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 82 (1915) 34 (30 april), p. 523-524.

J.H. K[ok], 'Albertus Willem Sijthoff', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 80 (1913) 62 (5 augustus), p. 1053-1055.

G.J. van der Lek, *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951*. Leiden, A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., 1950.

N. Maas, *Altyt waek saem. De drukker-uitgever A.W. Sijthoff (1829-1913)*. [S.l., s.n.], 1996

R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan: A.W. Sijthoff te Leiden, 1851 – 1 Januari – 1891. Naar bescheiden uit het archief der zaak geschetst*. Amsterdam, Van Kampen, 1891. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DEN NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL, 3)

R. van der Meulen, 'C.G. Frentzen', in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Bijlage tot de handelingen van 1914-1915. Leiden 1915, p. 191-198.

D. Smit, *Gedenkschrift ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de uitgeverszaak en drukkerij van A.W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij te Leiden*. Leiden, A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1926.

D. S[mit], 'Onze uitgevers II. A.W. Sijthoff', in: *Den gulden winckel*, 4 (1905) 2 (15 februari), p. 17-20.

O. de Wit, 'De drukker en uitgever A.W. Sijthoff te Leiden: een innovatief ondernemer in de tweede helft van de 19e eeuw', in: *Gedrukt in Holland*. Speciaal nr. van: *Holland* 26 (1994), 4-5 (oktober), p. 328-345.

ST. GREGORIUS

-

DE STEENUIL

'F. Butter overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 133 (1966) 37 (15 september), p. 1857.

'In memoriam Floris Butter', in: *De Uitgever*, 46 (1966) 9 (september), p. 270.

STENFERT KROESE

'H.E. Stenfert Kroese †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 125 (1958) 14 (3 april), p. 278.

STOLS

N. Wilholt, *Voor alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het interbellum*. Zutphen, Walburg Pers, 2001. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, deel VI.)

STRENGTHOLT

'In memoriam A.J.G. Strenghtolt', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 140 (1973) 20 (17 mei), p. 917.

THIEME, W.J.

W.F. Kalkwiek, *Groeien in de tijd 1792-1992. Geschiedenis van het Zutphense familiebedrijf Thieme*. Zutphen, Uitgeversmaatschappij Thieme, 1992.

'H.G.J. Schillemans †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 126 (1959) 30 (23 juli), p. 582.

TJEENK WILLINK, H.D.

[M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij XXII & XXIII', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 84 (1927) 50 (zondag 20 februari, ochtendblad), C1 & 84 (1927) 53 (woensdag 23 februari, avondblad), B1.

M.A. Reinalda, 'H.D. Tjeenk Willink †', in: *Sijthoff's Adresboek voor de Nederlandse Boekhandel en Aanverwante Vakken*, 89 (1947), p. XIX-XX.

J.L. Tadema, 'Herman Diederick Tjeenk Willink', in: [jaarboek], p. 162-164.

TJEENK WILLINK, W.E.J.

Een bundel gedachten. Jubileum-uitgave 1839 – 1 Mei – 1936. Zwolle, N.V. Uitgevers-Mij. W.E.J. Tjeenk Willink, 1963.

I. Noothoven van Goor, 'Johannes Christoffel Tjeenk Willink 1876-1964', in: *De Uitgever*, 44 (1964) 6/7 (juni/juli), p. 241.

S. Gouda Quint, 'W.E.J. Tjeenk Willink †', in: *Sijthoff's adresboek voor de Nederlandschen boekhandel en Aanverwante Vakken*, 80 (1934), p. [ix-x].

J.A. Schreuder, 'Tjeenk Willink, Zwolle 1838-1963', in: *De Uitgever*, 43 (1963) 8 (augustus), p. 322-327.

'J.C. Tjeenk Willink overleden', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 131 (1964) 21 (21 mei), p. 1006-1007.

'W.E.J. Tjeenk Willink †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 100 (1933) 83 (3 november), p. 702.

C.J.H. Jansen, *150 jaar uitgever van juridische boeken en tijdschriften*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1988.

VERSLUYS

J. Nijsen, 'Twee zulke goede namen. Willem Versluys & Annette Versluys-Poelman, uitgevers te Amsterdam', in: *Optima. Cahier voor literatuur en boekwezen*, 7 (1989) 2 (zomer), p. 93-135.

'W. Versluys †', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 104 (1937) 17 (28 april), p. 231.

DE WERELDBIBLIOTHEEK

Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915. [Amsterdam], Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1915.

F. de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling'/De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1989.

Ter herinnering aan Dr. Leo Simons 1 augustus 1862 – 11 juni 1932. Amsterdam-Sloterdijk, N.V. Maatschappij tot verspreiding van goede en goedkoope lectuur (Wereldbibliotheek), 1932.

WOLTERS

F. Smit, *Boekjaar. Hondervijftig jaar uitgeven voor het onderwijs. Wolters & Noordhoff 1836-1886*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1986.

H. F., 'Dr. Schepman nam afscheid van J.B. Wolters', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 126 (1959) 2 (8 januari), p. 25-27.

'B.A.G. Ubink +', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 109 (1942) 39 (1 oktober), p. 423-424.

J.C. Winterink, 'Anthony Marius Schepman', in: [jaarboek], p. 105-108.

ZUID-HOLLANDSCHE U.M.

P.A.F. van Veen, 'In memoriam Ad.M.C. Stok', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 142 (1975) 22 (29 mei), p. 985.

2. BETREFFENDE HET ONDERZOEK

K. Absillis, 'Uitgeverijonderzoek in Nederland en Vlaanderen: Een tussentijdse stand van zaken', in: *Stilet. Tydskrif van die Afrikaanse Letterkundevereniging*, 20 (2008) 2 (september), p. 33-66.

K. Absillis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932-1970)*. Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2009. (proefschrift Antwerpen)

K. Absillis, 'Voorbij het perspectief. Een overzicht van het wetenschappelijk onderzoek naar uitgeverijen in Nederland en Vlaanderen', in: CLW. *Cahier voor literatuurwetenschap*, 1 (2009), S. Bru & A. Masschelein (red.), *Tijding en tendens: literatuurwetenschap in de Nederlanden*, p. 91-115.

T.R. Adams & N. Barker, 'A New Model for the Study of the Book', in: N. Barker (ed.), *A Potencie of Life. Books in Society*. [London/New Castle], The British Library/Oak Knoll Press, [2001]. Paperback edition. (THE BRITISH LIBRARY STUDIES IN THE HISTORY OF THE BOOK), p. 5-43.

M. Adang, 'De Wereldbibliotheek en De Arbeiderspers' & 'Nawoord', in: *Boekmancahier. Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid*, 2 (1990) 3 (maart), p. 67-71 & 75.

W. Adrian, F. Hinze, P. Meyer-Dohm & Ch. Uhlig (red.), *Das Buch in der dynamischen Gesellschaft. Festschrift für Wolfgang Strauß zum 60. Geburtstag*. Trier, Spee-Verlag, 1970.

W. van den Akker & G. Dorleijn, 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse Poëzie. Problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse letterkunde. Driemaandelijks tijdschrift*, 1 (1996), 1 (febr.), p. 1-29.

A. Alberts, *In de tijd gezet*. [Amsterdam], Algemene Nederlandse Grafische Bond, 1966.

R.D. Altick, *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public, 1800-1900*. Second edition. Columbus, Ohio State University Press, 1998.

T. Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers/Wetenschappelijke Uitgeverij, 1982. (SYNTHESE - STROMINGEN EN ASPECTEN)

T. Anbeek, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij De Arbeiderspers, 1999.

C.D. Andriess, *Dutch Messengers. A History of Science Publishing, 1930-1980*. Leiden/Boston, Brill, 2008. (LIBRARY OF THE WRITTEN WORLD, 7 – THE INDUSTRIAL WORLD, 1)

A. Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000 (proefschrift Amsterdam). (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 17)

- J.Th. Bank et al (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum, Verloren, 1995.
- J. Bank & M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000. (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT, 3)
- K. Baumbach, 'Der Colportagebuchhandel und die Gewerbenovelle', in: *Volkswirtschaftliche Zeitfragen. Vorträge und Abhandlungen herausgegeben von der Volkswirtschaftlichen Gesellschaft in Berlin und der ständigen Deputation des Congresses Deutscher Volkswirtschaft* 5 (1883) 5, p. 18-21.
- J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptiehistorisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993 (proefschrift Leiden).
- [J.E. Belinfante & J.L. Tadema], *De Nederlandsche Uitgeversbond. Gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 1 december 1930*. Amsterdam, [N.U.B.], 1930.
- A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser & J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*. Zoetermeer, uitgeverij Meinema, 1998.
- G.C.J.J. van den Berg en C.J.H. Jansen, 'Het tijdschrift als tijdspiegel. Een verkenning van anderhalve eeuw Themis en Rechtsgeleerd Magazijn', in: *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 150 (1989) 5 (mei), p. 223-245 & 247-270.
- M. Bhaskar, *The Content Machine. Towards a Theory of Publishing from the Printing Press to the Digital Network*. London/New York/Dehli, Anthem Press, [2013].
- Th. Bijvoet, P. Koopman, L. Kuitert & G. Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Nijmegen, SUN, 1996. (MEMORIA. CULTUUR- EN MENTALITEITSHISTORISCHE STUDIES OVER DE NEDERLANDEN)
- Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (1-6) 1978-2006.
- Biografisch woordenboek van Nederland* (1-5) 1979-2001.
- S.E. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*. Amsterdam, Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, 1993 (proefschrift Amsterdam).
- J. Blokker, *De wond'ren werden woord en dreven verder. Honderd jaar informatie in Nederland, 1889-1989*. Deventer/Amsterdam, Kluwer/Contact, 1989.
- J. Blokker, *De kwadratuur van de de Kwattareep. Zestig jaar collectieve propaganda voor het Nederlandse boek*. Amsterdam, Stichting CPNB, 1990.
- E. Blom, *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1999.
- Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven*, [Amsterdam, Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen], 1979.
- P.Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1987
- R.H. de Boer, Ph. Kohnstamm & H.S. Uyekruyer (red.), *Gedenkboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923*. Amsterdam/Sloterdijk, Wereldbibliotheek, [1923].
- E. van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam, Sara/Van Gennep, 1992.
- E. van Boven, 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900', in: *Nederlandse letterkunde. Driemaandelijks tijdschrift* 3 (1998), p. 309-326.
- H. van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940*. [Nijmegen], uitgeverij Vantilt, 2002 (proefschrift Utrecht).
- E. Braches, 'Over Derkinderen's Gijsbrecht van Aemstel', in: *Open* 3 (1971), p. 3-16.
- E. Braches, *Nieuwe Kunst en het boek. Een studie in Art Nouveau*. (2 delen) Amsterdam, De Buitenkant, 2003.

- G.J. Bremer, 'Algemeen geneeskundige tijdschriften in Nederland uitgekomen in de periode 1900-1950', in: B.J.M. Aulbers & G.J. Bremer (red.), *De huisarts van toen. Een historische benadering*. Rotterdam, Erasmus Publishing, 1995. (PANTALEON REEKS, 19) p. 129-158.
- H. Breyer, *100 Jahre wissenschaftliche Verlagsarbeit in Jena 1878-1953-1978*. Jena, VEB Gustav Fischer Verlag, 1978.
- R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1938-1985, in het bijzonder die met betrekking tot de uitgeverij*. Leiden/Antwerpen, H.E. Stenfert Kroese B.V. Wetenschappelijke & Educatieve Uitgevers, 1987 (proefschrift Amsterdam).
- J.A. Brongers, *Boekwoorden woordenboek. Rondgang door de boekenwereld*. Amsterdam, De Buitenkant, 1996.
- H. Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 7-24.
- H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden, Primavera Pers, 1995 (proefschrift Utrecht).
- E. Bruinsma, *Kwaliteit als credo. Een geschiedenis van uitgeverij Manteau (1938-1953)*. Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2005.
- J. Bruinwold Riedel, *Wetenschappelijke leergangen voor volwassen ("University Extension"). Verslag van de in 1898-99 gehouden cursussen van wege departementen der Maatschappij tot 't Nut van 't algemeen met inleiding en nabetrachting*. Amsterdam, S.L. van Looy, [1899].
- C.C. Bry [= C. Decke], *Buchreihen. Fortschritt oder Gefahr für den Buchhandel?* Gotha, Verlag Friedrich Andreas Perthes A.-G., 1917.
- L. Bückman, *Is. Querido*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1906.
- P. van Capelleveen & C. de Wolf, *Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland, 1910-2010*. Nijmegen/Den Haag, Uitgeverij Vantilt i.s.m. de Koninklijke Bibliotheek en Museum Meermanno, 2010.
- S. Claeysens, '"Een fatsoenlijk colporteur verkoopt niet". Salomon van Raalte brengt Derkinderens *Gijsbrecht van Aemstel* aan de man', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002), p. 133-148.
- J.F. Codell, 'T. Fisher Unwin (London: 1882-1926)', in: P.J. Anderson & J. Rose (red.), *British Literary Publishing Houses, 1820-1880*. Detroit/London, Gale Research Inc., 1991. (DICTIONARY OF LITERARY BIOGRAPHY, 106), p. 304-311.
- L.A. Coser, Ch. Kadushin & W.W. Powell, *Books. The Culture and Commerce of Publishing*. New York, Basic Books Inc. Publishers, 1982.
- D. Daling, 'The Encyclopaedia as Pioneer of the Journal. The Early Years of Elsevier's Scientific Publishing Company, 1936-1956', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zutphen, Walburg Pers, 2006. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 8), p. 31-48.
- J. Dane, 'Lectuur van Satan. Censuur en zelfcensuur in calvinistisch Nederland, ca. 1880-1940', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), p. 97-123.
- J. Dane & L.W. van de Nadort, '"Ik voel me wel klein en machteloos nu'. Leven en werk van de jonggestorven West-Brabantse schrijver Samuel G. van der Vijgh (1876-1899)', in: *Oudheidkundige kring 'De Ghulden Roos' Roosendaal. Jaarboek* 59 (1999), p. 90-113.
- R. Darnton, 'What is the History of Books?', in: *Daedalus* 111 (1982) 3 (Summer), p. 65-83.
- R. Debbaut, *Het naturalisme in de Nederlandse letteren*. Leuven/Amersfoort, Acco, 1989.
- A. De Vany & W.D. Walls, 'Bose-Einstein Dynamics and Adaptive Contracting in the Motion Picture Industry', in: *The Economic Journal* 106 (1996) 439 (November), p. 1493-1514.

- M. van Delft & C. de Wolf (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*. Zwolle/Den Haag, Waanders Uitgevers/Koninklijke Bibliotheek, 2003.
- N. van Dijk, 'Een onverbidde bestseller!', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 6 (1999), p. 173-187.
- B.P.M. Dongelmans, 'Boekhandelsgeschiedenis en literatuurgeschiedenis: de gedichten van H. Tollens bij J. Immerzeel Jr. verschenen', in: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 7 (1986), 189-237.
- B.P.M. Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw. Enkele ontwikkelingen', in: J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De productie, distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam, Rodopi, 1991, p. 101-121.
- B.P.M. Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amstelveen, Uitgeverij Ernst & Co., 1992 (proefschrift Amsterdam).
- B.P.M. Dongelmans, 'De betekenis van oplage', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 181-201.
- B. Dongelmans, 'Wat mochten vrouwen lezen in de negentiende eeuw? Niet geschikt voor vrouwen in: *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 13 (1996) 6 (nov./dec.), p. 326-334.
- B. Dongelmans, 'Ware liefde in drie delen. Het verschijnsel romantrilogie in Nederland in de twintigste eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 7 (2000), p. 27-47.
- B. Dongelmans, 'De mislukte drooglegging. De kinderboekenuitgevers G.B. van Goor & Zoonen en Gebrs. Kluitman 1910', in: *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag, Biblion uitgeverij, 2000, p. 101-112.
- B. Dongelmans & B. de Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres. Bronnen voor het onderzoek naar negentiende-eeuwse leescultuur', in: *De negentiende eeuw* 25 (2001) 2 (juni), p. 64-100.
- B. Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en splijtzwam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004), p. 163-180.
- B. Dongelmans, 'Van de brave Hendrik tot de Speedmaster', in: A. Bouwman, B. Dongelmans, P. Hoftijzer, E. van der Vlist & Ch. Vogelaar, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000*. Leiden, Primavera Pers & Uitgeverij Ginkgo, 2008, p. 289-432.
- B. Dongelmans, 'Kopij en druk revisited', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17 (2010), p. 7-14.
- G.J. Dorleijn & K. van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. [Nijmegen], Uitgeverij Vantilt, [2006].
- L. Duyvendak, 'Honderd jaar "Hilda". Een negentiende-eeuwse feministische bestseller', in: *Literatuur. Tijdschrift voor Nederlandse letterkunde* 15 (1998) 1 (jan./febr.), p. 17-23.
- L. Duyvendak, 'Door lezen wijder horizont.' *Het Haags Damesleesmuseum*. [Nijmegen], uitgeverij Vantilt, 2003 (proefschrift Utrecht).
- H. Edelman, *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945. German Exile, Scholarly Expansion, War-Time Clandestinity*. Leiden/Boston, Brill, 2008. (LIBRARY OF THE WRITTEN WORLD, 13 – THE INDUSTRIAL WORLD, 3)
- S. Eenhuis, '"Great Dutch authors." Carel en Margo Scharten-Antink en hun uitgever Wereldbibliotheek (1906-1950)', in: *De boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 9 (1992-1993) 1 (september), p. 12-21 & 2 (december), p. 77-85.
- S. Eliot & J. Rose (ed.), *A Companion to the History of the Book*. [Malden/Oxford/Victoria], Blackwell Publishing, [2007].
- De Erven F. Bohn N.V. Uitgevers Haarlem. Catalogus 1931*. [Haarlem, De Erven F. Bohn, 1931]

- De Erven F. Bohn N.V. Uitgevers Haarlem. Eerste supplement catalogus 1931.* [Haarlem, De Erven F. Bohn, 1933]
- De Erven F. Bohn N.V. Uitgevers Haarlem. Tweede supplement catalogus 1931.* [Haarlem, De Erven F. Bohn, 1938]
- S.A.J. van Faassen, 'Cyriel Buysse en de Nederlandse uitgever C.A.J. van Dishoeck. I: 1905-1914', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse genootschap* 5 (1989), p. 7-38.
- S. van Faassen, H. Oldewarris & K. Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Rotterdam, Uitgeverij 010, 1993.
- J. Feather, *A History of Publishing*. London/New York, Routledge, 1991.
- D. Finkelstein, *The House of Blackwood. Author-Publisher Relations in the Victorian Era*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2002.
- D. Finkelstein & A. McCleery, *An Introduction to Book History*. Taylor & Francis e-Library edition. London/New York, Routledge Taylor and Francis Group, [2006].
- L. Fontaine, *Histoire du colportage en Europe XV-XIXe siècle*. Paris, Albin Michel, 1993. (L'EVOLUTION DE L'HUMANITE)
- R.A. Fullerton, 'Creating a Mass Book Market in Germany. The Story of the "Colporteur Novel" 1870-1890', in: *Journal of Social Science* 10 (1977) 3 (March), p. 265-283.
- V. Funke, *Dat bestelhuis! Dat bestelhuis! Wat speelt dat 'n rol! 125 jaar Centraal Boekhuis*. Culemborg, Centraal Boekhuis, 1996.
- H. Furstner, *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, 1940-1965*. Amsterdam, [V.B.B.B.], 1965.
- H. Furstner & D. van der Stoep (red.), *Jaren weten meer dan boeken. Opstellen over de geschiedenis van de Koninklijke Uitgeversbond ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan*. Baarn, Bosch & Keuning N.V., 1980.
- H. Furstner, *Geschichte des Niederländischen Buchhandels*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1985. (GESCHICHTE DES BUCHHANDELS, 2)
- H. Furstner, *Vijftig jaar vakwerk. Terugblik op een halve eeuw opleidingen voor het boekenvak*. Amsterdam, Vakopleiding Boekenbranche, 1987.
- P. Gaskell, *A New Introduction to Bibliography*. Winchester/New Castle/Delaware, St. Paul's Bibliographies, Oak Knoll Press, 1995.
- F. de Glas, 'Het uitgeverijfonds als voorwerp van studie binnen een 'institutionele' literatuursociologische benadering', in: *TTT. Interdisciplinair tijdschrift voor taal- & tekstwetenschap* 6 (1986) 3 (september), p. 245-258.
- F. de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en "Ontwikkeling"/De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1989 (proefschrift Tilburg).
- F. de Glas, 'Een reactie op Marc Adang', in: *Boekmancahier. Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid* 2 (1990) 3 (maart), p. 71-75.
- F. de Glas, 'Spelregels voor het boekenvak. Het reglement voor het Handelsverkeer als spiegel van de ontwikkeling van het boekenvak 1904-1961', In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 131-148.
- F. de Glas, 'Author's Oeuvres as the Backbone of Publishers' Lists. Studying the Literary Publishing House after Bourdieu', in: *Poetics. Journal for Empirical Research on Literature, the Media and the Arts* 25 (1997/1998), p. 379-397.
- F. de Glas, 'Business History and the Study of Publishing Houses', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zutphen, Walburg Pers, 2006. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 8), p. 83-99.

- F. de Glas, 'The generational factor in twentieth-century trade publishing: The case of Meulenhoff, Amsterdam', in: *Stilet. Tydskrif van die Afrikaanse Letterkundevereniging*, 20 (2008) 2 (september), p. 88-102.
- F. de Glas, 'Methoden in het uitgeverijonderzoek. Een stand van zaken en een bericht uit de onderzoekspraktijk', in: CLW. *Cahier voor literatuurwetenschap*, 4 (2012), K. Absillis & K. Humbeek (red.), *Literatuurwetenschap en uitgeverijonderzoek*, p. 11-25.
- F. de Glas, *De regiekamer van de literatuur. Een eeuw Meulenhoff 1895-2000*. [Zutphen], Walburg Pers, [2012].
- H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam, De buitenkant, 1999 (proefschrift Amsterdam).
- H. van Gorp, D. Delabastita & R. Ghesquiere (red.), *Lexicon van literaire termen*. Zevende, herziene druk. Groningen, Martinus Nijhoff; Deurne, Wolters Plantyn, 1998.
- J. Goudswaard, *Uit 't leven van een leurder*. Amsterdam, Uitgevers-maatschappij "Elsevier", 1915.
- C.C. van de Graft, 'Bibliografie betreffende de Camera Obscura', in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940, aangeboden aan G.A. Evers*. Utrecht, N.v. Oosthoek's Uitg. Mij., 1940, p. 74-106.
- A.N. Greco, *The Book Publishing Industry*. Second Edition. Mahwah, New Jersey/London, Lawrence Erlbaum Associates, 2005.
- P. Hagers, *Het doel der Vereeniging is vereniging. 175 jaar Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1815-1990*. Zwolle, Uitgeverij Waanders B.V., 1990.
- B. Heebels & R. Boschma, 'Performing in Dutch book publishing 1880-2008: the Importance of Entrepreneurial Experience and the Amsterdam Cluster', in: *Journal of Economic Geography* 11 (2011), p. 1007-1029.
- D.M. Helmers, 'Het Vrouwenleesmuseum in Amsterdam, 1817-1966', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 21 (1989), p. 140-159.
- J. Hemels, *De krant in bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving*. Baarn, Amboboeken, 1983.
- J. Hemels, F. van der Kolff & Y. de Lusenet, *Kennis in afleveringen. Een kleine geschiedenis van het wetenschappelijke tijdschrift*. Amsterdam, Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten, 1999. (BIJZONDERE COLLECTIES IN HET NEDERLANDS INSTITUUT VOOR WETENSCHAPPELIJKE INFORMATIEDIENSTEN, 5)
- H. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*. Amsterdam, D.B. Centen's Uitgevers-maatschappij N.v., 1936 (proefschrift Amsterdam).
- J.F. Heijbroek & E.L. Wouthuysen, *Portret van een kunsthandel. De firma Van Wisselingh en zijn compagnons, 1838-heden*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 1999.
- N. Heimeriks & W. van Toorn, 'Ene marssekorff mit prenten. Drukkers en uitgevers', in: H. Bekkering et al (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, Em. Querido's uitgeverij B.V., 1989, p. 587-635.
- L. Heinsman & W. van Teeffelen, *Concernvorming in de Nederlandse boekenwereld*. Amsterdam, Van Gennep, 1975.
- P.G. Hoftijzer, *Engelse boekverkopers bij de beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruynig en Swart, 1637-1724*. Amsterdam/Maarssen, APA-Holland Universiteits Pers, 1987 (proefschrift Nijmegen). (STUDIES VAN HET INSTITUUT VOOR INTELLECTUELE BETREKKINGEN TUSSEN DE WESTEUROPESE LANDEN IN DE MODERNE TIJD, 16)
- P.G. Hoftijzer & O.S. Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*. Tweede, herziene en vermeerderde druk. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000 (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 1)

- S. Hoogervorst, 'Letterkundige: beroep of roeping? De Vereeniging van Letterkundigen 1905-1945', in: *Kunst en beleid* 6 (1993) (BOEKMANSSTUDIES), p. 189-219, 236-239.
- Sj. Hubregtse, *Het Nederlandse pocketboek. Oriënterend bibliografisch onderzoek terzake het goedkope serieboek in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, [Universiteit van Amsterdam], 1982.
- H. Jacoby, *Ter herinnering. Memoires van een boekverkoper als ooggetuige van de twintigste eeuw*. Den Haag, Van Stockum, Belinfante & Coebergh, 1992.
- G. Jäger, D. Langewiesche & W. Siemann (ed.), *Geschichte des Deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. Teil 1. *Das Kaiserreich 1870-1918*. Frankfurt am Main, Buchhändler-Vereinigung GmbH, 2001.
- E. James (red.), *Macmillan: A Publishing Tradition*. Basingstoke/New York, Palgrave, 2002.
- F.A. Janssen, 'Notities bij de aanduiding van herdrukken, in het bijzonder betrekking hebbend op de bibliografie van de afzonderlijk verschenen werken van W.F. Hermans', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 4 (1974-1975), p. 275-283.
- S. Janssen & N. Olislagers, 'De rol van literaire tijdschriften bij de beslissing van literaire uitgeverijen om Nederlandstalige auteurs te laten debuten', in: *TTT. Interdisciplinair tijdschrift voor taal- & tekstwetenschap* 6 (1986) 3 (september), p. 275-284
- S. Janssen, 'Onderzoek naar twintigste-eeuwse literaire uitgeverijen. Een stand van zaken', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 7 (2000), p. 65-79.
- G. Jensma & H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*. Hilversum, Verloren, 1997.
- G. Jeremias, *Das billige Buch. Entwicklungs- und Erscheinungsformen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, Triltsch & Suther, 1938 (proefschrift Berlijn).
- G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1995 (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 2)
- A.M. de Jong, *Israël Querido. De mens en kunstenaar*. Amsterdam, N.V. Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, 1933.
- T. van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914', in: *Boekmancahier. Kwartalschrift over kunst, onderzoek en beleid* 13 (2001) 47 (maart).
- C.J. Kelk, M. Dijkhoffz, G.J. Blees Kzn. en M.J. Visser, *De Nederlandsche Boekverkoopersbond, 1907-1947*. 's-Gravenhage, [N.B.B.], 1947.
- Ch. Keijsper (red.), *K. ter Laan's Multatuli encyclopedie*. Den Haag, Sdu Uitgeverij, 1995.
- M. Keyser, J.F. Heijbroek & I. Verheul, *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werk*. Zutphen, Walburg Pers, 1996. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 2)
- J. Kist, *BiblioDynamica. Slaag- en faalkansen bij innovatie van informerende systemen, in het bijzonder in het uitgeversbedrijf*. Amsterdam, Otto Gramwinckel, 1996 (proefschrift Amsterdam).
- J.J. Kloek & W.W. Mijnhart, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw', in: W. van den Berg & P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht, HES uitgevers, 1986, p. 69-91
- S. Knappenberger-Jans, *Verlagspolitik und Wissenschaft. Der Verlag J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) im frühen 20. Jahrhundert*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2001. (MAINZER STUDIEN ZUR BUCHWISSENSCHAFT, 13)
- H. Kockelkorn, *Papier-, papierwaren-, grafische industrie en uitgeverijen. Een geschiedenis en bronnenoverzicht*. Amsterdam, NEHA, 1993. (HISTORISCHE BEDRIJFSARCHIEVEN, 10)

- J.H. Kok, *Is de debiethandel ten doode gedoemd? Referaat, gehouden op de 22^e algemeene vergadering van "Theophilus", Vereeniging van christelijke boekhandelaren en uitgevers te Nederland, gehouden te Utrecht, donderdag 3 oktober 1907*. Dordrecht, P. de Vries, 1908.
- B.J. Kouwer, 'De Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging en het Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde en gynaecologie 1887-1931', in: *Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde en gynaecologie. Inhoudsopgave over de jaren 1887 tot 1931 met een geschiedkundig overzicht*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1932, p. 1-36.
- J. Kraft, 'Holland. I. General', in: *International handbook of Adult Education*. London, World Association for Adult Education, 1929, p. 202-213.
- L. van Krevelen, 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap. Over de ontwikkeling van de literaire uitgeverij in Nederland', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 10 (2003), p. 13-50.
- L. van Krevelen, *De stijl van de uitgever*. Amsterdam, De Buitenkant, 2002.
- L. van Krevelen & A. van der Weel, 'De stormachtige evolutie van de boekcultuur', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 10 (2010), p. 253-300.
- H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*. Nieuwe, herziene & vermeerderde uitgave. Veenendaal, Gaade Uitgevers, 1986.
- H. van Krimpen, *Vergeetboekje. Termen en begrippen uit de praktijk van de boekdruk*. Amsterdam, De Buitenkant, 1999.
- J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in de Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen, Walburg Pers, 1999 (proefschrift Utrecht). (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 4)
- J. de Kruif, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken. De boekenprijs in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001), p. 131-152.
- J. de Kruif, 'Poetry as a commodity. The practical application of network analysis', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New perspectives in book history. Contributions from the Low Countries*. Zutphen, Walburg Pers, 2006. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 8), p. 117-136.
- A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. (2 delen) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1886-1887.
- L. Kuitert, 'De bloemen van Bohn. Doel en samenstelling van een negentiende-eeuwse bloemlezing', in: W. van den Berg, H. Eijssens & T. van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*. Hilversum, Verloren, 1993, p. 77-92.
- L. Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900. Bevatende velerlei wetenswaardigheden, alsmede nieuwe gezichtspunten en overwegingen met betrekking tot de geschiedenis van het Nederlandse literaire boek in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam, De Buitenkant, 1993 (proefschrift Amsterdam).
- L. Kuitert, 'De Kolporteur (1868-1877). Vakblad voor een gefrustreerde beroepsgroep', in: *Boekenwereld* (speciaal nummer) *Geboekt in jaargangen. Anderhalve eeuw boekentijdschriften in Nederland* 10 (1993-1994) p. 36-40.
- L. Kuitert, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 89-106.
- L. Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man. Colportage in Nederland in de negentiende eeuw', in: *De Negentiende Eeuw* (speciaal nummer) *De wereld van het boek in de negentiende eeuw* 20 (1996) 1 (maart), p. 92-105.
- L. Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. (5 delen) Amsterdam, Uitgeverij De Bezige Bij, 1997.
- L. Kuitert, 'Ons voorgeslacht van W.J. Hofdijk. Een negentiende-eeuwse prachteditie', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 6 (1999), p. 157-171.

- L. Kuitert, 'De professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw', in: *Boekmancahier. Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid* 13 (2001) 47 (maart), p. 23-34.
- L. Kuitert, 'The "Dutchness" of Dutch book history. Reflections concerning the "Great War" and the Dutch book trade 1914-18', in: *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* 34 (2004) 3/4, p. 274-285.
- L. Kuitert, 'Populair-wetenschappelijke boeken en de opkomst van een massapubliek in Nederland. Een verkenning', in: F.j. Meijman, S. Snelders & O. de Wit (red.), *Leonardo voor het publiek. Een geschiedenis van de wetenschaps- en techniekcommunicatie*. Amsterdam, VU University Press & Da Vinci Institute, p. 87-99.
- H. van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw*. Assen, Koninklijke van Gorcum, 2005 (proefschrift Utrecht). (GRONINGER HISTORISCHE REEKS, 30)
- H. van der Laan, 'De uitgeverij in de negentiende eeuw. Over de leveranties van Nederlandse boekverkopers aan boekhandel Van Benthem & Jutting 1809, 1850 en 1890', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 13 (2006), p. 139-152.
- K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor noord en zuid*. Tweede, vermeederde druk. 's-Gravenhage/Djakarta, G.B. van Goor Zonen's Uitgeversmaatschappij N.V., 1952.
- N. Laan, 'De uitgever als poortwachter?', in: *Nederlandse letterkunde* 15 (2010) 2 (augustus), p. 146-191.
- H.W. Lambers, 'Honderd jaar goede bedoelingen. De economist 1852-1952', in: *De economist*. Opgericht door Mr. J.L. de Bruyn Kops. Orgaan van het Nederlandsch Economisch Instituut 100 (1952), p. 815-827.
- O.S. Lankhorst, *Reinier Leers (1654-1714) uitgever & boekverkoper te Rotterdam. Een Europees 'libraire' en zijn fonds*. Amsterdam/Maarssen, APA-Holland Universiteits Pers, 1983 (proefschrift Nijmegen). (STUDIES VAN HET INSTITUUT VOOR INTELLECTUELE BETREKKINGEN TUSSEN DE WESTEUROPESE LANDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW, 10)
- O.S. Lankhorst, *Voorgoed geboekstaafd. De katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan vanaf het 25-jarig jubileum in 1949 tot aan de opheffing in 1979*. Nijmegen, KDC/KSC, 1994. (SCRIPTA VAN HET KATHOLIEK DOCUMENTATIE CENTRUM EN HET KATHOLIEK STUDIECENTRUM TE NIJMEGEN, 1)
- A.M. Ledeboer, *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*. Utrecht, J.L. Beijers, 1876.
- G.L.J. Leerdam, 'Uitgeversfonds als boekhandelsbron: reconstructie van het fonds van J.C. van Kesteren', in: *De negentiende eeuw* 13 (1989), p. 167-182.
- H.G. Leih, 'Protestants-christelijk bibliotheekwerk', in: R.G.K. Kraan, A.J. Onstenk & G.J. Peelen (red.), *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*. Den Haag, Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, 1991, p. 77-151.
- D. van Lente & O. de Wit, 'Markt, innovatie en kostprijs: de Erven Bohn', in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*. [s-Gravenhage], Stichting Historie der Techniek; Zutphen, Walburg Pers, 1993, p. 248-253 & 282-283.
- Levensberichten der afgestorvenen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde*.
- L. Lewin, *Het clandestiene boek*. Amsterdam, Van Gennep, 1983.
- F. van der Linden, *In linnen gebonden. Nederlandse Uitgeversbanden van 1840 tot 1940*. Veenendaal, Gaade Uitgevers, 1987.

- F. van der Linden & A.S.A. Struik, *De jas van het woord. De boekband en de uitgever 1800-1950*. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1989.
- [M. Linnewiel], *Op het Amstelveld. Mémoires van Professor Kokadorus (den Echte!)*. Ingeleid door Jan Veith. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, [1909].
- J. van Loo, *Prachtbijbel blijkt prachthandel*. Leiden, De Ammoniet, 1995.
- A. Loosjes, *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, 1915-1940*. Amsterdam, [V.B.B.B.], 1940.
- V. Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1815-1915*. Amsterdam, [V.B.B.B.], 1915.
- N. Maas, *Zonder omhaal van woorden. De criticus W.G. van Nouhuys*. Nijmegen, Uitgeverij Vriendenlust, 1987. (VADERLAND-REEKS)
- M. van Maasland, *Wat ieder moet weten van boekhandel en uitgeverij*. Tilburg, Het Nederlandsche Boekhuis, [1921].
- H.J. MacKinder & M.E. Sadler, *University Extension, past, present and future*. London/Paris/Melbourne, Cassell & Company Limited, 1891.
- W.H. McNeill, *Arnold J. Toynbee. A Life*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1989.
- Ch. Madison, *The Owl among the Colophons*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1966.
- A.J. Meadows (red.), *Development of Science Publishing in Europe*. Amsterdam/New York/Oxford, Elsevier Science Publishers, 1980.
- E.M. van Meerkerk, *Achter de schermen van het boekbedrijf. Henri Du Sauzet (1687-1754) in de wereld van uitgeverij en boekhandel in de Republiek*. Amsterdam & Utrecht, APA-Holland Universiteits Pers, 2001 (proefschrift Nijmegen). (STUDIES VAN HET INSTITUUT PIERRE BAYLE VOOR INTELLECTUELE BETREKKINGEN TUSSEN DE WEST-EUROPESE LANDEN IN DE NIEUWE TIJD, 31)
- R. van der Meulen, *Het boek in onze dagen, beschreven en afgebeeld*. Leiden, A.W. Sijthoff, 1892.
- R. van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie. Theorie en practijk geschetst in een reeks aaneensluitende opstellen*. Derde herziene en vermeerderde druk. Leiden, A.W. Sijthoff, [1905].
- P. Meyer-Dohm (red.), *Buchhandel als kulturwirtschaftliche Aufgabe*. Gütersloh, C. Bertelsmann Verlag, 1967. (SCHRIFTEN ZUR BUCHMARKT-FORSCHUNG, 2)
- P. Meyer-Dohm (red.), *Das Wissenschaftliche Buch. Verhandlungen auf der 1. öffentlichen Tagung des "Wissenschaftlichen Arbeitskreises Buch" in der Ruhr-Universität Bochum am 17./18. Januar 1969*. Hamburg, Verlag für Buchmarkt-Forschung, 1969. (SCHRIFTEN ZUR BUCHMARKT-FORSCHUNG, 16)
- G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden, Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1995 (proefschrift Amsterdam). (KERKHISTORISCHE MONOGRAFIEËN, 3)
- F.A. Mumby, *Publishing and Bookselling*. Re-issue. London, Jonathan Cape, 1934. (ACADEMY BOOKS)
- S. Murray, 'Publishing Studies: Critically Mapping Research in Search of a Discipline', in: *Publishing Research Quarterly* 22 (2006) 4 (December), p. 3-25.
- [F. Netscher], 'Karakterschets. W.G. van Nouhuys', in: *De Hollandsche revue* 1 (1896), p. 688-702. *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. 1 (1834) – 147 (1980).
- J. Nijsen, 'Twee zulke goede namen. Willem Versluys & Annette Versluys-Poelman, uitgevers te Amsterdam', in: *Optima. Cahier voor literatuur en boekwezen* 7 (1989) 2 (zomer), p. 93-135.
- Nono [= J.B. Uges], *Onbekende bekenden. Kokadorus en andere Amsterdamse straattypen*. Amsterdam, Van Campen, [1947]. (DE WIJZE JACOB, 9)

- C. Norrick & U. Schneider (red.), *Verlagsgeschichtsschreibung. Modelle und Archivfunde*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012.
- Y. van Oort & F. de Glas, '65 jaar boekenclub in Nederland', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 10 (2003), p. 173-192.
- A. Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden, Primavera Pers, 2003 (proefschrift Leiden).
- E. Parinet, *Une histoire de l'édition à l'époque contemporaine (XIXe-XXe siècle)*. [Paris], Éditions du Seuil, [2004].
- W. van de Pas, *De strijd voor het katholieke boek. Uitgegeven bij de gelegenheid van het vijftienvig jarig bestaan van de R.K. Nederlandsche Boekhandelaren en Uitgeversvereniging 'Sint Jan' 1924-1949*. Amsterdam, R.K. Nederlandsche Boekhandelaren en Uitgeversvereniging 'Sint Jan', 1949.
- G.H. Pannekoek jr., *De verluchting van het boek*. Gewijzigde tweede druk. Rotterdam, W.L. & J. Brusses's Uitgeversmaatschappij, 1927. (DE TOEGEPASTE KUNSTEN IN NEDERLAND. EEN REEKS HEDENDAAGSCHE MONOGRAFIEËN OVER SIER- EN NIJVERHEIDSKUNST.)
- J. Pauwels, 'Méér dan een mode-koorts': Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919. [Leuven], Peeters, 2005 (proefschrift Antwerpen). (ANTWERPSE STUDIES OVER NEDERLANDSE LITERATUURGESCHIEDENIS, 11)
- J. Pauwels, 'Across the borders... and back home again. Publishing Dutch literature at the turn of the 20th century', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New perspectives in book history. Contributions from the Low Countries*. Zutphen, Walburg Pers, 2006. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 8), p.173-187.
- W. van Peer & K. Dijkstra (red.), *Sleutelwoorden. Kernbegrippen uit de hedendaagse literatuurwetenschap*. Leuven-Apeldoorn, Garant, [1991].
- R.A. Peterson, 'Six Constraints on the Production of Literary Works', in: *Poetics. Journal of Empirical Research on Literature, the Media and the Arts* 14 (1985), p. 45-67.
- Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden* (Toynbee-werk). Rapport uitgebracht door eene commissie van onderzoek, bestaande uit de heeren: Mr. A. Bloembergen Ez., W.J. Blijdenstein, Mr. F.N. Sickenga, Dr. W. Pleyte, secretaris-rapporteur Mr. A. van Gijn. Amsterdam, S.L. van Looy, [1892].
- D. van der Stoep (red.), *Het lam voor de glazen. Opstellen over een eeuw boekbedrijf 1877-1977 ter gelegenheid van het honderjarig bestaan van het veteranen gezelschap De Langste Dag*. Baarn, Amboboeken, 1977.
- U. Proost, *Twee eeuwen Brandt en Proost. Een bijdrage tot de geschiedenis van de boekbinderij, de uitgeverij van bijbels en kerkboeken en den papierhandel in Nederland. Naar gegevens geput uit de archieven van J. Brandt & Zoon sinds 1742 en P. Proost en Zoon sinds 1842*. Amsterdam, J. Brandt & Zoon, 1942.
- J. Radway, *Books and Reading in the Age of Mass Production. The Book-of-the-Month Club, Middlebrow Culture and the Transformation of the Literary Field in the United States, 1926-1940*. Stockholm, Svenska Förläggareföreningen/Stockholms universitetsbibliotek, [1996]. (THE ADAM HELMS LECTURE 1996)
- M.W. Rectanus, *Literary Series in the Federal Republic of Germany from 1960 to 1980*. Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1984 (proefschrift Washington). (BUCHWISSENSCHAFTLICHE BEITRÄGE, 7)
- H. Renders, L. Kuitert & E. Bruinsma (red.), *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, De Bezige Bij, 2006.

- G.A. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. (2 delen) Den Haag, Nederlandse Bibliotheek en Lektuur Centrum, 1978-1979.
- R. Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam, Uitgeverij De Bezige Bij, 1972 (proefschrift Amsterdam).
- J. Romijn & A.L. Sötemann (red.), *Bont-boek over bond en boek. Een gevarieerde verzameling opstellen over het uitgeven, produceren en distribueren van boeken. Bijgebragt ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van de Nederlandsche Uitgeversbond. Voorafgegaan door een geschiedenis van de N.U.B. van 1931 tot 1955*. Amsterdam, [N.U.B.], 1955.
- J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs, 1945-1995*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997 (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 8)
- L.G. Saalmink, 'Het vertonen en aankondigen van te vertalen boeken', in: *De negentiende eeuw* 17 (1993) 2 (juni), p. 67-86.
- L. Saalmink, 'Van huis tot huis met boekjes te venten. Colporteren met Elias Annes Borger', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011), p. 31-47.
- J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen, Walburg Pers, 1999 (proefschrift Leiden). (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 3)
- J. Salman, 'Vreemde loopers en kramers'. De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 8 (2001), p. 73-97.
- J. Salman, 'Between Reality and Representation. The Image of the Pedlar in the 18th century Dutch Republic', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New perspectives in book history. Contributions from the Low Countries*. Zutphen, Walburg Pers, 2006. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 8), p. 189- 202.
- H. Sarkowski, 'Der Buchvertrieb von Tür zu Tür im 19. Jahrhundert', in: R. Wittman & B. Hack (red.), *Buchhandel und Literatur. Festschrift für Herbert G. Göpfert zum 75. Geburtstag am 22. September 1982*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1982, p. 221-246.
- B. van Selm, *Een menigste treffelijke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht, HES uitgevers, 1987 (proefschrift Amsterdam).
- B. van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Bewerkt en van noten voorzien door Hannie van Goinga en Paul Hoftijzer met een bibliografie van de auteur, samengesteld door Piet Verkruijsse*. Amsterdam, De Buitenkant, 1992.
- G. Scheidt, *Der kolportagebuchhandel 1869-1905. Ein Systemtheoretische Rekonstruktion*. Stuttgart, M & P, 1994. (proefschrift München)
- R. Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1970. (STUDIEN ZUR PHILOSOPHIE UND LITERATUR DES NEUNZEHNTE JAHRHUNDERTS, 5)
- M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, Martinus Nijhoff uitgevers, 1993.
- J. Schilt, *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948*. Amsterdam, Uitgeverij Jan Mets, 1995.
- P. Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Den Haag, Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, 1990.
- W. Schreurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland*. Tweede druk, herziene editie. Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 2001.

- C.F.J. Schriks, *Het kopijrecht 16de tot 19de eeuw. Aanleiding tot en gevolgen van boekprivileges en boekhandelsusanties, kopijrecht, verordeningen, boekenwetten en rechtspraak in het privaat-, publiek- en staatsdomein in de Nederlanden, met globale analoge ontwikkelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en het Heilig Roomse Rijk*. Zutphen, Walburg Pers/Kluwer, 2004 (proefschrift Leiden).
- G. Schulz, *Hundert Jahre Gustav Fischer Verlag 1878•1948•1978. Verlagsgeschichte. Verzeichnis der seit 1948 in Stuttgart erschienenen Bücher und Zeitschriften*. Stuttgart/New York, Gustav Fischer Verlag, 1978.
- F. Schulze, *B.G. Teubner 1811-1911. Geschichte der firma*. Leipzig, [B.G. Teubner], 1911.
- [Leo Simons], 'Het goedkoope boek', in: *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915*. Amsterdam, Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1915, p. 13-37.
- Ludo Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*. (2 delen) Tielt/Weesp, Uitgeverij Lannoo, 1984-1987.
- Ludo Simons, 'Honderd jaar Nederlandsche Boekhandel', in: *Honderd jaar Nederlandsche Boekhandel Uitgeverij Pelckmans, 1892-1992. Overzichtscatalogus*. Kapellen, DNB/Uitgeverij Pelckmans, 1992, p.5-11.
- Ludo Simons, 'Het bedrijf van de uitgever', in: C. Dekker et al (red.), *De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber amicorum Roland Baetens*. Antwerpen, Universiteit Antwerpen-UFSIA, Vakgroep geschiedenis, Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis, 2001, p. 161-175. (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS, 84 (2001) 1-3)
- L.Ph. Sloos, *Voor den dienst der armée. I. De militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1739-1967*. (Delft, Legermuseum), Amsterdam, De Buitenkant, 2001.
- A.J. de Sopper, *Synthese*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1914. (SYNTHESE, reeks 1, 1)
- A.L. Sötemann, *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*. Amsterdam, Em. Querido's uitgeverij b.v., 1990.
- M. Spufford, *The Great Reclothing of Rural England. Petty Chapmen and their Wares in the Seventeenth Century*. London, The Hambledon Press, 1984. (HISTORY SERIES, 33)
- M. Spufford, 'The Pedlar, the Historian and the Folklorist. Seventeenth Century Communications', in: *Folklore* 105 (1994), p. 13-24.
- M. Stapert-Eggen, 'Hoofdstuk 9. De rol van de uitgeverij', in: P. Zeeman (red.), *Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap*. Nijmegen/Heerlen, SUN/Ou, 1991, p. 280307.
- Statistiek der boekproductie 1900-1937 (historisch overzicht)*. (Centraal Bureau voor Statistiek) 's-Gravenhage, Uitgave van de Rijksuitgeverij, 1938.
- S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*. [latere editie dan mijn uitgave(?)]
- A.G. van der Steur, 'Vijfenzeventig jaar Vereniging "Haerlem"', in: *Haerlem jaarboek 1976*. Haarlem, Schuyt & Co c.v., 1977, p. 51-152.
- A.G. van der Steur, 'Vijfenzeventig jaar Verenigingspublicaties', in: *Haerlem jaarboek 1976*. Haarlem, Schuyt & Co c.v., 1977, p. 153-203.
- I. Stevenson, *Book makers. British Publishing in the Twentieth Century*. [London], The British Library, 2010.
- A.A.M. Stols, *Het schoone boek*. Rotterdam, W.L. & J. Brusse's uitgeversmaatschappij, 1935. (DE TOEGEPASTE KUNSTEN IN NEDERLAND, 22)
- H.J. Stratemeijer, 'Onze schrijvers. II. W.G. van Nouhuys', in: *Den gulden winckel. Maandschrift voor de boekenvrienden in groot Nederland* 4 (1905) 12 (15 december), p. 177-180
- T. Streng, 'Een kwestie van vraag en aanbod. Lezers en kopers van romans in Nederland 1790-1899', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011), p.69-96.

- J.C. Tadema, 'Een en ander uit het leven van het boek en het bedrijf van den uitgever', in: *Bibliotheekleven. Orgaan der Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken en van de Nederlandsche Vereeniging van Bibliothecarissen* 14 (1929), p. 240-253 & 265-278.
- [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers. 1752-1952*. Haarlem, De Erven F. Bohn N.V., 1952.
- [J.C. Tadema], *Vierhonderd vijftig jaren 'Trou moet blijcken'. Door een pelikanist in vogelvlucht overzien*. Haarlem, [Enschedé], 1953.
- J. Tebbel, *A history of book publishing in the United States*. Volume II. *The expansion of an industry 1865-1919*. New York & London, R.R. Bowker Co., 1975.
- J. Tersteeg, *De uitgever en zijn bedrijf*. Amsterdam, Nederlandsche Uitgeversbond, 1930.
- J. Tersteeg, *Tien onvruchtbare jaren*. [S.l., s.n.], [1942].
- K. Thomassen (m.m.v. P.F.J. Obbema), *Voorlopige inventaris van het archief der Haarlemse uitgeverij De Erven F. Bohn N.V.. Gedeponneerd in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden. Omvang: 35,5 meter*. Leiden 1977.
- J.B. Thompson, *Books in the Digital Age. The Transformation of Academic and Higher Education Publishing in Britain and the United States*. Cambridge/Malden, Polity, 2005.
- J.B. Thompson, *Merchants of Culture. The Publishing Business in the Twenty-First Century*. Cambridge/Malden, Polity, 2010.
- F. Tielebier-Langenscheidt, *Werbung für deutsche Gegenwartsliteratur. Ein Beitrag zur Theorie und Praxis der Literaturvermittlung*. Frankfurt am Main, Buchhändler-Vereinigung GMBH, 1983.
- Th. van Tijn, 'De Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid, 1845-1940', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 21 (1989), p. 248-262.
- H. Timmermans, 'Opruiende blaadjes, weerspannige venters. Overheidsoptreden tegen socialistische colportage', in: *Ons Amsterdam* 42 (1990), p. 120-124.
- K. Trinckauf, *Nicht nur Festschrift – Methodische Überlegungen zur wissenschaftlichen Verlagsgeschichtsschreibung*. (PDF) IASL online, [2007]. (PROBLEME DER GESCHICHTSSCHREIBUNG DES BUCHHANDELS)
- De uitgever. Maandblad van den [Nederlandschen](#) Uitgeversbond*. 1 (1918) – 56 (1976).
- S. Unsfeld, 'Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verlagsgeschichte?', in *Heidelberger Jahrbücher* 38 (1994), p. 215-226.
- Ph. Unwin, *The Printing Unwins. A Short History of Unwin Brothers. The Gresham Press 1826-1976*. London, George Allen & Unwin Ltd., 1976.
- C.T. van Valkenburg, *Geschiedenis van het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde gedurende de tweede halve eeuw van zijn bestaan*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1957.
- A. Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie*. (4 delen) Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 1992.
- H. Verdaasdonk, 'The Influence of certain Socio-Economic Factors on the Composition of the Literary Programs of large Dutch Publishing Houses', in: *Poetics. Journal for Empirical Research on Literature, the Media and the Arts* 14 (1985), p. 575-608.
- H. Verdaasdonk, 'Literary Magazines as Media for Publishing Literary Texts', in: *Poetics. Journal for Empirical Research on Literature, the Media and the Arts* 18 (1989), p. 215-232.
- S.L. Verheus, *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930*. Haarlem, Rombach boek en beeld, 1993.
- P. Verkruijsse, 'Moeilijk en dogmatisch, maar wel buitengewoon rijk. Verleden, heden en toekomst van de analytische bibliografie', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002), p. 7-23.
- H.T.M. van Vliet, *Louis Couperus en L.J. Veen. Bloemlezing uit hun correspondentie. Bezorgd, ingeleid en van aantekeningen voorzien*. Utrecht/Antwerpen, Veen uitgevers, 1987.

- H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk [1884-1925]*. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij L.J. Veen, 2000.
- M. van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*. [Nijmegen], uitgeverij Vantilt, 2005 (proefschrift Leiden).
- S. van Voorst, *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen 1945-1970*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997 (proefschrift Groningen). (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 5)
- A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen, Van Gorcum & Comp. N.V., 1962. (BOUWSTENEN VOOR DE KENNIS DER MAATSCHAPPIJ, 45)
- B. de Vries, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 2, p. 129-156.
- B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. [Nijmegen], Uitgeverij Vantilt, [2011].
- G.J. de Vries, *Ik heb geen verstand van poëzie. G.A. van Oorschot als uitgever van poëzie*. Amsterdam, Uitgeverij G.A. van Oorschot, 1994 (proefschrift Groningen).
- J. de Vries, *Ontsloten poorten. Vijftig jaren volksuniversiteiten in Nederland 1913-1963*. Assen, Van Gorcum & Comp. N.V., 1963.
- J. de Vries, *Four Windows of Opportunity. A Study in Publishing*. Amsterdam, Wolters Kluwer, 1995.
- A. van der Weel, 'The "Engelsche 'novel'" in the Netherlands 1900-1940', in: C.C. Barfoot, F. Beukema & I. Tiekens-Boon van Ostade (red.), *Women and Literature and Book and Publishing Studies. Papers presented on the Alumni Day English Department University of Leiden 27 November 1993*. Leiden, English Department, 1993, p. 21-30.
- A. van der Weel, 'De digitalisering van het woord', in: *De Boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 16 (2000) 2/3, p. 73-80.
- A. van der Weel, 'The Rise of the English Book in the Netherlands, 1840-1900', in *Quaerendo. A Quarterly Journal from the Low Countries Devoted to Manuscripts and Printed Books* 30 (2000) 4, p. 277-287.
- A. van der Weel, 'The Communications Circuit Revisited', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001), p. 13-25.
- A. van der Weel, 'Bibliography for the New Media', in: *Quaerendo. A Quarterly Journal from the Low Countries Devoted to Manuscripts and Printed Books* 35 (2005) 1/2, p. 96-108.
- A. van der Weel, 'Nineteenth-century Literary Translations from English in a Book Historical Context', in: M. de Clercq, T. Toremans & W. Verschueren (red.), *Textual Mobility and Cultural Transmission. Tekstmobiliteit en culturele overdracht*. Leuven, Leuven University Press, 2006, p. 27-40.
- A. van der Weel, *Onbehagen in de schriftcultuur. Leesrevoluties in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam, Leiden University Press, 2007 (oratie Leiden).
- A. van der Weel, 'Het "hardnekkige isolement" van Nederland in de geschiedenis van de toetreding tot de Berner Conventie', in: A. Baggerman, P. Hoftijzer & A. van der Weel, *Van het boek en de rand. Boeketje boekwetenschap III*. Amsterdam, Dr. P.A. Tielestichting/Amsterdam University Press, 2013, p. 26-31.
- D. Welsink, 'Honderdvijftig jaar Camera Obscura. Enkele feiten en cijfers', in: *Juffrouw Ida*. 15 (1989) 2 (juni), p. 10-15.
- F. West, *Gilbert Murray. A life*. London & Canberra, Croom Helm; New York, St. Martin's Press, 1984.
- W.J. Wieringa, *Ten dienste van bedrijf en gemeenschap. Vijftig jaar boekdrukkersorganisatie*. Amsterdam, Federatie der werkgeversorganisatiën in het boekdrukkersbedrijf, 1959.

- N. Wilholt, *Voor alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het interbellum*. Zutphen, Walburg Pers, 2001 (proefschrift Utrecht). (BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, Nieuwe reeks, 5)
- D. Wilson, *Gilbert Murray OM 1866-1957*. Oxford, Clarendon Press, 1987.
- K. de Wind, *Rond het leven van Israël Querido*. Amsterdam, N.V. Uitgevers-maatschappij "De gulden ster", 1933.
- M. Wishaupt, 'De heerlijkheid van het métier. De ontstaansgeschiedenis van *Oude Hollandsche steden* en *Oude Hollandsche dorpen aan de Zuiderzee* van J.G. Veldheer en W.O.J. Nieuwenkamp', in: M. van Delft, M. de Niet & K. Thomassen (red.), *Bijzonder divers. Studies over opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw*. Den Haag/Amsterdam, De Buitenkant, 2007, p. 117-134.
- R.J. Zboray & M.S. Zboray, *A Study for the Study of Book History in the United States*. Washington D.C., Center for the Book/Library of Congress, 2000.
- E. van Zoeren, *De muziekuitgeverij A.A. Noske (1896-1926). Een bijdrage tot dertig jaar Nederlandse muziekgeschiedenis*. [s.l., s.n.], 1987 (proefschrift Utrecht).